

63.3/4/кр3)
15

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

10
2004

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

10' 2004

НБ ПНУС

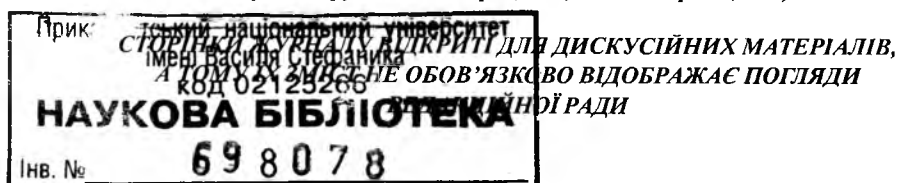

698078

м.Івано-Франківськ

Головний редактор:	Микола Кугутяк
Відповідальний секретар:	Ігор Райківський
Редакційна рада:	Володимир Грабовецький Василь Грещук Леонід Зашкільняк (м. Львів) Олександр Карпенко Володимир Качкан Віталій Кононенко Юрій Лащук Василь Марчук Володимир Матвіїшин Борис Савчук Тарас Салига (м. Львів) Михайло Станкевич (м. Львів) Петро Федорчак Мирон Черепанин Раїса Чугай (м. Львів)
Редакційна колегія:	Микола Кугутяк Тамара Галицька-Дідух Олег Жерноклеєв Іван Монолатій Ігор Райківський
Літературний редактор:	Марія Брус
Художник:	Ігор Токарук
Комп'ютерне оформлення:	Олександр Федорів

На обкладинці подано зображення картин художника
Ігоря Токарука "Місіонер" (2003) та "Острів" (2003)

Реєстраційне свідоцтво ІФ № 339 від 03.12.1996 р.

Часопис "Галичина" затверджений фаховим виданням ВАК України з наступних галузей наук: історія, політологія, філологія, мистецтвознавство.

АРХЕОЛОГІЯ

Богдан ТОМЕНЧУК
ДЕРЕВ'ЯНЕ ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО В
ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ XII-XIII ст.: З ІСТОРІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....7

Леонід МАЦКЕВИЙ, Ігор КОЧКІН, Тарас ТКАЧУК,
Радослав ЩОДРОВСЬКИЙ, Анна ЯРАЧ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКАРПАТСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ
ЕКСПЕДИЦІЇ У 2004 р.....17

ІСТОРІЯ

Мирослав ВОЛОЩУК
КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ЗОВНІШНІЙ
ПОЛІТИЦІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА.....23

Марія ВУЯНКО
ТОПОНІМІКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ
ТОПОГРАФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНАСТИРІВ
ТА ЦЕРКОВ ПРИКАРПАТТЯ.....32

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ
"РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ" ТА ЇЇ ПОСЛІДОВНИКІВ У ГАЛИЧИНІ
В 1830 – 1840-х рр.....43

Іван МОНОЛАТІЙ
АВСТРІЙСЬКА КОЛОНІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА В ГАЛИЧИНІ
(КІНЕЦЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX ст.).....62

Петро СІРЕДЖУК
ДОЧІРНЄ РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНІ
(XIX – 30-ті рр. XX ст.).....75

Лілія ШОЛОГОН
СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
В ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.).....87

В'єслав Лукаш МАЦЕЖИНСЬКИЙ
РОЗВИТОК ПРЕСИ У ГАЛИЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX –
НА ПОЧАТКУ XX ст.....93

- Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ
КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬЩІ В 1919 – СЕРЕДИНІ 1920 рр.....103
- Тарас ФЕДОРІВ
СТЕПАН БАНДЕРА ЯК ЛЮДИНА І ПОЛІТИК.....115
- Олександр МАРУЩЕНКО
ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....122
- Володимир КОМАР
АКЦІЯ “ШЛЯХТИ ЗАГРОДОВОЇ” В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН 30-х рр. ХХ ст.....135
- Галина СТАРОДУБЕЦЬ
ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ 1943 РОКУ.....142
- Ігор АНДРУХІВ
ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ
НА СТАНІСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 50-х рр. ХХ ст.....149
- Олесь КОЗУЛЯ
СЕВАСТОПОЛЬ – МІСТО УКРАЇНСЬКОЇ СЛАВИ І ТРАГЕДІЇ.....159
- **ПОЛІТОЛОГІЯ**
- Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ
ГАЛИЦЬКА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (1890 – 1892 рр.).....164
- Мар’яна ПІКУЛЯК
ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ
РАДІКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1918 – 1926 рр.).....179
- Максим ГОН
РОСІЙСЬКИЙ СЕГМЕНТ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
ПОЛІТИКУМУ (1921 – 1928 рр.).....188

МОВОЗНАВСТВО

- Ірина ЧЕРЕВКО
СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ XVI–XVII ст.....195
- Марія БРУС
ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СЛОВОТВОРУ ФЕМІНІТИВІВ У
СЛОВ’ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ.....206

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

- Володимир ЛУКАНЬ
ЧАС ВИМАЛЬОВУЄ ІСТИНУ. До 50-річчя від дня народження
художника Ігоря Токарука.....214
- Весела НАЙДЕНОВА
ОБРАЗНИЙ СВІТ БОЛГАРСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ
ІКОНОСТАСІВ (XVI-XVIII ст.).....217
- Богдан КІНДРАТЮК
ДЗВОНИ У “СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ”
АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА.....223

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

- Любов СЛИВКА
КУЛЬТУРА ТА ПОБУТ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ В ГАЛИЧИНІ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК ХХ ст.).....235
- Галина БУРДУЛАНЮК
УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР НА ПРИКАРПАТТІ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....242
- Віталій СКОМОРОВСЬКИЙ
ОПРИШКІВСЬКА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА....248
- Лілія ЩЕРБІН
“МУЗИКА МАЙБУТНЬОГО” ЧИ “УДАР У СПИНУ”?
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЦІ КАДЕТСЬКОЇ ФРАКЦІЇ
В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906 – 1917 рр.).....252

Олександр ФЕДОРІВ
РАДЯНСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЦІ УРЯДУ
ЄВГЕНА ПЕТРУШЕВИЧА (1921 – 1922 рр.).....261

РЕЦЕНЗІЯ

Ігор КОЧКІН, Микола КУГУТЯК ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	268
Василь БУРДУЛАНЮК, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ ТРИЛОГІЯ ІЛЮСТРОВАНОЇ ІСТОРІЇ ПРИКАРПАТТЯ.....	270
Василь МАРЧУК СТОРІНКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ.....	272
Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	274
Петро ФЕДОРЧАК, Василь ДЕБЕНКО РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ ст.....	276
Богдана ВАЛЬНЮК КНИГА ПАМ'ЯТІ.....	278
Ігор РАЙКІВСЬКИЙ ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ К 20.051.05 ПРИ ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА В 2004 р.....	281
НАШІ АВТОРИ.....	282

Богдан ТОМЕНЧУК

ДЕРЕВ'ЯНЕ ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО В ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ XII-XIII ст.: З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дерев'яна церковна архітектура Давньої Русі археологічно представлена лише поодинокими храмами. Так, якщо пам'яток кам'яної монументальної архітектури відомо понад 250, то дерев'яної – лише 16¹, у тому числі 12 – на території Галицької землі. Чотири з них досліджено автором. На жаль, їх мало виявлено, хоча окремі історики архітектури вважають, що з X по XIII ст. на Русі було близько 10000 церков. Така велика невідповідність викликана, по-перше, поганою збереженістю в землі залишків будівель цього типу, а, по-друге, нерозробленою методикою їх виявлення і вивчення. По-третє, дерев'яні храми X – XI ст. взагалі археологічно невідомі, що пов'язано вже з особливостями самих процесів християнізації в Київській Русі.

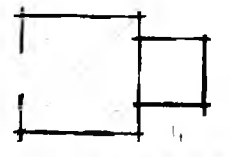
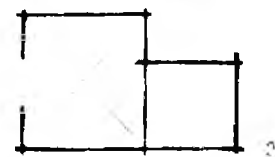
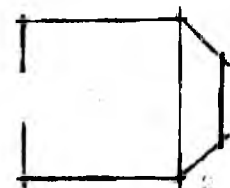
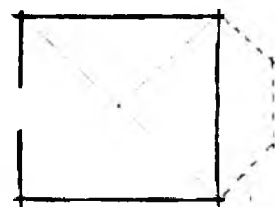

Рис. 1.

1. Василівська церква в ур.Хом (за Б.Тимощуком).
2. Мартинівська церква (за Б.Тимощуком).
3. Чорнівська церква (за Б.Тимощуком та І.Возним).
4. Сокілецька церква (за В.Захар'євим й І.Могитичем)

Що таке храм для X ст. – часу прийняття християнства? Це найперше будинок ("храмина"), в якому відбувалася літургія та інші релігійні служби. Масова християнізація населення Київської Русі вимагала відповідно швидкого і масового будівництва храмів для вчорашніх язичників, а сьогодні християн-неофітів. Першими такими давньоруськими храмами і були, очевидно, справді окремі традиційні за планово-конструктивними особливостями будинки, які відрізнялися від інших лише хрестом над західними дверима й іконою всередині. Тому їх так важко археологічно розпізнати серед загальної житлово-господарської забудови. Ранні церковні комплекси мали розміщуватися і на місці старих язичницьких святилищ, як цього вимагав Володимир Святославич. Усе це, включаючи невизначеність топографії самих святилищ, утруднює археологічний пошук та культове визначення дерев'яних церков X – XI ст. Дерев'яні храми XII – XIII ст. вже мають єдину топографію розміщення в центрі поселень. Їх планувально-просторова схема відповідає канонічно затвердженим типовим формам і орієнтації, зокрема, з обов'язковою вівтарною (жертвник) частиною зі сходу і з притвором (трапезною) із заходу. Археологічно дерев'яні храми XII – XIII ст. виявлені саме завдяки цим архітектурно-планувальним особливостям та наявності керамічної мозаїчної підлоги. Крім того, часто біля храмів (зі сходу) розміщуються одночасові з ними кладовища, які разом формують окремий церковний комплекс. Все ж, археологія дерев'яних храмів Давньої Русі й далі залишається маловивченою і маловідомою.

Це один із наймолодших напрямків досліджень в археологічній науці, який сформувався лише в 70 – 80-х рр. ХХ ст. Джерельна база пам'яток дерев'яного церковного будівництва і надалі поповнюватиметься виключно за рахунок археологічних студій. Тому публікація матеріалів розкопок буде завжди основою наступних комплексних історичних, архітектурних, мистецтвознавчих і релігієзнавчих досліджень. Узагальнення даних про археологічно відкриті галицькі дерев'яні храми дозволить більш об'єктивно перейти до перших спроб історичних узагальнень і висновків щодо дерев'яного церковного будівництва в Галицькій землі ХІІ – ХІІІ ст. Тут традиційно протягом багатьох століть діяли особливі умови контактної зони різних етносів і культур (тепер – різних держав і церков), що позначилося на формуванні своєрідної Галицької архітектурної школи.

Наприкінці ХІХ ст. на городищі Хом (літописний Василів на Дністрі) чернівецький історик Р.Кайндль² простежив поверхневі залишки кам'яної основи дерев'яного церковного зрубу (8x8 м). У ньому ним знайдено також зруйнований кам'яний саркофаг. У 1967 р. чернівецький археолог Б.Тимошук³ тут виявив і сліди невеликого кладовища ХІІ – ХІІІ ст. Львівський архітектор І.Могитич⁴

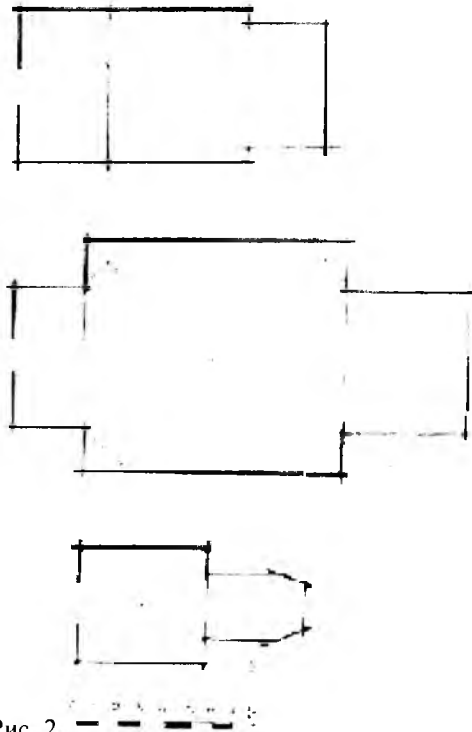

Рис. 2.

1. Звенигородська п'ятницька церква (за О.Іаннісяном і І.Могитичем).
2. Звенигородська церква на дитинці (за І.Свешніковим та І.Могитичем).
3. Церква з Терепчі біля Сяноку (Польща, за Ю.Гінальським).

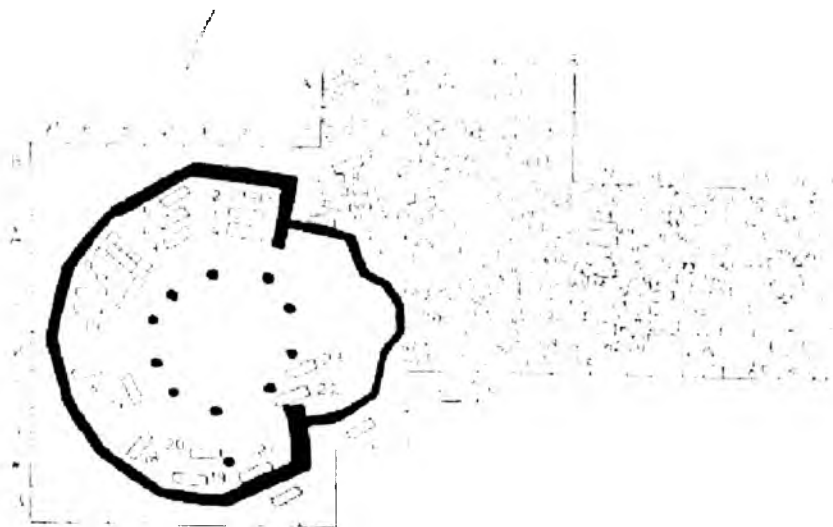

Рис.3. Олешківська ротонда. Поховання під підлогою і на кладовищі.

Рис. 4.1. Олешківська ротонда. Підлога. Орнаментальні пояси

апсидною частиною. Основний зруб її мав розмір 6x6 м. Під час розкопок простежено окремі великі камені, на яких стояли його нижні вінці. У східній частині

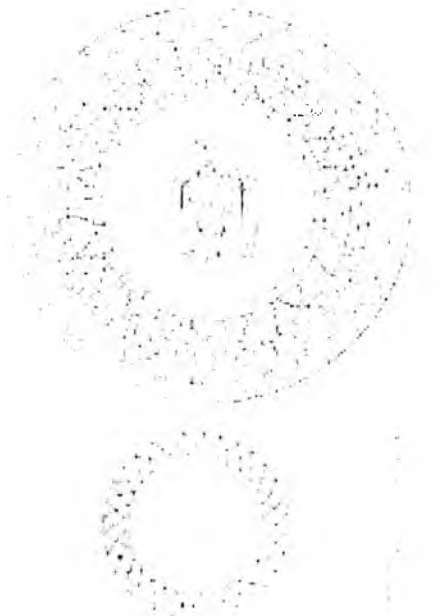

Рис. 4.2. Олешківська ротонда. Підлога. Омфалій з орлом і центральний омфалій. Реконструкція

Рис. 4.3. Олешківська ротонда. Підлога. Омфалій з голубом і омфалій з серафимом. Реконструкція

(довжиною 1,5 м.) виявлено суцільні кам'яні фундаменти. Загальна довжина церкви становила 7,5 м. Особливої уваги заслуговують знайдені тут керамічні плитки чотирикутної (14x13 см) та трикутної (12x12x12 см) форми від мозаїчної підлоги та фрагменти штукатурки, вкритої фресками. В середині храму виявлено підплитове поховання та кам'яну гробницю-костницю (0,6x0,5 м.) з двома захороненнями. Навколо церкви було невелике кладовище. Увесь цей церковний комплекс розміщувався на невисокому пагорбі в центральній частині поселення сільського типу ХІІ – ХІІІ ст.⁶ (рис. 1.2.).

вважає, що розбивочний квадрат цієї невеликої церкви дорівнював 7,4x7,4 м, тобто 16x16 ліктів, а зі сходу ще міг знаходитися вузький трапецієвидний вівтар (рис. 1.1.).

У 1960 р. залишки дерев'яної церкви ХІІ-ХІІІ ст. знайшов і дослідив Б.Тимошук³ біля с. Вікно Заставнівського району Чернівецької області (селище Мартинівка). За даними археолога, це була двозрубна будівля з трапецієвидною

У 1977 – 1978 рр. лєнінградський археолог О.Іоаннісян (за участю І.Свєшнікова та І.Могитича) на території літописного Звенигорода на Білці зробив відкриття ще одного дерев'яного храму XII ст.⁷ Це була прямокутна (6,95x9,7 м) будівля з прямокутною (3,25x5,55 м) апсидою без фундаментів. І.Могитич вважав, що така церква (названа П'ятиницькою) могла бути тридільною. Тут до п'ятистінки нави і бабинця прилягав прямокутний зруб вітваря. Розбивочний квадрат нави мав 6,5x6,5 м (14x14 ліктів), її зовнішні розміри з бабинцем – 6,95x9,7 м (15x21 лікоть), а вітварного зрубу – 3,25x5,55 м (7x12 ліктів)⁸. Від мозаїчної підлоги (на глиняній жовтій підоснові) залишився в окремих фрагментах такий набір керамічних плиток: трикутні (10x12x12 см) і прямокутні (11,5x14,5 см). Деякі трикутні плитки були орнаментовані “плетінкою”. Крім них, виявлено зразки фігурних і стрілоподібних плиток, які утворювали в мозаїчному наборі орнаментальні пояси і омфалії. Плитки були полив'яні, трьох кольорів (жовті, зелені, коричневі). Під підлогою, вздовж стін, знаходилися й окремі поховання. Навколо церкви засвідчено невелике кладовище. Церковний комплекс належав до посадської структури столичного міста Звенигорода XII – XIII ст. (рис.2.1.).

У 1981 – 1984 рр. на території городища Замчище (90x110 м), розміщеного в Олешкові на Пруті (с.Олешків Снятинського району Івано-Франківської області), автор⁹ відкрив і дослідив кам'яні фундаменти невідомого донині храму – двадцятигранної дерев'яної ротонди (рис.3.1.). Вона складалася з основної частини – розікнutoго дванадцятигранника і трьох-апсидного прирубу зі сходу. Всередині споруди виявлено 10 стовпових ям від дерев'яної колони, яка служила опорою для верхньої надбудови. Діаметр підкупольного кола становив 8,3 м. Побудована в центричному плані ротонда мала великі розміри: довжину 19,45 м та ширину 18,5 м,

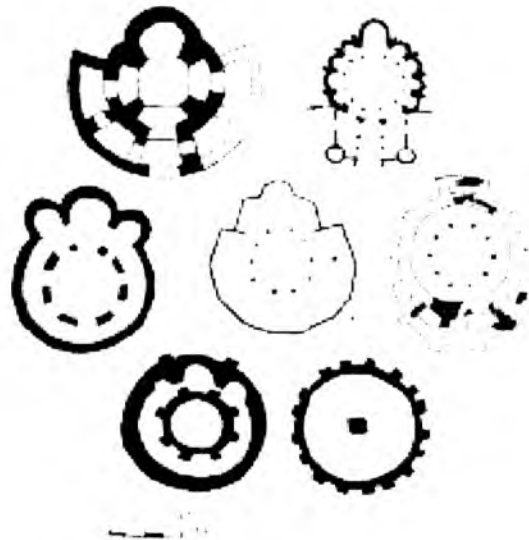

Рис. 5. Олешківська ротонда і її близькі аналоги.

1. Олешківська ротонда
2. Задарівська ротонда (Хорватія, 805 р.)
3. Рашківська ротонда (Сербія, IX – X ст.)
4. Преславська ротонда “Золота церква” (Болгарія, X ст.)
5. Київська ротонда (“Город Кия”, 961 – 962 рр.)
6. Київська ротонда (“Город Володимира”, XII – XIII ст.)
7. Володимир-Волинська ротонда (Михайлівська, XII – XIII ст.)

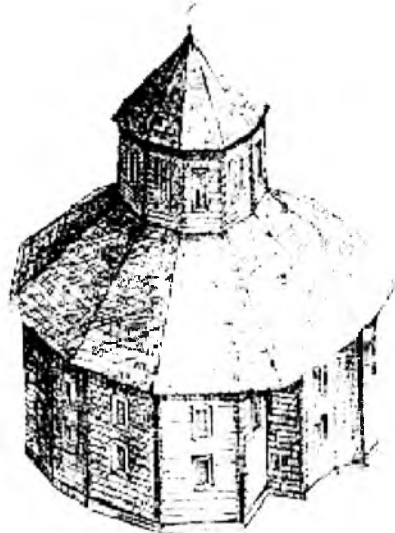

Рис.4.4. Олешківська ротонда. Реконструкція

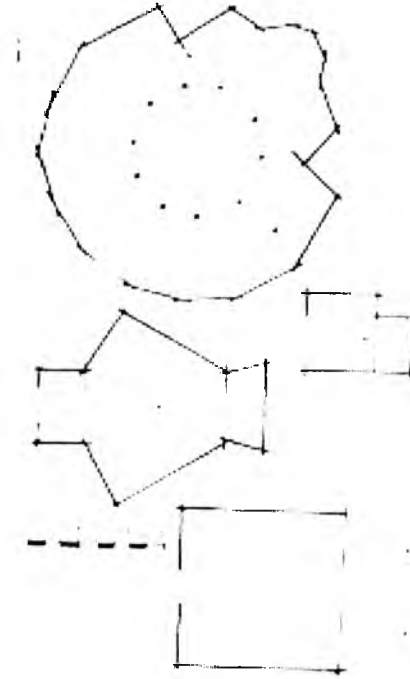

Рис.6. Дерев'яні храми Галицької землі, досліджені автором

1. Олешківська ротонда
2. Пітрицька церква
3. Буківнянська церква
4. Василівська церква

(жовтий), полум'свидний (жовтий, зелений), ромбоподібний (жовтий), з трикутниками (зелений). У великих колах (діаметром 0,96 м) знаходилися мозаїчні зображення орла, голуба, грифона тощо (рис.4.1), а в малих колах (діаметром 0,62 м) – серафимів. Усі зображення були об'єднані однією темою і композиційно відповідали храму – ротонді. Це друга з відомих сюжетних мозаїк серед усіх давніх храмових підлог, а за технікою виконання в кераміці – унікальна для всього давньоукраїнського мистецтва. Храм використовувався і як усипальниця. Під підлогою виявлено 23 підплитових захоронення, що розміщувалися окремими (сімейно-родовими) групами вздовж стін храму. Навколо Олешківської ротонди, в основному зі сходу, було і сучасне йому кладовище. Всього досліджено 110 поховань, які за своїм обрядом ідентичні захороненням під підлогою ротонди. Олешківська ротонда, очевидно, входила до укріпленого церковного міського монастирського

азимут 60°. І.Могитич вважав, що фундаментні рови копали під викладені по контуру та зв'язані наріжними врубками підвалини. Діаметр розбивочного кола становив 18,5 м (40 ліктів), радіус внутрішнього розбивочного кола мав 10 ліктів (462,4 см). Висота ротонди сягала близько 24 м. Усю підлогу (крім апсидної частини) було викладено по колу трикутними керамічними плитками (20x20x12 см; 12x12x10 см) з таким модульним чергуванням: жовті – зелені – жовті – коричневі – жовті – зелені і т. д. У підкупольній частині храму з фігурних керамічних плиток створено складну мозаїчну сюжетну композицію у вигляді чотирьох великих і п'яти малих орнаментальних кіл – омфалій. Реконструкція храму здійснена спільно з художниками-реставраторами М. Канюсом і М. Павлюком. Плитки семи основних типів: стрічковий (жовтий колір), у вигляді ступінчастої піраміди (жовтий, зелений), зигзагоподібний (жовтий),

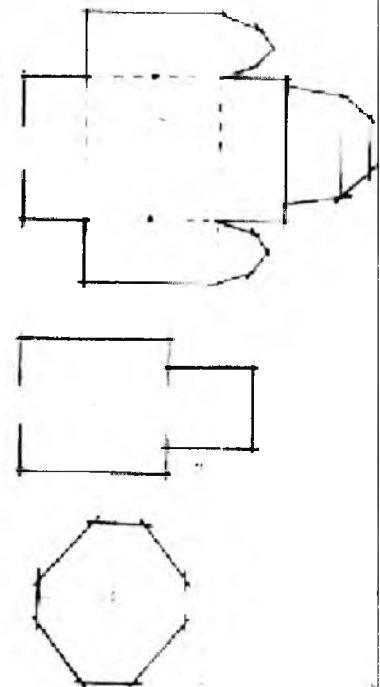

Рис. 7. Дерев'яні храми Галицької землі.

1. Галицька Іванівська церква в ур.Царинка (за Ю.Лукомським)
2. Галицька церква Благовіщення в ур.Церквиська (за Ю.Лукомським)
3. Галицька Іванівська церква в ур.Царинка (за Ю.Лукомським)

комплексу, збудованого в середині XII ст. Засновником його міг бути як галицький князь Ярослав Осмомисл, так і Андронік Комнин – майбутній візантійський імператор¹⁰. Олешківська ротонда, очевидно, мала відтворити в дереві знамениту в Європі кам'яну ротонду св. Доната в м. Задарі (Хорватія, Далмація), яка була побудована ще в IX ст. (805 р.) (рис. 5; 6).

У 1984 – 1985 рр. автор зафіксував і дослідив дерев'яну церкву на городищі Замчище, яке виступало, очевидно, приміським монастирем літописного (1229 р.) міста Василева на Дністрі (с. Василів Заставнівського району Чернівецької області). Вона мала вигляд зрубної будівлі без фундаментів (9,5x13 м), що своєю трапецієвидною апсидною частиною (4 м) входила до системи оборонних зрубних стін з боку Дністра¹¹. Мозаїчна підлога церкви була викладена чотирикутними плитками (12x12 см, 14x14 см), подекуди із зображеннями грифона, орла в геральдичній позі та оленя в народній декоративній манері (рис.9). Вони подібні до плиток, знайдених в Галицькому Успенському Соборі та в церкві-квадрифолю в ур.Полігон. Під підлогою знайдено 7 захоронень. Ще 17 поховань досліджено на території кладовища, яке займало всю південно-східну частину городища XII-XIII ст.

У 1986 – 1990 рр. львівський архітектор Ю. Лукомський на території княжого Галича (ур. Царинка) дослідив залишки згорілої дерев'яної церкви кінця XII – XIII ст.¹² Храм мав форму рівнораменного хреста, видовженого зі сходу трьома апсидами. У внутрішній частині знаходилися ще два стовпи-колони. Загальні розміри церкви на рівні фундаментів – 18,9x14,65 м (40x31,5 ліктя). Вона була розпланована на основі кола радіусом 4,6 м (10 ліктів)¹³. Фундаменти (шириною 0,9-1 м) викладені в ровах річковим камінням на глиняному розчині. Підлога храму вимощена тесаними плитами вапняку (0,3x0,3 – 0,9x0,75 м) і керамічними плитками (12x12 см). Деякі плитки мали зооморфні та рослинні рельєфи. У церкві знайдено 3 вапнякові саркофаги й окремі ґрунтові поховання. Навколо церкви розміщувалося і невелике кладовище (багатощарове). Автор розкопок вважає, що даний храм є літописною церквою св. Івана, яка входила до комплексу міського монастиря.

У 1987 – 1990 рр. на території княжого Галича (ур. Церквиська) Ю. Лукомський віднайшов залишки ще однієї невеликої дерев'яної церкви

Рис.8.1. Василівська церква. Підлога. Керамічна плитка із зображенням орла.

Рис.8.2. Василівська церква. Підлога. Керамічна плитка із зображенням грифона й оленя.

XII ст., яка мала зрубну конструкцію. Вона складалася з двох майже квадратних клітей: більшої нави (7,4x7,1 м) та меншої – апсиди (4x4,16 м). Навколо церкви розміщувалося невелике кладовище. Будівля згоріла, очевидно, десь у другій половині XII ст., а на її місці в XIII ст. було побудовано велику (22,7x11 м) одноапсидну муровану церкву – католицький костьол¹⁴.

У 1987 – 1990 рр. автор¹⁵ проводив розкопки дерев'яної церкви та кладовища, які знаходилися на території укріпленого ремісничого поселення літописного (1214 р.) міста Биковена на Дністрі (с. Буківна Тлумацького району Івано-Франківської області). У результаті дослідження виявлено, що в основі храму лежала суцільна кам'яна вимостка, з річкової гальки, товщиною до 0,3 м. Будівля була, очевидно, тризрубною: трапецієвидна вівтарна частина – апсида (2,5x5,2x2,5x4,8 м), центральна – шестирик (3,8x3,8x7,3x4,8x7,3x3,8 м), прямокутний притвор – бабінець (3,2x3,8 м). Загальна довжина будівлі становила 13,7 м, азимут споруди 90°. Під час обстеження знайдено багато залізних цвяхів та керамічних плиток від мозаїчної підлоги. Плитки мали трикутну (9,5x11,5x11,5 м), чотирикутну та ромбовидну форми. На північ від апсиди (1,7 м) розміщувалося кладовище (всього досліджено 72 поховання) (рис.7.3).

У 1988 – 1989 рр. автор¹⁶ проводив розкопки невеликої дерев'яної церкви в с. Пітрич на Дністрі, у ближніх околицях княжого Галича. Залишки її було виявлено на території укріпленого монастиря (ур. Гора Монастир), на невисокому природному підвищенні. Фундамент церкви складався з білої вапнякової плити (опоки), на якому була зведена дерев'яна однозрубна будівля без апсиди, типу каплиці-усипальниці. Її північна стіна мала залом (1,5 м), який сприймався як своєрідний апсидний (вівтарний) приділ. У центральній частині храму виявлено групу з трьох стовпових ям від трьох колон, які і є центром двох розбивочних діагоналей храму. Ширина церкви була 4,8 м, а довжина – 6,2 м. Ширина “вівтаря” – 3,2 м, довжина – 2 м, азимут 90°. У процесі досліджень виявлено багато цвяхів, бронзовий підсвічник – примікарій та фрагменти хороса – панікадила. Мозаїчна підлога в церкві викладена керамічними трикутними (19x19x13 см) плитками. Окремі фігурні плитки утворювали в наборі орнаментальні пояси і омфалій. Під підлогою знайдено в глибоких могилах захоронення десяти осіб. Біля церкви-усипальниці знаходилося велике кладовище. Нами виявлено 66 поховань, ідентичних тим, які розміщені під підлогою каплички. Загалом цей церковний монастирський комплекс виник на початку XIII ст. й існував до епохи пізнього середньовіччя (рис. 7.2).

У 1988 р. О. Іоаннісян та в 1989 – 1990 рр. Ю.Лукомський досліджували залишки невеликої дерев'яної ротондальної церкви біля княжого двору Галича-Крилоса (ур. Воскресенське)¹⁷. Розкопки храму проводив ще Л.Лаврецький (1884 р.) та Я.Пастернак (1941 р.). Фундаменти церкви кам'яні, подвійні, всередині з плит мергелю на глиняному розчині. Ззовні здійснено засипку річковим каменем. Наземна поверхня фундаменту має відмостку з каменю (внутрішню і зовнішню). Церква, очевидно, була восьмигранною, дещо видовженої форми. Внутрішні розміри її повздовжньої осі становили 8,25 м., а поперечної – 7,5 м. Ю. Лукомський реконструював об'ємно-просторову композицію церкви – “восьмерик на восьмерику” із заломом та світловим барабаном. Висота споруди відповідала довжині восьмерика зрубу. Підлога викладена трикутними керамічними плитками.

Під підлогою, під стінами знаходилися неглибокі поховання (6) (в межах церкви тришарові). Навколо ротонди виявлено сліди багат шарового (4) кладовища (розкопки О. Іоаннісяна в 1989 р. й автора в 1994 р.). Цей невеликий (0,3 га) церковний комплекс входив, очевидно, до сусіднього укріпленого монастиря (ур.Юрівське) і слугував кладовищем для латинського населення княжого Галича.

У 1977 р. Б.Тимошук обстежив на території городища (с. Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області) кам'яні фундаменти дерев'яної споруди, яку він потрактував як дерев'яну церкву XII – XIII ст. На схід від неї було виявлено і кладовище. У 1989 – 1994 рр. чернівецький археолог І. Возний знову досліджував цю будівлю, але відніс її до “палацу феодала”¹⁸. С.Пивоваров дану споруду розглядав як церкву початку XV ст.¹⁹ На нашу думку, церковний комплекс датується XIII – XIV (XV) ст. Кам'яні фундаменти завширшки 1,5 м стоять, як вимостка на денній поверхні. Церква прямокутної форми з уступом (заломом) у північно-східному куті, чим майже ідентична за планом до неї Пітрицькій церкві-усипальниці і близька за розмірами. Очевидно, будівля була двозрубною: нава 5,2x4,8 м і вівтар 3,2x3,4 м. Загальна довжина її становила 8,2 м, орієнтація – північний захід – південний схід (рис. 1.3).

У 1994 р. на дитинці княжого Звенигорода І.Свешніков виявив залишки дерев'яної церкви XII – XIII ст.²⁰. Вона була тризрубною з великою навою (10,65x9,73 м), вівтарем (5,55x5,55 м) і вузьким бабинцем (3x5,5 м). Загальна довжина церкви 19,66 м. Зафіксовано сліди підвалин розміром 0,46x0,46 м. Нава і пресвітерії були пом'якшені зрізаними кутами. Підлога церкви викладена керамічними плитками трикутної і квадратної форми. Уламки фігурних плиток вказували на існування в церкві омфалія (рис. 2.2).

Таким чином, виявлення ще донедавна 12 незнаних пам'яток Галицької дерев'яної культової архітектури XII – XIII ст. на основних типах давніх поселень (місто, монастир, замок, село тощо), дає змогу вперше конкретно говорити про значне поширення в Галицькій землі дерев'яних церков (кам'яних відомо близько 20). Це свідчить про результативність широкої державної політики християнізації, яку здійснили Ростиславичі на початку XII ст. Вона була започаткована ще в X – XI ст. На цьому першому етапі досліджень можна говорити і про те, що на формування Галицької дерев'яної архітектури мала вплив насамперед кам'яна архітектура, яка йшла від ранньохристиянських першовзірців (східних, західних або південних). Саме перші кам'яні храми завжди були архітектурно-ідейними символами Церкви і держави та слугували взірцем для копіювання їх як у камені, так і в дереві. При цьому, часто це було не просто і не завжди означало наслідування традицій кам'яної архітектури, а використання більш раціональної та економічної форми, притаманної для дерев'яної архітектури. Водночас можна говорити про впливи давніх місцевих народних архітектурно-будівельних традицій дерев'яного житлового, оборонного і культового (язичницького) зодчества. Це позначилося на спрощення одних типів церковних будівель та урізноманітнення інших, хоч усі вони зберігали основні ознаки, канонізовані церковною традицією. Згодом кам'яна і дерев'яна архітектура почали впливати одна на одну, утворивши справді самостійні регіональні церковні архітектурні школи. Однак у XII – XIII ст. цей процес було лише започатковано.

1. Асеев Ю.А. Архитектура Киевской Руси. – К., 1969; Беляев Л.А., Черислов А.В. Русские церковные древности (Археология христианских древностей средневековой Руси). – М., 1966; Воронин Н.Н. Архитектурный памятник как исторический источник // Советская археология. – 1954. – Т. 19. – С. 41 – 76; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв. – М., 1987. – С. 315 – 318; Раппопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. – Л., 1982. – Вып. ЕІ – 47; Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Л., 1986. – С. 88-94.

2. Kaindl R.F. Archeologische Untersuchungen zu Wasileu und Panka in der Bukowina // Mitteilungen der K.K. Zentral – Kommission. – Wien, 1901. – Bd. 27. – S. 47-48.

3. Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С. 148.

4. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X – XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Ч. 9. – Львів, 1999. – С. 5.

5. Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 162.

6. Там само. – С. 138 – 141.

7. Иоаннисян О., Могытыч И., Свешников И. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник древнего зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия. – Ленинград, 1983. – С. 494 – 507.

8. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви... – С. 7.

9. Томенчук Б. Исследования древнерусского городища в с. Олешкове // Археологические открытия 1984 г. – М., 1985. – С. 366; Його ж. Дослідження дерев'яного храму-ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 87 – 96; Його ж. Олешковская ротонда // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А.Раппопорта). 15-19 января 1990 г. – СПб., 1996. – С. 78 – 82.

11. Иоаннисян О. Про один епізод візантійсько-угорсько-галицьких відносин у другій половині XII ст. // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич. – 1998. – С. 59 – 66; Томенчук Б. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 87 – 95.

12. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. ССХХV. – С. 559 – 593.

13. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини... – С. 10.

14. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 29 – 31.

15. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 84 – 86.

16. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-Волинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 7 – 22.

17. Лукомський Ю. Воскресенська церква XII – XIII століть у Крилосі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2002. – Т. ССХХVІІ. – С. 275 – 298.

18. Возний І.П. Чернівецька феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці, 1998. – С. 52 – 53.

19. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – С. 56 – 59.

20. Могитич І. Церкви Звенигорода // Вісник Інституту “Укрзахід-реставрація”. – Ч. 3. – Львів, 1995. – С. 18 – 21.

ДОДАТОК

З історії запровадження християнства на Русі

Київська Русь на час прийняття християнства стала могутньою язичницькою державою. За півтора століття свого існування вона пережила декілька релігійних реформ. Остання (980 р.) мала чітке оформлення монотейстичних тенденцій в язичницькій релігії, що відповідало процесам централізації східнослов'янських племен в рамках однієї держави. Це означає, що на середину X ст. існувала, очевидно, не тільки розвинута державна язичницька ідеологія і відповідний пантеон богів, але й соціально структурована релігійна інфраструктура. На її вершині був князь, а внизу – чисельна і дуже впливова група жреців, не тільки просте сільське знахарство з “волхвів”, “ведунів” і “чародіїв”, а справді жрецтво – представники державної релігії. Саме вони упроваджували в життя релігійні реформи і виконували щоденні загальнообщинні і загальноплемінні ритуальні дійства (“собори” в “храмах ідолоських”) та слідували за дотриманням усіх родових обрядів і державних законів (“князівських уставів”).

Запровадження християнства в Київській Русі (988 р.) – це була державна релігійно-політична реформа, яка мала остаточно оформити ідеологію перемоги нового соціально-економічного і державного устрою. Першими охрестилася сама князівська родина і військова дружина (985/987 р.). Другими, очевидно, було охрещено язичних жреців, а потім – інші соціальні групи населення (“народ”). Такий порядок християнізації, який міг тривати в часі декілька років, очевидно, був витриманий як в столиці, так і в регіонах, де християнізація проводилася важко, супроводжувалася одержавленням цих земель київськими князями. Християнізація закріплювала одержавлення (феодалізацію), залежність цих земель від Києва. Тому тут язичництво виступало як “національна” релігія, а християнство – як “великокнязівська – великодержавна”, тому на деяких окраїнах християнізація населення відбулася пізніше. Остаточно вона сформувалася як релігія українських земель лише в кінці XI – на початку XII ст., коли тут виникли князівства, що потребували своєї ідеологічної підтримки, яку могла дати лише християнська релігія.

На жаль, про запровадження християнства немає достатніх писемних джерел, а сам факт християнізації язичних жреців взагалі чомусь невідомий літописцям. Відомо лише, що окремі з них втекли на окраїни служити своїм старим богам. І були лише одиничні виступи жреців проти нової релігії. В цілому ж, не було жодного загальнонародного спротиву християнству. Надто масштабною була ця релігійна реформа, підтримана всім народом і в першу чергу жрецькими, які могли розпочати довгу і безперспективну боротьбу проти нової релігії, проти князя, а значить, проти держави. Однак жреці не покинули свого князя і народ, взяли безпосередню участь у релігійній реформі, забезпечивши її реалізацію, а з другого боку – зберігли за собою традиційну роль і становище в державі та суспільстві. Очевидно, саме жреці і ставали першими християнськими нововисвяченими і новонавченими священиками після відповідного засвоєння основ нової релігії і обрядів, які їм дали болгарські і грецькі проповідники і монахи. Київська Русь не імпортувала з Візантії ті сотні і тисячі християнських священикослужителів, які впроваджували в життя християнську обрядовість. Вони і не пройшли в обозі чужоземних завойовників. Це не Візантія хотіла хрестити Київську Русь, сама Русь хотіла хреститися. Християнізація в якості пової реформи не сприймалася як зрада старим звичаям і заповітам предків. Не було війни між старим і новим. Була релігійна асиміляція і підкорення однієї релігії іншою, що найголовніше, через її служителів культу. Тому такими достатньо швидкими були успіхи християнізації. Але, з другого боку, в цьому полягала особливість киево-руського християнства, де поєдналося язичництво зі східним і західним християнством. Інколи його називають просто “двовір'ям” або “православним язичництвом”. Самобутнє формування християнства на Русі і своєрідна система догм, обрядів і богослужінь, які мали значні відхилення від візантійських канонів, призвели до того, що аж до XI ст. не визнавалася християнізація Київської Русі, так довго не канонізували Володимира. Не випадково тогочасні візантійські джерела мовчать про хрещення Русі. Безліч невідповідностей і суперечливих фактів міститься в самих давньоруських літописах. У цілому церква ще довго замовчувала і приховувала своєрідні процеси ранньої християнізації Київської Русі. Все ж християнізація змінила все суспільство, яке стало християнським і мало жити за християнськими обрядами, що були пов'язані з храмом. Саме тут відбувалося таїнство хрещення, причастя, миропомазання, вінчання та соборування. Ходіння до храму і участь у богослужіннях стали обов'язковими в християнському ритуалі спілкування з Богом. Храми були достатньо великими, щоб умістити всю общину. Це було єдине місце, яке об'єднувало громаду як релігійно, так і соціально, де народ міг побачити справді професійне мистецтво живописця і почути професійний літургійний хорівий спів.

Потреба в численних храмах з'явилася в Київській Русі разом з християнством. На відміну від дерев'яних “храмів ідолоських”, де всередині знаходився ідол, а народ – ззовні, в християнському кам'яному храмі все релігійне дійство відбувалося в приміщенні. Можна вважати, що традиції побудови подібних кам'яних споруд в Київській Русі не було. Тому справді, перші кам'яні храми X – XI ст. були побудовані візантійськими (західноєвропейськими чи південноєвропейськими) архітектурно-будівельними артілями за типовими взірцями найбільш відомих християнських храмів. Дерев'яні церкви X – XI ст., в основному, споруджувалися місцевими майстрами на основі давньоруських народних традицій житлово-господарських, оборонних, а, можливо, й культових будівель. Вони могли відрізнятися ззовні лише хрестом і орієнтацією, а внутрішньо – іконою (іконостасом). На жаль, ці ранні дерев'яні храми археологічно невідомі, точніше, не виділені дослідниками із загальної житлово-господарської забудови.

Кам'яні храми XII – XIII ст. споруджувалися переважно своїми князівськими архітектурно-будівельними артілями, які були в найбільших столичних (митрополітичних чи єпископських) центрах. Вони продовжували традиції, набуті в попередні часи, що привело до формування окремих місцевих архітектурних шкіл. Дерев'яні церкви XII – XIII ст. споруджувалися, в основному, місцевими майстрами на основі взірців кам'яних храмів чи їх модифікацій. Це вже були справді християнські храми, що мали всі основні ознаки, канонізовані церковною традицією, чітко поділялися за такими основними ознаками – структурно-ієрархічними, функціональними, суспільно-політичними і конфесійними. Згодом, кам'яні і дерев'яні культова архітектура почала взаємно впливати одна на одну, утворивши справді самостійні регіональні церковні архітектурні школи. Однією з найцікавіших і оригінальних серед них була, безперечно, Галицька архітектурна школа. Виявлення в 70 – 80-х рр. XX ст. залишків 12 дерев'яних церков виводить її на перше місце щодо дослідженості дерев'яного церковного будівництва в Україні-Русі.

Леонід МАЦКЕВИЙ, Ігор КОЧКІН,
Тарас ТКАЧУК, Радослав ЩОДРОВСЬКІ, Анна ЯРАЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКАРПАТСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2004 р.

Трипільський загін Галицької археологічної експедиції Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника у 2003 – 2004 рр. брав участь у спільному міждисциплінарному проєкті, учасниками якого, крім згаданого університету, були Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (керівник проєкту та експедиції – доктор історичних наук, провідний науковий

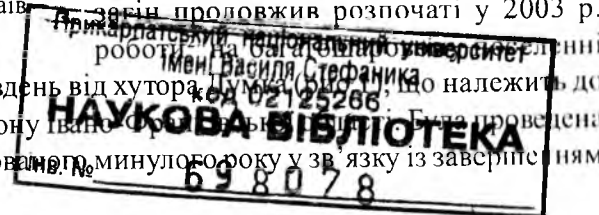
співробітник відділу археології Л.Мацкевий), Національний заповідник “Давній Галич” (завідувач відділу археології, кандидат історичних наук Т.Ткачук) та Археологічна майстерня “Хатор” з польського міста Бидгоща (магістри археології Р.Щодровські та А.Ярач).

Мета міждисциплінарного проєкту – продовження комплексних досліджень печерних та наземних пам'яток Дністровського правобережжя між містами Галич і Городенка (рис. 1), розпочатих Прикарпатською експедицією у 70-х рр. XX століття.¹ У рамках цього проєкту була відновлена Прикарпатська археологічна експедиція, де проходили практику студенти історичного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Відповідно до завдань, що стояли перед експедицією, в її структурі було створено Наземний (керівник – І.Кочкін) та Підземний (керівник – Л.Мацкевий) зағони. Діяльність Наземного зағону спрямована на дослідження археологічних пам'яток наземного типу – давніх поселень. Зокрема, минулого польового сезону

Рис. 1. Пам'ятки біля села Одаїв, досліджені Прикарпатською археологічною експедицією у 2004 р. Ситуативний план: I – забудова населених пунктів; II – основна дорога; III – польова дорога; IV – ріка; V – заглиблення; VI – горизонталі; VII – церковна споруда; VIII – пам'ятки в печерних утворах (3 – Одаїв XIV; 4 – Одаїв XVII; 6 – Одаїв XVIII); IX – пам'ятки поза печерами (1 – Одаїв I; 2 – Одаїв II; 7 – Одаїв XIX; Одаїв XX; 9 – Одаїв XXI; 10 – Одаїв XXII; 10 – Одаїв XXII; 11 – Кутище I).

Одаїв II в урочищі Городище, на південь від хутора Одаїв, належить до складу села Одаїв Тлумацького району Івано-Франківської області. Було проведена розконсервація розкопу, законсервованого минулого року у зв'язку із завершенням

археологічної практики. Площа розкопу доведена до 70 кв. метрів. Серед видобутих з верхньої верстви культурного шару матеріалів основну частину становлять керамічні вироби культури Ноа (рис.2: 11 – 13), а також знахідки фрагментів кераміки з шнуровим орнаментом межановицької культури (рис.2:14 – 17). Середня верства залишена носіями трипільської культури (етап В-I-В-II), а нижня представляє добу верхнього палеоліту.

У південно-східній частині розкопу, за межами наземного житла трипільської культури, вивченого у 2003 р., виявлено господарську яму №1, що належить до трипільської верстви поселення. Розміри ями 2,1x1,6 м, глибина – 2,35 м від нульової відмітки. У заповненні ями знайдено фрагменти керамічного посуду, у тому числі розписного, біноклеподібної посудини, крем'яні вироби, які можна віднести до трипільської культури (рис.2: 1 – 4, 5 – 10), а також уламки кісток. Яма №1, напевно, сформувалася внаслідок карстових явищ, утворену природним шляхом западину поселенці використали з господарською метою. Яма №2, видовженої форми, довжиною 5,1 м, шириною у дослідженій частині близько 2 м, глибиною 2,5 м від

нульової відмітки, зафіксована біля східної стінки розкопу. Ця яма, очевидно, мала природне карстове походження і сформувалася ще до появи на цьому пагорбі трипільського поселення, про що свідчать стратиграфічні спостереження. Після проведення досліджень розкопи було засипано і поверхню ґрунту рекультивовано.

Підземний загін експедиції продовжив вивчення печерних порожнин цього мікрорайону. Крім проведення зачисток культурного шару, було уточнено топографію пам'яток та їх конфігурацію. У печері Одаїв XIV, порожнина Стрімка (рис.3), зібрано фрагменти кружального посуду з орнаментом у вигляді заглиблених паралельних ліній (рис.4:1 – 2), а також остеологічні рештки. У печері Одаїв XV (порожнина Дальня), як і в попередні роки, зафіксовано матеріали доби раннього заліза, очевидно, культури фракійського гальштату (рис.5). Крім фрагментів керамічного посуду, у печері знайдено крем'яні вироби – скребки, ножі та відщепи із ретушню (рис.5: 8 – 9), а також кістяні вістря (рис.5: 7) і мушлі моллюсків гелікс. Тут зібрано також уламки посуду доби середньовіччя – X – XIII століть, аналогічні

Рис. 2. Поселення Одаїв II: 1 – 4 – фрагменти керамічного посуду трипільської культури; 5 – 10 – крем'яні вироби трипільської культури; 11 – 13 – керамічний посуд культури Ноа; 14 – 17 – керамічний посуд межановицької культури.

виявленим у порожнині Одаїв XIV (рис.4). Дослідження минулого польового сезону підтвердили результати обстежень у 2003 році, що печери Одаїв XIV і XV з'єднуються підземною галереєю й утворюють єдиний підземний печерно-скельний ансамбль із двома входами – карстовими ліяками колодязного типу.

У підземній порожнині Одаїв XVI (печера Вертикальна) зафіксовано, як і в попередні роки, багато матеріалів культури фракійського гальштату. Виявлено уламки посуду, остеологічні рештки, мушлі моллюска уніо, крем'яні знаряддя, а також кістяні шило і тесло.

Підземний загін Прикарпатської експедиції продовжив роботи і в скельній печері Одаїв XVII (порожнина Безіменна). Тут на глибині 5,2 – 5,4 м розчищався частково засипаний вхід до печери. У ній знайдено матеріали (керамічні

вироби, остеологічні рештки та мушлі моллюсків гелікс), які віднесені до епохи раннього заліза, зокрема, культури фракійського гальштату (рис.4: 4). Очевидно, до цього комплексу належить і керамічне пряслице (рис.4:5).

Під час вивчення скельної порожнини Одаїв XVIII (печера Затишна-Бутиновича) було підтверджено минулорічну гіпотезу про наявність другого входу до неї і простежено навіть третій вхід. Виявилось, що другий, а особливо третій вхід, на відміну від першого, більш пологі. Це дозволило припустити, що саме через них до могильника у центральному гроті Одаїв XVIII небіжчиків заносили із поверхні для поховання. Крім фрагментів керамічних виробів, остеологічних решток і крем'яних знарядь, у печері знайдено аморфний бронзовий зливоч (розмірами 1,8 x 2,5 x 3,8 см). Всі зазначені артефакти є пам'ятками культури фракійського гальштату.

Цього літа Прикарпатська археологічна експедиція здійснила охоронно-рятівні роботи на поселенні Одаїв I, у місцевості Городище. На цій

Рис. 3. Печерно-скельні ансамблі Одаїв XIV і XV: А – план (по долівці); Б – переріз; I – скельні відклади та контури порожнин; II – крем'яні вироби; III – кераміка доби раннього заліза; IV – кераміка доби середньовіччя; V – остеологічні рештки доби раннього заліза; VI – остеологічні рештки доби середньовіччя.

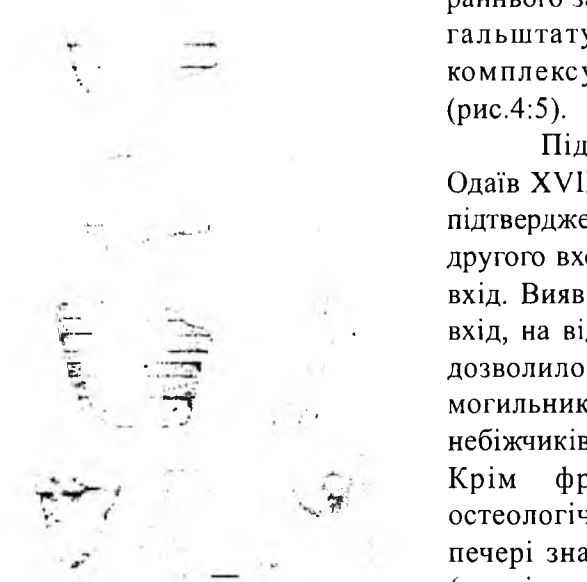

Рис. 4. Знахідки з печер Одаїв XIV, XV, XVII: 1 – 2 – кераміка X – XIII ст. з Одаєва XIV; 3 – кераміка X – XIII ст. з Одаєва XV; 4 – 5 – вінчик посудини та пряслице доби раннього заліза з Одаєва XVII.

території зібрано 81 крем'яний виріб доби пізнього палеоліту та 5 уламків посуду доби раннього заліза культури фракійського гальштату.

Значні підйомні матеріали зібрано на поселенні Одаїв ХХ, у центральній частині присілка Думка. Це поселення, датоване добою мезоліту, відкрито у 2003 р. в північній частині садиби родини Грицаків, на площі 40x50 м. Додатковий збір матеріалу представлений 168 крем'яними артефактами доби мезоліту. Серед знахідок – 5 скребків, 4 скобелі, 3 різці, 2 ножі та 3 вістря (рис.6: 2 –18). На особливу увагу заслуговує уламок пластини з бічною ретушшю, що може бути фрагментом знаряддя геометричних обрисів трапецієподібного типу (рис. 6: 19). За 10 – 15 м на захід від цього місця зафіксовано ще одне скупчення крем'яних виробів, що нараховує 143 артефакти. Серед виробів відзначимо аморфні нуклеуси, різці, скобелі та ножі (рис.7: 1 – 9). Цікавою знахідкою

Рис. 5. Матеріали доби раннього заліза з печери Одаїв XV: 1 – 6 – кераміка; 7 – оброблена кістка; 8 – 9 – крем'яні вироби.

є уламок сплющеного листоподібного біфаса (рис.7: 4). За основними показниками цей комплекс близький до матеріалів доби пізнього палеоліту, з розташованих у межах 1 – 2 км у печері Одаїв XI і наземного поселення Одаїв I, на якому виявлено типовий солютрейський (селетський) біфас-вістря, щоправда, дещо менших розмірів³. На всіх трьох пам'ятках поки що не знайдено кераміки доби неоліту – бронзи. Цей факт, а також відсутність у регіоні подібних біфасів у згадану добу дозволяє віднести вістря з поселення Одаїв I і уламок біфаса з поселення Одаїв ХХ до епохи пізнього палеоліту.

Під час проведених розвідувальних робіт були відкриті нові поселення Одаїв XIX, Одаїв XXI, Одаїв XXII і Кутище I. Перш за все відзначимо двошарове поселення Одаїв XIX, у місцевості Городище-Котлина, за 2 км на північний захід від с. Одаїв. Пам'ятка зафіксована на межі поля і лісового масиву, у північній околиці табору експедиції, на площі 50 x 60 м. На цій території закладено два шурфи на глибину 60 – 100 см від поверхні.

Рис. 6. Крем'яні вироби з поселення Одаїв ХХ (город П. Грицака). Перше скупчення: 1 – нуклеус; 2 – 6 – скребки; 7 – 10 – скобелі; 11 – 13 – різці; 14 – 15 – ножі; 16 – 18 – вістря; 19 – уламок трапеції (?).

Рис. 7. Поселення Одаїв ХХ (Дорога). Друге скупчення: 1 – 3 – нуклеуси; 4 – уламок біфаса; 5 – 6 – різці; 7 – скобель; 8 – ніж.

Поселення Одаїв ХХII відкрите на віддалі 2,6 км на північний захід від с.Одаїв, у місцевості Кут, на мисоподібній частині пагорба. На цій території знайдено вироби пізнього палеоліту та трипільської культури (рис.8). Серед них переважають крем'яні артефакти, у тому числі патиновані, а також наявні фрагменти посуду, типового для трипільської культури, й остеологічні рештки.

За 0,6 км на південь від с.Кутище Тлумацького району, в урочищі Третій Горб (Глинище), виявлено багатшарове поселення Кутище I. Серед підйомного матеріалу – фрагменти керамічного посуду із “нотним” орнаментом (рис.9: 1 – 4) і крем'яні вироби (рис.9: 5 – 11) неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки, а також уламки стінок посудин із домішкою кременю у тісті, що є визначальною рисою кераміки доби бронзи, та фрагменти вінець і стінок кружального посуду часів пізнього середньовіччя, зокрема киеворуського часу.

Розкопки Прикарпатської експедиції 2004 року та багаторічні комплексні дослідження у регіоні і в суміжних районах

Крім 5 уламків ліпної кераміки неоліто-неолітичного типу, знайдено 12 крем'яних виробів, зокрема мікронуклеус, дві пластинки із притупленим ретушню краєм, а також пластинчаті сколи і відходи крем'яного виробництва. Такі вироби характерні для мезолітичних пам'яток регіону типу Лука II культури Незвисько-Оселівка⁴, хоч трапляються і пізніше.

Поселення Одаїв ХХI зафіксовано за 2,9 км на північний захід від с.Одаїв, у місцевості, де розташований пам'ятник загиблим льотчикам, на площі 40 x 80 м. На поверхні поселення зібрано 36 крем'яних предметів, включаючи жовно, нуклеус, 4 відщепи, 5 уламків пластинчатих сколів, 13 відходів і 12 знарядь із ретушню, зокрема 6 скребків, 3 скобелі, кутовий різець та 2 ножі. Загальна характеристика переважно типолого-статистичних показників крем'яного інвентаря дозволяє віднести комплекс до пам'яток типу Незвисько ХХI – Молодове V мезолітичної культури Незвисько-Оселівка⁵.

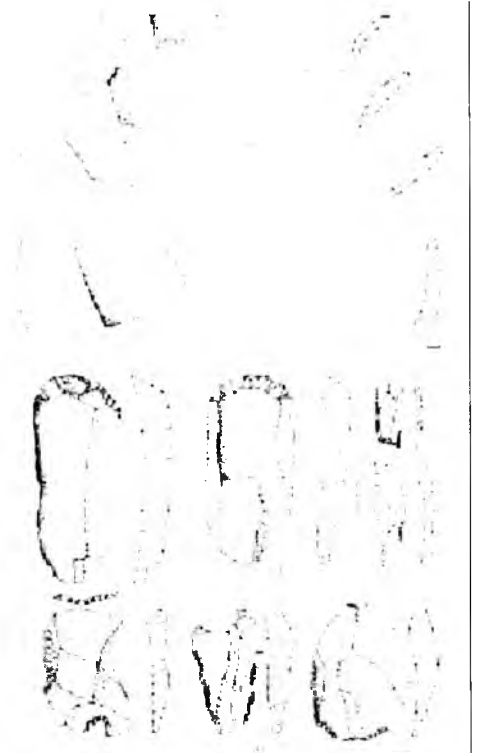

Рис. 8. Поселення Одаїв ХХII (урочище Кут). Матеріали трипільської культури: 1 – 4 – керамічний посуд; 5 – 11 – крем'яні вироби.

дозволяють зробити певні висновки про характер заселення територій Галицько-Тлумацького Подністров'я. Тут зафіксовано десятки різноманітних пам'яток, переважно поселень, що датуються від пізнього палеоліту до середньовіччя і в наступний період. Це підтверджує думку про те, що відповідні елементи природного середовища, зокрема екосистем, забезпечували на даній території перш за все господарські потреби людини⁶.

На відміну від багатьох регіонів, у Галицько-Тлумацькому Подністров'ї завдяки відповідному природному середовищу, як засвідчують результати комплексного аналізу сукупності джерел, людина проживала протягом цілого року. Значну інформацію щодо цього отримано при вивченні пам'яток у печерах регіону⁷. У палеоліті наземні поселення Одаїв I, II, XX і XXII були заселені, очевидно, в теплу пору року, а в холодну люди перебували у печері Одаїв XI (Думчина Долина). До епохи мезоліту у цьому регіоні віднесено лише наземні поселення Одаїв XIX, XX і XXI, а до неоліту – Кутище I і Одаїв XIX. Із наземних поселень до трипільської культури належать Одаїв II і XXI, а до печерного типу – лише Одаїв XV. Нашарування та матеріали доби бронзи і раннього заліза відзначені на наземних поселеннях Одаїв I, II та Кутище I, а також у п'яти печерних порожнинах Одаїв XII, XIV, XV, XVI, XVII, де знайдено кам'яні вироби, остеологічні рештки, знаряддя із кісток, фрагменти посуду та могильник Одаїв XVIII. У добу середньовіччя існували поселення відкритого типу Одаїв I і Кутище I, а печерного – Одаїв XIV, XV і XVII. Печерні порожнини були не тільки місцями поселень і господарсько-побутових центрів, а й культових обрядів протягом цілого року.

Аналіз матеріалів польового сезону 2004 р. показує, що кількість печерних порожнин, які використовувалися людиною в цьому регіоні Подністров'я, помітно зростає від палеоліту до середньовіччя, досягаючи свого піку в добу раннього заліза. Втім, і наземні території освоювалися не менш інтенсивно.

¹ Мацкевой Л.Г., Артюх В.С. О работах Прикарпатской мезолито-неолитической экспедиции // Археологические открытия 1973 года. – М., 1974. С.307 – 308; Мацкевий Л. Питання використання печер Галицько-Тлумацького Подністров'я // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали Міжнародної археологічної конференції. – Галич, 2003. – С. 16 – 24.

² Кочкін І., Мацкевий Л., Ткачук Т., Томенчук Б. Підсумки роботи Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету імені Василя Стефаника у 2002 – 2003 рр. // Галичина. (Івано-Франківськ). – 2003. – Вип. 9. – С. 24 – 31.

³ Артюх В.С., Мацкевий Л.І. Нові матеріали до археологічної карти Поділля // Тези доповідей Дев'ятої вісницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С.15 – 16.

⁴ Мацкевой Л.Г. Мезолит запада Украины. – К., 1991.

⁵ Там само.

⁶ Мацкевий Л., Панахид Г. Деякі історико-природничі аспекти заселення людиною Середнього Подністров'я // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8. – С. 35 – 41.

⁷ Головацкий Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Труды Первого археологического съезда в Москве в 1869 году. – М., 1871. – С. 219 – 242; Пастернак Я. Археология Украины. – Торонто, 1961. – С.153; Kirkor A.H. Pokucie pod wzgledem archeologicznym // Rozprawy i Sprawozdania z posiedzen Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umietnosci. – Krakow, 1876. – T.V. – S. 209 – 315.

Рис. 9. Поселення Кутище I (урочище Третій Горб, Глинище). Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки: 1 – 4 – керамічний посуд; 5 – 11 – крем'яні вироби.

Мирослав ВОЛОЩУК

КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

В історії східнослов'янських країн XIII ст. однією з найвидатніших і найактуальніших для вивчення подій є коронація Данила Романовича. Даний факт у Південно-Західній Русі не має аналогів. Від часу виникнення Київської держави до періоду васального підпорядкування галицько-волинських земель монголам жодний східнослов'янський князь не отримував від римського папи королівської корони. Не випадково вчені, шляхом порівняльного аналізу літописів, іноземних хронік, дипломів та епістол приділяли належну увагу ретельному вивченню і трактуванню цієї події. Історики різних шкіл та напрямів з'ясували, що коронація Данила справді мала місце. Однак, поза їхньою увагою залишилось питання про вплив на прийняття князем такого рішення з боку лідерів правлячих династій Центрально-Східної Європи, зокрема Арпадів з Угорського королівства.

Поширення на володіння Романовичів влади Католицької Церкви, а також коронування Данила, без сумніву, мали викликати в Угорщині, Краківсько-Сандомирському князівстві, Орді, Другому Болгарському царстві, південнослов'янських країнах, Латинській і Священній імперії відповідний резонанс, оскільки галицько-волинські володарі з правителями цих країн підтримували тісні стосунки (династичні, військово-політичні, торговельні та ін.). Зміни у політичній і релігійній орієнтації Данила і Василька у кінці 1253 р. передбачали трансформацію міжнародних відносин. Це зумовлювало подальший розвиток міждержавних стосунків, моделювало характер економічних зв'язків, спричиняло зміни у суспільних відносинах у поліетнічних регіонах (зокрема, Закарпатті і Люблінщині).

Однак історики, окрім дослідження впливів та участі папства у коронуванні Данила, не приділяли вивченню даної теми особливої уваги. Зокрема, російський дослідник початку XIX ст. М.Карамзін зазначав, що роль угорського короля у переговорах папи Інокентія IV з Романовичами (кінець 40 – початок 50-х рр. XIII ст.) полягала в тому, що він виступав посередником і примирителем обох сторін¹. С.М.Соловйов вважав, що оскільки Угорське королівство, Малопольща і Богемія перебували під впливом папи, він не міг благословити їх у хрестовий похід разом з православними. Це, на думку історика, прискорило коронацію Данила².

Більш глибоко проблему впливу Угорщини на обставини, які спричинили коронацію старшого Романовича, висвітлив М.Дашкевич. Він вважав, що угорський король був зацікавлений у залученні Данила до католицького союзу (і, як наслідок – коронування), тому що у серпні 1245 р. він розбив спільне угро-польське військо під командуванням Ростислава Михайловича, а також відвідав Орду³. На основі аналізу листування короля Бели IV з папою Інокентієм IV історик прийшов до думки, що саме Арпади ініціювали переговори між Римом і галицько-волинським князем у 1252 р., тобто в період дестабілізації відносин обох сторін⁴.

Позиція М.Дашкевича знайшла своє продовження і розширення у статті М.Чубатого “Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії”. Вчений констатував, що сприяння угорського короля переговорам Данила з курією

щодо унії та коронації першого відбувалося у зв'язку з "...планами Романовичів та Арпадів здобути австрійську спадщину". Поява галицько-волинського володаря серед союзників папи, на думку вченого, стала особливо реальною після одруження його сина Романа з Гертрудою Бабенберг⁵. Факт сприяння Арпадів щодо коронації Романовича визнавали М.Аркас⁶ і М. Грушевський. Останній вважав, що саме "папа хотів заохотити Данила до справи унії королівським титулом"⁷. Роль Угорщини у становленні і розвитку стосунків курії з князями Галицько-Волинської держави напередодні 1253 р. більш детально історик не висвітлював.

Досліджувана проблема залишалася поза увагою представників української діаспори, які у 1953 р. відзначали 700-ліття від часу коронування Данила Галицького. Результатом організації і проведення ряду наукових конференцій була публікація збірника статей, присвячених даній події. Вчені підкреслювали особливу роль католицької церкви та папи Інокентія IV у процесі налагодження Римом тісних стосунків з Романовичами і, відповідно, коронації галицько-волинського князя⁸. Натомість роль правителів інших країн, зокрема, Арпадів у контексті причин і передумов коронування Данила не досліджувалася.

Радянська історіографія впродовж 50 – 80-х рр. ХХ ст. досліджуваній події надавала другорядного значення. У контексті вивчення негативного впливу католицизму на суспільно-політичний розвиток Русі В. Пашуто відзначав, що Бела IV посприяв відновленню стосунків Романовичів з папою на тлі загрози з боку Куремсиної орди. Загалом історик констатував, що Захід все ж був зацікавлений у переговорах з галицько-волинськими князями⁹. Однак, більш глибокого аналізу щодо сприяння Угорщини коронуванню Данила і його стосункам з папством науковець не наводив. Обминав дану проблему історик і в своїй монографії "Нариси з історії Галицько-Волинської Русі"¹⁰. Немас детального розгляду цієї теми і в працях таких дослідників, як М.Тихомиров¹¹, П.Толочко¹², П.Крип'якевич¹³, М.Котляр¹⁴ і Л.Гумільов¹⁵. Науковці загалом дотримувалися думки про негативний вплив католицизму на розвиток Південно-Західної Русі і Галицько-Волинського князівства, зокрема. Коронація Данила Романовича оцінювалася як явище тимчасове. Політичні та релігійні наслідки зміни міжнародного статусу князівства не були предметом спеціального дослідження.

З утворенням у 1991 р. незалежної Української держави дана тематика продовжує залишатися невивченою. Вчені розглядали коронацію Данила у контексті державотворчої діяльності останнього. Роль окремих країн у процесі підготовки коронування Романовича практично не розглядалась. Зокрема, М.Котляр¹⁶ і О.Онищенко¹⁷ підкреслювали значення лише папського впливу на прийняття князем такого рішення. Позитивні зрушення у вивченні досліджуваної проблеми з'явилися після публікації статті Я.Дашкевича "Українські землі в часах Галицько-Волинської державності (кінець Х – середина ХІV ст.)". Історик розглядає коронацію Данила Галицького у континуїтивному зв'язку з традиціями присвоєння титулу rex Galitiae et Lodomeriae династією Арпадів. Науковець констатує, що отримання у 1215 р. корони Коломаном та його перебування при владі у Галичині впродовж 1214 – 1221 рр. (з перервами) було визнано папою. При аналогічних обставинах відбувалася коронація старшого Романовича, який був оголошений першим королем Русі. Я.Дашкевич відзначає, що в територіальному відношенні та з точки зору визнання могутності володаря в порівнянні з титулом короля

Галичини і Володимирії Данило знаходився на шабель вище від Арпадів¹⁸.

Представники сучасної української діаспори теж досліджують впливи Угорщини на коронацію Данила. Зокрема, В.Ідзьо вважає, що Арпади шляхом коронування у Галичі в 1215 р. Коломана та тривалого контролю Подністров'я створили передумови для отримання корони Романовичами. Історик припускає, що князя в дитинстві навіть готували на угорський престол¹⁹. На думку вченого, однією з причин прийняття Данилом королівського титулу було переконання папи в тому, що Угорське королівство не претендуватиме на його землі²⁰.

У зарубіжній історіографії питання впливу Угорського королівства на коронацію Данила Галицького також спеціально не вивчалось. Дослідники обмежувались констатацією факту союзництва обох країн на рубежі 40 – 50-х рр. ХІІІ ст. та впливу короля Бели на прийняття князем рішення коронуватися. Дана думка спостерігається у працях З.Пожоны²¹, Л.Зічі²², Е.Ледерер²³, Е.Маюса²⁴ і Д.Кріштова²⁵.

Однак, ми вважаємо, що досліджувана тема потребує більш глибокого вивчення. Проблема коронування Данила Галицького (а також подій, які розгортались навколо неї) полягає не тільки в тому, чи справді дана подія мала місце і як вона відобразилась на подальшому адміністративно-політичному, військовому і релігійному розвитку Галицько-Волинської держави. Метою і завданнями статті є з'ясування питання впливу на прийняття Романовичем рішення коронуватися з боку Угорського королівства.

Це пояснюється тим, що Угорщина і династія Арпадів, зокрема, в історії галицько-волинських земель першої половини ХІІІ ст. залишила помітний слід. Тривалий контроль уграми Подністров'я та південної Волині (більше 30 років з перервами) наклав відбиток на суспільно-політичну та релігійну свідомість не тільки місцевих бояр, але й князів, зумовивши появу певних стереотипів щодо управління руськими землями та моделювання зовнішньополітичних стосунків за західноєвропейськими зразками. Саме тому ми вважаємо, що коронування Данила стало можливим в результаті закономірних, послідовних процесів еволюції галицько-волинських земель у кінці ХІІ – першій половині ХІІІ ст. Зміна політичного і релігійного статусу володінь Романовичів у кінці 1253 р. не була випадковою, а добре продуманою моделлю подальшого розвитку країни із реальним баченням більшості наслідків. Галицько-волинський володар прямо чи опосередковано піддавався впливам з боку Арпадів у справі коронування та в процесі зміни релігійної орієнтації. Вони відчувалися не тільки напередодні події, але й раніше – у період боротьби провідних країн Центрально-Східної Європи за "галицьку спадщину" (1205 – 1248 рр.).

Таким чином, в результаті детального аналізу джерельних матеріалів та історіографічного доробку, який висвітлює окремі аспекти досліджуваної теми, ми прийшли до наступних висновків.

По-перше, перебування Данила при дворі угорського короля Ендре ІІ впродовж 1205 – 1213 рр. (з перервами)²⁶ наклало відбиток на свідомість молодого князя. Він отримав можливість ближче ознайомитись із традиціями західноєвропейських суспільно-політичних, династичних і релігійних відносин. Прагнення Арпадів одружити його з донькою Ендре – Марією²⁷ є додатковим підтвердженням даної позиції. Вживання угорськими правителями титулу rex

Galitiae et Lodomeriae не могло не вплинути на бачення Данилом військово-політичної і демографічної ситуації у Подністров'ї навіть при тому, що князеві було 13 – 14 років. Він усвідомлював, що у цьому поліетнічному регіоні*, на який впливи центральноєвропейських країн у порівнянні з руськими князівствами розповсюджувалися краще, королівська влада мала властивість укріплюватися значно швидше і міцніше, на відміну від князівського інституту, який в особі галицького нобілітету постійно отримував супротивників. Це, на нашу думку, у роки державотворчої діяльності Романовичів спричинило до вибору ними такого шляху розвитку країни, де б перепліталися кращі здобутки західноєвропейської цивілізації та східнослов'янського світу.

По-друге, традицію присвоєння титулу rex Galitiae et Lodomeriae розпочали Арпади. Для Подністров'я поява у кінці 1253 р. королівської влади була не випадковою. Зокрема, ще в 1188 р. Бела III під час короткочасного контролю Галичини присвоїв собі титул короля Галичини і Володимирії²⁸. Натомість його син Ендре вважався у володіннях галицьких Ростиславичів намісником Угорської корони²⁹, а після укладення з вдовою Романа Мстиславича у серпні 1205 р. Сяноцької угоди – королем³⁰.

Прагнучи легітимізувати свої права на Галич шляхом отримання політичної і релігійної підтримки від папи Інокентія III, Арпади санкціонували і провели у 1215 р. коронацію сина Ендре II – Коломана³¹. На думку українського вченого І.Гарайди, Галицька земля після встановлення влади угорського принца повинна була перетворитися на секундогенітуру Корони, де правила б одна з гілок династії Арпадів³². Тобто Коломан формально перетворювався на васала свого батька, маючи усю повноту влади у Подністров'ї, однак, залишаючись залежним від реалій суспільно-політичного розвитку Угорщини.

Судячи зі свідчень літописців останньої чверті XVII ст.³³ та досліджень російського вченого М. Карамзіна³⁴, українських істориків Д.Зубрицького³⁵ і І.Шараневича³⁶, Мстислав Удатний після вигнання з Галичини Арпадів у 1219 р. був вінчаний вінцем Коломана, прийнявши титул “царя Галицького”. Даний факт потребує більш детального вивчення.

Останнім представником правлячої угорської династії, який тривалий час контролював галицько-волинські території, був син короля Ендре II – Ендре. Аналізуючи повідомлення не до кінця збереженого тексту булли папи Гонорія III від 27 січня 1222 р.³⁷, можна зробити висновок про те, що принц Ендре отримав владу у Подністров'ї за правами аналогічними Коломану. Одружившись у 1222 р. з донькою Мстислава Удатного Марією, він здобув можливість законно претендувати на Галичину, а тому впродовж 1227 – 1234 рр. (з перервами) вважався володарем даних земель. За відсутністю інших джерел встановити його титул щодо володінь Романовичів важко.

Таким чином, коронація Данила наприкінці 1253 р., на тлі зовнішньополітичних амбіцій Арпадів щодо Галичини впродовж першої третини

* Починаючи від середини XII ст., Галичина стала об'єктом заселення вихідців з інших країн Європи. Рушізм даних процесів стало нетривале приєднання Подністров'я до складу Угорського королівства у 1188 – 1189 рр., а також контроль Арпадами володінь Романовичів впродовж першої третини XIII ст. Літописи констатують, що у Галичі проживала група німецьких поселенців. Археологічні дослідження, проведені на території Крилоського городища у кінці XX ст. Б.Томенчуком, переконують у тому, що існували польські поселення.

XIII ст., була традиційною для місцевого населення спробою змінити міжнародно-правовий статус князівства.

По-третє, за умов наявності між вдовою Романа Анною і угорськими володарями союзницьких відносин факт використання Арпадами титулу rex Galitiae et Lodomeriae впродовж 1205 – 1213 рр. не викликав у Романовичів негативних емоцій. Однак, у процесі поступового нівелювання уграми прав Данила і Василька щодо “галицької спадщини” постала потреба глибше і більш повноцінно підкреслити свої претензії на Галичину та Волинь. Задля досягнення такої мети династичних і військово-політичних методів було недостатньо. Ситуація особливо загострилася в роки монголо-татарського нашествия та відновлення у першій половині 40-х рр. XIII ст. війн з уграми. Виникла потреба легітимізації своїх прав при сприянні Риму, а це було можливим лише після тривалих переговорів і укладення відповідної домовленості.

По-четверте, Данило, взявши у вересні 1235 р. участь у коронації Бели IV як князь (dux)³⁸, після перемоги у серпні 1245 р. над спільними силами Угорського королівства, Краківсько-Сандомирського князівства і загонів Ростислава Михайловича, а також укладення в 1248 р. рівноправного союзницько-династичного договору з Белою IV задля покращення міжнародно-правового статусу не тільки своїх володінь, але й власного імені з часом повинен був погодитися на коронацію. Це б суттєво покращило його зовнішньополітичний авторитет не тільки в очах правителів сусідніх країн. Угорщина у даному випадку була зацікавлена в коронуванні Романовича з династичних міркувань. Оскільки, за словами М.Вертнера, Арпади піклувалися про “чистоту природи” власної династії³⁹, вони прагнули укладати шлюби з рівноправними собі, тобто королями (бажано католиками).

По-п'яте, окрім династичного і міжнародно-правового аспекту впливу Угорщини на прийняття Данилом королівської корони, помітне місце посідає військово-політичний. У контексті постійної загрози Центрально-Східній Європі з боку Орди як Галицько-Волинська держава, так і Угорське королівство були зацікавлені в обороні своїх територій. Оскільки власних сил для тривалої боротьби з монголами у лідерів обох країн не було, постала проблема організації спільної кампанії, спрямованої проти татар.

Ініціатором хрестового походу виступав Данило, який в 40-х рр. XIII ст. проводив активне листування з папською курією. Обговорювалось питання про створення колективної безпеки від кочівників⁴⁰. Проте, папа зволікав, прагнучи насамперед залучити володіння Романовичів до католицьких сфер впливу. Оскільки для галицько-волинських князів першочерговим завданням було усунення небезпеки зі сходу, тривалий час обидві сторони не могли знайти порозуміння. Не випадково Інокентій IV вдало скористався наявністю між Данилом і Арпадами союзницьких відносин, заручившись у справі налагодження зв'язків з Галичем підтримкою Бели. Зокрема, вже 9 травня 1252 р. король повідомляв папі про те, що йому вдалося переконати старшого Романовича відновити переговори і невдовзі князь відправить до Риму своїх послів⁴¹. Таким чином, вплив Арпадів на коронування князя у контексті загрози з боку татар був помітним, якщо не вирішальним.

По-шосте, Данило Галицький як політик і військовий діяч виховувався у західноєвропейських традиціях. Тривале перебування при дворі угорського короля, міцні стосунки з австрійськими герцогами, польськими князями, папством* спричинили до того, що він у своїй державотворчій діяльності виявляв бажання брати активну участь у європейській політиці. Прикладом цього може бути участь у боротьбі за “австрійську спадщину” (1248 – 1253 рр. з перервами), де одним з ініціаторів залучення Романовичів виступав Бела IV⁴². Кампанія, організована і проведена у 1253 р. спільними угро-польсько-руськими силами, не досягла мети, яка полягала у встановленні на австрійському престолі сина Данила Романа. Австрійські землі перейшли під контроль чеського претендента Оттокара II Пшемисла⁴³.

Вирішення даного питання у дипломатичній площині теж не дало галицько-волинським володарям позитивних результатів. Вони, в силу власної релігійної та не до кінця зрозумілої на Заході політичної орієнтації, не мали впливу на вирішення складного династичного і військово-політичного непорозуміння, у якому були замішані інтереси папства, Чеського, Угорського королівств, польських князів, австрійських баронів, південнослов'янських правителів і Священної Римської імперії. Судячи з документальних повідомлень, питання про успадкування австрійського престолу вихідцем з Галицько-Волинської Русі не розглядалося і під час укладення мирного договору в м. Пожонь (Братіслава) у 1254 р.⁴⁴. Така ситуація потребувала зміни міжнародно-правового статусу країни та релігійної переорієнтації її володарів.

По-сьоме, напередодні коронації Данила союзницькі відносини з Арпадами для Романовичів були одними з найміцніших. Участь галицько-волинських князів у австрійській кампанії, відстоювання Белою інтересів союзників перед папою, існування мобільної дипломатичної служби⁴⁵ засвідчувало особливу довіру між лідерами обох країн. Тісні династичні зв'язки і (можливо) наявність впливів Лева Даниловича у Мукачеві⁴⁶ сприяли тому, щоб Угорська корона і Галицько-Волинська держава і надалі підтримували між собою добросусідські стосунки. Тому, ми припускаємо, що фактор особистісної приязні Данила та Арпадів на тлі переговорів щодо коронації першого відіграв помітну роль.

По-восьме, коронація Данила і його перетворення у формального підлеглого римського папи створювала передумови для уникнення потрапляння володінь Романовичів у васальне підпорядкування Орді. В контексті загрози з боку останньої дана обставина впливала на зовнішньополітичні орієнтації більшості сусідів Галицько-Волинської держави, у тому числі Угорщини. За умов, коли монголо-татари напередодні 1237 – 1242 рр. у своїх листах до короля Бели IV відкрито говорили про бажання перетворити його володіння у свої пасовища⁴⁷, розширення їхніх військово-політичних сфер впливу на захід погрожувало територіальній цілісності Угорського королівства. Поїздка Данила до Орди у 1246 р. остаточно переконала Бела в необхідності не просто укласти з князем мирну угоду, а переконати його якнайшвидше прийняти корону та провести у своїх землях

* Сучасний український історик О.Головко, посилаючись на працю М.Грушевського “Історія України-Русі”, доводить, що просвітолюбна орієнтація Данила була обрана не випадково. Його батько Роман Мстиславич виступав прихильником будівництва союзницьких відносин з німецьким імператором і навіть подарував Ерфуртському монастирю 300 марок золотом. Про приналежність галицько-волинського князя на рубежі XII – XIII ст. до гіббелінської групи європейських держав писав Л.Гумільов.

релігійні перетворення. Існування на сході Європи низки католицьких держав при активній ідеологічній та політичній підтримці папи могло зупинити монгольську загрозу.

По-дев'яте, коронування старшого Романовича було необхідне не тільки для покращення міжнародно-правового статусу своїх територій та появи передумов для організації антимонгольського союзу. Данило, ставши у кінці 1253 р. королем Русі (rex Ruthenorum), позбавив Арпадів будь-якого права висувати претензії на Подністров'я і Волинь. Визнання папою прав Романовича на володіння його батька звели нанівець спроби угрів матеріалізувати концепцію, запропоновану в кінці XII ст. Анонімом. Вона полягала у тому, що у кінці IX ст. під час перекочовування семи угорських племен з Великої Угорщини до Паннонії, їх вождь Алмош заволодів Києвом, Володимиром і Галичем. Правителі цих міст сплатили йому чисельну данину⁴⁸. Так при дворі Арпадів було створено підґрунтя для висунування претензій на ці землі у XII – XIII ст. Хоч угорські володарі навіть після смерті Данила продовжували називати себе rex Galitiae et Lodomeriae⁴⁹, даний титул був позбавлений чинності.

По-десяте, Данило, ставши королем Русі (так він іменувався у папських буллах та в документах королівської канцелярії Арпадів до коронації і після неї⁵⁰), отримав додаткове підкріплення своїх претензій на території сусідніх держав, заселені руським (за своїм етнічним походженням) населенням. Такими суміжними з володіннями Романовичів теренами були, насамперед, комітати Закарпаття і Люблінщина. Відомо, що вже після 1252 р. “...у князівстві Мукачівському” мали місце впливи руського володаря⁵¹. Про те, що у 1254 р. на Земплінщині існувала Sepultura Ruthenorum, на початку XX ст. писали закарпатський дослідник О.Мицюк⁵² та угорський історик А.Годінка⁵³. Таким чином, галицько-волинські правителі отримали можливість розвивати власну зовнішньополітичну ініціативу в західному напрямку.

Отже, сталість, постійність, тривалість відносин Романовичів з лідерами Угорського королівства впродовж XIII ст. активізували процес трансформації свідомості князів не тільки у військово-політичному напрямі, але й призвели до еволюції їх світоглядних позицій та психології. На тлі монголо-татарського нашествия поступове відмежування від традицій адміністративно-політичного розвитку східнослов'янського світу перетворювало Данила і Василька на типових представників європейської цивілізації. Близькість кордонів Галицько-Волинської держави із землями Арпадів пришвидшило її інтеграцію до системи політичних, релігійних та ідеологічних інститутів Центрально-Східної Європи. Активніше, ніж в XI – XII ст., почала розвиватися торгівля саме з країнами Європи, а не Азії. Участь Данила Галицького у міжнародних відносинах континенту та спроба, в даному контексті, нейтралізувати загрозу з боку Орди спричинила до необхідності зміни міжнародно-правового статусу володінь Романовичів, повного і остаточного утвердження їх в якості повноправного суб'єкта європейської політики.

Угорщина, яка належала до числа провідних католицьких країн даного регіону, як прямо, так і опосередковано вплинула на прискорення коронування Данила. Дана подія мала суттєво змінити баланс військово-політичних впливів католицизму на сході, розширити сфери його повноважень на Волинь і Подністров'я. Галицько-волинські правителі в результаті коронації старшого

Романовича позбулися претензій на власні землі з боку угрів, отримали легітимну можливість розширювати володіння на захід, а також сподівалися на допомогу від інших католицьких країн у боротьбі з Ордою.

Практичне застосування роботи полягає в подальшому детальному вивченні і висвітленні маловідомих сторінок історії середньовічної Русі й Угорщини.

Перспективи дослідження цієї теми полягають в тому, що на основі залучення нових джерел та історіографічних розробок слід більш глибоко вивчати проблему впливу династії Арпадів на коронування Данила Галицького.

- ¹ Карамзин Н.М. История Государства Российского: В 3 кн. – М.: Книга, 1988. – Кн.1. – Т.4. – С.33.
- ² Соловьёв С.М. Общедоступные чтения о русской истории // Соловьёв С.М. Сочинения в 18 книгах. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1998. – Кн.21 (дополнительная). – С.278.
- ³ Дашкевич Н. Первая уния юго-западной Руси с католичеством. – К., 1884. – С.35.
- ⁴ Там само. – С.37.
- ⁵ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т.123-124. – С.58.
- ⁶ Аркас М. Історія України-Руси. – К.: Вища школа, 1990. – С.86.
- ⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн. – К.: Наукова думка, 1992. – Т.3. – С.71 – 72.
- ⁸ Андрусак М. Унія з Римом і коронація Данила // Збірник документів V наукової конференції НТШ. – Торонто, 1954. – С.136; Стахів М. Корона Данила і татари // Анаlecta OSBM. – Сер.2. – Секц.2. – Вип. 1 – 2. – Рим, 1954. – С.148 – 149.
- ⁹ Пашуто В.Т. О политике папской курии на Руси (XIII век) // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1949. – №5. – С.63.
- ¹⁰ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: АН СССР, 1950. – 330 с.
- ¹¹ Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – 429 с.
- ¹² Толочко П.П. Древняя Русь. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.; його ж. Історичні портрети. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
- ¹³ Крип'яквич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 352 с.
- ¹⁴ Котляр М. Полководці Давньої Русі. – К.: Україна, 1991. – 151 с.; Котляр Н., Смолий В. История в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – 255 с.
- ¹⁵ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.; його ж. От Руси к России. – М.: Изд-во АСТ, 2002. – 392 с.
- ¹⁶ Котляр М. Галицко-Волинський літопис XIII ст. – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – С.100 – 101; його ж. Галицко-Волинська Русь // Україна кризь віки: У 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т.5. – С.207; його ж. Данило Галицький. – К.: Інститут історії України НАНУ (далі – ІУ НАНУ), 2001. – С.135.
- ¹⁷ Історія християнської Церкви на Україні / Відповід. ред. О.С.Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991. – С.23.
- ¹⁸ Дашкевич Я. Українські землі в часах галицко-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.) // Пам'ять століть. – 2002. – №4. – С.19.
- ¹⁹ Ідзьо В.С. Руське королівство під управлінням королів Данила, Шварна та Льва (1253 – 1301). Король Данило Романович I (1253 – 1264) // Науковий вісник Українського університету. – М., 2002. – Т.2. – С.16 – 17.
- ²⁰ Там само. – С.19.
- ²¹ Pozsonyi Z. Árpádkor és Kelet. – Szeged, 1935. – S.83.
- ²² A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi politika / Szer. Zicsi L. – Budapest: Akadémiaé kiadó, 1952. – S.31.
- ²³ Ледерер Э. Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи // Acta historica Academiae Scientiarum Hungariae. – Вр.: Akademiae kiadó, 1953. – Т.2. – №1 – 2. – С.32 – 39.
- ²⁴ Mályusz E. Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. – Budapest: Akademiaé kiadó, 1973. – S.119.
- ²⁵ Kristó Gy. Magyarország története 895 – 1301. – Budapest: Akademiaé kiadó, 1998. – S.241.
- ²⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Спб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т.2. – Стб. 719 – 729.
- ²⁷ Похлёбкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Справочник. – М.: Международные отношения, 1992. – С.63; Werthner M. Az Árpádok család története. – Nagybecskerekén, 1892. – S.414.

- ²⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejer. – Budaé, 1829. – Т.2. – V.1. – S.247.
- ²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб.661.
- ³⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejer. – Budaé, 1829. – Т.3. – V.1. – S.31.
- ³¹ Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae: In 10 libros. – Warszawa, 1973. – Lib.5 – 6. – S.204; Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego: W 3 t. – Sanok, 1857. – Т.1. – S.376 – 377.
- ³² Гарайда И. Галицька политика угорських королів Бейлы III-го и Андрія II-го // Зоря. 1943. – №1 – 4. – С.151.
- ³³ Летописцы последней четверти XVII в. // ПСРЛ. – М.: Наука, 1968. – Т.31. – С.67.
- ³⁴ Карамзин Н.М. История Государства Российского: В 3 кн. – М.: Книга, 1988. – Кн.1. – Т.3. – С.111.
- ³⁵ Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – М., 1845. – С.80.
- ³⁶ Шараневич І. Історія Галицко-Володимирської Русы оть найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.77.
- ³⁷ Літопис Руський / За ред. Л.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.382; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejer. – Budaé, 1829. – Т.3. – V.1. – S.355.
- ³⁸ Chronikon Pictum Vindobonense // Historiae Hungaricae Fontes domestici. – Lipsiae, 1883. – S.223; Képes krónika. – Budapest: Akademiaé kiadó, 1959. – S.189; Thuróczy J. A magyarok krónikája. – Budapest, 1978. – S.210.
- ³⁹ Werthner M. Die Allianzen der Arpaden. Politisch-genealogische studie. – Wien, 1887. – S.7.
- ⁴⁰ Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075 – 1953): In 2 v. / Colletet in introductione et adritationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM. – Romae, 1953. – V.1. – S.27 – 43.
- ⁴¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejer. – Budaé, 1829. – Т.4. – V.1. – S.144.
- ⁴² Ипатьевская летопись. – Стб. 813-814.
- ⁴³ Ліхтей І. Універсальні тенденції в зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Оттокара II (1253 – 1278) // Науковий вісник УЖДУ. – Серія історія. – 2000. – Вип.5. – С.69.
- ⁴⁴ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae: In 4 t. / Studio et opera A.Boszek. – Olomouci, 1841. – Т.3. – S.168 – 170; Historia Regum Hungariae cum notiis praeviis. – Budaé, 1801. – S.261 – 262.
- ⁴⁵ Ісаєвич Я. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI – XIV ст. // Архіви України. – 1967. – №2. – С.73; Ледерер Э. Указ. соч. – С.33; A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi politika. – S.30.
- ⁴⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.151. – Оп.25. – Спр.35. – Арк.1.
- ⁴⁷ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т.3. – С.71 – 113.
- ⁴⁸ Anonymi Belae Regis notarii Historia Hungarica // Scriptores Rerum Hungaricarum. – Vindobonensis, 1756. S.1 – 38.
- ⁴⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejer. – Budaé, 1829. – Т.6. – V.1. – S.45; Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. – Györött, 1865. – К.2. – S.22.
- ⁵⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejer. – Budaé, 1829. – Т.4. – V.3. – S.197; Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075 – 1953). – S.30 – 42.
- ⁵¹ ДАЗО. – Ф.151. – Оп.25. – Спр.35. – Арк.1.
- ⁵² Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Подкарпатської Русі: В 2 т. – Ужгород, 1936. – Т.1. – С.14.
- ⁵³ Hodinka A. A karpátja rutének, lakóhelye, gazdaságunk és multjuk. – Budapest, 1923. – S.14.

Марія ВУЯНКО

ТОПОНІМІКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНАСТИРІВ ТА ЦЕРКОВ ПРИКАРПАТТЯ

Загально визнаною є думка, що топоніми виникли набагато раніше за їх фіксацію у письмових джерелах. Топоніми неодноразово досліджувалися в українській історіографії. Найчастіше об'єктами аналізу ставали назви великих населених пунктів (хуторів, сіл, селищ, містечок, міст), рідше мікротопоніми дрібніших поселенських одиниць (кутків, вулиць, кінців, майданів, урочищ тощо). Найменування останніх несуть у собі таку ж цінну історичну інформацію, як і назви більших поселень.

Топоніміка відображає різні події, пов'язані із життям поселень. У старих назвах зафіксовані прізвища, імена власників поселень або їх частин, професійні заняття жителів, їхнє соціально-економічне становище, правовий статус та інше. Топоніміка може бути важливим джерелом вивчення історичної топографії середньовічних монастирів. Назви певної кількості поселень Прикарпаття пов'язані із церковно-монастирським землеволодінням, а отже, свідчать про ту важливу роль, яку відігравали релігійні інститути у житті населених пунктів. Так, у довіднику адміністративно-територіального поділу Івано-Франківської області на 1 січня 1997 року зафіксовано 36 назв поселень, основи яких мають культове, християнське, походження¹.

Топоніми та мікротопоніми, безпосередньо пов'язані із назвами, титулами церков, монастирів або які походять від колишніх місць їх розташування, можна умовно поділити на такі групи: слова, в основі яких є загальне поняття “Бог-Отець”; слова, пов'язані із особою Бога-Сина та відповідними святами; слова, пов'язані з особою Святого Духа; слова, пов'язані з особою Богородиці та відповідними Богородичними святами; слова, що походять від імен окремих святих; слова, в основі яких лежать загальні поняття “церква”, “монастир”.

До топонімів першої групи належить назва Хвалибога. Село Хвалибога Городенківського району у 60-х роках ХХ ст. було перейменоване на Руднівку, а в 90-х рр. стару назву повернуто. Мовознавці виводять назву Хвалибога від особової Хвалибог – Бернарді Хвалибог (у документах згадується під 1502 р.)². Отже, топонім Хвалибога пов'язаний із конкретною особою-засновником, а не з церквою чи монастирем, де прославлялося б Боже ім'я.

Другу групу топонімів представляють назви таких населених пунктів: с. Різдвяни (Галицький район), с. Воскресинці (Коломийський р-н), с. Воскресинці (Рогатинський р-н), с. Іспас Горішній (Коломийський р-н), с. Спас (Рожнятівський р-н), с. Чесники (Рогатинський р-н), с. Єзупіль (Тисменицький р-н). Основою назви села Різдвяни є назва одного із найбільших християнських свят – Різдва Христового. Саме слово різдвяни позначає парафіян церкви Різдва Христового. В основі назви села Воскресинці лежить назва свята Воскресіння Христового. Воскресинці – також парафіяни церкви Святого Воскресіння. Назви сіл Іспас (було перейменоване на Гірське, зараз первісну назву повернуто), Спас походять від назви свята Преображення Господнього або Спаса, а саме від титулів місцевих церков Святого

Спаса. Подібно до назв сіл Різдвяни та Воскресинці утворилася назва села Чесники. Чесники – це миряни, які належали до церкви Чесного Хреста, посвяченої великому християнському святу Віднайдення Хреста Господнього. Назва села Єзупіль походить від імені Ісус (польською мовою Єзус), тобто поселення назване на честь Сина Божого Ісуса Христа.

З особою Святого Духа пов'язана назва села Троїця Снятинського району. Топонім Троїця походить від титулу місцевої церкви, посвяченої Святій Трійці. Свята Трійця – це нероздільне уособлення триєдиної сутності Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духа Святого.

Особу Богородиці та Богородичні свята відображають такі топоніми як с. Богородичин (Коломийський р-н), м. Богородчани, с. Старі Богородчани (Богородчанський р-н), с. Маринопіль (Галицький р-н), Маріягільф (зараз у межах м. Коломиї).

Основою назв с. Богородичин, м. Богородчани, с. Старі Богородчани є слово Богородиця. Лінгвісти вважають, що богородчани – це парафіяни церкви Пресвятої Богородиці³. Церкви посвячувалися на честь Богородичних свят – свята Різдва Богородиці, Введення в храм Пресвятої Богородиці, Успення Богородиці, Покрови Пресвятої Богородиці. Крім згаданих існуючих нині поселень село Богородчани існувало коло с. Єзупіль (колишній Жовтень, а ще раніше Чешибіси)⁴.

Назва с. Маринопіль (Маріампіль, Маріямпіль) походить від імені Богородиці – Пресвятої Діви Марії. З іменем Діви Марії пов'язана назва колишнього хутора м. Коломиї Маріягільф. Спочатку це була назва німецької колонії, а зараз – частина міста⁵. З німецької “Маріягільф” перекладається як “допомога Марії”, “Мати неустанної помочі”.

Окрему групу становлять топоніми, що походять від імен окремих святих та відповідних храмових свят, зокрема, с. Іллінці (Снятинський р-н), с. Йосипівка (Рогатинський р-н), с. Йосипівка (Коломийський р-н, зараз це село об'єднане із с. Товмачик), с. Святий Станіслав (зараз с. Шевченкове Галицького р-ну), с. Святий Станіслав (зараз с. Станіславівка Коломийського р-ну).

За легендами, назва с. Іллінці походить від титулу церкви святого Іллі. Слово іллінці могло позначати мирян, які належали до церкви святого Іллі. Назва села Йосипівка (Рогатинського і Коломийського районів) містить в своїй основі ім'я Святого Йосифа Обручника (польською мовою Юзеф)⁶. Село Святий Станіслав, колишня назва с. Шевченкове Галицького району, було назване так на честь одного з перших польських святих – Святого Станіслава. Від імені Святого Станіслава походить і назва села Станіславівка Коломийського району.

Найбільшу групу топонімів становлять слова, в основі яких лежать загальні поняття “церква”, “монастир”. До них належать назви таких населених пунктів: с. Кринос (Галицький р-н), с. Церковна (Долинський р-н), с. Зацерква (Рогатинський р-н, об'єднане з с. Кліщівна), с. Клебаня (Тлумацький р-н, об'єднане із с. Жуків), с. Плебанівка (Снятинський р-н, тепер у складі с. Будилів), х. Монастир (належав до села Загвіздя Тисменицького р-ну), с. Монастирське (тепер у межах м. Городенки), с. Монастирок (Городенківський р-н), с. Монастирчани (Богородчанський р-н), с. Чернів (Рогатинський р-н), с. Черніїв (Тисменицький р-н), с. Чернятин (Городенківський р-н), с. Черче (Рогатинський р-н), с. Черняте (Городенківський р-н, об'єднане з с. Росохач), с. Чернече (Коломийський р-н,

розташовувалося в Отинійському деканаті), с. Клявза (Костівський р-н, об'єднане із с. Космач), с. Мнихівка (Коломийський р-н, об'єднане з м. Коломиєю).

З поняттям “церква” пов'язані назви сіл Крилос, Церковна, Зацерква, Клебаня, Плебанівка. Топоніми Церковна, Зацерква походять безпосередньо від слова “церква”. Назви сіл Клебаня, Плебанівка мотивуються словами “плебанія”, “клебанія”, що означають господа парафіяльного священика – плебана. Клебанею називають частину м. Коломиї.

Основною назв сіл Монастир, Монастирок, Монастирське є слово “монастир”. Топоніми вказують на існування у цих населених пунктах старих монастирів. Топонім Монастирчани, на думку науковців, позначає людей, які належали до монастиря.

Із поняттям “монастир” пов'язані такі топоніми як Черче, Черняте, Чернече, Чернів, Чернів (місцеві люди кажуть: “Іду до Чернева”, а не “до Чернівєва”), Мнихівка. Назви ці походять від слів “чернець”, “мних” (монах), що означають людину, яка прийняла монаший сан і проживає у монастирі. Часто такі топоніми вказують на ченців як засновників поселень, на майнові стосунки, монастирське землеволодіння тощо: чернече село, чернече поле, мниський сад (монаший сад).

Топонім Клявза також означає монастир, як і Кляштор, що з польської перекладається як монастир.

Назви населених пунктів Івано-Франківщини, в основі яких лежать поняття “церква”, “християнські свята”, “монастир”, становлять на сьогодні 4,5% від кількості назв населених пунктів, поданих у довіднику адміністративно-територіального устрою області⁷. Щоправда, сюди включені і назви тих поселень, які були об'єднані з більшими і є зараз їх складовими частинами.

Із розглянутих вище назв населених пунктів монастирі, згідно різних інформаційних джерел, в тому числі і за народною традицією, містилися в таких населених пунктах: Богородчанах, Єзуполі, Іллінцях, Іспасі Горішньому, Клявзі, Крилосі, Маринополі, Мнихівці, Монастирі ((Загіздя), Монастирці, Монастирському, Монастирчанах, Різдянах, Святому Станіславі (Шевченкове Галицького р-ну), Спасі, Чернечому, Черневі, Чернівці, Чернятому, Чернятині, Черні, Несниках.

Для вивчення історичної топографії надзвичайно важливим є дослідження мікротопоніміки. Мікротопоніми є дещо стійкішими, ніж топоніми, адже назви населених пунктів з різних причин можуть неодноразово змінюватися. Зміни можуть бути пов'язані із зміною власника поселення, змінами політичного характеру (зміна пануючої держави – тут Річ Посполита, Австро-Угорщина, Польща, СРСР) тощо. Наприклад, сучасна назва села Єзупіль Тисменицького району змінювалася таким чином: Чешибіси – Єзупіль – Жовтень – Єзупіль; село Іспас Коломийського району міняло назву на Гіренке; зараз стару назву повернуто.

Трапляються випадки, коли топоніми втрачають своє значення і переходять у розряд мікротопонімів. Це відбувається у процесі об'єднання дрібніших поселень з більшими, внаслідок повного зникнення поселень з географічної карти або якихось політичних подій тощо. Перейшовши у розряд мікротопонімів, топоніми зберігаються у назвах частин населених пунктів (хуторів, полів, кутків, вулиць, інших урочищ). Так, у сучасному довіднику адміністративно-територіального устрою області відсутні деякі старі топоніми, що раніше існували як самостійні

населені пункти зі всіма адміністративними правами та обов'язками. Таким був, наприклад, хутір Монастир, який належав до с. Загіздя Тисменицького району⁸. Зараз Монастир – це уже не хутір, а звичайне сільське урочище, що являє собою галявину посеред лісу, без жодних ознак колишнього поселення. Таких прикладів, зокрема, що стосуються поняття “монастир – церква”, можна навести кілька: об'єднане з м. Городенкою село Монастирське, з м. Коломиєю – село Мнихівка, з селом Росохач, Городенківського району – село Черняте та ін. Якщо колишні поселення типу “Монастир” не використовуються нині під сільськогосподарські угіддя, то вони забудовані сучасними спорудами.

Монастирі створювалися переважно на певній відстані від населених пунктів, що узгоджувалося із правилами чернечого життя, яке вимагало усамітнення та віддалення від суєтності світу. Маючи у своєму розпорядженні землі конкретних населених пунктів, отримані від фундаторів, монастирі водночас були адміністративно незалежними від цих поселень. Вони виступали окремими адміністративними одиницями, підлягаючи церковній владі і підпорядковуючи своє життя нормам чернечих спільнот (йдеться про місцеве самоврядування, тут ми не розглядаємо питання про місце монастирів у системі державної політики). Заснування та діяльність монастиря на території міста чи села завжди було яскравою подією у житті населеного пункту. Із заснуванням чернечого осідку поселення ставало своєрідним центром духовного життя не лише для цього населеного пункту, а й для цілої околиці, а часто і для всієї єпархії. З монастирями пов'язані численні історичні події краю, які дійшли до нас у народних переказах та легендах. Монастирі вели письмові хроніки своїх осель, монастирське життя обов'язково фіксували літописці, сучасна адміністративна влада, іноземні кореспонденти. Після знищення або ліквідації монастиря залишалися не лише письмові джерела, а й пам'ять нащадків, що передавалася від покоління до покоління. Тим-то і можна пояснити невмирущість старих топонімів та мікротопонімів, пов'язаних із монастирями.

У вивченні топонімів типу “монастир”, “чернець” та топографії виникає проблема хронології монашеської оселі. Якщо топоніми можуть вказати на місце розташування стародавніх монастирів, то визначити час їх заснування та діяльності набагато складніше. Першочергове значення тут мають, безперечно, письмові джерела, а при їх відсутності для вирішення проблеми можуть дати достатньо інформації цільові археологічні дослідження з одночасним залученням даних таких суміжних історичних дисциплін як етнологія, сфрагістика, усна народна творчість та інших. Нерідко топографічна інформація, підкріплена археологічними обстеженнями, є основним джерелом визначення місця розташування давнього монастиря та його хронології. Наприклад, письмової інформації про існування русько-українського монастиря у с. Нижнів Тлумацького району немає, але одне із урочищ там називається Монастирик. З Монастириком пов'язано кілька легенд, і місцеві жителі йдуть до Монастирика як до святого місця. Обстеження урочища показало, що воно розташоване на високому правому березі Дністра і займає один із найвигідніших в оборонному значенні природних пагорбів на узбережжі. Укріплений власними валами Монастирик межує з урочищем Городище, де розташована потужна укріплена валами фортеця-городище XII – XIII ст⁹. Про те, що ченці жили у Нижневі в княжу добу, згадується у місцевих легендах. Є й інші

подібні приклади. Так, не маємо достатніх письмових свідчень про монастирі у селах Чернів, Перенівка, Журів Рогатинського району, у с. Поділля Галицького району¹⁰ та інших, а тим часом у цих населених пунктах топоніми Монастир, Монастирська Гора побутують і нині, а археологічні обстеження урочищ з такими назвами підтверджують існування тут давніх чернечих осідків. Інформація про них підкріплюється легендами, в яких, крім іншого, майже завжди вказується час їх заснування (що, звичайно, потребує наукового обґрунтування). І навпаки, письмові джерела можуть містити велику інформацію про монастир, а місцева топонімічна традиція не фіксує у населеному пункті монашої оселі. Так, маємо кілька достовірних відомостей про монастир у с. Пацикові Долинського району, де донині збереглася мурована монастирська церква XVII ст.¹¹, однак наші сучасники не пам'ятають про існування цього монастиря, оскільки у селі немає навіть такого топоніма, що нагадував би історію пациківського монастиря, заснованого українським шляхтичем Андрієм Жураківським. Урочище – мальовничий пагорб, де стояв колись монастир, називається “Церква”. Археологічне обстеження виявило, що на цій горі, де містився чернечий осідок, було колись добре укріплене городище, про що свідчать залишки земляних валів¹². Монастир у Купиліві біля Нижнева Тлумацького району, який згадується у актах городських і земських, стояв згодом у ур. Церквиська. Топонім Монастир тут не пам'ятають, зате розповідають, що на Церквиськах будувалися церкви. Легенду про існування жіночого монастиря розповідають в Чернівці Тисменицького району, хоча відповідного топоніма в селі немає, немає і письмових згадок про нього.

Дослідник покутської топоніміки Д. Бучко вважає, що топонім Монастир як новотвір, що відображає певні соціальні відносини, з'явився у XV ст.¹³ Дійсно, на наших землях топонім Монастир на означення окремого поселення зафіксований у документах в середині XV ст. Так, Монастирчани згадується вперше у 1433 р.¹⁴, Монастир Купилів – у 1443 р.¹⁵, монастир як окреме поселення у складі с. Загвіздя – 1458 р. (Загвіздя з монастирем згадується вже у 1394 р.)¹⁶.

У населених пунктах є чимало мікротопонімів, які фонетично не нагадують про локалізацію стародавніх монастирів, але дослідники припускають і науково доводять існування там чернечих осідків. Наприклад, згадаємо велику кількість церков та монастирів княжого Галича і відповідні назви урочищ, де вони були локалізовані. Важливо відзначити, що літопис згадує лише три церкви столичного Галича: церкву Святого Спаса, церкву Святої Богородиці (Успенський собор) та церкву Святого Іоанна Іоаннівського (Іванівського) монастиря¹⁷. Крім Іванівського монастиря, літописець прямо не згадує інших монастирів Галича, але з поданого ним опису кончини князя Ярослава Осмомисла відомо, що у столичному городі їх існувало значно більше. Слово “монастир” літописець подав у множині: “І так плакав він (Ярослав Осмомисл. – *Авт.*) три дні перед усім духовенством і перед всіма людьми, і повелів роздавати майно своє монастирям і вбогим”¹⁸. Серед галицьких монастирів був і жіночий, що засвідчує літописець, описуючи трагічні події 1205 р.: тоді Бенедикт разом із своїми воїнами, “блуд чинячи, оскверняли і жінок, і черниць, і попадь”¹⁹.

Багато галицьких церков стали предметом археологічного вивчення, фундаменти окремих з них відкриті для огляду. Так, фундаменти церков виявлені

в урочищах Карпиця (церква Святого Спаса), Карпів Гай, Під Дібровою, На Цвинтариськах, у Прокалівському Саду, Церквиськах, “Воскресенським”, Царинці. Усього ж, на думку науковців, у княжому Галичі у різні періоди було понад 20 церков та монастирів.

Локалізація значної частини монастирів пов'язана із топонімами, які, на перший погляд, зовсім не узгоджуються із поняттям “монастир”. Це топоніми типу “Скала” (“Скеля”), “Гора” (“Біла Гора”, “Ясна Гора”). Обстеження місцевостей, де є такі урочища, у кількох випадках дійсно підтвердило зв'язок “Скала” – “Монастир”. Так, у с. Сокіл Галицького району монастир справді стояв в ур. Скала. В урочищах Скала, Скеля були збудовані монастирі у селах Межигірці (урочище ще називається Городище), Поділля Галицького району, у с. Ямниці Тисменицького району (Скала Монастир) та інших. На Горі стояли монастирі у Вікторіві (Галицький р-н), Підмихайлі (ур. Гора Монастир, Калуський р-н), Пітричі (ур. Біла Гора, Тисменицький р-н), Черчі (П'ятницька Гора), Черневі, Перенівці (Рогатинський р-н) та інших населених пунктах. Часом “Гори” мали цілком конкретне означення: Гора Монастирська, Гора Монастир, Чернеча Гора, Гора Святої П'ятниці, Гора Святого Сергія, Ясна Гора. До речі, на “Горах”, “Скелях” будувалися і католицькі монастирі – кляштори. Наприклад, монастирський комплекс отців Кармелітів у с. Більшівці Галицького р-ну, який стояв в ур. Скала або Гора²⁰.

Зв'язок поняття “Скала” – “Монастир” пояснюється, очевидно, тим, що багато монастирів розташовувалося на горах, пагорбах (“Горах”), скельних виходах (“Скалах”). Вибір підвищених місць для заснування монаших осідків зумовлювався багатьма причинами, найважливішою серед яких була вигідність розташування з огляду обороноздатності осідку. Якщо говорити про захист монастирів від ворожих нападів та зазіхань, необхідно відзначити, що середньовічні монастирі, крім природного захисту, споруджували додаткові штучні укріплення. Штучні укріплення – земляні вали, рови, дерев'яні або муровані огорожі – споруджували практично всі монастирі. Необхідність укріплювати монастирі сягає княжої доби, коли штучними оборонними спорудами зміцнювалися всі княжі та боярські фортеці. Причому укріплювалися як монастирі на горах, так і в низинній відкритій або залісненій місцевості. Якщо не згадувати жодних інших інформаційних джерел, то лише за урочищами, які безпосередньо носять назву “Монастир” (“Монастирська Гора”, “Ясна Гора”, “Чернеча Гора”, “Скала Монастир” тощо), можна визначити близько 50 чернечих осель, а саме: Богородчани (ур. Скит Шипшинової Огорожі Богородиці); Буківна (ур. Ченче-Монастирське); Букачівці (Монастирська Гора, Кляшторна Гора, вул. Кляшторна); Вікторів (Гора Миколаївська); Воскресинці (за переказами монастир стояв на Горі); Грабовець (Чернече); Городенка (Монастирський Кут); Горішній Іспас (Монастир); Гошів (Ясна Гора); Дорогів (Монастир); Єзупіль (Скала Монастир); Жалибори (ур. Монаховець); Журів (Поле Монастир); Загвіздя (Монастирське, Ліс Монастир); Залуква (Мниський Сад, Монашеський Сад); Заріччя (Монастир); Красна (Ліс Монастир); Клубівці (Ліс Монастир); Копачинці (Монастирок); Коломия (Мнихівка); Косів (Монастирське); Космач (Клявза, Монастир); Куришів (Монастир, Під Монастир); Липівка Тисменицького району (Ліс Монастир); Лука (Монастир); Межигірці (Скала Монастир, Городище); Мізунь Старий (Гора

Монастир, потік Монастирська вода, присілок Монастирський); Монастирське (село об'єднане тепер з Городенкою); с. Монастирок (Городенківський р-н); Монастирчани (Богородчанський р-н); Нижнів (Монастирик); Нижній Струтин (Монастир); Пациків (Чернеча Яма – Монастирська Яма); Перенівка (Гора Монастир, Чернеча дорога); Підмихайля (Гора Монастир); Пітрич (Монастирськ, Біла Гора); Поділля (Гора Монастир, Скала Монастир); Посіч (Монастир, Монастирські Поля); Рогатин (Монастир); Рожнятів (Монастирок); Сілець (Скала Монастир); Сокіл (Скала Монастир, Скала); Суботів (Монастир, Монастирець); Сукіль (Монастир); Тисмениця (Монастирське передмістя); Хотимир (Монастирсьок, Монастирище); Чернів (Монастир); Чернече (від “Чернече село”); Черняте, Черче (Чернечі Поля, Гора св. П'ятниці); Ямниця (Скала Монастир). Однак, не у всіх населених пунктах, де були середньовічні монастирі, зібрана мікротопоніміка, тому вищенаведені дані про урочища “ Монастир” є, можливо, неповні. Цікава деталь: в селах Єзупіль, Сілець та Ямниця Тисменицького району є урочища Скала Монастир. Ці села – найближчі між собою сусіди, фактично це одне й те ж урочище, яке належить до Ямниці. Місцеві традиції розповідають про один і той самий монастир, але події, пов'язані з ним, переносять у свої населені пункти.

Окрему групу монастирів становлять монастирі печерні, з якими пов'язано багато легенд. Частина печерних монастирів слід віднести до скельно-печерних, позаяк печери, що використовувалися ченцями під житла – келії, якщо не було природних порожнин, видобувалися у скелях. Як відзначалося, скелі самі по собі вже були природною обороною. Важкодоступні кам'яні виходи-скелі приховували печери серед своїх ущелин, входи до них часто маскувалися і були недосяжні для непосвяченого ока. У місцевій топоніміці є кілька назв на означення поняття „печера”: “Вертеп”, “Вертеби”, “Печери”, “Склеповий”, “Склепи” тощо. Досить часто у місцевостях, де існували монастирі, побутують легенди, що спочатку монахи селилися саме у печерах, а вже згодом, зі збільшенням кількості ченців, вони залишали печерні келії і переходили в монастирі. Звичайно, не всюди, де були печерні утвори, обов'язково виникали монаші оселі, тому і не всі топоніми типу “вертеби”, “печери” пов'язані безпосередньо із ченцями. І навпаки, пам'ять про старі печерні монастирі може зберігатися у топонімах з іншим звуковим оформленням. Так, про печерні монаші осідки розповідають легенди у с. Нижнів – в ур. Жуковиця, у с. Сокіл – в ур. Скала, в с. Ямниця – Стінка, Скала Монастир, в с. Манява – печера Скитець в ур. Блаженний Камінь. Дуже часто перекази про печерні оселі пов'язані із легендарними велетнями, які створювали у скелях, печерах житла (такі легенди розповідають, наприклад, у Ямниці, Єзуполі, Сукелі). Це, очевидно, тому, що облаштування жител в скелях, печерах вимагало тяжких фізичних зусиль, а надзвичайну силу могли мати згадувані у легендах велетні.

З монастирями, як і з замками, пов'язано також багато легенд про печери – підземні переходи, що сполучали окремі осідки між собою, а тому локалізувати монастирі інколи можна за топонімами типу “Чернеча Яма”. Так, із цим топонімом має зв'язок вхід-вихід у підземелля, печерний коридор на горі Убіч у с. Пациків Долинського району. Тут, у Пацикові, в кінці XVII ст. був заснований монастир, що, як розповідають, довгими підземними коридорами (“печерами”) сполучався із відомим Гошівським монастирем²¹. За легендами, церква пациківського

монастиря за допомогою печер з'єднувалася також з “Чернечою Ямою” на Убочі. Зрештою, топоніми типу “Чернеча Яма” є беззаперечним доказом існування в околицях урочищ з такою назвою давніх монастирів.

При дослідженні топонімів, що можуть дати інформацію про місце розташування старовинних монастирищ, необхідно обов'язково звертати увагу на такі назви урочищ, як Гречище, Римники, Римнички, Матечки (Матички), а також Лаврівка, Скитець. Буває, що місцева традиція зберігає у цих назвах пам'ять про монастирі. Тут є цікава особливість, яка вимагає обережного і скрупульозного вивчення ряду обставин, а насамперед, в'яснення, наскільки назва урочища є давньою і чи пов'язана вона дійсно з історичним фактом, а не відображає лише один із видів господарської діяльності людини або є звичайним збігом звукового складу слова без відповідного його значення (тут – “монастир”). Так, дослідники старого Галича виокремлюють на його теренах урочище Гречище (нині с. Крилос Галицького району), який пов'язують із оборонним монастирем²². Монастир, як вважають дослідники²³, був “грецьким”, тобто його засновниками були, очевидно, грецькі монахи (звідки назва урочища Гречище). Можливо, під “греками” треба розуміти послідовників східного, грецького, візантійського обряду, адже, як доводять науковці, на території княжого Галича були також монастирі західного, католицького обряду. Можливо, що “грецький” монастир не мав конкретного титулу, тому і назва його не збереглася, окрім пам'яті про “грецьку” обитель. Урочище Гречище знаходимо і в с. Темирівці Галицького району, яке ще не досліджене на предмет існування там монастиря. Як і в Крилосі, так і у Темирівцях, в урочищах Гречище розташовані городища часів Київської Русі. Сучасна топоніміка “гречищем” називає частину поля, засіяного гречкою.

Назви урочищ Римники, Римнички, Матечки, Матички (наприклад, у с. Поділля Галицького району, с. Журів Рогатинського району) вказують на монастирі римо-католицького обряду. Це топоніми новішого часу, і практично всі місцеві старожили пам'ятають про численні осідки католицьких монахів та монахинь. Отже, згадані мікротопоніми типу Гречище та Римники несуть інформацію про східний (грецький) та західний (римський) обряди віросповідання ченців та юрисдикцію монастирів.

В окрему групу топонімів можна об'єднати назви урочищ Лаврівка та Скитець, Скитик. З одного боку, їх можна розглядати як назви, що вказують на належність урочища певній особі або на особу, пов'язану з даною місцевістю, а з іншого – на місця можливого розташування чернечих осель. За першою думкою, власником Лаврівки міг бути якийсь Лавро, Лаврин, а на Скитці міг проживати самотник, самотня людина, що мандрує, блукає світом – “скитець”²⁴. За іншою думкою, назва урочища Лаврівка може походити від поняття “лавра” – “монастир”, а урочища Скитець – від поняття “скит”. Церковно-історичний словник визначає: “Скит – відокремлена обитель для ченців, що бажають вести суворіше, ніж у монастирі, життя. Побут ченців скиту керується особливо вимогливим уставом”²⁵. Отже, топоніми Лаврівка, Скитець узгоджуються з поняттям “монастир”. Підтвердженням цього є, наприклад, урочище Лаврівка у с. Козаківка Долинського району, де, за переказами, стояв монастир²⁶.

У дослідженні історії середньовічних монастирів увагу привертають титули монастирських церков, збережені у документах або легендах. Прикарпатські

монастирські церкви посвячувалися здебільшого церковним святам та окремим святим. Серед титулів таких церков найчастіше зустрічаємо храми Успення Богородиці, Покрови Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнього, Воздвиження Чесного Хреста, Св. Василя, Святого Миколая, Святої Параскеви П'ятниці. Польові дослідження показують, що топоніми типу Гора Миколаївська, Васильче, Гора Знесіння (Вознесіння, Знесінне), Гора Здвиження (Воздвиження), П'ятницька Гора свідчать про існування у населених пунктах стародавніх церков з відповідними титулами, де дійсно стояли колись саме монастирі, хоча топоніми типу Монастир у тих поселеннях відсутні. Ці назви можуть точно локалізувати старі монастирища. Наприклад, у с. Черче Рогатинського району топоніма Монастир немає (є урочище Чернечі Поля, але за ним важко точно локалізувати чернечий осідок), натомість є урочище з назвою Гора Святої П'ятниці або П'ятницька Гора (П'єтниця). Власне, на цій горі, за легендою, стояв монастир Святої Параскеви П'ятниці, на що вказують і топографічно-археологічні обстеження терену²⁷. Монастир з церквою Вознесіння зафіксований у м. Долині²⁸, але старожили не пам'ятають тут урочища з назвою Монастир. Однак, у с. Оболоня поблизу Старої Долини є урочище Гора Знесіння (Знесінне). Саме на Горі Знесіння і стояв Вознесінський монастир, який в літературі вважають долиньським. Подібну ситуацію спостерігаємо у с. Кринос Галицького району (ур. Воскресенське, Іванівське, Прокаліїв Сад або Пророка Іллі, Штепанівка, Юрїївське), у Вікторіві Галицького району (ур. Миколаївська Гора), Ісакові Тлумацького району (ур. Васильче), Хохоневі Галицького району (ур. Федівське, Федіска) та інших. У цих урочищах стояли колись стародавні монастирські церкви з відповідними титулами: Св. Воскресіння, Св. Василя, Св. Івана, Св. Іллі, Св. Степана, Св. Юрія, Св. Миколая, Св. Федора тощо.

Локалізувати на місцевості неіснуючі вже середньовічні монастирі сьогодні можна майже виключно за топонімами, етнографічними (в т.ч. за переказами, легендами) та археологічними дослідженнями, адже більшість із них були дерев'яними і наземних слідів чернечих споруд не збереглося. У цьому плані “виграють” скельно-печерні монастирські осідки, оскільки скелі надійно “законсервували” їх та зберегли пам'ять про них. Так можна говорити про середньовічні монастирі православного та греко-католицького обрядів або українські монастирі. Крім них, на території сучасної Івано-Франківщини було багато католицьких чернечих осідків, польських кляшторів. Католицькі монастирі будувалися переважно у містах і містечках, що були власністю польських магнатів і користувалися привілеями магдебурзького права. Більшість відомих кляшторів була заснована у XVI – XVIII ст. Доля католицьких монастирів, які надійно датуються письмовими джерелами, складалася краще, ніж українських. За незначними винятками муровані будівлі їх збережені донині або існували принаймні ще до 50 – 70-х рр. XX ст. Цьому сприяло багато чинників, одним із яких була політика пануючої на західноукраїнських землях Речі Посполитої, яка всі споруди державно-адміністративного та культового призначення будувала фундаментально, використовуючи міцний будівельний матеріал. Крім того, збереглося чимало ілюстративного матеріалу (гравюр, живописних картин та замальовок, планів споруд та ін.), що значно полегшує дослідження католицьких монастирів на предмет їх топографії, архітектури тощо. З католицькими

монастирями пов'язані такі топоніми як Костел, Кляштор, а локалізувати їх значно легше, ніж українські середньовічні монастирі православного та греко-католицького обрядів.

На Івано-Франківщині перебували монахи різних католицьких чернечих орденів: францисканці, тринітари, домініканці, єзуїти, мінорити, бернардини, кармеліти, капуцини, павлини. До кінця XVII ст. українські православні монастирі називалися “руськими”, а вже з початку XVIII ст., коли Львівська єпархія з'єдналася з Римом, руські-українські монастирі, за невеликим винятком (Скит Манявський) об'єднав Василіянський Чин²⁹. (У княжі часи на Україні, зокрема, у Києві були поширені студитські монастирі. Традиція студитів відродилася у Галичині за ініціативою митрополита Андрея Шептицького у XIX – XX ст.)

На основі аналізу відомих топонімів та письмових згадок про монастирі XII – XVIII ст. можна говорити про безперервність традицій українського чернечого життя на галицьких землях. Водночас історію розвитку середньовічних монастирів у загальному можна поділити таким чином:

- X – XII ст. – становлення українського чернецтва на Прикарпатті. Скельно-печерні монастирські комплекси;
- XII – XIII ст. – перша половина XIV ст. – розвиток монастирів у період Галицького та Галицько-Волинського князівств;
- друга половина XIV – XVI ст. – відродження та розвиток українського православного чернецтва після входження Галицької землі до складу Польщі;
- XVII – XVIII ст. – галицькі монастирі у період руху за возз'єднання церков західноукраїнських єпархій з Римом та в умовах політики Австрійської монархії.

В Україні збереглося чимало населених пунктів, назви яких походять від стародавніх монастирів. Так, є сім сіл із назвою Монастирок (Вінницька область – 1, Житомирська – 1, Івано-Франківська – 1, Львівська – 3, Хмельницька – 1), п'ять сіл із назвою Монастирець (Закарпатська область – 1, Львівська – 4), два села із назвою Монастирище (Черкаська область, Чернігівська). У Львівській області є села Монастир, Монастир-Дережицький, Монастир-Лішнянський, Монастирок-Оп'ядівський; у Тернопільській – Монастирська, Монастириха; в Івано-Франківській – Монастирчани; у Донецькій – Монахово; в Одеській – Монаши. Назви деяких поселень пов'язані зі словом “чернець” (монах): Чернів (Івано-Франківська область), Чернево (Львівська), Чернетчина (1 село в Дніпропетровській області, 2 – у Сумській), Чернецьке (2 села у Сумській області, 1 – у Чернігівській), Чернеча Слобода (Сумська область), Чернече (Дніпропетровська, Одеська, Черкаська області, 2 села у Полтавській області)³⁰. Географічних назв із основою, подібною до слова “чернець”, є значно більше, але не всі вони можуть бути пов'язані з чернечими осідками.

Протягом XII – XVIII ст. лише на території Івано-Франківської області налічувалося близько 135 українських монастирських осель та 25 католицьких. Таку кількість чернечих осідків засвідчено різними історичними джерелами – письмовими документами, топографічно-топонімічною традицією, легендами, переказами.

1. Івано-Франківська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1997 року. – Івано-Франківськ, 1997. – Вид. шосте. – С. 14 – 75.

2. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – С. 107.
3. Там само. – С. 111.
4. Там само. – С. 53.
5. Грабовецький В. Історія Коломиї. – Коломия, 1996. – С. 44.
6. Бучко Д.Г. Назв. праця. – С. 76.
7. Івано-Франківська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1997 року. – С. 14 – 75.
8. Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // Записки Чину Святого Василя Великого. II. – 1926. – Вип. I. – С. 97.
9. Польові дослідження археологічної експедиції Івано-Франківського краєзнавчого музею (2002 р.) у складі Томенчука Б., Вуянко М., Палійчук Н. Звіт. (Зберігається у краєзнавчому музеї).
10. Вуянко М. Дослідження середньовічних монастирів Прикарпаття // Наукові записки Інституту народознавства НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5 – 6. – С. 234 – 239.
11. Вуянко М. З історії монастирів Долинщини: монастир Успення Пречистої Діви Марії в Пацикові // Наукові записки Інституту народознавства НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5 – 6. – С. 20 – 28.
12. Там само. – С. 26 – 27.
13. Бучко Д.Г. Назв. праця. – С. 25 – 26.
14. Prochaska A. Materialy archiwalne, wyjete glownie z Metryki litewskiej od 1348 do 1607 roku. – Lwów, 1890. – S. 73.
15. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868-1935. – Т. 12. – S.117.
16. Розов В. Українські грамоти XIV – першої половини XV в. – К., 1928. – Т.1. – С.54.
17. Літопис руський. – К., 1989. – С. 348.
18. Там само. – С. 345.
19. Літопис руський. – С. 371.
20. Вуянко М. Дослідження середньовічних монастирів Прикарпаття. – С. 234.
21. Вуянко М. З історії монастирів Долинщини: монастир Успення Пречистої Діви Марії в Пацикові. – С. 26 – 27.
22. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 62, 67.
23. Чачковський Л., Хмільевський Я. Княжий Галич. – Станиславів, 1938. – С. 34.
24. Скрипник І. Нариси історії Скиту Манявського. – Богородчани, 1994. – С. 27-29.
25. Дециця М. Малий український церковно-історичний словник. – Львів, 1994. – С.111.
26. Польові дослідження археологічної експедиції Івано-Франківського краєзнавчого музею (1994-95 рр.) у складі Томенчука Б., Вуянко М., Марченка Г. Звіт. (Зберігається у краєзнавчому музеї); Скворій Р. На болехівських виднюколах. – Стрий, 1991. – С.18.
27. Вуянко М. Дослідження середньовічних монастирів Прикарпаття // Наукові записки. – С. 239.
28. Історія міст і сіл України. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С.197.
29. Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979. – С. 15 – 21.
30. Украинская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1979 года. – К., 1979.

Igor RAIKIVSKYI

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ “РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ” ТА ЇЇ ПОСЛІДОВНИКІВ У ГАЛИЧИНІ В 1830 – 1840-х рр.

XIX століття увійшло в історію як період формування модерної української нації, ідеї соборності України, що була втілена в Акті злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки в січні 1919 р. Особливо складний шлях для утвердження соборницьких настроїв пройшла Галичина, яка перебувала у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії, а перед тим багато століть – під польською владою. Переломною подією в західноукраїнському національному відродженні стала діяльність “Руської трійці”, що мала послідовників у 1830 – 1840-х рр., ввела народну мову галицьких русинів-українців у літературу і виразно обстоювала соборність етнічних українських земель. Обрана тема, що хронологічно охоплює період до “весни народів” 1848 р., привертала увагу дослідників, насамперед кінця XIX – початку XX ст.¹ та сучасних вітчизняних², однак і досі викликає науковий і суспільно-політичний інтерес*.

* * *

За першим поділом Польщі 1772 р. галицькі русини перейшли під владу Австрії в денаціоналізованому стані, за висловом відомого українського літературознавця М.Возняка, “без ознак свого окремого національно-культурного життя”³. Ополячення й окатоличення поширилися настільки, що навіть по селах священники – єдина більш-менш освічена верства українського населення – почали виголошувати проповіді польською мовою та намагалися розмовляти по-польськи вдома або користувалися т.зв. язичієм (мішанина польської, церковнослов’янської і української мов). Поштовх до активізації національно-культурного життя дали реформи австрійських цісарів Марії-Терези та Йосифа II 1770 – 1780-х рр. у душі освіченого абсолютизму, що підвищили статус Греко-католицької церкви, сприяли освіті священників. Національний рух галицьких русинів поступово активізувався під впливом передових ідей із Заходу – Просвітництва і романтизму, що викликали пробудження притлумленого за довгі роки польського панування почуття національної ідентичності, підвищили інтерес до народної творчості. “На брак умового життя серед галицьких русинів перед виступом Маркіяна Шашкевича нарікали годі”, – писав К.Студинський, – в краї “розвинув ся спеціально сильно науковий рух...”⁴.

На першому етапі відродження національно свідомої інтелігенції почала досліджувати різні сторони життя народу, набуло розвитку народознавство як наука, що охопила фольклористику та етнографію, мовознавство, історію. Щоправда, початкові кроки на шляху національно-духовного відродження в Галичині

* “Про зносини межі собою галицької і російської України в першій половині 19 в., – писав відомий український дослідник Михайло Возняк, – не маємо досі ніякої розвідки... Сама тема в цілості чекає на свого дослідника” (Див.: Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в I пол. XIX в. // Неділя. – Львів, 1911. – Ч. 43 – 44. – 5 падолиста. – С.3). Радянські історики з ідеологічних причин не приділяли даній темі належної уваги.

виявилися досить нерішучими. Перші граматики руської мови (І.Могильницького, М.Лучкая, Й.Левицького, Й.Лозинського та ін.) були написані німецькою, польською, латинською мовами або штучним язичієм. З цього приводу І.Огієнко влучно зауважив, що автори граматик “закликають любити свою “руську” мову, але кличуть по-польськи чи німецьки”⁵. Перший фаховий дослідник історії Галичини Денис Зубрицький так і не наважився писати свої твори українською мовою, а друкувався польською, німецькою, російською⁶. Серед галузей народознавства в Галичині найбільш плідною була фольклористика. На сторінках польськомовних часописів, альманахів, у фольклорних збірках поляків В.Залеського, З.Доленги-Ходаковського українські народні пісні були вміщені всуміш із польськими і друкувалися латинкою. Священик Йосиф Лозинський видав свою збірку “Руське весілля” (“*Ruske wesila*”) 1835 р. польським алфавітом. По суті, галицько-русська інтелігенція не мала чіткого усвідомлення національної належності.

Будителями української національної ідеї в Галичині стали діячі “Руської трійці”. Вихованці духовної семінарії, студенти Львівського університету Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький у 1830-х рр. зайнялися дослідженням різних сторін життя рідного народу. “Руська трійця” практично першою на західноукраїнських землях порушила питання про організацію спеціальних народознавчих мандрівок, “пішла в народ” із метою вивчення фольклору та етнографії, мови, історії, всього, що пов’язано з власною індивідуальністю народу⁷.

Гуртківці поставили за мету підготувати до друку фольклорно-літературний збірник народною розмовною мовою, фонетичним правописом (з алфавіту викинули ь і латинське j, замість ó та é стали вживати i, замість ы – и та ін.). Рішення М.Шашкевича і його товаришів кардинально змінювали усталені норми, коли в літературі вживалися чужі мови або стара книжна церковнослов’янська мова, така ж мертва, як і латинь. “... Лише один Могильницький, – стверджував К.Студинський, – силкував ся писати свою граматику в руській мові, але і в ній дефініції, термінологія та й взагалі цілий науковий апарат нагадують нам “церковно-славянщину” граматик 16 або 17 в.”. На його думку, передусім через мову, “мертву або чужу”, не можна з цих творів “починати добу відродження Галицької Руси. Почав її доперва М.Шашкевич...”⁸. “Пиши, як чуєш, а читай, як видиш” – це гасло знайшло своє втілення у другому, а незабаром і в третьому збірниках “Руської трійці”.

На відміну від збірки “Сынъ Русѣ”, в якій, за висловом К.Студинського, “писав кождий, як умів”, “автори бороли ся в першій ряді з язиковими труднощами, не згадуючи про правописне питане”⁹, друга книжка Шашкевичевого гуртка призначалася для друку. Її назвали “Зоря, писемце присвячене руському языку”, але рукопис, на жаль, не зберігся і про зміст збірки немає докладних відомостей. “Зоря” мала відкриватися портретом Б.Хмельницького та історико-літературним нарисом про гетьмана, який написав М.Шашкевич на основі козацьких пісень і за матеріалами “Истории Малой России” Д.Бантиш-Каменського. Інтерес “Руської трійці” до особи Хмельницького та національно-визвольного руху під його керівництвом засвідчив усвідомлення єдності розмежованого державними кордонами народу, що мав славне історичне минуле. Збірка вперше в Галичині

містила фольклорні та оригінальні твори народною мовою, фонетичним правописом. Як наслідок, львівська цензура, куди “Зоря” була подана в травні 1834 р., затягнула з вердиктом, через відсутність руського цензора у Львові (бо в Галичині ніколи не друкували книг руською мовою) переслала рукопис до Відня, відомому слов’янському філологу Варфоломею Копітару. Лише в липні 1835 р. прийнято рішення про заборону друкувати збірку, вирішальне слово було за митрополитом Михайлом Левицьким та професором моральної теології Львівського університету Венедиктом Левицьким¹⁰.

Суворе рішення цензури можна пояснити усвідомленням небажаних для австрійської влади політичних наслідків, які викликала б публікація цієї збірки. У рецензії В.Копітара (опублікованій професором М.Возняком у перекладі з німецької мови) прямо говорилося: “Наша Галичина має понад 2 мільйони русняків, а Угорщина – мільйон, що дуже прихильно привітають це видання у своїй мові”. Цензор передбачав позитивну реакцію 6 – 7 млн. підросійських “русняків” на видання “Зорі”, водночас поляки під владою Австрії та Росії “дивитимуться з завистю й ненавистю на цю досіль неупривілейовану літературу”. Крім того, негативне ставлення до публікації рецензованої збірки було б, на думку цензора, з боку “великоросів, що ... у своїх руках мають державну владу Росії (Малорущина рїжниться так від великорущини, як чеська мова від польської!)”. Прихильно поставившись до мови збірки, позитивно оцінивши ґрунтовне опрацювання матеріалу, він у кінцевому висновку підкреслював, що “Зоря” – це “строго конкретна й чисто політична справа”. В.Копітар висловив думку про негативний вплив упровадження в літературу народної мови галицьких русинів на взаємини Австрії з Росією, вважав, що національний “розвиток поставив би 6-7 мільйонів мешканців ... полудневих провінцій Росії в духову опозицію до тамошньої петербурської влади, але ті 6 – 7 мільйонів тільки серед дуже рідких обставин прилучилися б до наших трьох мільйонів. Можна йти в заклад 10 проти 1, що петербурська влада знайде незабаром засіб звернути цю опозицію проти самої Австрії”¹¹.

Отже, як слушно писав К.Студинський, у той час, коли “українське письменство в Росії не стрічало перепон, в Австрії його заборонювано...”¹². Австрійські власті побоювалися, що вихід у світ літературної збірки простою народною мовою призведе до зародження в краї українського руху, який може бути використаний Росією проти самої Австрії. У свою чергу, верхівка греко-католицької церкви протилася виданню “Зорі”, беззаперечно підтримуючи церковнослов’янщину в літературі й не бажаючи поставити під сумнів лояльність духовенства та русинів до Відня¹³.

Незважаючи на цензурні утиски і заборони, “Руська трійця” не склала рук і в 1837 р. за допомогою слов’янських друзів (серба Г.Петровича, чеха Я.Коллара та ін.) надрукувала у Будапешті, в обхід львівської цензури, збірку “Русалка Днѣстровая” (далі – “Русалка Дністровая”). Книжка утверджувала “гражданку”*, якою писали в Росії, що було небажаним явищем для Галичини, самими літерами

* Новий алфавіт, запроваджений Петром I 1708 р., що поширився на Східній Україні. За цієї графічно-алфавітною реформою кирилиця лишалася для друкування церковнослужебних і релігійних книг, а для світської літератури запроваджувалася “гражданка”, якою ми з деякими змінами користуємося й досі. Кириличні букви при цьому були заокруглені.

альманах декларував органічну єдність краю з Наддніпрянщиною. “Русалка” проінята щирою турботою про рідний народ. “Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі – тамті зацімели, а народові і словесності надовго ся здрімало, – підкреслювалося в передмові. – Однак ж язик і хороша душа руська була серед Слов’янщини...”¹⁴. Говорячи про загальнослов’янське національно-культурне відродження, М.Шашкевич писав, що “зволила добра доля появилися і у нас збіркам народних наших пісень і іншим хорошим і ціловажним ділам”. Тут, у примітках, згадуються такі книжки, як тричі видана в Петербурзі “Енеїда” І.Котляревського (1798, 1808 і 1809 рр.), “Опыт собрания старинных малороссийских песен” М.Цертелева (СПб., 1819), “Малороссийские песни” М.Максимовича (М., 1827) і його ж “Украинские народные песни” (М., 1834), чотири частини збірника “Запорожская старина” (Харків, 1833-1834), “Малороссийские повести” Г.Квітки-Основ’яненка (М., 1834), “Малороссийские приказки” Є.Гребінки (СПб., 1834). Крім того, вказується на граматики О.Павловського (помилково вказано місцем її виходу не Петербург, а Москву), М.Лучкая, Й.Левицького, фольклорно-етнографічні праці Вацлава з Олеська та Й.Лозинського¹⁵.

Перелік народознавчих видань, що вийшли друком як у Австрії, так і в Росії, свідчить про усвідомлення “Руською трійцею” історичної нероздільності свого народу, на одну площину поставлено досягнення східно- і західноукраїнської культури. Впадає у вічі обізнаність автора передмови з видавничим і взагалі з культурно-мистецьким життям по обидва боки російсько-австрійського кордону. Щоправда, маловідомі в 1830-х роках у Галичині прізвища П.Гулака-Артемівського та Є.Гребінки у Шашкевича написані неправильно: “Гуляка-Артемівський”, “Гребенько”¹⁶.

“Русалка” майже наполовину складається з фольклорних матеріалів. У впорядкуванні розділу “Пісні народні” (крім нього, були ще “Складання”, “Переводи” і “Старина”) авторам альманаху допомогло ознайомлення з першим пісенним збірником М.Максимовича. Читаючи “Русалку”, можна було пересвідчитися, що в Галичині та на Східній Україні співають чимало однакових пісень, бо поезія одного народу не визнавала ніяких кордонів¹⁷. У книжці неодноразово вживається для означення етнічних українських земель термін “Україна”, що знайшов відображення в народних піснях. Так, у вперше опублікованій пісні “Гей, попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький”, що була поширена в Галичині, є слова:

Пішли б ми в Угорщину,

В далеку Україну... (тут і далі – виділення наше. – *І.Р.*)

Відредагована М.Шашкевичем пісня “Ой Морозе, Морозенку, преславний козаче”, що відображає українські народно-визвольні мотиви, містить, зокрема, слова:

Гей, за тобою ціла Литва й Україна плаче.

Не так тая Україна, як тоє гердо – військо...¹⁸.

Термін “Україна” вжито і в творах авторів альманаху (розділ “Складання”). Так, М.Шашкевич писав:

Ходім, коню, на Україноньку

Степами блукати¹⁹.

У свою чергу, вірш Я.Головацького “Два віночки” містить строфу:

Вернись, вінку із барвінку,

Приплинь к береженьку!

Вернись, милий, з України,

Пристань ко серденьку!²⁰

І.Вагилевич у передмові вживав щодо українського народу етнонім “руський” (по-іншому – южноруський), зазначаючи, що той як “один з головних поколінь слов’янських” живе “з-поза гір Бескидських за Дон”. Він розрізняв, по суті, три історичні епохи в житті “руського народу”: Давню Русь, козаччину і сьогочасність. Ідеалізована “святая Русь”, коли “Руська земля честь і славу мала”, протистояла в уяві письменника наступним етапам в історичному розвитку народу в умовах “недолі”. Однак русини мріяли про відновлення “минулої честі, гаразду і великості Русі”, про “привернення перішніх, щасливих веремей”²¹.

У цілому “Русалка Дністровая” з суто галицьким профілем (автори, місце видання, матеріал) стала всеукраїнським явищем за змістом, мовою, духом. Незважаючи на порівняно невисокий літературний рівень збірки, вона мала революційне значення в тому, що ввела народну мову галицьких русинів у літературу. З цього приводу І.Франко писав, що “Русалка” характеризувалася “незначним змістом” та “неясними думками”, водночас “була свого часу явищем наскрізь революційним”. Книжка виразно засвідчила, що між мовою галицьких русинів та наддніпрянських “малоросів” у складі Російської імперії немає суттєвих відмінностей, продемонструвала “цілковиту солідарність” з національним рухом на Наддніпрянщині, який “розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського”, висловила “протест проти розполовинення одного народу між дві держави”²². “Русалка” започаткувала процес становлення нової української літератури на західних землях України.

Дітище “Руської трійці” потрапило під суворий контроль з боку місцевих властей. У квітні 1837 р. основна частина тиражу “Русалки”, надіслана до Львова, була конфіскована, проти упорядників розпочали слідчу кампанію. Тодішній директор львівської поліції чітко висловив ставлення австрійської влади до авторів альманаху, вважаючи їх “безумцями”, що “хочуть воскресити... мертву русинську національність”²³. З виходом “Русалки” фактично розпався нерозлучний досі тріумфірат, М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич зазнали урядового тиску і переслідувань. Після висвячення на священника Шашкевичу довелося тричі за неповних п’ять років змінювати місце роботи, бідні парафії. Виснажений працею і постійними нестатками, він помер 1843 р. у 32-річному віці. Я.Головацький та І.Вагилевич довго не могли отримати сану священників, у подальшому їх долі розійшлися. Отже, через урядові заборони “Русалка Дністровая” практично не викликала резонансу в громадському житті Галичини та всієї України. Показово, що М.Шашкевич помер того ж року, що й Г.Квітка-Основ’яненко, однак, на відміну від східноукраїнського письменника, до смерті лідера “Руської трійці” сучасники поставилися якось байдуже²⁴.

Крім видання фольклорно-літературного альманаху, М.Шашкевич та його однодумці чимало зробили для утвердження української національної ідеї в

Галичині, введення народної мови до культурного вжитку. Виступ М.Шашкевича на захист кирилиці відіграв чи не вирішальну роль в “азбучній війні”. У брошурі “Азбука і abecadło” 1836 р. він переконливо спростував аргументи Й.Лозинського, викладені у статті “О wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego”. Було сказано, що Й.Лозинський “запозичив” свої погляди з кількох друкованих польськими літерами руських книг, які насправді не “з дуже давніх часів”, а десь з XVII або з початку XVIII ст., коли поляки запопадливо насаджували унію. Руські пісні в польській транскрипції Вацлава з Олеська та тодішньої періодики містять чимало неточностей, через що у тих, які не знають руської мови, “може скластися дуже помилкове уявлення про цю мову”. М.Шашкевич вказав на шкідливість усякого національно-культурного самозречення, бо “література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі...”²⁵. Ідея запровадження латинки зближувати слов’янські літератури з іншими європейськими нездійсненна. Як можна ввести латинське абетка до загальнослов’янського письма, коли, скажімо, поляки, чехи чи південні слов’яни читають по-різному? “Адже скільки народів, – писав М.Шашкевич, – стільки й окремих літератур, стільки ж окремих правописів...”. Отже, кожний народ буде читати руське письмо відповідно до свого правопису²⁶.

Відкинувши несправедливі нападки з приводу відсутності в Галичині руських граматик, М.Шашкевич відзначив у примітках праці О.Павловського, Й.Левицького, М.Лучкая, М.Максимовича, І.Могильницького (в рукописі). Однак вважав за потрібне зауважити: “...Хіба обов’язково вона (граматика. – *I.P.*) мусить бути першоосновою письменства? Вона повинна бути не законодавцем мови, а її найвірнішим відображенням, тому треба учитися своєї мови не з граматики, а з живої мови і її літератури...”²⁷. Очевидно, автор мав на увазі літературу східноукраїнську, оскільки в Галичині народного письменства ще не існувало. “Азбука і abecadło” – це пристрасно публіцистичний і водночас науковий твір з аргументами на захист кирилиці, проти латинки. Спробу Й.Лозинського латинізувати руську писемність М.Шашкевич піддав різкій критиці у рецензії на “Руське весілля”, що була вперше надрукована у “Русалці Дністровій”. “Язык і правопись в сесім хоросім ділі (не мовлю – в піснях), – писав він, – перший мало, а вторая ціло – не руські”. На думку М.Шашкевича, було “найбільшою обманом, ба неспрошеним гріхом” те, що автор, “відвергши азбуку питома руськую, прийняв букви ляцькії, котрі ціло не пристають к нашому языкові”²⁸.

М.Шашкевич уперше офіційно, прилюдно виступив народною мовою у стінах Львівської греко-католицької семінарії, яка була відкрита ще в 1783 р. За традицією, кожне релігійне свято або ювілей якоїсь високопоставленої особи відзначали урочистими промовами, як правило, латинською, часом польською чи німецькою мовами. М.Шашкевич наважився виступити в семінарії у день 67-річчя від дня народження австрійського цісаря Франца I 12 лютого 1835 р. руською мовою. Серед молоді виступ Шашкевича викликав захоплення, у спогадах Я.Головацький писав, що “руський дух” піднявся на всі сто відсотків²⁹. Водночас М.Шашкевич склав перший у Галичині шкільний підручник для читання народною мовою – “Читанку для дѣточок в народных оучилах руских”. У грудні 1836 р. рукопис підручника було подано до львівської цензури, однак йому так і не судилося

побачити світ за життя автора. Аж у 1850 р. “Читанку” видав у Львові Я.Головацький, а через три роки здійснив її перевидання, фактично започаткувавши народження нової української літератури для дітей. На жаль, у першодрук внесено редакторські зміни русифікаторського характеру, що відповідало тодішнім поглядам Я.Головацького³⁰.

У своїх творах М.Шашкевич обстоював патріотичні настрої, закликав інтелігенцію не зневажати рідну мову як основу національного життя. Він писав пристрасно і з любов’ю до народу:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова ей немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбаєм?...³¹

“Руська трійця” залишила чималу наукову спадщину, насамперед праці І.Вагилевича та Я.Головацького, бо М.Шашкевич як науковець не встиг розвинути. Майже всі наукові розвідки Вагилевича написані польською мовою на українські теми – історичні, фольклорні, етнографічні³². У своїх творах, приватному листуванні він зазначав про “народність южноруську”, яка заселяла землі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. “Ми єсмо южнорусини, – писав І.Вагилевич у листі до М.Максимовича 7 (20) березня 1837 р. * – ... Оце ж ми всі – із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету – з братією нашою задніпровною складаємо одне существо... А який-то ми народ, южнорусини? Народ непобідимий і повен слави!”³³. Він вживав етнонім “Україна” тільки стосовно Наддніпрянщини, усвідомлював тяглість української історії від давньоруських часів до сучасності³⁴. Ідею єдності українського народу І.Вагилевич відобразив у літературній творчості. У думі “Dniestr” (“Дністер”) письменник в алегоричній формі обстоював соборницькі настрої. На питання галицької річки дочки Липи Дністер-батько прорік: “Човни-носади з лісом залізних списів берегом Чорного моря привів я до брата Дніпра. Зворушливе було наше вітання: довго не бачились, ледь пам’ятали один одного. Сказали ми собі: “Згода!”³⁵.

І.Вагилевич написав у 1844 р. граматику руської мови під назвою “Grammatyka języka małoruskiego w Galicyi”. У своїй граматиці він, на жаль, не використав живу народну мову, за висловом М.Возняка, був автором підручника “макаронізму, який вигнав на довший час живу мову з нашої публіцистики, літератури й науки”. Серед недоліків граматики І.Вагилевича було названо нерозуміння “відносин української мови до польської і великоруської, нахил до правописи, якою писано в нас в 16 і 17 віках, безцеремонне натягання української

* У вітчизняній історіографії цитований уривок часто вживався як доказ того, що в тогочасному українському суспільстві Галичини існувало чітке усвідомлення національної єдності та окремішності українського народу під владою двох імперій – Російської та Австрійської. При цьому не бралось до уваги емоційне забарвлення написаного І.Вагилевичем, який вбачав в орієнтації на Наддніпрянщину ідеальну модель національного розвитку, елемент пізнання галичанами самих себе. (Детальніше див.: Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (Проблема зовнішніх моделей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип.38. – С.115-147.)

звучні (фонетики. – *І.Р.*), морфології і складні (синтезу. – *І.Р.*) до законів великоруської мови, змішанне живої і староруської мови...”³⁶. Взнявши за зразок російську граматику М.Греча 1828 р., І.Вагилевич відмовився від фонетики заради етимологічного підходу, що базувався на історичному розвитку мови³⁷. Граматику Вагилевича підтримала львівська консисторія, яка в 1848 р. прийняла рішення виплатити автору гонорар і звернулася до властей з проханням затвердити її в якості шкільного підручника. Однак грамика так і не вийшла друком³⁸.

Я.Головацький зробив вагомий внесок у дослідження мови, історії, фольклорної спадщини рідного народу в Галичині, насамперед до середини ХІХ ст. Перу Я.Головацького як мовознавця належить незавершений словник, що охоплює лексику тодішніх західноукраїнських говорів (близько 10 тис. слів), “Грамматика руского языка”, яка побачила світ у Львові 1849 р.³⁹. Побудована на основі народної мови, на зразок “граматики великоруської мови Востокова”, за словами М.Возняка, “своєю народністю перевищає грамика Головацького всі попередні”⁴⁰. Визнанням наукового авторитету Я.Головацького стало призначення його у 1848 р. на посаду професора новоствореної кафедри руської мови і літератури. Серед фольклорно-етнографічних праць ученого заслуговує на особливу увагу видання в Росії 1878 р. у 4-х томах збірки “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”. Грунтовне вивчення історії Галичини, Буковини та Закарпаття започатковано дослідженням “Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь”, що вийшло друком російською (1841), чеською (1843), українською (1847) мовами. Я.Головацький як історик залишив чималу творчу спадщину, яка неоднозначна через його відхід у бік москвофільства в другій половині ХІХ ст.⁴¹.

Отже, діяльність “Руської трійці” стала рубіжною подією в національному розвитку галицьких русинів. Уперше в Галичині було висунуто ідею соборності України, возз’єднання українських земель під владою Австрійської та Російської імперій. Лідер “Трійці” М.Шашкевич, за влучним висловом Костя Левицького (визначного українського громадсько-політичного діяча, автора праць з історії), “кинув між нас світло національної свідомості і пробудив почуття єдності всього українського народу, ... підніс українську національну ідею...”⁴². “Маркіян Шашкевич був першим українцем у Галичині всеукраїнського типу, – писав М.Возняк. – Його “Зоря” мала всеукраїнський характер і була далеко більше всеукраїнська, ніж пізніша “Русалка Дністровая”⁴³.

Сувору розправа цензури над “Руською трійцею” сповільнила процес національного відродження. І.Франко писав, що “проблеск” молоді галицької літератури, яка тільки-но почала розвиватися, “переполошив усі власті церковні й світські і викликав довгу, майже десятилітню реакцію в літературі”⁴⁴. Переглядаючи ґрунтовну галицько-українську бібліографію ХІХ ст. І.Левицького*, К.Студинський звернув увагу, що в 1841-1845 рр. включно в Галичині з’явилося лише “30 руських друків”, отже, “літературний доробок галицьких Русинів в сім п’ятиліттю був застрашано малий”. До того ж, майже всі книжки були написані мовою, в якій “церковно-славянський елемент сильно переважав і які ... вязалися

* Галицко-руская библиография XIX-го столѣтія съ увзглядненіемъ изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801-1886). Составилъ И.Е.Левицкій. Т.І. – Львовъ, 1888. – С.Х.

з церковним житєм”. Причина “літературного застою”, на його думку, полягала передусім у несприятливих цензурних умовах, що було пов’язано з особою руського цензора Венедикта Левицького. Він упродовж 13 років (до 1848 р.) забороняв до друку все, що “стояло ближше народної мови чи народного життя”⁴⁵.

Прикладом цензурних утисків щодо української народної мови стала історія з публікацією вірша-промови на честь архієпископа Франца-Карла, який в 1839 р. приїжджав у Галичину. З нагоди його перебування у Львові послідовник “Руської трійці” Антін Могильницький написав вірш, пройнятий лояльними почуттями до цісарської Австрії, за висловом К.Студинського, “незамітний” з точки зору літературного рівня. Однак митрополит Михайло Левицький поспішив звернути увагу на непристойність вітання високопоставленої особи простою народною мовою, прямо сказав: “Jak można tak prostym językiem takiego dostojnika witać”. Надрукований вірш М.Левицький конфіскував і впродовж багатьох років не випускав у світ. Це був перший друк “гравданкою” в Галичині, що стало однією з причин конфіскації тиражу⁴⁶. Водночас у 1844 р. було заборонено публікацію повісті Г.Квітки-Основ’яненка “Маруся” з огляду на правопис і вживання “украинскихъ словъ галичанамъ, якобы, непонятныхъ”⁴⁷. Можна погодитися з твердженням К.Студинського, що в 1840-х роках у галицьких виданнях “калічено і насилувано народну мову, щоби тільки догодити симпатіям Венедикта Левицького і висших духовних сфер до церковно-славянщини в нашій письменстві”. Крім наукових праць Д.Зубрицького і Г.Яхимовича польською або німецькою мовами, від часу призначення цензором руських книжок В.Левицького до кінця 1840-х рр. у Галичині з’явилася друком “літературна мізерія”⁴⁸.

Безперечно, 1830–1840-і рр. стали періодом “літературного і національного відродження, – писав історик літератури М.Тершаковець, – ... національна свідомість і в слід за сим літературне жите виявили ся в сих літах з небувалою силою”. Якщо за перші 30 років ХІХ ст. галицько-українська бібліографія І.Левицького займає 8 сторінок тексту, то за 1830–1848 рр. – 24 сторінки, втричі більше. На літературну арену вийшли нові письменники, які намагалися писати більш-менш чистою народною мовою (“не паламарщиною”) твори, які “оживотворяють нас новим змістом і свіжою формою”. “Деспотична Австрія з невмолимо строгою цензурою, – стверджував далі М.Тершаковець, – а до того й самі свої ледачі люди, в руках яких лежала доля літератури, знищили всі пориви. Один твір за другим заборонювано зовсім або обкромлювано так, що не було що й печатати”⁴⁹. Відчуваючи безсилля у боротьбі з місцевою цензурою, деякі галицькі автори шукали можливостей для друку своїх праць поза межами краю, а то й Австрії, що з огляду на важкодоступність закордонних видань не могло повною мірою реалізувати основну мету – “будити й освідомлювати Галичан”⁵⁰.

Однак цензурні переслідування українського слова і державний кордон, що віддаляв Австрійську імперію від Російської, не змогли перешкодити встановленню зв’язків між галицькими і наддніпрянськими діячами. М.Шашкевич та його однодумці постійно слідкували за культурним життям Наддніпрянщини, розцінювали контакти з Великою Україною як вирішальний стимул на шляху до возз’єднання. Сучасний львівський дослідник М.Мудрий стверджує, що “характер взаємодії між Галичиною і Великою Україною” визначали “не інтелектуальні впливи чи політичні ідеї..., маємо справу з чимось ірраціональним, певного роду

міфом як передумовою і найміцнішою ланкою української соборності”⁵¹. Інтерес невеликого кола тогочасної української галицької інтелігенції до національно-культурних процесів на Наддніпрянщині пояснювався пошуками власної національної ідентичності, прагненням протистояти полякам у Галичині і поступово сприяти активізації національного розвитку. Серед чинників, що зумовили погляди галичан у бік Наддніпрянщини, можна виділити бажання поглибити історичну свідомість, прагнення ідентифікувати галицький варіант народнорозмовної мови. Представники старшого покоління галицьких діячів того часу цікавилися історією князівської Русі і церковних братств (Михайло Гарасевич, Іван Лаврівський, Денис Зубрицький), тоді як молодші – козацькою добою (М.Шашкевич). Ідея національної єдності, що простежувалася в контактах галичан із наддніпрянцями в 1830–40-х рр., була своєрідним національним міфом з метою впорядкування “загрозливого хаосу реальності”, ідентифікації “себе з чимось ідеальним, що свідомо надіялося позитивними якостями”⁵².

Поштовх до зацікавлення українством, народознавчою діяльністю в Галичині дало знайомство з творами наддніпрянських учених і літераторів. Є відомості, що М.Шашкевич читав “Енеїду” І.Котляревського, але не всю, бо повністю поема вийшла в Харкові у 1842 р. Правдоподібно, що лідер “Трійці” натрапив на “Енеїду” в бібліотеці Оссолінських у Львові⁵³. Водночас у Я.Головацького була рукописна копія першого повного видання “Енеїди”* аж на 90 сторінок⁵⁴. Наскільки відомо, в 30-і роки Я.Головацький мав також рукопис І.Котляревського “Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракину”**. Історик М.Шалата зробив припущення, що її готував до друку або ж намовляв на це лідер “Трійці”, який ставився до зачинателя нової української літератури з особливою повагою⁵⁵. В автографі Шашкевичевого вірша “Безрідний” (“Безродный”), датованого 2 листопада 1840 р., можна прочитати на звороті: “П’єсьнь Курякину писавъ Котляревск. Курякинъ бувъ губернаторомъ, а потомъ Министромъ внутреннихъ д’ѣлъ”⁵⁶.

Наддніпрянсько-українська книжка була рідкістю в Галичині у першій половині XIX ст., переважно надходила нелегальними шляхами. Польські книготорговці не хотіли перевозити видані в Росії українські книжки, однак, навіть якщо вони погоджувалися, були цензурні перешкоди. Я.Головацький таки вмовив одного з них придбати “Историю Малой России” Д.Бантиш-Каменського та “Енеїду” І.Котляревського, заплатив немалу суму (29 гульденів), десь через десять місяців видання з’явилися у Львові, але Я.Головацькому довелося ще майже півтора

* У відділі рукописів ЛНБ ім.В.Стефаніка зберігаються дві рукописні копії “Енеїди” Я.Головацького, що в деяких місцях відрізняються між собою, очевидно, були зроблені в різний час. Автор переписував із видання 1842 р., про що свідчить заголовок до однієї з копій: “Изъ сочиненія: Енеида на Малороссійській языкъ переведенная Котляревскимъ. изд. четв. Харьковъ 1842” (Див.: ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. – Ф.36 (Я.Головацький), спр.777, арк.47).

** “Пісня” була написана в кінці 1804 р., за життя автора не друкувалась. Протягом кількох десятиріч вона поширювалась у рукописних копіях. За однією з них твір уперше опубліковано 1849 р. Я.Головацьким у львівському часописі “Пчола” (ч.16), за іншою копією “Пісню” надрукував П.Куліш у першому номері журналу “Основа” за 1861 р. та у збірці творів письменника 1862 р. О.Б.Куракін – генерал-губернатор Малоросії у 1802-1807 рр. (Див.: Котляревський Іван Петрович. Повне зібрання творів. – К., 1969. – С.438).

роки чекати повернення замовленої літератури від цензора. Іншим разом той же польський купець відмовився прийняти замовлення на фольклорні збірки М.Максимовича та І.Срезневського, “Историю русского народа” російського історика, письменника Миколи Полевого⁵⁷. Як наслідок, у краї дуже поширилося копіювання, що не обминуло і діячів “Руської трійці”⁵⁸. Я.Головацький ще до копії “Енеїди” переписав у саморобні зошити літературні твори з Наддніпрянщини – уривок із “Наталки Полтавки” І.Котляревського (під заголовком “Наталка Полтавка. малор. опера И.Котляревского. Харк. 1838”)⁵⁹, поезії Л.Боровиковського (“Волох”, “Чорноморець”, “Вивідка” та ін.)⁶⁰, О.Бодяньського (2 копії “Казки про царів сад та живу суп’блочку”, під текстом другої копії зазначено джерело: “см. Наськы украинскы Казкы запорозьця Иська Матырынкы. Моск. року 1838”)⁶¹, Ієремії Галки – М.Костомарова (уривки з історичних драм “Сава Чалий” і “Переяславська ніч”, переписані з видань 1838 і 1841 рр., а також його вірші зі збірки “Українські балади” 1839 р.)⁶², П.Куліша, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемівського (поетичні твори письменників були вміщені у зошиті Я.Головацького, підписаному “извлеченія изъ Малороссійскихъ писателей”)⁶³, В.Забіли (з альманаху “Ластівка”. СПб., 1836”, – писав Я.Головацький)⁶⁴, М.Петренка (серед його поезій був вірш “Недоля” (“Дивлюсь я на небо...”), що став народною піснею)⁶⁵, повість Г.Квітки-Основ’яненка “Конотопська відьма” (40 сторінок рукопису)⁶⁶, а заодно деякі вірші М.Шашкевича⁶⁷. Показово, що Я.Головацький скопіював збірку народних пісень, виданих М.Максимовичем 1827 р. у Москві (“Малороссійские песни”). У збірці містилася балада П.Гулака-Артемівського “Твардовський”, але під час переписування у прізвищі письменника зроблено помилку* – “Гуляка Артемівській”, яку повторив М.Шашкевич у “Русалці Дністровій”, перераховуючи діячів наддніпрянської літератури та їх твори⁶⁸.

Художня література з Наддніпрянщини мала безперечний вплив на формування світогляду і творчість лідера “Трійці” М.Шашкевича. Крім “Енеїди” І.Котляревського, він був знайомий з двома виданнями збірки народних пісень М.Максимовича (1827 і 1834 рр.), можливо, з граматикую О.Павловського⁶⁹ і творами П.Гулака-Артемівського, насамперед тими, що містилися в двадцять другому номері “Вестника Европы” за 1827 рік (“До Пархома I” і “До Пархома II”, дві поетичні казки – “Батько та Син” і “Рибочка”)⁷⁰. На думку О.Огоновського, М.Шашкевич точно знав про байку “Пан та Собака”, написану П.Гулаком-Артемівським у 1818 р. Від когось із приятелів М.Шашкевичу в 1842 р. потрапив у руки український альманах “Ластівка”, упорядкований Є.Гребінкою і виданий роком раніше у Санкт-Петербурзі⁷¹. На сторінках Гребінчиного альманаху публікувалися переважно твори з виразними ознаками романтизму, зокрема самого Гребінки, а також Л.Боровиковського, Г.Квітки-Основ’яненка, В.Забіли, І.Котляревського, П.Куліша, Т.Шевченка (“Вітре буйний”, “Причинна”, “На вічну пам’ять Котляревському”, “Тече вода в синє море” і “Гайдамаки” (розділ “Талайда”)) та ін. У післямові Є.Гребінка звернувся до земляків з проханням читати книжку швидше: “Полюбите же землякы нашу Ластивочку, чытайте ии швыдче, бо не-забаромъ може прылетять соловьи, тогда хто стане слухать Ластовку!?”⁷².

* Збереглися й інші рукописні копії творів П.Гулака-Артемівського, де прізвище автора вказано правильно (Див.: ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. – Ф.36 (Я.Головацький), спр. 769, арк. 4 зв., 12, 18).

Ознайомлюючи з цим виданням свого однодумця, далекого родича Михайла Козловського та його сім'ю, М.Шашкевич писав: “Несе ся воздухами до вас, мої миленькії, шпарка Ластівка; ой, ластівка ж то, ластівка! Такої ще ніхто зроду не бачив...”⁷³. У листі до М.Козловського 1842 р. лідер “Трійці” цікавився враженнями від прочитаного. “Вже може вичитаў-еш Могилеві думи и Ластівчинѣ пѣснѣ, – писав він, – тож передай, бо вже тра відсилати до Л’вова, а натомѣсть на тобѣ Грыцька Основяненъка Повѣсти. Напиши менѣ..., як тобѣ ся видять думи Могилы и якъ до тебе промовляла Ластовка”⁷⁴. Цікаво, що у відповіді на цей лист М.Козловський зауважив, що “Могила до сердца моего весело не говорит, а Ластѣвка щось сумного с собою приносит...”⁷⁵.

М.Шашкевич захоплювався творчістю Г.Квітки-Основ’яненка, у цитованому листі до М.Козловського 1842 р. хвалив “Марусю”, “Мертвецький великдень” і “Салдацький патрет” (“прехороша там Маруся, окаянний п’янюга Нечипір і таки живісінький на патреті солдат...”)⁷⁶, що були вміщені у першій книжці Основ’яненкових “Малороссийских повестей” (Москва, 1834). Є підстави вважати, що засновник “Трійці” тримав у руках і друге видання книжки (Москва, 1837). На думку М.Шалати, твори Г.Квітки-Основ’яненка могли бути навіть Шашкевичевою власністю⁷⁷. Водночас з позичених книг М.Шашкевич випишував те, що найбільше припало до душі. У саморобному зшитку Шашкевича, що зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, можна знайти частину збірки (12 віршів) відомого наддніпрянського поета та етнографа А.Метлинського “Думки і пісні та ще дещо”, яка побачила світ під псевдонімом А.Могила 1839 р. у Харкові. Характерно, що з Гребінчиного альманаху “Ластівка” М.Шашкевич виписав лише баладу Т.Шевченка* “Причинна”, закінчуючи нею названий зшиток⁷⁸.

Поезія А.Метлинського мала відчутний вплив на творчість М.Шашкевича як романтика, що видно з вірша “Побратимові, посилаючи йому пісні українські”⁷⁹. Апелюючи до свого побратима, близького приятеля і відомого письменника М.Устияновича, лідер “Трійці” на початку “думи” писав:

Отак, Николаю, українські вірлята
І веселять душу, й серце зігрівають;
Отак, Николаю, руські соколята
То вголос, то стиха матері співають.
Аж мило згадати, як то серце б’ється,
Коли з України руськая пісенька
Так мило-солодко вколо сердца в’ється,
Як коло милого дівка русявенька⁸⁰.

З рядків поезії (“Гостинець вже інший – от вже думку несе...”) і з тогочасних листів М.Шашкевича не важко здогадатися, що він послав М.Устияновичу поетичну збірку А.Могили “Думки і пісні та ще дещо”. “А кінець цієї “думи”, – стверджував М.Возняк, – про те, як українська пісня заквітчає себе при Чорному морі, заграє весело на просторах степах, як умиється в Дніпрі й на легеньких крилах занесеться на Дністер, як вона скрізь літатиме та співатиме про українську славу – це поетичний відповідник прозових слів Михайла Максимовича”. Мова

* У рукописі вказано прізвище автора – “Т.Шевченко”.

йшла про статтю “О стихотворениях Червонорускихъ”, опубліковану в другій книзі “Кіевлянина” 1842 р., де говорилося про близькість Галичини для Києва⁸¹.

Каталізатором утвердження ідеї української соборності в Галичині стало ближче знайомство “Руської трійці” та її послідовників з наддніпрянськими діячами через листування, особисті зустрічі. Найбільш тісні контакти були встановлені з відомими наддніпрянськими письменниками і вченими 1830 – 1840-х років Платоном Лукашевичем, Михайлом Максимовичем, Осипом Бодянським, Ізмаїлом Срезневським та ін. “Спасибіг вам, українцям, – писав Я.Головацький П.Лукашевичу 1 (13) липня 1840 р., – що ви не цураєтеся тим паростком, відділеним від рідного кореня, приглушеного чужими бур’янами, але ще живим... Поможіте, братія, продратися до сонця, щоби цвіт у пупляшках не загиб”⁸². Я.Головацький познайомився з П.Лукашевичем, збирачем українського фольклору, автором видання “Малороссійскія и червонорусскія народныя думи и пѣсни” (СПб, 1836) в 1839 р. у Львові. Однак стосунки між ними, за висловом К.Студинського, “не були дуже близькими, а песимістичний настрій у листах мав навіть негативний вплив”⁸³. “Коли в ті часи, – зауважив М.Возняк, – інші збирачі й критики вихвалювали багатство й тонку красу українських народних пісень, Лукашевич (у вступі до своєї збірки. – І.Р.)... говорив про їх упадок, пророкував їх близьку загибель...”. Це могло швидше “охолодити”, ніж “загріти” патріотичну молодь у Галичині до народознавчої діяльності⁸⁴. У листі до Я.Головацького у вересні 1839 р. П.Лукашевич прямо писав: “Гей, гей, голубе мой сивый, соколе ясный, кривной Русину! Не питай мене, брате, чого мовчу? Мовчу, тугу маю – вже послѣднюю: *заходить наше сонце...*, на мене, козака сиромаху, свой лучъ пускаючи: Прощай, каже, сыну, прощай, небораче, вже я тя покину...”. Водночас із вдячністю відзначав, що “вы, Галичане, нашу Малу Русь и насъ козаковъ споминаете”⁸⁵. Очевидно, наддніпрянська інтелігенція, що була представлена в перші десятиліття ХІХ ст. козацькою старшиною, відчувала патріотичні почуття, але не бачила майбутнього України, своє розчинення в середовищі російського дворянства уявляла як кінець українства взагалі.

Більш тісними були зв’язки “Руської трійці” з видатним наддніпрянським ученим і письменником, професором, першим ректором Київського університету Михайлом Максимовичем. У своїх творах він виявляв інтерес до історії “Галицкой, или Червонной, Руси, так давно ими (поляками. – І.Р.) завладеванной и донныне оторванной от русского мира”⁸⁶. Лідер “Трійці” М.Шашкевич, познайомившись зі збіркою “Малороссийские песни” М.Максимовича, побачив у ній зразок для наслідування. М.Максимович налагодив письмові стосунки з І.Вагилевичем, про наукову діяльність якого, напевно, довідався з Вагилевичого листа до відомого російського історика, професора Московського університету Михайла Погодіна, вміщеного 1836 р. в журналі “Московский наблюдатель” (№7). І.Вагилевич писав про галицько-руську мову, народні перекази та історичні пам’ятки в Галичині⁸⁷. Можна припустити, що згаданий лист спонукав до налагодження зв’язків М.Максимовича з “Руською трійцею”, “наукової взаємодопомоги”⁸⁸. Прочитавши “Русалку Дністровую”, київський професор прихильно відгукнувся про І.Вагилевича як ученого і здібного поета⁸⁹. М.Максимович вислав молодому досліднику І.Вагилевичу з дарчим надписом свою статтю “Пісня о полку Ігоревім” – із циклу лекцій про руське письменство, виголошених у Київському

університеті 1835 р. Зокрема, на титульній сторінці першої статті він власноруч написав: “І.Вагилевичу, переводчику п’єсни Игорю отъ Максимовича”⁹⁰. “Ваша приязнь ко мені, – писав Вагилевич М.Максимовичу в серпні 1838 р., – душу мою наповняє саме іскренними чувствами благодаренія”⁹¹. Дружнє листування з М.Максимовичем, було, за словами Я.Головацького, першим спілкуванням галицьких літераторів з Україною, першим почуттям родинності й одноплемінного взаєморозуміння в той час, коли ближчі стосунки між галичанами і наддніпрянцями були надзвичайно утруднені: “Мы, молодые труженники на поприщѣ родной словесности, повинувалися зрѣлымъ наставленіямъ опытного и доброжелательного мужа...”⁹².

У 1838 р. почалася переписка М.Максимовича з Я.Головацьким, а згодом – із Д.Зубрицьким⁹³. Характерно, що через свій перший лист до Д.Зубрицького у квітні 1840 р. М.Максимович просив галицько-руських письменників надсилати свої матеріали до альманаху “Кієвлянинъ” (“попросите Вагилевича, Головацкого и другихъ однородцевъ моихъ быть моими сотрудниками и участвовать въ Кієвлянинѣ статьями о Червонной Руси”)⁹⁴, засновником і видавцем якого він був на початку 40-х рр.* У кінці листа М.Максимович висловив надію наступного року побувати у Львові та об’їхати всю Галичину, водночас вислав три примірники “Кієвлянина”, виданого в 1840 р. (Д.Зубрицькому, І.Вагилевичу та Я.Головацькому)⁹⁵. Як відомо, цей лист до Зубрицького за бажанням автора прочитав Я.Головацький і зробив з нього копію. “Всі ваші уваги і перестороги, – писав він М.Максимовичу 27 серпня (8 вересня) 1840 р., – для виключаючоїся нашої словесності зовсім правдиві, і я з моєї сторони майже ціло согласен. Издавання Вашего “Кієвлянина” буде для всієї Южноі Русі средоточієм умственного сообщения і розширення світла, котрого промені, дасть Біг, і на галицьких сусідів падатимуть”⁹⁶.

Щоправда, погляди М.Максимовича були суперечливими і непереконливими щодо впровадження живої народної мови в літературу. Доводячи у своїх дослідженнях безпідставність теорії про Київську Русь як державу російського народу, він обстоював самостійність української мови в минулому, але водночас демонстрував зневіру в її майбутнє. М.Максимович у першому листі до Д.Зубрицького 22 квітня 1840 р. закликав молоде покоління “писать на своемъ родномъ языкѣ, подобно Нѣмцамъ, Французамъ, Чехамъ и всѣмъ почти другимъ націямъ”. Однак учений вважав, що на Наддніпрянщині “не можетъ быть словесности на южнорусскомъ языкѣ, а только могутъ быть и есть отдѣльные на ономъ сочиненія” (І.Котляревського, Г.Квітки-Основ’яненка, Є.Гребінки та ін.). В Україні під владою російського царизму загальноживаним серед освіченої верстви населення став “Великорусскій языкъ, которымъ и говоримъ, и пишемъ, и думаемъ, какъ языкомъ общимъ”⁹⁷. Водночас література народною мовою можлива тільки в Галичині, бо “для Русиновъ Австрійской имперіи живой языкъ южнорусскій; пора языка Польскаго для нихъ давно прошла, пора Великорусскаго... еще не

* У першій книзі “Кієвлянина” 1840 р. М.Максимович писав: “Изслѣдованіе и приведеніе въ надлежащую извѣстность всего, что относится къ бытію Кієва и всей Южноі Русі – Кієвскоі и Галицкой, составляетъ особенную и собственнѣйшую цѣль моего Кієвлянина” (Див.: Максимович М. Отъ издателя // Кієвлянинъ на 1840 годъ. – К., 1840. – Кн.І. – С.І.).

наступала. Потому весьма желательнo, чтобы они подобно Вамъ усвоили себѣ Великорусскій языкъ; но ваша Червонорусская словесность... должна быть на вашемъ родномъ русскомъ языкѣ – т.е. на южнорусскомъ; и только въ Галиціи она можетъ быть на этомъ языкѣ”. Учений зізнався, що з великим задоволенням читав вірші діячів “Руської трійці”, М.Устияновича, на відміну від творів прихильників церковнослов’янщини, які цураються народної мови, а “къ Великорусскому не пристали и плаваютъ между ними на искусственной срединѣ... Ваши молодые писатели должны писать чистымъ южнорусскимъ языкомъ...”⁹⁸. Висловлено пропозицію запровадження єдиного українського правопису, який пізніше отримав назву “максимовичівка” і полегшував процеси русифікації української мови. Щодо правопису “Русалки”, було сказано прямо – “очень дико”⁹⁹.

На сторінках “Кієвлянина” в 1841 р. М.Максимович опублікував статтю “О стихотвореніяхъ Червонорускихъ”, в якій щиро привітав відроджувальну справу галицьких літераторів. Червону, або Галицьку Русь, незважаючи на її п’ятивікову відірваність від великого руського світу, він вважав близькою для Києва: “...Та же Руская рѣчь звучить за Днѣстромъ, что и на Днѣпрѣ; на томъ же языкѣ народная пѣснь оглашаетъ Карпатскія горы и раздается по Украинскимъ степямъ и берегамъ Черноморскимъ”. З радістю говорилося про відновлення літературної діяльності “на Рускомъ языкѣ у нашей Заднѣстрянскоі братіи”, хоч, правда, “стихотворные опыты ихъ не такого еще достоинства, чтобы подвергать ихъ строгому суду критики...”¹⁰⁰. М.Максимович назвав “мертвеччиною”, “безвременнымъ цвѣтомъ” твори галичан, написані церковнослов’янською мовою. Галицькі письменники повинні уникати “искусственного словосочиненія и стихосложенія! Живая литература у нихъ можетъ процвѣсти только на ихъ народномъ, живомъ языкѣ...”¹⁰¹. Серед галицьких видань автор виділив альманах “Руської трійці”, що “дышетъ и благоухаетъ своенародностию”, являв собою “цѣлую книжку стиховъ и прозы на языкѣ Южнорусскомъ”¹⁰². Завершується стаття оглядом змісту “Русалки Дністрової”, за словами історика літератури В.Щурата, “оглядом, повним щирого визнання для почину молоді “трійці”. “Передрукувавши по одній поезії з творів кожного автора, – стверджував В.Щурат, – Максимович вмістив наприкінці і половину “Передслів’я” до “Русалки”, а відносно можливої журби видавців, що, може, вона не так прибрана, як слід було б, писав: “На ту милу обмову Дністрової русалки можна відповісти тільки віршем нашого земляка Богдановича: “Во всехъ ты, Душенька, нарядахъ хороша!”¹⁰³.

М.Максимович закликав до формування єдиного українського правопису, що мав охоплювати різні діалекти “въ устахъ говорящаго имъ народа – отъ Карпатскихъ горъ до степей Задонскихъ и береговъ Кубани”¹⁰⁴. “...Заслуга Максимовича для розвою українського письменства в Галичині, – писав К.Студинський, – лежить не лише в його етнографічних, літературних і наукових працях, але також в його накликуванню, щоби писати живою, народною мовою та в заохочуванню до наукової праці”¹⁰⁵. Однак, на думку К.Студинського, “в будучність українського письменства на Україні Максимович не вірить. По його гадці, стала великоруська мова для всіх освічених Українців загальною мовою і тому все, що пишеться на Україні по українськи, вже до певної степені штучне і має більше льокальне значінє...”. Брак віри в майбутнє української літератури, попри сердечну любов до України, був притаманний А.Метлинському, а “двадцять два роки після

листу Максимовича до Зубрицького чуємо ще його, що правда, в иньшій формі, також у Костомарова”. Погляд М.Максимовича на перспективи розвитку української літератури, висловлений у листах до галицьких діячів, “міг бути студеною водою на мрії перших наших речників живого слова”¹⁰⁶. М.Максимович став, по суті, першим популяризатором галицької літературної продукції на українських землях під Росією, створював “духову звязь між Галичиною і Україною”¹⁰⁷.

Багато прислужився активізації народознавчої діяльності Я.Головацького в Галичині Осип Бодяньський – відомий учений, поет-романтик, професор Московського університету. Він зацікавився культурною діяльністю галичан майже одночасно з посиленням інтересу до нього “Руської трійці”. У 1834 р. в періодичному виданні “Молва” О.Бодяньський надрукував статтю з приводу появи у Львові збірки Вацлава Залеського “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego”. Невдовзі Шашкевичів гурток, очевидно, познайомився з книгою О.Бодяньського “Наські українські казки запорожця Іська Материнки”, що вийшла в Москві 1835 р. Як уже зазначалося, Я.Головацький зробив рукописну копію однієї з “казок” наприкінці 1830-х рр., згодом він отримав книгу з дарчим написом автора на звороті титульної сторінки: “Пану Головацькому у Львові. І.Б.(одяньський). Хвеврала 16, 1843 р. Москва”¹⁰⁸. Щоправда, М.Шашкевич не згадав цієї книги в бібліографічному списку, наведеному в “Русалці Дністровій”, що був складений, мабуть, ще для “Зорі” в 1834 р. (за винятком дописаного в кінці “Руського весілля” Й.Лозинського)¹⁰⁹. Працю О.Бодяньського, що являла собою віршовані казки на літературно опрацьовані фольклорні сюжети, перевидав 1903 р. І.Франко, відзначивши їх національний колорит¹¹⁰.

Я.Головацький мав особисту зустріч з О.Бодяньським лише в 1867 р. у Москві під час етнографічної виставки, однак листування між ними почалося на 20 років раніше. “...Усе то більше розпротраняється дух руський”, – писав Я.Головацький О.Бодяньському 22 жовтня (4 листопада) 1843 р., закликаючи надсилати літературу з Наддніпрянщини в Галичину “для голодних бідняків, що для них всяка руська книжка – невидальщина”¹¹¹. Декілька разів О.Бодяньський передбачав заїхати до Львова. Поштовх до переписки дало намагання Я.Головацького передати Бодяньському записи народних пісень, які було неможливо опублікувати в Галичині з огляду на цензурні перешкоди. О.Бодяньський допоміг з публікацією через московське Товариство історії і старожитностей, що видало в кінці 1878 р. значно доповнену з часом велику фольклорну збірку в чотирьох томах. Водночас він передавав у Галичину видання наддніпрянських письменників і вчених¹¹². “Нема сумніву, – писав К.Студинський, – що прислані Бодяньським книжки розширювали овид (світогляд. – І.Р.) Головацького та заохочували його до наукової та літературної праці. В заміну інформував Головацький Бодяньського про успіхи народного життя і літературного розвою галицької Русі, а кореспонденція між ними тривала... аж по кінець життя Бодяньського (в р. 1877)”¹¹³. О.Бодяньський надсилав Я.Головацькому, за словами М.Возняка, “поруч великоруських наукових праць майже всі визначніші українські видання, а Головацький віддячував ся висиланем Бодяньському пісень, казок і т.п.”¹¹⁴. Крім того, в 1845 р. почалося листування О.Бодяньського з Д.Зубрицьким, що було пов’язано з підготовкою до друку праці відомого галицького історика в Росії. У російському перекладі,

здійсненому О.Бодяньським з польської мови, публікація мала назву “Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси”. В обох випадках – з Я.Головацьким і Д.Зубрицьким – взаємини О.Бодяньського мали інформаційно-науковий характер¹¹⁵.

(Закінчення – в наступному номері)

¹ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47 / Відбитка з XI і XII т. Збірника фільологічної секції НТШ. – Львів, 1909; Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. Зібрав і пояснив М.Тершаковець // Українсько-руський архів. – Т.ІІІ. – Львів, 1907; Возняк М. У століття “Зорі” Маркіяна Шашкевича (1834-1934) Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Ч.І, ІІ. – Львів, 1935 та ін.

² Шашкевичіана. Нова серія. Збірник наукових праць. – Вип.1-2. – Львів-Броди-Вінніпег, 1996; Вип.3-4. – Львів-Вінніпег, 2000; Вип.5-6. – Львів, 2004; “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України / Відп. ред. Ф.І.Стеблій. – К., 1987 та ін.

³ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924. – С.5.

⁴ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.І.

⁵ Огіснко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. – К., 1995. – С.175.

⁶ Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – С.58.

⁷ Кирчів Р.Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. – К., 1990. – С.89, 337.

⁸ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.ІІ.

⁹ Там само. – С.VІІ.

¹⁰ Петраш О. “Руська трійця”. – К., 1986. – С.30, 31.

¹¹ Возняк М. Століття “Зорі” Маркіяна Шашкевича // Діло. – 1934. – 4 травня. – С.4.

¹² Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.ХХІ.

¹³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – К., 1996. – С.50.

¹⁴ Русалка Дністровая. – К., 1987. – С.27.

¹⁵ Там само. – С.27, 28, 29.

¹⁶ Там само. – С.180.

¹⁷ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К., 1969. – С.81, 82.

¹⁸ Русалка Дністровая. – С.53.

¹⁹ Там само. – С.109.

²⁰ Там само. – С.110.

²¹ Там само. – С.33, 35, 37.

²² Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Зібр. творів у 50 т. – К., 1980. – Т.26. – С.90, 91.

²³ Петраш О. “Руська трійця”. – С.35.

²⁴ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.122, 221.

²⁵ Азбука і абетка // Маркіян Шашкевич. Твори. – К., 1973. – С.125, 126.

²⁶ Там само. – С.127.

²⁷ Там само. – С.130.

²⁸ Русалка Дністровая. – С.170, 171.

²⁹ Петраш О. “З піснюю, хрестом, мечем...” (Маркіян Шашкевич як священик і автор духовних творів) // Шашкевичіана. Збірник наукових праць. – Вип.3-4. – С.93, 94.

³⁰ Нахлік О. Педагогічна діяльність М.Шашкевича і Я.Головацького // Там само. – С.110, 111.

³¹ Шашкевич М. Твори. – К., 1973. – С.55.

³² Шалата М. Дослідження життя і творчості “Руської Трійці”: підсумки і проблеми // Там само. – С.548.

³³ Вагилевич І. До М.О.Максимовича (1837) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К., 1982. – С.194, 195.

³⁴ Нахлік Є. Княжа Русь у творчості західноукраїнських романтиків // Шашкевичіана. – Вип.3-4. – С.44, 45.

³⁵ Вагилевич І. Дністер // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.162.

- ³⁶ Возняк М. Студії над галицько-українськими грамати́ками XIX в. // Записки НТШ. – Т.ХСІІІ, кн.І. – Львів, 1910. – С.119.
- ³⁷ Брок П. Іван Вагилевич (1811-1866) та українська національна ідентичність // Шашкевичіана. Збірник наукових праць. – Вип.1-2. – С.400.
- ³⁸ Возняк М. Студії над галицько-українськими грамати́ками XIX в. – С.130.
- ³⁹ Грамматика роского языка составленна Яковомъ Головацкимъ. – Львів, 1849. – 222 с.
- ⁴⁰ Возняк М. Студії над галицько-українськими грамати́ками XIX в. // Там само. – Т.ХСІV, кн.ІІ. – Львів, 1910. – С.142, 160.
- ⁴¹ Матисякевич З. Яків Головацький – визначний історик України // Шашкевичіана. – Вип.3-4. – С.672, 673.
- ⁴² Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. – С.7.
- ⁴³ Возняк М. Маркіян Шашкевич. – Львів, 1941. – С.47.
- ⁴⁴ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції. – С.93.
- ⁴⁵ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.LXVII, LXXXI.
- ⁴⁶ Там само. – С. XLVII.
- ⁴⁷ Свѣнцицкій И.С. Обзоръ сношеній Карпатской Русі съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – СПб, 1906. – С.90.
- ⁴⁸ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С. XLIX.
- ⁴⁹ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродженє. – Львів, 1908. – С.139, 140.
- ⁵⁰ Там само. – С.140.
- ⁵¹ Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип.38. – С.136.
- ⁵² Там само. – С.136, 137.
- ⁵³ *Детальніше див.:* Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в I пол. XIX в. // Неділя. – 1911. – Ч.43-44. – 5 падолиста. – С.4; Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С.148.
- ⁵⁴ Львівська наукова бібліотека (далі – ЛНБ) ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.36 (Я.Головацький), спр.777, арк.1-46, 47-90.
- ⁵⁵ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.101.
- ⁵⁶ ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.142 (М.Шашкевич), спр.19, арк.1.
- ⁵⁷ Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини... // Неділя. – 1911. – Ч.43-44. – 5 падолиста. – С.4.
- ⁵⁸ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.100.
- ⁵⁹ ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.36 (Я.Головацький), спр.778, арк.1.
- ⁶⁰ Там само, спр.764, арк. 1-13.
- ⁶¹ Там само, спр.763, арк. 1-6 зв., 7-12 зв.
- ⁶² Там само, спр.765, арк. 1-12 зв., 13-24 зв., 25-37, 38-49 зв.; спр. 766, арк. 1-16.
- ⁶³ Там само, спр.768, арк. 1-12.
- ⁶⁴ Там само, спр.771, арк. 1-6 зв.
- ⁶⁵ Там само, спр.785, 2 арк.
- ⁶⁶ Там само, спр.773, 20 арк.
- ⁶⁷ Там само, спр.788, арк.1, 2.
- ⁶⁸ Там само, спр.737, арк. 1-23, 13 зв.; Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.101.
- ⁶⁹ Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини... // Неділя. – 1911. – Ч.43-44. – 5 падолиста. – С.4.
- ⁷⁰ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.106.
- ⁷¹ Огоновський О. Маркіян Шашкевич. Про его жите и письма. – Львів, 1886. – С.34.
- ⁷² Ластовка. Сочиненія на Малороссійскомъ языкѣ. Собралъ Е.Гребенка. – СПб, 1841. – С.380.
- ⁷³ Писання Маркіяна Шашкевича. Видав М.Возняк. – Львів, 1912. – С.231, 232.
- ⁷⁴ ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.142 (М.Шашкевич), спр.3, арк.1.
- ⁷⁵ Писання Маркіяна Шашкевича. – С.294.
- ⁷⁶ Шашкевич М. До Михайла Козловського (1842) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.130.
- ⁷⁷ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.108, 109.
- ⁷⁸ ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф.142 (М.Шашкевич), спр.38, арк.1-11.
- ⁷⁹ Возняк М. Маркіян Шашкевич. – С.48, 49.

- ⁸⁰ Шашкевич М. Побратимові, посылаючи йому пісні українські (Дума) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.49, 50.
- ⁸¹ Возняк М. Маркіян Шашкевич. – С.49, 50.
- ⁸² Головацький Я. До П.Я.Лукашевича (1840) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.308.
- ⁸³ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.LI, LIІ.
- ⁸⁴ Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини... // Неділя. – 1911. – Ч.43-44. – 5 падолиста. – С.5.
- ⁸⁵ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49. Видав К.Студинський / Збірник фільольогічної секції НТШ. – Т.ХІ-ХІІ. – Львів, 1909. – С.18.
- ⁸⁶ Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Вибрані твори. – К., 2004. – С.174.
- ⁸⁷ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.102.
- ⁸⁸ Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX століття. – Львів, 1964. – С.204, 205.
- ⁸⁹ Максимович М. О стихотвореніяхъ Червонорускихъ // Кіевлянинъ. – 1841. – Кн.2. – С.143.
- ⁹⁰ Пѣснь о полку Игоревѣ. (Изъ лекцій о Русской словесности, читанныхъ 1835 года въ Университетѣ Св. Владиміра Ордин. Профес. Михаиломъ Максимовичемъ). – СПб, 1837. – 22 с. / Изъ Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Примірник цієї статті зберігається у відділі рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника.*
- ⁹¹ Вагилевич І. До М.О.Максимовича (1838) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.202.
- ⁹² Головацький Я. Письмо о галицко-русской словесности Профессора М.Максимовича, писаное въ 1840 г. изъ Кіева // Галичанинъ. Литературный сборникъ. – Львовъ, 1863. – Кн.І, вып.ІІ. – С.110, 111.
- ⁹³ Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини... // Неділя. – 1911. – Ч.43-44. – 5 падолиста. – С.6; Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.102, 103.
- ⁹⁴ Головацький Я. Письмо о галицко-русской словесности... // Галичанинъ. – 1863. – Кн.І, вып.ІІ. – С.110.
- ⁹⁵ Там само. – С.109, 110.
- ⁹⁶ Головацький Я. До М.О.Максимовича (1840) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.309.
- ⁹⁷ Головацький Я. Письмо о галицко-русской словесности... // Галичанинъ. – 1863. – Кн.І, вып.ІІ. – С.108.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само. – С.109.
- ¹⁰⁰ Максимович М. О стихотвореніяхъ Червонорускихъ // Кіевлянинъ. – 1841. – Кн.2. – С.120, 121.
- ¹⁰¹ Там само. – С.134, 141.
- ¹⁰² Там само. – С.142.
- ¹⁰³ Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. – С.136.
- ¹⁰⁴ Максимович М. О правописаніи малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненку // Кіевлянинъ. – 1841. – Кн.2. – С.155, 156.
- ¹⁰⁵ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.LIV, LV.
- ¹⁰⁶ Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (Рр. 1840-1853) // Записки НТШ. – Т.ХLІІІ, кн.5. – Львів, 1901. – С.5.
- ¹⁰⁷ Там само. – С.7.
- ¹⁰⁸ Наськы украиньскы казкы, запорозьця Иська Матырынкы. – Москва, 1835. – 49 с. *Це видання зберігається у відділі рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника.*
- ¹⁰⁹ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.104.
- ¹¹⁰ Довідник з історії України. А-Я. / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К., 2001. – С.78.
- ¹¹¹ Головацький Я. До О.М.Бодяньського (1843) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.310, 311.
- ¹¹² Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833-47. – С.LVII, LVIII.
- ¹¹³ Там само. – С.LVIII.
- ¹¹⁴ Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини... // Неділя. – 1911. – Ч.43-44. – 5 падолиста. – С.7, 8.
- ¹¹⁵ Свѣнцицкій И.С. Обзоръ сношеній Карпатской Русі съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – С.70.

Іван МОНОЛАТІЙ

АВСТРІЙСЬКА КОЛОНІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX ст.)

Об'єктивне висвітлення історії українсько-німецьких відносин та їхніх наслідків на сучасному етапі розвитку української державності стає вагомим чинником для формування виваженої внутрішньої національної політики, налагодження взаємовигідних міждержавних зв'язків, гармонізації міжетнічних взаємин та нормалізації стосунків державних структур різних рівнів із національними групами й меншинами, а також для активізації культурно-просвітницької діяльності різних національних товариств та організацій.

Серед регіонів України, які були зоною особливо інтенсивних контактів з німецьким етносом, чільне місце належить Галичині. Саме тут упродовж століть потужні німецькі впливи певною мірою визначали спільне й окреме в історичному, культурному, демографічному розвитку України і низки країн Центральної Європи. Геополітичне розташування Галичини та входження її до Карпатського євро регіону вимагає від центральної і місцевих влад при подальшому плануванні стосунків із Німеччиною та Австрією обов'язкового врахування історичних двосторонніх контактів, які мають тут уже тисячолітню традицію. Це забезпечило б високу ефективність таких взаємовідносин і дало б можливість уникнути помилок, які були допущені у минулому.

Питання про австрійську колонізаторську політику* кінця XVIII – середини XIX ст. та її наслідки для Галичини як частини України мало досліджене в сучасній українській історичній науці**, хоча політика постійно впливала на зміст громадсько-політичного і культурного життя німців Галичини, їх соціально-економічне і політичне становище. В радянській, німецькій та українській історіографії на даний момент відсутні узагальнюючі чи спеціальні праці з названої тематики. У рамках цієї різнопланової проблеми розгляд історії німецької громади у Галичині сприятиме більш чіткому розумінню її місця і ролі в економіці та культурі, політиці, урбанізаційних процесах в Україні.

У другій половині XVIII ст. на усьому континенті мали місце цивілізаційно-культурні та суспільно-економічні зрушення, що спричинили зламання старої феодальної структури й появу етнопольських спільностей. Внаслідок кризи панщинно-кріпосницького господарства появилися нові суспільні зв'язки, викликані потребою нової форми політичної і економічної організації центральних і східноєвропейських держав.

* Австрійська колонізаторська політика – комплекс політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем, які були пов'язані з австро-німецькою колонізацією та існуванням чисельної німецької етнопольності у Галичині. Названі політичні та економічні заходи Габсбургів збігалися із загальними інтересами європейської стабільності та імперської політики Відня в національному питанні.

** Докл. див.: Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1940). Частина I: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772 – 1923). – Коломия, 2002; Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772 – 1940. – Marburg am Lahn, 1961.

Влітку 1772 р. Росія, Австрія і Прусія провели перший поділ Речі Посполитої. Австрія окупувала Руське (без Холмщини) і Белзьке воєводства, окраїни Подільського й Волинського воєводств, а також три етнічні польські землі – південну частину Краківського, Сандомирського і частину Люблінського воєводств¹. 11 вересня того ж року було опубліковано маніфест, що проголосив “Відновлення Королівства Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським”, возз'єднаних з Австрією² (Königreich Galizien und Lodomerien nebst dem Großherzogtum Krakau und den Herzogtümern Auschwitz und Zator). Захоплена таким чином територія налічувала 80 тис. кв. км з населенням приблизно 2600 млн. осіб, серед якого українці склали більш як 60 %, поляки 28 %, євреї 21,8 %³. Галичина була більшою, східною частиною Королівства Галичини і Лодомерії та більшою, ніж західна, яку утворювали етнічні польські землі – Малопольща, що у середні віки не були одним цілим з Галицько-Волинською державою. Волинь ніколи не входила до складу Австрійської імперії. Тому Королівство Галичини і Лодомерії було штучним утворенням, яке мало небагато спільного з історичними традиціями. Серед новонабутих земель Австрійської імперії Галичина посідала центральне місце. Вона була її найбільшою провінцією. Але для австрійських чиновників та інтелектуалів Галичина протягом усього XIX ст. була бідною, відсталою провінцією, “напів-Азією”, куди висилали їхніх колег-невдах, що провинилися на адміністративній або військовій службі. Австрія застала цей край у величезному занедбанні, без шкіл, без доріг, без великих міст, без промислу і торгівлі, з цілковито бідним і закріпаченим польською шляхтою сільським населенням².

Входження Галичини до складу Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільно-політичного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу по введенню східногалицької провінції у централізований державний механізм.

Протягом XVIII – XIX ст. сільське господарство складало основу крайової економіки. Розміри Галичини різко протиставлялися тій незначній політичній, господарській і культурній ролі, яку названий регіон відігравав в житті імперії. Ставлення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до малозаселених і промислово відсталих територій дозволяло уряду вирішувати демографічні проблеми старих територій, а також спроваджувати переселенців з Північної Німеччини, Надрайння, Палатинату. Тому початок перебування Галичини під новою владою супроводжувався інтенсивними міграційними процесами, які спричинили певні зміни в етнічній структурі населення краю.

Державні органи влади організовували і підтримували еміграцію десятків тисяч німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання. Саме в німецьких колоністах австрійські урядові чинники вбачали міцну опору для проведення колонізаторської політики, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії³.

Завдяки заохочувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. поселилося чимало німецьких

ремісників і купців⁴, а в сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній⁵, розміщених* переважно в східній частині Галичини⁶.

Австрійський уряд запросив у Галичину переселенців з німецьких провінцій та з сусідніх країн (Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії)⁷. В перші роки німецької колонізації Східної Галичини виникло приблизно 150 німецьких автономних поселень⁸. Більшість таких колоній виникла на українській етнічній території, на схід від р. Сян. Уряд Австрії вважав за доцільне, щоб усі ці нові поселення створювалися окремо для протестантів і католиків, із метою легшого та швидкого їх забезпечення культовими спорудами й освітніми закладами⁹.

Поселенці Йосифінської колонізації (від імені Йосифа II, сина цесаревої Марії-Терези) в сільській території східної частини Галичини прийшли майже всі із Південно-Західної Німеччини¹⁰. Районом походження емігрантів у Східну і Південно-Східну Європу протягом XVIII ст. були Пфальц та сусідні області Гессен, Середня Райнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Сарщина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг¹¹. Ці території, насамперед Пфальц, були відносно швидко знову заселені після спустошення, руйнування і плюндрування Тридцятилітньої війни (частково іммігрантами з Північної Італії) та стабілізовані також в агрокультурі¹². Через традиційне право успадкування Пфальц і околиця були областями реального поділу спадщини, тобто батьківські ґрунти рівномірно успадковувалися всіма дітьми. В інших частинах Німеччини діяло інше право успадкування (Anerbengerrecht), за яким визнавався тільки один спадкоємець неділимого нерухомого майна (Anerbe). Цим спадкоємцем був або перший (найстарший), або рідко – наймолодший син¹³. У Південно-Західній Німеччині внаслідок безперервного поділу земель виникла така ситуація, коли сільськогосподарської площі не вистачало для прожитку селянської родини. Крім того, Пфальц був у XVII і XVIII ст. регулярним театром різних воєнних дій – з усіма негативними наслідками¹⁴.

Після Вестфальського миру Німеччина залишалася обширним полем, на якому час від часу європейські держави вирішували свої суперечки, почасти місцем вербування солдат, а “дрібні володарі прямо продавали своїх підданих на службу в чужі краї”¹⁵. Катастрофічні наслідки Тринадцятилітньої війни для німецьких князівств примусили найдалекоглядніших німецьких чиновників займатися переселенською політикою і її практичною реалізацією¹⁶.

Вирішальним у міжнародному законодавстві про іноземних колоністів XVIII ст. був приклад Пруссії¹⁷, активна переселенська політика якої була зумовлена необхідністю заселення й господарського освоєння нових територій¹⁸.

Показовим тут був Потсдамський едикт від 29 жовтня 1684 р., який містив перелік гарантій і зобов'язань уряду, фіксував умови переселення і права переселенців¹⁹. Едикт закликав до переселення всіх бажаючих, не обумовлюючи їх соціального і майнового статусу та релігійної приналежності. Особам, які побажали переїхати, обіцяли кошти для переселення, докладні маршрути і провідники, безкоштовний провіз грошей, майна і товарів, право безкоштовно селитися в пустих або занедбаних будівлях, ділянки землі для будівлі і будівельні

* Колонією називалося поселення з населенням щонайменше 20 родин, які творили автономну адміністративну одиницю (гміну).

матеріали, звільнення від податків на 10 років, безмитний вступ до ремісничих цехів, ділянки землі для землеробів, гарантії грошових позик для підприємців, дворяни отримували посади за їх бажанням, право утворювати спільноти, проведення релігійних церемоній рідною мовою.

Найбільша хвиля німецького розселення і закладення колоній в Галичині припадає на 70 – 80-ті рр. XVIII ст. – часи радикальних реформ австрійського імператора Йосифа II²⁰. Предметом найпершої турботи австрійського уряду в Галичині було встановлення порядку і соціальної дисципліни. Австрійська імператриця Марія-Тереза та її син Йосиф II проводили так звану “модну” тоді серед європейських монархів політику просвітництва, основною засадою якої було узалежнення могутності держави від поширення освіти та усіляких свобод серед її підданих²¹. Захоплені території було поділено на 18 адміністративних округів, на чолі яких стояли старости; функції адміністративної і судової влади на місцях виконували власники маєтків (дідичі) або їхні ставленики, що затверджувалися окружними старостами²².

Багато німецьких колоністів прибуло на нові землі, починаючи з 1783 р. На цей рік припадає заснування понад 35 % усіх німецьких колоній, які виникли в Галичині у 80 – 90-х рр. XVIII ст. Згідно із статистичним графіком Ф. Брауна, впродовж червня 1782 – січня 1786 рр. до Галичини переїхало 14257 осіб, а в 1802 – 1803 рр. це число доповнили ще 478 осіб (разом – 14735 поселенців)²³. Зокрема, в період 1783 – 1784 рр. до східної частини Галичини було спроведжено німецьких переселенців земель Райнлянд-Пфальц (8393 особи), Саарщини (1424), Гессен (1177), Вюртемберг (1060), Баден (760), Баварії (199), Саксонії (50), Ельзас-Лотарингії (416), Люксембурга (69) та ін.²⁴ (Див. діаграму 1).

Загальною метою політики Йосифа II стали економічні реформи, передусім у сільському господарстві. Німецькі історики Г.-К. Гайнц й М. Даум підкреслюють, що Йосифінські реформи сільського господарства Східної Галичини для кращого сприяння і поліпшення ситуації селян в Австрійській імперії розголошували в краю великі друковані постанови німецькою і польською мовами, усні доповіді державних службовців, поодинокі проповіді священнослужителів²⁵. Імперський патент від 1775 р. обмежував права світських і духовних землевласників. Відтоді власник маєтку вважався необмеженим власником лише домінальної землі, а на рустикальну (селянську) землю мав права “верховної власності”. На практиці це означало, що дідич уже не міг безконтрольно розпоряджатися селянськими наділами. Згідно з патентами від 1784 і 1786 рр. світським і церковним землевласникам заборонялося закладати, дробити, приєднувати до фільваркової заорки чи обмінювати селянські наділи²⁶. У жовтні 1782 р. уряд Австрії дозволив селянам залишати з панського дозволу маєток свого власника. Водночас було ліквідовано середньовічні баналітети та привілеї дідичів (горілчану і соляну монополії).

Йосифінські реформи послужили основою для складання у 1785 р. в Галичині першого земельного кадастру²⁷. Австрійський уряд сподівався отримати правдиву оцінку природних ресурсів краю, тому приділив обмірові та описові земель особливу увагу. Прибутковість земельних угідь визначалася на основі одержуваних доходів від вирощування зернових (пшениці, жита, ячменю та вівса), збору сіна та отави (з луків), щорічного приросту твердих і м'яких порід дерев (з лісів) тощо.

Складання земельного кадастру дало можливість державним чиновникам повніше з'ясувати майновий стан духовенства і селянства²⁸.

Уряд Австрії намагався не допустити загострення в державі соціальних відносин. З цією метою, а також задля регулярного надходження до державної скарбниці податків від селян ним у 1775 р. було заборонено власникам маєтків вимагати з підданих понаднормові повинності, взагалі надмірно їх утискувати, тобто вимагати виконання робіт, не зафіксованих в інвентарях. Заборонялося виганяти селян на панщину у вихідні та святкові дні, оголошувалася незаконною практика використання в маєтках примусового найму, засуджувалося зловживання маєтним дворянством і духовенством пропінаційною монополією, заборонялося піддавати селян тортурам тощо²⁹. У 1786 р. австрійський уряд здійснив нову спробу обмежити кріпосницьке свавілля в Галичині. Зокрема, було встановлено максимальну (триденну) панщину, регламентовано робочий день, скасовано нормовану панщину (урочну систему).

Реформи уряду Йосифа II в соціально-економічній сфері завершилися встановленням у 1789 р. єдиного поземельного податку для всіх землевласників, незалежно від форм власності на землю. Розмір податку не міг перевищувати певного відсотка з прибутку господарства, причому для Галичини, яка в економічному відношенні була найвідсталішою територією імперії, цей відсоток був найнижчим. Однак подальші спроби австрійського уряду повністю замінити панщину грошовим побором із селян на користь власників маєтків, тобто перевести селян на грошовий чинш, зазнали невдачі через опір поміщиків та маєтного духовенства³⁰. Здебільшого землі, які були відведені для парцеляції, не склали суцільного масиву, а були розсіпані в різних ділянках поміж рустикальними ґрунтами. Обшар, виділений під кожну колонію, ділився на ниви (кількість нив залежала від урожайності і класу землі, кількості колоністів тощо). Сам клас не залежав від урожайності ґрунту; лука, пасовище, місце для будинку, город могли належати до того ж класу, що й орна земля.

Австрійська програма міграції німців у Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення – безкоштовно землю із правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо³¹. Німецькі колоністи звільнялися від сплати державних податків та зберігали свободу віросповідання. Заходами колонізації планувалося збільшити кількість населення австрійської держави, тому що підданим Австрії (громадянам внутрішніх територій) переселятися принципово не дозволяли.

Винятки були тільки на початку процесу колонізації (в липні і серпні 1782 р.), коли німецькі та чеські родини з Моравії були реєстровані та переважно згруповано поселені в Мюнхенталі, округ Яворів³². Серед торговців, ремісників, фабрикантів, які прийшли в Галичину поза державною патентною імміграцією, було багато австрійців. Патент імміграції (Einwanderungspatent) австрійської імператриці Марії-Терези від 17 червня 1774 р. стосувався передусім торговців, художників, фабрикантів, спеціалістів і ремісників та мав на меті (переважно в містах) піднесення торгівлі та промисловості краю³³. Зосібна, патентом було передбачено на шість років звільнення від податків та одержання права на громадянство і

професію безкоштовно. Католики могли оселятися скрізь, протестанти – лише у Львові, Бродях та деяких західних галицьких містах³⁴.

Патент заселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. відкривав цілковито нові перспективи. Імперський патент свободи віросповідання (Toleranzpatent) від 13 жовтня 1781 р., що вступив у законну силу 10 листопада 1781 р. і гарантував протестантам вільне і безперешкодне виконання релігійних культів, був першим втіленням гуманістичної ідеї в системі Австрійської імперії³⁵. Вперше протестанти могли емігрувати без обмежень, їм гарантувалася свобода віровизнання³⁶. Документ гарантував 10 років звільнення від податків. Самі поселенці та їх найстарші сини були звільнені від військової повинності. (Див. документ 1).

Первісними адресатами Йосифінського патенту заселення були також німці* на території колишньої Речі Посполитої, яких спонукали до переселення до Східної Галичини. Однак, патент поселення запрошував до коронного краю не лише німців, а й представників інших національностей³⁷. Особливо враховувалося, що участь в імміграційному русі братиме участь населення з Росії, Пруссії або Польщі. Це підкреслювало, що австрійський уряд не мав політичних намірів германізації Галичини³⁸. У порівнянні із заходами, які застосовувалися на інших територіях Європи, Йосифінська колонізація, як також пізніше – Францисканська (від імені Франца I, сина цісаря Леопольда II, останнього імператора Священної Римської імперії і першого імператора Австрії), у відносно густо заселеній Галичині отримала новий якісний характер³⁹. Він полягав у доповненні існуючої системи розселення новими поселеннями, а у політичному плані – у “покращенні народонаселення” шляхом переселення заможніших селян.

На відміну від Йосифінської колонізації, новий етап процесу – Францисканська⁴⁰ – за своєю ефективністю була слабшою, що зумовило відносно швидку асиміляцію німецького населення⁴¹. Францисканська колонізація пройшла зі складнішими наслідками для німецьких поселенців. Їм не компенсували витрати за переїзд до Східної Галичини.

Загальна кількість іммігрантів Францисканської колонізації становила лише приблизно третину йосифінських поселенців. Нових колоній виникало мало, оскільки бракувало землі. Прикладом їх може бути поселення Вальддорф, розташоване на південному заході від Львова. Дослідники підкреслюють, що типовими були перш за все “Вселення” (Einsiedlungen): окремі родини колоністів оселялися на звільнених українських або польських дворах в українських селах Східної Галичини⁴². На відміну від попередньої хвилі німецької колонізації, більшість поселенців були католицького віровизнання. Окрім австрійських німців, у поселеннях такого типу оселялися вихідці з центральних частин Чехії та судетські німці. До 1805 р. в східній частині Галичини оселилося 629 сімей з Німеччини та

* У даному випадку можна говорити про деяку умовність терміну “німці”. У першоджерелах переписів вони подекуди називали себе “швабами”, “австрійцями”, “євангелістами аугсбурзькими” та ін. Етнічним “німець” мав класовий зміст. Ця назва радше стосувалася крамаря, ремісника або лихваря. Пізніше вона поширювалася на кожного, хто мав суто міський фах – письменників, шкільних учителів, клерків, адвокатів. Німці дуже часто усвідомлювали себе австрійцями, а не німцями, так само, як дворяни Пруссії вважали себе винятково пруссами. Слід підкреслити, що у 1805 – 1815 рр. Німеччини не існувало взагалі, а після 1815 р. німецькі суб'єкти Габсбурзької монархії знову стали членами “Німецької конфедерації”. (Докл. див.: А. Дж. II. Тейлор. Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської монархії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 24, 26, 27).

603 сім'ї – вихідців з Австрії⁴³.

На відміну від заходів колонізації в часи абсолютизму, Йосифінська та Францисканська колонізація, а також приватні заходи поселення у відносно густонаселеній Галичині, отримали якісний характер⁴⁴. Поселенцям у державних – колишніх клерикальних та польських королівських і поміщицьких володіннях – була гарантована державна допомога у будівництві будинків та в устаткуванні промислових виробництв. Для рільництва була обіцяна відповідна орна земля, селянський житловий будинок, стайня, сарай, комора, а також звільнення від фінансових та натуральних податків протягом десяти років і шести – від панщини. Зокрема, для німецьких колоністів панщина була замінена терміном відробітку на користь Австрійської держави або фінансовим еквівалентом. Так, в 1871 р. відробіток у колоніях становив в Полівцях – 83 дні на рік, згодом цю межу зменшили до 25 днів, а в колонії Багінберг вона становила – 40 днів⁴⁵.

Німецькі колоністи внесли помітний вклад у розвиток сільського господарства Галичини: освоєння значних площ неживаних земельних угідь, підвищення культури землеробства (запровадження вирощування ріпака, хмелю, ревеню, різних видів конюшини), садівництва, упорядкування лісового господарства, покращення годівлі худоби⁴⁶. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалій період. Цим програвали українські та польські селяни, господарства яких мали тенденцію до постійного роздроблення. Така ситуація дозволяє Г.-К. Гайнцу стверджувати, що німецькі колоністи були “послами” реформи Йосифа II⁴⁷. Одночасно ріллю та луки в нових поселеннях колоністів розмежовано та розподілено за системою, яку знали та застосовували в німецьких землях⁴⁸.

Як відзначалося, більшість колоній було засновано на землях державних (камеральних) маєтків, значно менше було їх на приватних і домініальних землях. У цьому полягає причина того, що найбільше німецькі колонії були зосереджені у територіальній смузі Жовква – Львів – Самбір. Згідно статистичних звітів С.Бредецького, найбільше колоній зафіксовано у Жовківському – 17, Львівському – 18, Самбірському – 21 округах; в інших округах їх помітно менше: у Бережанському, Стрийському, Сяноцькому – по 7, Золочівському – 8, Перемишльському – 9, Чернівецькому – 10⁴⁹. Отже, з цього випливає, що на схід і захід цієї умовної смуги поселення кількість колоній зменшується, мала кількість їх на галицькому Підкарпатті⁵⁰. Часто німецькі колонії виникали поблизу міст або у самому місті, а також біля існуючих сіл; поселення були малолюдними, їх населення коливалося в межах 10 – 35 сімей переселенців. Переважна більшість колоній мала німецькі назви, лише невелика частина – українські, наприклад, Добряничі, Ушківці (Бережанський округ), Богданівка, Сигнівка, Хоросно (Львівський), Доброгостів, Купновичі (Самбірський), Береги (Сяноцький) та ін.⁵¹. Значна частина німецьких колоній у досліджуваній період мала паралельні назви – українські і німецькі, з однаковими чи близькими смисловими значеннями: Літня – Зоммертау, Новосілка – Нойдорф, Винники – Вайнберг, Вишенька – приблизно Вальддоф, Серни – Регберг тощо⁵². Колонії, які виникали на околицях галицьких міст (чи поблизу їх), найчастіше зберігали назви відповідних населених пунктів або ж приймали означення “Новий” (“Ной”)⁵³.

Протягом 1772 – 1857 рр. німецьке населення Галичини зросло кількісно і становило помітну національну меншину в обох її частинах. Зокрема, в 1784 р. до Галичини приїхало від 7236 (за підрахунками В. Куна)⁵⁴ та 5736 осіб (Ф. Брауна)⁵⁵. Впродовж 1782 – 1785 рр. на нові землі прибуло 3216 сімей (разом – 14669 осіб). У 1789 р. в колоніях мешкало 3104, а в містах – 217 сімей⁵⁶. Під час Францисканської колонізації до 1805 р. у краї оселилося 629 сімей з Німеччини, в тому числі 603 сім'ї з числа австрійських провінцій. В контексті цієї поселенської політики (Бемервальдська колонізація) виникають колонії Маріагільф (1811), Тересівка, південніше Долини (1818), Махлінець (1823), Ангелівка (1826), Людвіківка (1830), Феліціенталь, Аннаберг, Карльсдорф Сколівського округу (1835), Пьохерсдорф (1836), Ной (Новий) Мізунь (1844), Яммерсталь (1848)⁵⁷. Цьому сприяла гнучка внутрішня політика уряду Австрії щодо німецькомовного населення.

В межах державної програми реформування господарства краю імперський уряд здійснив заселення її території німецькими колоністами. Поселенці вербувалися з числа збіднілих селян і ремісників Південної Німеччини, спустошеної війнами, Ельзаса, Райнланда і Судетського басейну. Колонізаційні процеси в Галичині своїм головним завданням визначали полегшення процесу інтеграції краю в багатонаціональну структуру Австрійської монархії та його онімечення, збільшення чисельності народонаселення, впровадження в сільському політикумі прогресивніших форм господарювання⁵⁸. Заселення краю німецькими колоністами певною мірою сприяло і його соціально-економічному розвитку. Незважаючи на зміни держав та урядів, поселенці не лише адаптувалися, але й поступово розселилися по всій території. Архівні документи свідчать, що австрійський уряд і власники маєтків на місцях (поляки, євреї) протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім у кращих умовах розвивати в колоніях землеробство і тваринництво.

В результаті цього, як свідчать німецькі дослідники, німецька колонізація Східної Галичини кінця XVIII – середини XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер, адже вона була скерована не у міста, а в села⁵⁹. Метою австро-німецької колонізації було поселення вихідців з Південно-Західної Німеччини, які мали стати прикладом для українців у розвитку агрокультури. Особливою в історії Східної Галичини була Йосифінська колонізація, підґрунтя якої закладалося в Чехії і Моравії, а пізніше – у Південній Угорщині⁶⁰.

Таким чином, реформаторська політика Марії-Терези та Йосифа II в дусі освіченого абсолютизму, хоч не підірвала основ старого ладу, змінила саме розуміння суспільних відносин, завдяки чому спричинилася до активізації усіх станів суспільства. Єдинодержавна, канцелярська таємниця, виконання через чиновників, виключно залежних від призначення та контролю верховної влади – були загальними рисами урядів усіх європейських держав доби Просвітництва. Маючи на меті зміцнення централізованої Австрійської держави, віденський уряд ліквідував багато привілеїв польської шляхти (її політичні інституції) та підпорядкував її австрійській адміністрації. Це викликало протидію місцевої шляхти всіх земель, прилучених до монархії, в тому числі й галицької. Виступаючи в обороні своїх станових інтересів, шляхта представляла себе як виразника волі цілого народу, що послуговувався тією самою мовою. Це й стало пізніше першим поштовхом до національного відродження і розвитку національних рухів, що

охопили всі верстви етнічно-культурних і національних суспільностей Європи. Послідовні аграрні реформи, зокрема скасування особистої залежності селян, обмеження панщини, надання селянам самоврядування створювали передумови для збільшення активності сільського населення. За часів правління Марії-Терези в її монархії з'являється германізаційна течія, речники якої пропагували ідею, керовану лише німецьким елементом. Ці ідеї знайшли благодатний ґрунт за доби Йосифа II, реформаторський запал якого і політичні ідеали абсолютизму промощували шлях таким тенденціям. В Йосифінську добу вважалося, що «велика держава може бути добре керована тільки, коли має одностайні – апарат, адміністрацію, судівництво. Щоб утримати цей апарат в одних руках центрального уряду, потрібна одна мова. Цією мовою може бути тільки німецька ...»⁶¹. Політика германізації, що в усіх місцевостях Австрійської імперії маніфестувала панівні амбіції австрійських німців, повсюди викликала майже однакову реакцію – розбуджувала місцеві національні почуття.

Отже, заходи, спрямовані на формування розселення в імперіях епохи абсолютизму, мали насамперед кількісний характер. Державні (або приватні за державним дорученням) організаційні заходи Австрійської імперії щодо розміщення німецькомовного населення на новонабутих територіях здійснювалися з метою значного збільшення кількості населення (і таким чином, вищих зборів податків) на відносно малозаселених територіях. На відміну від аналогічних заходів у Пруссії, Австрії та Росії, колонізаторська політика Марії-Терези (1774–1781 рр.), Йосифа II (1781–1785 рр.), Франца I (1802–1805 рр.) та приватні заходи колонізації (1815–1830 рр.) у відносно густонаселеній Галичині носили якісний характер.

Документ 1.

ПАТЕНТ НА ПОСЕЛЕННЯ ЙОСИФА II ВІД 17 ВЕРЕСНЯ 1781 Р.
Витяг із дозволу і пільг, що призначені для прибулих чужоземних
РЕМІСНИКІВ І ЗЕМЛЕРОБІВ.

Ми, Йосиф II, Божою милістю вибраний імператор Римський і т.д. .... Офіційно повідомляємо, що від 1 жовтня 1774 р. усі ті, що переселилися з інших країв в Королівство Галичини і Володимирії, торговці, фабриканти, малярі, ремісники, мають право громадянства і звільняються від усіх податків протягом шести років.

Якщо вони – римо-католики, греко-уніати або вірмено-католики, то можуть поселятися усюди, а протестанти – лише у Львові, Ярославі, Бродах, Замості і Заліщиках. Ці пільги надаються для заохочення цієї місцевості чужими людьми. Щоб полегшити це поселення, особливо протестантів, надавши свободу совісті й релігії, це стане засобом заохочення до поселення в наш край більшої кількості людей, зросте торгівля, промисловість, збільшиться вивіз продукції в інші країни, що спричинить грошовий обіг. При цьому і поселенці, і всі, без винятку, місцеві жителі одержать більшу можливість для працевлаштування. З батьківською турботою і щедрістю Ми всемілостиво постановили поширити вищезгадані пільги в такий спосіб:

По-перше. Торговці, малярі, фабриканти, ремісники і спеціалісти, які побажають поселитися на постійне проживання в Королівстві Галичини і Володимирії, після здійснення відповідної реєстрації в губернаторстві краю або у відповідній крайовій управі, будуть прийматися охоче в будь-якому місці без найменших обмежень не тільки якщо вони є римо-католиками, греко-уніатами або вірмено-католиками, а також і протестантами. По-друге, тим протестантам дозволяється поселятися в усі місцевості згідно їхньої віри. По-третє, для вільного відправлення богослужінь у містах Львові, Замості і Заліщиках дозволити протестантам мати власні молитовні будинки і пастора, де і місцеві жителі-протестанти могли б відправляти у свята богослужіння. Надалі ми можемо дозволити протестантській громаді в містах Біла і Підгірці (округи Велички) збудувати такий же дім молитви і утримувати на власний кошт пастора разом із шкільним учителем. Надалі, коли релігійна громада стане більшою і колишній дім молитви не буде їх задовольняти, це розширення стане необхідним і у цьому наше губернаторство зможе допомогти, бо самим їм це вирішити буде важко. По-четверте, що стосується інших переселенців, про яких вище згадувалося, без різниці, чи є вони католиками чи протестантами, Ми всемілостиво повинні надати їм громадянські права і професійні можливості. По-п'яте, прибувшим ремісникам і спеціалістам потрібно без заперечень дозволити поселятися довкола міст і займатися своїм ремеслом, надавши їм усі ті пільги, якими користуються люди у містах. По-шосте, замість попереднього звільнення від усіх податків на шість років, збільшити цей термін до десяти років. За цей період усі поселенці зможуть без затримки сплатити ці податки. По-сьоме, при цьому вони особисто і їхні старші сини будуть звільнені від військової повинності. По-дев'яте, для ще більшого сприяння тим спеціалістам і ремісникам, які поселяться у містах і селах нашого володіння потрібно:

- A. Для побудови їхнього житла необхідний лісоматеріал для стін надати безкоштовно, а інші матеріали –
- B. як (цегла, черепиця) видати за собівартістю терміном сплати на шість років;
- C. надати допомогу для побудови житла ручною і тяговою силою;
- D. кожному виділити садову ділянку біля будинку приблизно 600 сажнів, звільнивши на шість років від сплати оренди;
- E. надати позику для придбання інструментів, необхідних для професії і сировини, але це не повинно стосуватися вищезгаданого ручного реманенту і матеріалів.

По-десяте. Не лише ремісники і спеціалісти, а також селяни і хлібороби повинні отримати нашу підтримку, оселяючися в Королівстві Галичини і Володимирії, та право на вільне відправлення своїх релігійних обрядів:

1. Безкоштовно надати їм будинок (селянського типу) і хлів разом із засобами землеробства.
2. Відміряти і безкоштовно віддати відповідну земельну ділянку з правом спадщини.
3. Звільнити від усіх податків та орендної плати за землю терміном на десять років.
4. Вони повинні бути звільнені від панщини і від військової повинності на шість років.

5. Після закінчення шестирічного терміну сплата повинності переходить у спадщину до тих, хто проживає там постійно, грошима чи збіжжям за бажанням згідно Патенту.

Заключення. Усі вищезгадані пільги є дійсними, коли всі поселенці – хто б вони не були, чи то малярі, фабриканти, спеціалісти, ремісники, селяни чи землероби – звернуться за дозволом. Ці пільги полегшать початок вашого ремесла і подальше ведення господарства.

Це наше благодійство для більшості чужинців буде корисним і таким чином збільшить численність населення у нашому Королівстві Галичини і Володимирії.

Така наша всемілостивіша воля.

Складено в нашому королівському місті Львові дня 17 вересня 1781 року.

Йосиф, імператор Священної Римської Імперії, граф Брігідо, власною рукою.

Авторизований переклад з німецької мови.

Джерело: *Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860. – S. 234 – 235.*

¹ Дністрянський М. Політична географія України: Текст лекцій. У двох частинах. – Ч. 2. Львів, 1999. – С.23.

² Lepucki H. Dzialnosc kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galicji 1772 – 1790 z 9 tablicami i mapami // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. Pod redakcją Prof. Fr. Bujaka. – Łwów, 1938. – Nr. 29. – S.12.

³ Bertelsmann Lexikon Geschichte: Epochen, Kulturen, Ereignisse, Länder, Schoplatze, Sachbeifriffte und personen von A – Z. [Hrgs] von Lexikon-Institut Bertelsmann. – Gütersloh, 1991. – S. 622 – 623.

⁴ Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – С. 188.

⁵ Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ НАНУ, ВР), ф. 141 (О. Чоловський-Сас), оп. 1, спр. 2429. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Кадастр власників маєтків в Галичині. 1780 р., арк. 10 – 14.

⁶ Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772 - 1857) // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура (Deutsche Siedlungen in Ostgalizien: Geschichte - Architektur - Kultur) / Міжнародний науковий семінар. Матеріали: Доповіді та повідомлення / Впорядкування та загальна редакція Галини Петришин. – Львів: Манускрипт, 1996. – С.58.

⁷ Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S.39 – 40.

⁸ Müller S. Galizien und seine Deutchtum. – Stuttgart, 1999. – S. 111.

⁹ ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2343. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Основи німецької колонізації в Галичині. 1784 р., арк.23, 26.

¹⁰ Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кінець XVIII – початок XX ст. // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура. – С.68 – 69.

¹¹ Гайнц Г.-К. Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсау // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура. – С. 80 – 82.

¹² Braun F. Die Herkunft der josephinischen Siedler Galiziens / Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 53.

¹³ Heimat Galizien im Bild / Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz / Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil III. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1983. – S.XII – XIII.

¹⁴ Schankweiler E.-J. Назв. праця. – С. 37, 38.

¹⁵ Гайнц Г.-К. Назв. праця. – С. 83, 84.

¹⁶ Krämer J. Hausform und Hofanlage in unseren Siedlungen // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 68.

¹⁷ Kuhn W. Das Deutchtum Galiziens bis 1772 / Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 35

¹⁸ ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2431. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Акти м. Городка Ягейлонського. 1792 – 1895 рр., арк. 2 – 4.

¹⁹ Lepucki H. Назв. праця. – С. 3 – 12, 98.

²⁰ German L. Die deutsche Colonisation / Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Wien, 1898. – Bd. 19. – S. 456.

²¹ Bertelsmann Lexikon Geschichte: Epochen, Kulturen, Ereignisse, Länder, Schoplatze, Sachbeifriffte und personen von A – Z. [Hrgs] von Lexikon-Institut Bertelsmann. – Gütersloh, 1991. – S. 654.

²² Braun F. Die Herkunft der josephinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 188.

²³ Heinz Ch.H., Schürmann H. Wissenschaftliche Berrachtung der früheren deutschen Siedlungen in Ostgalizien (Westukraine) aus historisch-geographischer Sicht. // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhrg. – S. 226 – 227.

²⁴ ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2443. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Основи німецької колонізації в Галичині. 1784 р., арк. 5 – 7, 12, 38.

²⁵ Braun F. Назв. праця. – S. 52.

²⁶ Там само. – S. 57 – 59.

²⁷ Гайнц Г.-К. Назв. праця. – С. 87.

²⁸ Toraz W. Galiciya w roku 1783. – Kraków, 1909. – S. 97.

²⁹ Schuster M. Königsau als eine josephinische Siedlung // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 74.

³⁰ Кристалович У. Ручписні карти Галичини XVII – XVIII ст. у фондах ЦДІАЛ // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. – Львів – Київ – Нью-Йорк, 2000. – С. 218, 224 – 225.

³¹ Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К., 1993. – С. 134.

³² Kaindl R.-F. Das Anssiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – S. 156 – 160.

³³ Kaindl R.-F. Назв. праця. – S. 145 – 148.

³⁴ Lepucki H. Назв. праця. – S. 29 – 36.

³⁵ Гайнц Г.-К. Назв. праця. – С.81.

³⁶ Wagner R. Die Revolutionsjahre 1848 – 1849 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bukowina). Dokumente aus österreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 154, 155.

³⁷ Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860. – S. 260, 266.

³⁸ Schankweiler E.-J. Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. [Hrgs] von Erich Müller und Ewald J. Schankweiler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1996. – S. 23.

³⁹ Stromenger A. Zur Forschung der Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert. Individuelle Migrationen nach Galizien // Zeitweiser der Galiziendeutschen [Stuttgart]. – 2000. – Jhrg. – S. 185.

⁴⁰ Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 35 – 33.

⁴¹ Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782-1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49.

⁴² Гайнц Г.-К. Назв. праця. – С. 83 – 90.

⁴³ Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 82, 86.

⁴⁴ Schuster M. Königsau – eine josephinische Siedlung // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 73.

⁴⁵ Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. – S. 74.

⁴⁶ Kuhn W. Die Siedlungformen der deutschen Kolonien in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S.26 – 27.

⁴⁷ Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 77 – 78.

⁴⁸ Rychlikowa J. Realizacja spolezno-gospodarczcz reform Tereziansko-jozefinskich w Galicji // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. [Warszawa]. – 1957. – T. XIX. – S. 134.

ДОЧІРНЄ РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (XIX – 30-ті рр. XX ст.)

Порушена проблема поставлена німецькою історіографією в 1914 р., коли невідомий автор під криптонімом М. Л. в “Календарі німців-християн Галичини” опублікував статтю під назвою “Німецькі дочірні поселення в Галичині”. Він наголошує, що на той час на теренах Галичини існувало 50 дочірніх поселень німців. Серед них біля Коломиї дослідник називає Багінсберг, Розенгек, Северинівку, Флеберг. До числа дочірніх громад Покуття невідомий автор відносить і міські громади Солотвина і Станіслава (нині – Івано-Франківськ)¹. З цим останнім твердженням ми не погоджуємося, адже в першому місті німецька громада виникла в результаті планового поселення сюди німців у порі францісканської (1803), а в другому – за йосифінської (1786) колонізацій* Галичини. Потім після Другої світової війни до цієї теми повернувся В. Кун, який подав час виникнення деяких дочірніх колоній, заснованих вихідцями з Пфальцу та Судет².

З вітчизняних дослідників зазначеної теми побічно торкалися В. Кубійович та І. Монолатій. В. Кубійович спеціально цього питання не вивчав, але в своїй праці зазначив появу деяких дочірніх німецьких колоній на теренах Галичини, в тому числі й у її східній частині. Правда, вчений не використовує у своїй праці термін дочірнє поселення³. І. Монолатій досліджував виникнення і становлення німецьких колоній у Галичині, однак так і не визначив, де і коли в Галичині проходила німецька колонізація, а де – дисперсне розселення німців⁴. Дослідники досі не встановили відлік появи та вихідців – засновників багатьох новоутворених дочірніх німецьких поселень Східної Галичини. Отже, мета даної розвідки – спробувати встановити на східногалицьких теренах загальну чисельність дочірніх колоній німців, пору їх появи і, по можливості, перших поселенців-засновників, а подекуди, наскільки це можливо, з яких материнських німецьких поселень вони походять.

Дочірнє розселення німців Східної Галичини зумовлене, в першу чергу, аграрним перенаселенням німецьких материнських колоній. Статистичні дані свідчать, що вже на рубежі XVIII – XIX ст. у колоніях первинного розселення (материнських) подекуди при одному господарстві жило дві родини, а тому в переписах 1800 – 1825 рр. з рубрик про кількість господарств і чисельність родин простежується, що частка господарств майже завжди була меншою за відсоток проживаючих родин. Ця різниця постійно збільшувалася. Процес аграрного перенаселення видно на прикладі 15 материнських колоній з різних околиць Східної Галичини, що ілюструє таблиця № 1.

* Термін колонізація нами вживається у вузькому значенні слова: появу німецьких колоній, громад в українських селах. – Авт.

⁴⁷ Гайнц Г.-К. Назв. праця. – С. 87.

⁴⁸ Krämer J. Назв. праця. – С. 68.

⁴⁹ Bredezky S. Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – Brünn, 1812. – S. 10 – 135.

⁵⁰ Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857) // Німецькі колонії в Галичині: Історія - Архітектура - Культура. – С. 61.

⁵¹ Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 84 – 85.

⁵² Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Brigidau mit seinem Filialgemeinden Gassendorf und Neudorf. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, e. V., 1995. – S. 20 – 25.

⁵³ Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 86.

⁵⁴ Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 79.

⁵⁵ Braun F. Die Herkunft der josephinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 58.

⁵⁶ Kuhn W. Das deutsche Siedlungswerk in Galizien in der österreichischen Zeit // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 38.

⁵⁷ Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961. – S. 72 – 74.

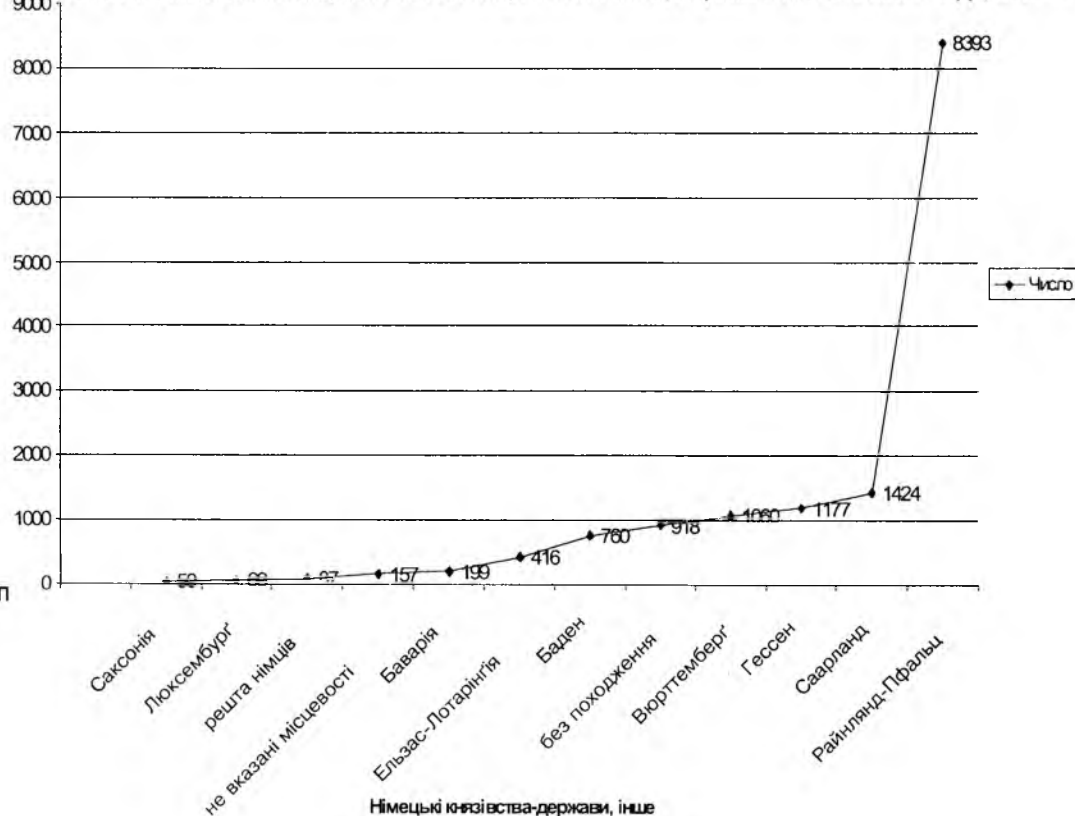
⁵⁸ Kaindl R.-F. Die Deutschen in Ost-Europa. – Leipzig, 1916. – S. 151 – 160.

⁵⁹ Schankweiler E.-J. Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. – S. 23, 24.

⁶⁰ Гайнц Г.-К. Назв. праця. – С. 82 – 83.

⁶¹ ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2429. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Кадастр власників маєтків в Галичині. 1780 р., арк. 16.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В ГАЛИЧИНУ (25 травня 1783 - 29 лютого 1784 рр.) Діаграма 1.

Таблиця № 1.

Кількість жител і сімей у німецьких колоніях за 1785-1824 рр.*

№	Назва колонії	1785 рік		1815 рік		1820 рік		1824 рік	
		буд.	род.	буд.	род.	буд.	род.	буд.	род.
1.	Бекерсдорф	50	50	52	77	53	78	55	82
2.	Бригідау	121	121	125	152	125	157	125	175
3.	Дорнфельд	104	104	104	134	104	144	–	–
4.	Ебенау	20	20	–	–	22	33	–	–
5.	Ернстдорф	13	13	–	–	13	15	14	17
6.	Йосипсберг	86	86	89	116	89	120	89	131
7.	Кайзердорф	82	82	82	108	84	123	87	129
8.	Кранцберг	32	32	39	51	39	55	39	57
9.	Кьонігсау	78	78	80	110	80	108	82	121
10.	Мирів	22	21	–	–	26	36	26	25
11.	Мюльбах	17	17	–	–	17	21	17	24
12.	Нойдорф (Сам)	22	22	25	31	25	36	25	41
13.	Регфельд	16	16	–	–	16	26	17	26
14.	Угартсберг	20	20	24	29	24	25	24	35
15.	Фалькенштайн	34	34	37	47	37	49	–	–

*Складено на основі даних: ЦДІАЛ, ф. 134, оп. 1, стр. 38, арк. 1 – 4 ; ф. 453, оп. 1, стр. 1381, арк. 44; APKZW, Teki Schneidera, syn. 1803, k. 75, 77, 85, 201, 205, 213, 217; syn. 1819, k. 53, 87; syn. 1427, k. 36; syn. 1836, k. 19, 23, 52, 55, 61, 63, 67.

Аграрне перенаселення було не тільки у вищезазначених німецьких колоніях, але й в інших, що на той час існували. Так, у Романівці (1816 р.) на Радехівщині було 20 господарств колоністів, де мешкало 24 родини німців. У Буртгалі (1820 р.) на Городоччині налічувалося 25 хат (38 німецьких сімей), у Сигнівці біля Львова відповідно 30 – 37 і т. д.⁵ За контрактом поселення німецьким колоністам не дозволялося дробити свої господарства⁶. У такій ситуації і став неминучим процес виходу новостворених з батьківських сімей на нові місця за межами існуючої (материнської) колонії. Отже, суть появи дочірніх колоній полягає в тому, що вони засновані не прибулими іммігрантами з Німеччини, а вихідцями з уже існуючих місцевих (материнських) німецьких поселень Східної Галичини.

Відліком дочірнього розселення німецькі дослідники вважають 1801 р., коли 7 родин з Фалькенштайна переселилися до села Завадів на Стрийщині⁷. Насправді, воно почалося раніше, десь біля 1800 р., коли на досліджуваній території появилася перша дочірня колонія. Нею була німецька колонія Мервиця Жовківської мікросистеми розселення. Першими мешканцями цієї колонії були Йоганн Бор, Франц Вебер, Фердинанд Гайнріх, Генріх Гаубріх, Франц Гітцаффер, Франц Голлінг, Валентин Еспеншід, Петер Каубріх, Бернард Краус, Франц Лянг, Генріх Помербах, Франц Спах, Петер Фірман, Петер Фішер, Міхаель Цімерманн та Йоганн Шмідт⁸.

У межах Галицького Прикарпаття Східної Галичини було засновано такі дочірні колонії: Багінсберг (1818), Рахиня (1820), Славітц (1830), Брочків (1835), Августдорф (1836), Флеберг (1842), Діброва, Обліска (1845), Копанки (1850), Рафайлів (1860), Розенгек (1866), Леопольддорф (1870), Вигода, Збора, Новоселиця коло Заболотова (1872), Сівка Калуська (1878), Монастирчани (1880), Бредгайм (1881), Рудольфсдорф (1883), Северинівка (1889), Брошнів-Осада (1900), Діамантгайм (1901), Турка біля Коломиї (1931)⁹.

Дочірні колонії сучасного Галицького Прикарпаття увійшли до шести мікросистем розселення: Богородчансько-Надвірнянської, Долинської, Калуської, Коломийської, Снятинської та Тисменицької. Найменшою з усіх була богородчанська, яка мала тільки дві дочірні колонії: Монастирчани і Рафайлів. До складу другої увійшли Брочків, Брошнів-Осада, Вигода, Діамантгайм, Діброва, Леопольддорф, Новичка, Обліска, Понтафель і Рахиня; третьої – Довпотів, Збора, Копанки, Томашівці; четвертої – Багінсберг, Бредгайм, Розенгек, Северинівка, Славітц, Турка, Флеберг; п'ятої – Августдорф, Новоселиця і Рудольфсдорф, а останньої – Могила.

У долинській мікросистемі розселення перша дочірня колонія виникла не пізніше 1820 року в селі Рахиня, засновниками якої були вихідці Гофнунсау. Першопоселенцями цієї колонії стали Йоганн Каплер, Каспер Лохер, Лоренц Сімон, Йоганн Томас, Вільгельм Шьонтаг і Йоганн Шьонтаг. Пізніше до них підселилися Йоганн Корш, Катерина Гросс, Лоренц Гьогн, Міхаель Кауфольт, Конрад Лохер, Людвіг Мьосс, Фрідерік Сімон, Генріх Шульц, Філіпп Шульц, Йосип Штрьоміг, Людвіг Тремплє і Яків Тремплє¹⁰. Німецькі дочірні колонії Брочків, Діброва, Обліска та Новичка колоністи заснували на міських землях Долини. У першій дочірній колонії Долини – Брочків, яка виникла в 1835 – 1838 рр., поселилось 30 сімей з німецьких громад Гельзендоф, Кьонігсау, Новий Калущ і Угартсталь¹¹.

У 1870 р. барон Леопольд Поппер у колонії Людвиківка заклав паровий тартак на 120 кінських сил, що мав 10 гатрів, 7 циркулярних і 100 звичайних пил і щорічно продукував 36.580 кубічних метрів дощок, брусів і пакувального матеріалу. Навколо нього й поселилися молоді богемські колоністи: вихідці з Людвиківки і Тересівки. Нововиниклу колонію поселенці назвали на честь власника велдїжського маєтку Леопольддорф. Спершу вона складалася з кількох сімей тартачних робітників. Далі колонія почала розростатися і 1890 р. нараховувала 20 осель з населенням 144 осіб, в тому числі 27 євреїв, 34 українці та 83 німці. Виникле поселення не виросло у велике селище німецьких колоністів Долинщини. Справа в тому, що тартак перенесли на ріку Свічу до села Пацикова, а його робітники перейшли працювати до Вигоди, що негативно відбилося на подальшому економічному розвитку колонії. Так, 1900 р. вона мала від'ємне сальдо в порівнянні з попереднім десятиріччям: у колонії налічувалося 9 будинків і 112 жителів. До Другої світової війни Леопольддорф так і залишився маленькою ліською колонією Долинщини¹².

Другим висілком німецької колонії Людвиківки був Понтафель, що виник перед 1880 р. У тому році він уперше зафіксований джерелами як такий, що мав два господарства з населенням 18 осіб, але до початку ХХ ст. не розвивався. Перепис населення 1900 р. подає, що в ньому було два будинки, в котрих мешкало

15 осіб: 1 українець і 14 німців католицького віросповідання. Перед Другою світовою війною тут, як засвідчує наш сучасник Рудольф Вастель з Долини, вже було кілька родин¹³.

З дочірніх колоній Долинщини найбільш повна інформація збереглася про Вигоду. Початки виникнення цієї німецької колонії добре описані газетою “Діло” 4 жовтня 1886 р.: “На місці, де колись стояла корчма, нині виріс прекрасний заїжджий дім з трактиром, подібного немає ні в Долині, ні в Калуші, ні в Болехові і навіть у Стрию”¹⁴. Вигода закладена робітниками німецької колонії Тересівки, які працювали на тартаку Леопольда Поппера. Коли той переніс тартак на нове місце, то вони також погодилися на переїзд. Так біля старої корчми з назвою Вигода виникла однойменна німецька колонія, яка завдяки деревообробному підприємству дуже швидко зростала не тільки за рахунок притоку німців, але й євреїв, поляків та українців. Багатонаціональний склад нововиниклої дочірньої колонії засвідчує перепис населення 1890 р. Згідно з офіційними даними, тоді у Вигоді мешкало 100 євреїв, 108 поляків, 115 українців та 185 німців католицького і лютеранського віровизнання. Причому, німців-лютеран було більше, ніж німців-католиків (відповідно 80 і 105 осіб). Населення Вигоди зростало й далі: якщо у 1890 р. в містечку проживало 508, то 1900 р. – 1.307 осіб у 105 будинках, серед них чисельну перевагу мали поляки (422 особи), потім йшли німці (346 осіб), євреї (292 особи), українці (247 осіб)¹⁵.

Брошнівська дочірня громада східногалицьких німців почала складатися в кінці XIX ст., коли тут з’явилися підприємства деревообробної і легкої промисловості: тартака долинської акційної спілки “Глезінгер” і трикотажної фабрики. На них працювало понад 1000 робітників різних національностей. В окремий населений пункт Брошнів-Осада виділилася в середині 30-х років XX ст. У 1936 р. брошнівська німецька громада налічувала 28 сімей лютеранського віровизнання. З 1935 р. тут почав діяти молитовний дім. Куратором їхньої релігійної общини був Вільгельм Шютлер. Під час навчального року діти відвідували польську, а в період літніх канікул – національну недільну школи. У недільній з учнями працювали сестри-діаконістки із благодійних цюклерівських закладів Станіслава. Німці католицького віросповідання ходили до публічної каплиці, яку для католиків збудували і висвятили 1917 р.¹⁶. Найпізніше дочірню колонію на Долинщині засновано на землях села Велика Тур’я, власником якої був єврей Діамант. Нововиниклу колонію німці в 1901 р. назвали на честь посідача Діамантгаймом. У 1910 р. вона налічувала 30 німецьких сімей чисельністю 180 осіб¹⁷.

У Калуській мікросистемі розселення першою нововиниклою дочірньою колонією була Сівка Калуська, засновниками якої були вихідці з колонії Угартсталь. Вона почала формуватися приблизно 1830 р., коли в Сівці Калуській вже мешкало 3 родини німців. Ця дочірня колонія зростала повільно, станом на 13 червня 1878 р. тут проживало тільки вісім німецьких родин: Адама Гьогна, Генріха Гарта, Альфреда Регбайна, Гьотцеля Редліха, Генріха Рюкера, Валентина Рюкера, Герца Семера і Кароля Шилінга¹⁸. Другою дочірньою колонією Калушини стали Томашівці. Вона почала формуватися не пізніше 1848 року. На той час у селі жило дві родини колоністів: Ангеліни Кніш та Луїса Опенауера. Протягом наступних років до них підселилися ще сім німецьких родин: Генріха Бекера, Йоганна Генріха,

Якоба Дія, Вінцентія Дзявіта, Адама Майхера, Йосипа Майхера, Антонія Мельмаха. Вони 1878 року і склали семисімейну німецьку громаду Томашівців¹⁹.

Колонія в Копанках, третя по рахунку, закладена приблизно 1850 року. На той час у Копанках мешкало 12 сімей колоністів: Антона Айкерта, Йосипа Айкерта, Петера Айкерта, Йоганна Вірта, Конрада Вірта, Генріка Ганеса, Венцеля Мігеля, Йосипа Зігеля, Якоба Лібербаша, Бернарда Мана, Вільгельма Центнера й Вільгельма Шьонтага. У 1910 р. вона налічувала 22 родини німців. Усі вони були вихідцями з німецької колонії Новий Калуш, яка від села знаходилася в трьох кілометрах на північ²⁰. Четверта дочірня колонія на Калушині виникла в селі Збора. П’ять родин з Йосипсберга на Дрогобиччині 1872 р. купили в місцевого власника за 48.000 флоринів 628 йохів землі*. На них поселилася 21 родина німців чисельністю 125 осіб. Всі переселенці були кальвіністського віросповідання. Мали молитовний дім і школу, яку відкрили 1904 р. У 1907 р. з колонії виїхало 2 родини на Познаньщину, а 17 сімей подалися до Америки²¹. Найпізніше в околицях Калуша виникла дочірня колонія в Довпотові. Вона була заснована приблизно 1882 р. вихідцями з Копанок, Мостиськ і Нового Калуша. Так, 1882 р. тут мешкали родини Анни Гамес, Каролівни Гамес, Йоганна Ліберта, Конрада Шінкара, Антона Штофеля з села Копанки, Давида Арнольда з Мостиськ та Венцеля Вюкєрта й Вільгельма Штрюмліха з колонії Новий Калуш²².

У Коломийській мікросистемі першу з дочірніх колоній засновано на міських землях Коломиї. Засновниками Багінсберга стали німецькі переселенці з богемських міст Пісек і Пільзен, що 1803 р. подалися на Буковину і осіли в колонії Карлсберг. Звідти 40 сімей німецьких переселенців пішли на Покуття. Тут вони облюбували для поселення околиці Коломиї, з дозволу власниці ґрунтів Марії з Швейковських Багінської. Першими поселенцями цієї колонії стали сім’ї Марії Ашенбрєнер, Венцеля Барімана, Антона Бауєра, Георга Герштєля, Георга Дайля, Маргарети Кальман, Йоганна Кифнера, Лорєнца Кікєля, Георга Лєснера, Йосипа Лєгнера, Йоганна Лєхєра, Георга Лїномгена, Венцєля Мїюллєра, Йосипа Рїкєля, Йоганна Стєцєля, Якуба Шафгаєрєра й Франца Шафгаєрєра. Одночасно три родини (Рожини Бахман, Франца Гофмюллєра й Франца Цаппє) осіли на землях других власників – подружжє Стєнїслава і Сюзєннї Багїнських. Потїм до них підсєлилєся вихідці з Лєндєстрєя. Нововиниклу колонїю назвєли на чєсть Багїнських – Багїнсбєргєм. Первїсна її назвє була Мєчикївкє, якє походить вїд земєль колишньогє коломийськєгє монастирєя, якїй припинив своє існуваннє наприкінці ХVІІІ ст. Офіційні джерєла цю колонїю до кінцє ХІХ ст. іменувєли щє Стєнїславськїм передмїстєям Коломиї²³. Крїм того, на мїських землях Коломиї землєвласникє Славїнськєгє в 1824 р. посєлилєся три брати Йоганн, Паулє і Сєбастьєян Гойхєрти. Згодєм до них стали підсєлєтєся й інші німєцькї перєсєлєнці, в 1830 р. вжє нарахєвувєлєся дев’ять сімєй. Так виникла нова дочірня колонїя Коломиї, яку німці-спївзасновникє назвєли на чєсть власникє земєль Славїнськєгє – Славїтц²⁴.

Наступна дочірня колонія виникла 1842 р. з вихідців Марїєгїлєфа. Її засновано на куплєних мїських ґрунтах Коломиї в двох кілометрах на північний схїд вїд материнськєй колонїї. Нововиниклу колонїю назвєли Флєбєрг, посєлєннєя дужє швидко розрєстєлєся, в 1907 р. налічувєло 60 гєспєдарств²⁵. Крїм Флєбєрєга,

* Йох – земельна міра у німців площею в 0, 57 га.

маріягільфці 1864 р. заснували дочірню колонію Розенгек, що знаходилася за один кілометр на північ від Маріягільфа. Названо її на честь засновника колонії німця Розенгека. У 1907 р. в колонії нараховувалося 40 німецьких господарств. Вихідцями з Маріягільфу закладено й наймолодшу дочірню колонію Східної Галичини – Турку однойменного села на Коломийщині, яка 1931 р. оформилася в окреме німецьке поселення²⁶.

У 1883 р. засновано Бредтгайм з ініціативи власника заводу з випуску сільськогосподарської техніки в Отинії Теодора Бредта на місці вирубаного лісу в селі Сідлиська поблизу Коломий. Він запросив для роботи на новозбудованому тартаку німців з різних колоній Галичини. На його запрошення відгукнулося 74 родини з 24 німецьких колоній краю: Айнзінгена, Бандрова, Дебелівки, Долини, Костантинівки, Макової, Моосберга, Славитц, Шинтала та ін. Одними з перших на новому місці поселилися Фрідріх Баумунг, Йоганн Буртгардт, Якоб Гак, Карл Фрідріх, Христіан Штрайб, що назвали нововиникле поселення на честь роботодавця – Бредтгайм²⁷. Вихідці з колоній Грабовець, Йосипсберг, Угартсберг, Угартсталь 1883 р. на землях села Малої Кам'янки заснували Северинівку. Одними з перших тут поселилися Петер Грос з Грабівця, Барбара Вебер з Йосипсберга, Софія Фрей з Угартсберга й Георг Вальтер з Угартсталя. Ця невеличка колонія кальвіністів Покуття 1922 р. налічувала 86 німців, була досить згуртована, мала свою школу та молитовний дім²⁸.

У Тисменицькій мікросистемі розселення виникла тільки одна дочірня колонія – Могила, яку засновано 1820 р. німецькими переселенцями з Бригідау, Ляндестроя, Костантинівки і Нового Бабилону. Належала до малих колоній, 1908 р. налічувала 14 родин німців чисельністю 80 осіб, що брали активну участь у громадському житті. Водночас у Богородчансько-надвірнянській мікросистемі розселення виникло дві дочірні колонії: Монастирчани та Рафайлів (з 1946 р. – Бистриця). Німецька колонія в Рафайлові на Надвірнянщині заснована приблизно 1860 р. переселенцями з богемських колоній Долинщини, що спеціалізувалися на вирубці лісу, який сплавляли потоком до Бистриці-Надвірнянської. Станом на 30 травня 1930 р. тут мешкали чотири несполонізовані німецькі родини католицького віросповідання: Філіпа Бола, Яна Геклера, Яна Голара та Карла Югаса²⁹. У Монастирчанах на Богородчанщині німецька громада склалася орієнтовно 1880 р., була заснована вихідцями з Горохолина і Ляндестроя³⁰.

Снятинська мікросистема розселення складалася виключно з дочірніх колоній. До її складу входили три дочірні колонії: Августдорф, Новоселиця і Рудольфсдорф. Першою з них німці заснували Августдорф. У польській і німецькій історіографії зазначається, що колонія виникла 1835 р. Насправді початки цієї колонії сягають 3 жовтня 1833 р., коли снятинський магістрат дозволив німецьким колоністам осісти на міських землях. Це рішення було підтверджено коломиїськими властями 31 жовтня 1833 р. Ініціаторами утворення колонії були Йоганн Каспер, Георг Попп та Генріх Боленбах. Колонію названо на честь снятинського бургомістра Августа Теодоровича, який дозволив німецьким переселенцям поселитися в межах Снятина. У 1846 р. Августдорф налічував 26 родин, які були вихідцями з 7 німецьких колоній Галичини: Бедриківців, Йосипсберга, Конопківки, Кьонігберга, Ляндестроя, Угартсберга і Угартсталя та німецької громади Надвірної³¹.

У Новоселиці німецька громада виникла у зв'язку з розробкою місцевого родовища бурого вугілля. Одними з перших у цьому покутському селі поселилися приблизно 1868 р. Іван (Йоганн) Кохманн та Петро (Петер) Кохманн. Тут осідали, в основному, німці католицького віросповідання. Для своїх потреб 1882 р. вони збудували костюл. Першим душпастирем віруючих католицької громади був теж німець – Ігнатій Шуберт (1849 – 1909, похований у цьому селі). Основна маса новоселицьких німців-шахтарів виїхала 1900 р. в багатий вугільний басейн у районі теперішнього польського міста Ястшемб'є, а деякі емігрували до Канади і США. У міжвоєнний період німецькі родини, що мешкали в Новоселиці, українізувалися або полонізувалися. Під час Другої світової війни кілька ополячених родин німців переїхали до Німеччини, а інші переселилися у 1944 р. з села хто куди. Наприклад, родина Владислава Халупи опинилася в Калуші³². Рудольсдорф виник 1883 р. на землях села Стецевої. Його засновниками були колоністи з Августдорфа та буковинської колонії Гінтервальден. Колоністи-переселенці назвали колонію на честь принца австрійського двору Рудольфа. Тут мешкали німці лютеранського і католицького віросповідання, що спочатку належали до лютеранської парафії в Заліщиках. Розквіт колонії припадає на 1900 р., коли, за переписом, у ній проживало 3 євреї, 12 поляків, 46 українців і 235 німців. У 1909 р. німецькі колоністи цього поселення подалися до Пруссії. Станом на 20 грудня 1911 р. в Рудольфсдорфі мешкали 1 єврейська, 2 вірменських, по 3 німецьких і польських та 30 українських родин. З 1927 р. Рудольфсдорф місцеві мешканці називають Стецівкою³³.

У межах Львівського Прикарпаття східногалицькі німці заклали наступні дочірні колонії: Мервичі (1800), Завадів (1801), Острів (1815), Думби (1820), Літня, Соболівка, (1829), Грабовець, Новини (Старий Язів), Нойгоф (1830), Старі Олексичі (1835), Броніславівка (1838), Красічин (1844), Демня Вишня, Керниця (1848), Нова Горожанка (1850), Товщів-Милятичі (1854), Генриківка (1859), Воля Облазницька, Егрнфельд, Каролівка (1864), Нова Тухолька, Угерсько (1865), Богданівка (1866), Підгірці, Подусільна, Тростянець, (1870), Константівка (1872), Мальмансталь (1874), Левандівка, Добровляни (1875), Нінів Долішний, Рудольсгоф (1880), Гайнріхсдорф (1882) Регдорф (1883; Сарнівка), Глинна (1885), Мюллерсдорф (Вайсманівка), Борислав (1895), Лавочне (1898), Контраверс (1899), Тустановичі (1900)³⁴. Дочірні колонії Львівського Прикарпаття ущільнили десять мікросистем розселення східногалицьких німців: Бродівську, Кам'янку-Буську, Городоцьку, Жовківську, Золочівську, Перемишлянську, Пустомитівську, Радехівську, Сколівську та Стрийську. У першій засновано дочірню колонію Каролівку, другій – Егрнфельд, третій – Нойгоф, Мюллерсдорф, четвертій – Мервичі, п'ятій – Броніславівку, шостій – Гайнріхсдорф й Подусільну, сьомій – Богданівку, Левандівку, восьмій – Рудольсгоф (1880), дев'ятій – Демня Вишня, Лавочне, десятій – Воля Облазницька, Грабовець, Завадів, Старі Олексичі, Угерсько й Контраверс³⁵.

Перша дочірня колонія східно-галицьких німців на Львівському Прикарпатті з'явилася в с. Мервичі на Жовківщині, друга – в с. Завадів на Стрийщині, а третя – в с. Острів поблизу містечка Щирця на Пустомитівщині. Нової назви переселенці не дали, а тому вона майже нікому не була відома, на думку Ф. Зеєфельдта називалася Новий Щирець. Засновниками цієї дочірньої колонії були вихідці з двох найближчих колоній Айнзіделя та Розенберга, які тут

поселилися 1815 р. Станом на 26 жовтня 1820 р. у ній мешкало 12 сімей німецьких переселенців: Фердинанда Кляйна, Антона Ліндштайна, Якоба Мора, Йоганна Мюллера, Якоба Мюллера та ін.³⁶ Найбільше вихідців із львівських материнських колоній дав Йосипсберг. На думку В. Куна, дочірні колонії Криниця і Літня на Дрогобиччині були засновані саме йосипсберзькими німцями. Щоправда, архівні документи стверджують, що останню громаду німців одночасно заснували колоністи з Йосипсберга та Кьонігсау³⁷. У Дрогобицькій мікросистемі розселення, крім названих, виникли ще дві німецькі дочірні громади, пов'язані з розвитком нафтопромислу в околиці: Борислав і Тустановичі. Бориславська дочірня колонія сформувалася не пізніше 1895 р., була досить великою. У Тустановичах проживання німців вперше зафіксовано нами у 1900 р.³⁸

У Жовківській мікросистемі розселення після Мервич однією з перших дочірніх колоній засновано Константівку. Свій відлік вона бере з 1872 р., коли чотири родини католицького віросповідання з Німецьких Ланів і Ягоні осіли на 855 йогах лісових земель, куплених у власника села Зубів Міст Костянтина Поппари. Потім до них приєдналися вихідці з Брукенталя. Кожний колоніст, що тут поселився, мав не менше 25 йохів землі. Колоністи назвали своє новозасноване поселення ім'ям власника села³⁹. Друга дочірня колонія Рудольфсгоф закладена 1880 р. вихідцями з Сапіжанки та Кривулянки. На час заснування вона налічувала 23 німецькі родини. Отже, це була колонія німців католицького (кривулянці) і лютеранського (сапіжанці) віровизнання⁴⁰. Через три роки утворено Регдорф, засновниками якого були Антон Якобш, Генріх Мюллер і Йоганн Тарський. Вони закупили в графа Станіслава Сарнецького 240 йохів лісової землі і заснували з вихідців Ягоні колонію з 18 німецьких господарств⁴¹. Найпізніше, у 1882 р., виник Гайнріхсдорф, який заклали колоністи Багінсберга, Дорнфельда і Унтерфельда⁴². В. Кун стверджує, що на теренах Кам'яно-Струмилівської (Бузької) мікросистеми німецького розселення виникло три колонії: Генриківка, Рудольфсдорф і Регдорф. Першу засновано близько 1859 р. Це була маленька колонія, яка не мала власного самоврядування, за адміністративним підпорядкуванням належала до Теодорсгофа. Українці цю колонію прозвали Копань. На думку В. Куна, документів про неї не збереглося, а тому про її заснування нічого не відомо.

Поблизу Львова виникли три дочірні колонії: Богданівка, Левандівка та Мюллерсдорф (по іншому – Вейсманівка, на честь власника маєтку, який дозволив їм тут поселитися). Першою засновано Левандівку на землях села Білогорщі. Назва її походить від однойменного фільварку, закладеного 1857 р., який належав власнику Левандівському. Колонію започатковано між 1863 і 1867 рр. Першим поселенцем Левандівки серед німців був Якуб Шліхтер, 1870 р. до нього приєднався Томаш Вершнер з Білогорщі. Пізніше на Левандівці поселилися німці – залізничники зі Львова. По суті, вона й була їх колонією, а розвивалася Левандівка дуже бурхливо. Якщо 1880 р. тут було 4 будинки з 32 мешканцями, то 1890 р. – вже 9 осель, у яких мешкало 102 особи. Отже, протягом десяти років Левандівка з фільварку – присілка села Білогорщі виросла в окремий населений пункт. За даними Білогорщівської гміни від 30 липня 1925 р., в Левандівці налічувалося 4922 мешканців. За віросповіданням тут проживало 3524 римо-католиків, 1056 греко-католиків, 266 євангелістів та 76 юдеїв. У подальшому Левандівка розросталася і дійшла до межі Львова. Цим скористалася львівська

міська влада і 1931 р. приєднала поселення до міста. Багатонаціональне населення колонії брало найактивнішу участь у суспільному житті як Левандівки, так і Львова. Зокрема, відомо, що німці мали тут свою школу, драматичний гурток, касу Раффайзена, а українці – церкву, приватну національну школу, осередки культурно-освітніх організацій “Просвіта”, “Союз Українок”, “Пласт”, “Рідна Школа”, “Українська захоронка” і хор, який засновано 1913 року⁴³.

Богданівська дочірня колонія німців утворилася не пізніше 1866 р. У 1881 р. вона налічувала 15, а в 1889 р. – 29 німецьких родин. В. Кубійович вважає, що вони були вихідцями з німецької громади Львова. Мешканці німецької громади Богданівки були активними в громадському житті, мали свій осередок “Спілки Густав Адольф”, “Спілки німців християн Галичини”, касу Раффайзена, гурток художньої самодіяльності тощо. Активістом серед німців Богданівки був Петер Герберт (1866 – 1937)⁴⁴. Водночас Мюллерсдорф виник на землях села Артищів. У цьому селі колоністи-переселенці з колонії Нойгоф (виникла в 1831 р. на південь від Городка⁴⁵), десь біля 1872 р., закупили панську не введenu в сільськогосподарський обіг землю. Вони покопали рови, осушили ґрунт, викорчували значну площу чагарників і перетворили непридатні землі в орні поля. Нову колонію нарекли Мюллерсдорфом на честь першого поселенця: Йоганна Мюллера, який купив ці землі. 1880 р. ця дочірня колонія налічувала 120 німців⁴⁶.

Вихідці з німецької громади повітового міста Бібрки, колоній Гартфельда, Дорнфельда, Карачинова і Шингала, села Псари на Рогатинщині та Старого Села на Бібрщині заснували дочірню колонію в Товщеві, яка 1820 р. тільки почала формуватися і складалася з чотирьох родин німців⁴⁷. У Товщеві чисельність німецької громади інтенсивно зростала впродовж 1854 – 1859 рр., колонія належала до середньонаселених у Східній Галичині. Так, в 1854 р. вона налічувала 5, 1859 р. – 18, а 1898 р. – 44 німецьких господарства з населенням 238 осіб. Колонія припинила своє існування в 1912 р. Щоправда, дві німецькі родини все-таки не покинули Товщева і мешкали тут аж до початку Другої світової війни⁴⁸.

Стрийська мікросистема була ущільнена дочірніми колоніями у Волі Облазницькій, Грабівцях, Дулібах, Контраверсі, Ніневі Горішньому, Старих Олексичах⁴⁹. Однією з перших дочірніх колоній Стрийщини була громада німців села Дуліби. Перші п'ять родин німецьких поселенців у цьому селі згадуються в 1820 р. Дочірня колонія в Грабівці закладена 1830 р. переселенцями з Бригідау, Гельзендорфа, Йосипсберга і Стрия⁵⁰. Близько 1835 р. сформувалася дочірня колонія в Старих Олексичах, громада налічувала 5 німецьких господарств. На той час тут мешкало сім родин німців, які, вірогідно, були вихідцями з Гельзендорфа і Нових Олексич. У першій материнській колонії тоді проживало 53, а в другій – 13 сімей німців⁵¹. У Волі Облазницькій колонію німців було сформовано в 1874 – 1875 рр. з колоністів Махлинця. У Ніневі Горішньому дочірня колонія виникла з 14 сімей німців-переселенців Пьохерсдорфа⁵². Наймолодшою дочірньою колонією стрийської мікросистеми розселення став Контраверс, заснований 1899 р. на землях села Махлинця⁵³.

Сколівська мікросистема розселення була представлена трьома дочірніми громадами німців: Демні Вишній, Лавочному і Тухольці. Перша дочірня колонія виникла на землях села Тухолька. Її початки сягають 1865 р., коли сюди переселилися вихідці з Карлсдорфа. У Лавочному приблизно 1878 р. першим осів

Адольф Кляйнкопф зі Стрия. Тут німецька протестантська громада сформувалася не пізніше 1897 р., оскільки у звіті стрийського пастора за 1898 р. зазначається, що вона налічує 25 родин лютеранського віровизнання⁵⁴. Третя дочірня колонія східногалицьких німців на Сколівщині виникла близько 1888 р. в Демні Вишній у маєтку Шмідта, який заснував деревообробну фабрику. На ній працювали колоністи з Бригідау, Гельзендорфа, Йосипсдорфа, Кьонігсау, Махлинця та Нового Болехова (Ной Бабілона). Переселенці належали до двох конфесій: католицької та лютеранської. Католики ходили на богослужіння до костьолу в Сколе, а лютерани мали молитовний дім на місці. Німці католицького віросповідання богослужіння слухали польською мовою, а лютеранського – рідною, німецькою. Діти німців ходили в початкову школу, в якій заняття проводилися польською мовою. Рідну мову школярів вивчали з другого класу як іноземну⁵⁵.

У прилягаючій до стрийської мікросистеми розселення миколаївській околиці теж було засновано дві дочірні колонії. Першу заклали німецькі колоністи, що, починаючи з 1811 р., осідали в селі Завадові поблизу Миколаєва. Найбільше їх поселилося в 1875 – 1890 рр., коли сюди прибули Крістіан Геніг, Матгяс Голінгер, Міхаель Зонгайм, Вільгельм Мюллер та ін.⁵⁶. Другу сформували переселенці з Дорнфельда, що 1852 р. в містечку Миколаєві вже мали свою самостійну громаду. Водночас Кам'яно-Буська мікросистема розселення, як уже зазначалося, мала тільки одну дочірню колонію: Егрнфельд, засновану 1883 р. на землях села Багятичі німецькими переселенцями з Німецьких Ланів і Туринки⁵⁷. У Золочівській мікросистемі розселення нам відома одна дочірня колонія – Броніславівка. Вона була заснована 1838 р. *, вихідцями з Дорнфельда, Сапіжанки і Соболівки на землях села Плугова. На момент виникнення складалася з 15 господарств, з яких три були бідняцькими⁵⁸.

У сусідній Бродівській системі розселення теж засновано одну дочірню колонію – Каролівку. Її започатковано на землях села Лешнова. Власник цього поселення Кароль Шинський в 1864 р. продав частину свого земельного маєтку німцям, які мешкали в Романівці, Станині, Сушному і Щиглівці на Радехівщині. Переселенці з цих німецьких громад українських сіл назвали нововиниклу дочірню колонію на честь згаданого власника Каролівкою. У 1880 р. Каролівка налічувала 36 господарств і 245 мешканців⁵⁹.

Що стосується Тернопілля, то тут виникли тільки три дочірні колонії: Конопківка (1819), Полівці (1820) й Добрівляни (1825). Перша заснована з ініціативи барона Конопки, власника Микулинецького ключа на Теробовлянщині. Він на землях села Кривки поблизу Микулинців дозволив осісти вихідцям трьох материнських колоній німців: Йосипова, Мирова і Генріхсгофа та німецької громади Радехова⁶⁰. Друга колонія виникла з ініціативи власника села Полівці на Чортківщині Йосипа Орловського, який уклав з 16 родинами колоністів з Йосипсберга контракт на поселення. Оскільки Й. Орловський порушував умови контракту, то між ним і колоністами виник конфлікт, який завершився підписанням 17 жовтня 1832 р. нового контракту. Ця колонія ввійшла до складу Заліщицької мікросистеми розселення. Першими поселенцями цієї дочірньої колонії були Георг Гереель, Якоб Гевер, Філіпп Гібубль, Генріх Готтманн, Франц Даніель, Адам

Крістманн, Йоганн Ландвер, Мартін Ланіфнірд, Йоганн Лоос, Йозеф Міллер та Конрад Шмід. Потім до них підселилися вихідці з села Бедриківців на Заліщанині⁶¹. Третя дочірня колонія появилася між 1820 і 1824 рр. на землях села Добрівляни поблизу Заліщик. Станом на 1 серпня 1825 р. вона налічувала п'ять родин, що були вихідцями з колонії Бедриківці. Надалі німці цієї колонії, яка постійно згадується в документах до 1858 р., вірогідно, полонізувалися. Так, перепис населення 1880 р. засвідчив, що в Добрівлянках з національних меншин католицького віросповідання мешкали лише поляки⁶².

Таким чином, процес появи дочірніх колоній на теренах досліджуваного регіону був довготривалим – 130 років. Хронологічно він охоплює період з 1800 по 1931 рр., коли на землях села Турка на Коломийщині оформилася остання дочірня колонія. Поява дочірніх колоній у Східній Галичині зумовлена аграрним перенаселенням материнських колоній та звичасвим правом німців. З 66 виниклих дочірніх колоній Східної Галичини 23 припадає на сучасну Івано-Франківщину, 40 – на Львівщину і 3 – на Тернопільщину. Засновниками дочірніх колоній були вихідці з материнських – німців усієї Галичини. Щоправда, до них підселялися також німецькі колоністи з Буковини, але притік останніх був невеликим. Дочірнє розселення німців у Східній Галичині є цікавою сторінкою не лише в історії німецької меншини, а й українського народу, адже з ним пов'язано виникнення багатьох населених пунктів досліджуваного регіону, які існують до сьогодні як українські.

¹ M. L. Deutsche Tochttersiedlungen in Galizien // Zeitweiser des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien auf das Jahr 1914. – Lemberg, 1914. – S. 100 – 107.

² Kuhn W. Das deutsche Siedlungswerk in Galizien in der österreichischen Zeit // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. 2 Auflage. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1980. – Bd. I. – S. 46 – 50.

³ Кубійович В. Етнічні групи Південнозахідньої України (Галичини) на 1.1. 1939 [р.]. Національна статистика Галичини. – Мюнхен, 1983. – С. 20, 34, 88, 119, 121, 123, 124.

⁴ Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині. (1772 – 1942). Частина I (1772 – 1923). – Коломия: Вік, 2002. – С. 29 – 59.

⁵ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАЛ), ф. 453, оп. 1, спр. 1717, арк. 7 зв.; Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiory na Wawelu (далі – АРКЗВ), Teki Schneidera, sygn. 1819, k. 79, 85; sygn. 1853, k. 53.

⁶ ЦДАЛ, ф. 146, оп. 18, спр. 1189, арк. 29.

⁷ Schneider L. Das Kolonisationswerk Jozef II in Galizien. Darstellung und Namenlistem. – Leipzig, 1939. – S. 46.

⁸ ЦДАЛ, ф. 453, оп. 1, спр. 1298, арк. 15 – 20, 28; спр. 1824, арк. 19 зв.

⁹ M. L. Deutsche Tochttersiedlungen in Galizien... – S. 100 – 107.

¹⁰ ЦДАЛ, ф. 20, оп. 16, спр. 70, арк. 125, 129, 202 – 206.

¹¹ Das Deutschtum in Galizien. Seine geschichtliche Entwicklung und gegenwärtige Lage. – Lemberg, 1914. – S. 81.

¹² Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 474; Das Deutschtum... – S. 31; Special Orts Repertorium von Galizien. – Wien, 1893. – S. 146; Gemeindelexikon von Galizien. – Wien, 1907. – T. XII. – S. 169.

¹³ Gemeindelexikon... – T. XII. – S. 169; Інформація респондента Р. Вастеля. Записано 20 січня 2000 р.

¹⁴ Діло. – 1886. – 4 жовт. – С. 2.

¹⁵ Special... 1893. – S. 147; Gemeindelexikon... – T. XII. – S. 168.

¹⁶ Evangelisches Gemeindeblatt. – 1936. – № 8. – S. 119; Gemeindelexikon... – T. XII. – S. 210; Quirini-Popławski R. Kaplica publiczna w Broszniowie-Osadle // Materiały do dziejów sztuki sakralnej. – Kraków, 2002. – T. 10. – S. 76; Кубійович В. Етнічні групи... – С. 118.

¹⁷ Deutsche Volksblatt für Galizien (далі – DVG). – 1908. – 7 Dec. – S. 8.

¹⁸ ЦДАЛ, ф. 427, оп. 3, спр. 51, арк. 18.

* За іншими відомостями 1841 р. (Deutsche Volksblatt für Galizien. – 1910. – 21 Octob. – S. 8.)

¹⁹ Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 6625, арк. 1-10; спр. 7225, арк. 1 – 15.

²⁰ Там само, ф. 186, оп. 1, спр. 6625, арк. 1; N. N. Das Deutschtum in den ostgalizischen Bezirken Dolina und Kalusz // Kalender des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien auf das Jahr 1911. – Lemberg, 1911. – S. 143.

²¹ DVG. – 1908. – 26 Oktob. – S. 9.

²² ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 1, спр. 6625, арк. 62 – 98.

²³ APKZW, Teki Schneidera, sygn. 1812, k. 3, 14, 33.

²⁴ Ostdeutsche Volksblatt (далі – ODV). – 1933. – 30 Apr. – S. 3; 7 Mai. – S. 3.

²⁵ DVG. – 1907. – 7 Dec. – S. 2 – 3.

²⁶ Ibid.

²⁷ Сиреджук П. Бредгайм // Енциклопедія Коломийщини. Зшиток 2, літера Б. – Коломия: Вік, 1998. – С. 96; Aus der Geschichte Bredtheims. Nach der Chronik von Jakob Radtke und Edmund Fischer // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. 2 Auflage. – Stuttgart-Bad Cannstatt i Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1980. – Bd. I. – S. 530.

²⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). МК (e), sygn. 195, k. 140.

²⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 4, спр. 111, арк. 62.

³⁰ Das Deutschtum... – S. 93.

³¹ AGAD. KM. (e) sygn. 198, k. 1 – 16, 108 – 134; ЦДІАЛ, ф. 20, оп. 11, спр. 111, арк. 355 – 365; ф. 146, оп. 78, спр. 254, арк. 75, 108, 120, 133 – 135, 148; Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi. – Lwów, 1871. – T. 1. – Z. 5. – S. 389.

³² ДАІФО, ф. 40, оп. 1, спр. 209, арк. 59, 60; ф. 62, оп. 1, спр. 183, арк. 58; APKZW, Teki Schneidera, sygn. 1154, k. 304; Catalogus uniwersi wenerabilis cleri saecularis et Regularis Archidiocesis Leopoliensis Ritus Latini pro anno domini 1910. – Leopoli, 1910. – P. 296.

³³ ЦДІАЛ, ф. 179, оп. 2, спр. 2444, арк. 19, 20; ф. 427, оп. 1, спр. 1112, арк. 2 – 4; ДАІФО, ф. 1453, оп. 2, спр. 14, арк. 79 – 80; Gemeindeflexikon... – Wien, 1907. – T. XII. – S. 614; DVG. – 1908. – 18 Jan. – S. 8; Громадський голос. – 1911. – 20 груд. – С. 6.

³⁴ Schmidt J. Die deutschböhmisches Siedlungen im Zydaczower Bezirke // Kalender des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien auf das Jahr 1913. – Lemberg, 1913. – S. 140 – 142.

³⁵ Kuhn W. Die jungen Deutschen sprachinseln in Galizien. – Münster, 1930. – S. 62, 64.

³⁶ ЦДІАЛ, ф. 20, оп. 12, спр. 136, арк. 5 – 10, 182 – 200; Seefeldt F. Dornfelds Chronik. 150 Jahre Auslandsdeutsenschicksal. – Plauen V., 1936. – S. 156.

³⁷ ЦДІАЛ, ф. 453, оп. 1, спр. 1275, арк. 69.

³⁸ Kuhn W. Die jungen... – S. 62; DVG. – 1907. – 7 Dec. – S. 2.

³⁹ Kuhn W. Die deutschen Siedlungen bei Kamionka-Strumilowa // Deutsche Blätter in Polen. – 1928. – Hf. 11. – S. 518.

⁴⁰ Ibid – S. 519.

⁴¹ Ibid.

⁴² DVG. – 1910. – 15 Aug. – S. 7.

⁴³ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 291, арк. 88, 98; ф. 348, оп. 1, спр. 6876, арк. 1 – 12; ДАЛО, ф. 7, оп. 1, спр. 587, арк. 9; APKZW, Teki Schneidera, sygn. 123, k. 186; Special Orts-Repertorium. – Wien, 1886. – S. 226.

⁴⁴ Кубійович В. Етнічні групи... – С. 121; DVG. – 1911. – 18 Aug. – S. 4; 1912. – 15 März. – S. 2; ODV. – 1937. – 10 März. – S. 3; 28 März. – S. 4.

⁴⁵ DVG. – 1912. – 16 Sept. – S. 4.

⁴⁶ Słownik Geograficzny... – 1881. – T. 1. – S. 255.

⁴⁷ Seefeldt F. Dornfelds Chronik... – S. 156.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Geistlinger H. Neu Oleksice // Gelsendorf. 1782 – 1940. – Grosostheim, 2001. – S. 81.

⁵⁰ ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 1, спр. 6486, арк. 1 – 10; APKZW, Teki Schneidera, sygn. 457, k. 185 – 191.

⁵¹ ЦДІАЛ, ф. 427, оп. 3, спр. 51, арк. 15.

⁵² DVG. – 1907. – 28 Sept. – S. 6.

⁵³ DVG. – 1908. – 18 Jan. – S. 8; 10 Apr. – S. 6; 20 Now. – S. 7; 4 Dec. – S. 6.

⁵⁴ ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 1, спр. 6668, арк. 5 зв.

⁵⁵ DVG. – 1908. – 18 Jan. – S. 8; 1912. – 22 Now. – S. 5.

⁵⁶ ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 1, спр. 6528, арк. 3, 8, 10, 13, 15, 17 зв.; 198 зв., 204 зв., 228 зв.

⁵⁷ DVG. – 1908. – 4 Jan. – S. 7.

⁵⁸ DVG. – 1910. – 26 Jul. – S. 3; Müller E. Bronislawówka. // Zeitweiser Galiziendeutschen. – 2003. – S. 106.

⁵⁹ DVG. – 1910. – 12 Dec. – S. 7.

⁶⁰ Ibid. – 1908. – 14 Aug. – S. 8.

⁶¹ ЦДІАЛ, ф. 427, оп. 1, спр. 632, арк. 1-30; DVG. – 1908. – 28 Febr. – S. 9; 14 Aug. – S. 8.

⁶² ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 1, спр. 8318, арк. 1; спр. 8319, арк. 1.

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Українці Галичини та Буковини у 60-х роках ХІХ ст., скориставшись реформами в Австро-Угорщині, вступили у новий період історичного розвитку, позначений зростанням національної свідомості, що позначилося на культурному, громадському та політичному житті.

Відповідно до статті 19 Основного закону держави від 21 грудня 1867 р. всі народи Австро-Угорщини одержали однакове право на розвиток і збереження своєї мови та культури. Визнавалася рівноправність усіх крайових мов у школі, державних установах та громадському житті. Держава зобов'язувалася кожному з народів створити необхідні умови для здобуття освіти рідною мовою. Проте стаття про рівноправність народів і мов не одержала подальшого тлумачення в законодавстві, тому трактувалася по-різному у залежності від розстановки політичних сил¹.

Розвиток української освіти в Галичині зіткнувся з великою кількістю проблем. Крайовим шкільним законом у Галичині від 22 червня 1867 р. в навчальних закладах краю було запроваджено польську мову як обов'язковий предмет. Юридично цей закон втратив силу 21 грудня 1867 р. разом із прийняттям австрійської конституції, де в першу чергу, дітям було надано право навчатися рідною мовою, а другу крайову мову для вивчення вибирати на власний розсуд. Однак у Галичині всупереч усім юридичним правилам закон від 22 червня 1867 р. діяв і сприяв колонізації українського населення краю. Натомість представники польської національності, які переважали в органах державної влади і місцевого самоврядування, дуже мало робили для розвитку освіти українською мовою². “Всі ці інститути, – як висловлювався політик Михайло Бобжинський, – працювали з усіх сил, щоб три з половиною мільйони українців Східної Галичини в найкоротший час відчули себе поляками”³.

Про розвиток шкільництва у Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. І. Франко писав: “Так основуються в Східній Галичині руські народні школи з польськими народними вчителями, що часто зовсім не вміють по-руськи; видаються руські учебники, нав'язані польським патріотичним духом; так у руських народних школах кладуть на науку польської мови і історії більшу увагу, ніж на руську, і руські народні учителі переносяться в Західну Галичину, коли показують тільки слід руського патріотизму”⁴.

Позитивно вплинуло на розвиток української освіти Галичини введення у школах фонетичного правопису. За ним розпочалося укладання навчальної і наукової термінології, відбувалася ґрунтовна переробка змісту старих та написання нових підручників.

Навчальний процес переважної більшості дітей та молоді проходив у початкових та виділових школах, учительських семінаріях, гімназіях та інших навчальних закладах. Обов'язкова початкова шестирічна освіта в літературі того часу отримала назву “народна”. Діяли одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- та шестикласні початкові школи. Незалежно від кількості класів, усі вони давали

шестирічну освіту, а учні поділялися за роками навчання. Класом називалося приміщення, у якому мали навчатися 80 учнів з одним учителем. Якщо у селі до школи ходило менше 80 дітей, то, незалежно від року навчання, вони займалися в одного вчителя, і лише у шестикласній школі на кожний рік навчання був окремий клас й окремий вчитель. У таких школах відповідним був і рівень знань, якого досягали учні. Народна школа не давала право на вступ до школи середнього рівня. З цією метою були створені семикласні і восьмикласні виділові школи, що працювали у містах⁵.

Перші уніфіковані навчальні плани для галицьких шкіл (після реформи 1869 р.) було видано у 1870 р. За ними дітей навчали релігії, рідної мови, читання, другої крайової мови – польської, а також лічби, геометрії, природознавства, географії, історії, музики, малювання, фізкультури тощо. Відповідно до навчальних планів народні школи працювали без змін до 1893 р., коли було здійснено поділ шкіл на два типи: вищий (міський, де навчальні плани було зорієнтовано на підготовку майбутніх промислових робітників, службовців, а також учнів до вступу в середні навчальні заклади) і нижчий (сільський та маломістечковий, де особливу увагу приділяли формуванню в учнів знань та вмінь, що стосувалися сільськогосподарської праці)⁶.

Отже, вагомим здобутком народної школи Галичини було те, що вона давала дітям необхідну інформацію з різних галузей, розширювала світогляд, вчила розуміти навколишній світ. Проте вона мала і серйозний недолік: не ставила перед собою завдання підготувати дітей до вступу в середні і вищі навчальні заклади. Це робили лише міські виділові школи, що було значною перешкодою у здобутті українськими дітьми вищої та середньої освіти і не сприяло збільшенню інтелігенції серед українців.

У системі освіти Австро-Угорщини були навчальні заклади (педагогічні, медичні, промислові та інші), які розглядалися як середні, що не давали права вступати в університет. До них належали й учительські семінарії, які готували педагогів для народних шкіл. Їх діяльність ґрунтувалася на основі “Статуту організаційного для чоловічих і жіночих учительських семінарій” від 1871 – 1874 та 1909 рр., затверджених Міністерством освіти. Крайові шкільні ради (КШР) спеціальними постановами регулювали роботу семінарій⁷. Крім релігії, математики, фізики, хімії, історії, природознавства, польської (в Галичині), німецької та української (її вивчали не всюди), у семінаріях читали лекції з методики викладання окремих предметів у народній школі, з питань шкільного законодавства, ведення документації. Важливе місце відводилося загальному огляду історії педагогіки, психології дитини, суспільно-економічним наукам⁸. Термін навчання у семінаріях тривав 4 роки.

У 1909 р. в Галичині було створено чоловічі семінарії двох типів: мовно-рисункові (готували педагогів для міських багатокласних шкіл та приділяли значну увагу вивченню мов, математики, геометрії) і природничо-господарські (вели підготовку педагогів для сільських шкіл з посиленням вивченням природничих предметів та сільськогосподарської справи). Жіночі вчительські семінарії поділу не підлягали. 12 червня 1907 р. галицький сейм ухвалив закон, згідно з яким у Галичині дозволено було функціонування тільки двомовних семінарій. Повністю

українських державних навчальних закладів такого типу у Галичині не було, існували лише такі, де ряд предметів викладалися українською⁹.

Навчальні плани призначені, для народних шкіл Буковини, були однаковими для всіх міських і сільських початкових шкіл. Формально не існувало перешкод для відкриття україномовних учительських семінарій на Буковині.

Розвиток середньої освіти у досліджуваній період регламентувався “Організаційним нарисом гімназій і реальних шкіл Австрії”, що був затверджений 15 вересня 1849 р.¹⁰. Згідно з ним до навчального плану вносилися такі предмети, як історія, рідна і сучасні мови, математика та інші. У реальних гімназіях, на відміну від класичних, було суттєво зменшено кількість годин на вивчення грецької та латинської мов¹¹. У класичних гімназіях навчання тривало 8 років, а в реальних – 7. У нижчих класах цих навчальних закладів усі предмети, крім класичних мов і фізики, були органічним продовженням навчального навантаження початкової школи. У наступних класах навчальний матеріал ускладнювався і розширювався¹². Успішне закінчення класичної гімназії забезпечувало право вступу до всіх вищих навчальних закладів. Реальна гімназія готувала своїх випускників до навчання у вищих технічних та сільськогосподарських закладах, до роботи в адміністративних, торгівельних та інших організаціях.

Розвиток гімназійної освіти Галичини ускладнювався тим, що українські державні навчальні заклади створювалися досить повільно, і їх відкриття вимагало неабияких зусиль з боку громадськості¹³.

Отже, у державі було створено розгалужену систему освіти, яка чітко регламентувалася правовими документами. Для українців Галичини важливим стало також здобуття освіти рідною мовою у відповідних навчальних закладах. Наскільки вона була реальною, можна визначити за статистичними даними того часу.

У Галичині в 1881 р. у 3 тис. українських громад налічувалося 1529 відповідних початкових шкіл. Отже, майже для половини українських дітей доступ до освіти рідною мовою був складним. У 1908 р. кількість державних шкіл зросла і становила 2343¹⁴. Напередодні Першої світової війни у Галичині функціонувало близько 3 тис. народних шкіл, з яких 2 тис. шкіл були українськими¹⁵. Взагалі до народних шкіл ходило майже 670 тис. дітей, зокрема, до українських – близько 440 тис. 97% українських дітей навчалися рідною мовою і лише 3% – польською. Незважаючи на поступове збільшення навчальних закладів, у Галичині в 1914 р. 500 українських громад не мали своїх шкіл¹⁶. Іншою проблемою галицької початкової школи була мала кількість класів. Усі державні українські народні школи вважалися сільськими малокласівками, за винятком чотирикласної народної школи ім. М.Шашкевича у Львові.

Що стосується державних міських багатокласових шкіл, то ситуація була вкрай поганою. Якщо у 1911 р. в Австрії було 668 німецьких, 517 чеських, 6 сербсько-хорватських шкіл, то з українських шкіл не створено жодної. До 1914 р. ситуація на краще не змінилася¹⁷.

Серед українців Галичини і Буковини, взятих разом, письменними були у 1900 р. – 19,9%, а в 1913 р. – 37,25%. Отже, завдяки розвитку початкового шкільництва вдалося збільшити кількість письменних серед українського населення. Проте це був досить низький показник. Нижчим рівень письменності

був лише у сербохорватів – 35,48%¹⁸. Це свідчило про значну кількість невирішених проблем в українському шкільництві.

Для початкових шкіл педагогів готували учительські семінарії. У період 1871 – 1874 рр. в Галичині було створено 5 двомовних учительських семінарій, де окремі предмети викладалися українською. Серед них три чоловічі та дві жіночі семінарії. У 1909 р. кількість таких семінарій становила 10. Діяли коєдукаційна (мала чоловіче й жіноче відділення) семінарія у Заліщиках, а також жіночі семінарії у Львові, Перемишлі, Станіславі, Коломиї та чоловічі у Станіславі, Львові, Тернополі, Самборі, Сокалі [19]. Газета “Діло” у статті “Народні вчителі та вчительські семінарії” у 1904 р. критикувала устрій двомовних учительських семінарій і зазначала, що навіть до таких навчальних закладів важко вступити русинам, особливо це стосувалося жіночих учительських семінарій²⁰.

Розвиток україномовної гімназійної освіти в Галичині розпочався 1874 р., коли в усіх класах Львівської Академічної гімназії почали викладати українською мовою. У 1900 р. працювало три українські гімназії, а в 1914 р. – 6 повних державних гімназій (з них три двомовні) та одна неповна. У цей час поляки в Галичині мали 58 гімназій, а збільшення українських середніх шкіл штучно стримувалося (Галицький сейм не давав дозволу на їх відкриття)²¹. Це призвело до того, що майже половина українців змушені були навчатися у польських середніх школах. У Галичині на 675140 українців припадала одна середня державна школа, тоді як одна така польська школа припадала на 69361 особу цієї національності²². Отже, створення українських та польських гімназій не було пропорційним кількості населення обох національностей.

Не менш важливе значення для розвитку шкільництва у той час мала підготовка вчителів. Вона проводилася, як уже зазначалося, у вчительських семінаріях. Вимоги до абітурієнтів, а також перелік предметів, що вивчалися, проходження педагогічної практики, складання матури (випускних іспитів) говорило про те, що професійній підготовці вчителів приділяли велику увагу. Дуже часто відзначалося, що чотирьох років замало для засвоєння теоретичного і практичного матеріалу. Серйозним недоліком у підготовці вчителів було те, що заздалегідь не враховувалося, якою мовою буде користуватися у школі майбутній педагог²³.

Якщо семінаристи успішно склали випускні іспити, то одержували диплом, який давав право займати посаду вчителя лише тимчасово. Для того, щоб отримати місце “сталого” вчителя, щонайменше після дворічної роботи у школі, потрібно було успішно скласти ще один кваліфікаційний іспит. Він міг дати право вчителю викладати і у виділовій школі²⁴.

Усі, хто хотів отримати кваліфікацію вчителя середньої школи, повинні були закінчити хоча б чотири курси філософського факультету, скласти кваліфікаційні іспити, організація і проведення яких здійснювалися на основі спеціальних приписів, що вперше були видані як тимчасові ще у 1849 р. і вдосконалювалися у 1853, 1856, 1870 рр. Після трьох років бездоганної праці на постійній посаді викладачеві присвоювали звання професора²⁵.

Умови праці педагогів початкової школи не були простими. Особливо це стосувалося сільського вчителя, який дуже часто стикався з такими проблемами, як двозмінне навчання, переповнені класи, погано опалені шкільні приміщення,

невлаштованість власного побуту²⁶.

Педагоги початкових шкіл Галичини мали право на повну пенсію тільки після 40 років роботи у школі. Вони вважали це несправедливим, адже внаслідок складних умов праці тривалість життя вчителя була невеликою, тому небагато з них могли одержувати пенсію. Щось змінити в цьому плані у передвоєнний період не вдалося. Педагоги часто через недосконалість законодавства ставали жертвами упередженого відношення до них з боку влади. Саме вона не завжди погоджувалася вчительським подружжям надавати роботу в одній школі. У “Спогадах про Марійку Підгірянку” (дитячу письменницю і талановиту вчительку) її чоловік А.Домбровський згадував, що його в лютому 1908 р. було переведено на роботу у с. Ворона Товмацького повіту, а М.Підгірянку з двома маленькими дітьми залишилася у Рибно. Тільки у лютому 1910 р. завдяки українським депутатам Галицького сейму голова Крайової шкільної ради дозволив М.Підгірянці працювати у с. Ворона разом із чоловіком²⁷.

До українських вчителів, які працювали у школах Галичини, було також неоднакове ставлення з боку інспекторів. Так, на конференції у Чорткові окружний інспектор позбавив права голосу вчителя, який промовляв українською. Своє рішення він так аргументував: “Зрештою, у всіх округах розмовляють польською, то чому мій має бути гірший”²⁸.

Робота вчителя перебувала під жорстким контролем шкільної влади. Саме вона карала вчителів за порушення у роботі відповідно до тих дисциплінарних покарань, які були закладені у крайовому законі. Однак це не задовольняло педагогів, тому вони повели активну боротьбу за зміну дисциплінарного законодавства, яка в результаті виявилася успішною.

Умови праці педагогів середніх шкіл були набагато кращими, їхнє службове законодавство у багатьох пунктах співпадало з відповідним законодавством державних урядовців.

Крайові шкільні закони передбачали невеликі розміри заробітної плати вчителів. Періодичний орган польського вчительства у Галичині “Народне шкільництво” у 1896 р. писав, що утримання злочинця в тюрмі з доглядом коштувало 300 ринських. Учителів у Галичині, на яких уряд виділяв менше, ніж на утримання злочинця, було 2318 або 36% усього вчительського загалу.

Під тиском безперервних індивідуальних і колективних прохань Галицький сейм змушений був змінювати законодавство, що стосувалося оплати праці педагогів. Такі зміни проходили у 1875, 1889, 1892, 1902, 1907 рр., але жодна з поправок до закону про правові відносини учительства не могла реально покращити матеріального становища педагогів.

На початку ХХ ст. не тільки педагоги, а й уся демократична громадськість Галичини повели активну боротьбу за суттєве підвищення вчительської платні, яка через певний час принесла конкретні результати²⁹.

У кінці ХІХ ст. незавидне становище вчителів погіршувалося й тим, що вони не відігравали важливого значення у політичному житті суспільства. Педагоги не могли впливати на вирішення своєї долі через політичні партії, сейм та парламент. На початку ХХ ст. ситуація починає змінюватися, і вчительство перетворюється на важливий чинник суспільного життя. Це було зроблено завдяки українським політикам та діячам учительського руху.

Отже, незважаючи на те, що на законодавчому рівні було зроблено немало для розвитку шкільництва (в тому числі й українського), реальні обставини політичного, культурного та економічного життя держави не завжди позитивно впливали на нього. Кількість та функціонування українських початкових шкіл, учительських семінарій та гімназій яскраво демонстрували це. Важкою була підготовка вчителів у спеціальних закладах, складними були умови їхньої праці, які підсилювала низька заробітна плата та брак авторитету у суспільстві. Такі обставини негативно впливали на розвиток національної освіти, без якої поступ українців Австро-Угорщини був неможливий. Тому дуже важливо, що українці намагалися скористатися демократичними нормами, закладеними в Основному законі держави, загальноавстрійському шкільному законодавстві, для захисту прав української школи та освітян на вільний національний розвиток.

1. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С. 97.
2. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1910. – Т. II. – С. 108.
3. Федорович К. Українська школа під польським ярмом в Сх. Галичині. – Відень, 1921. – С.3.
4. Франко І. Поляки і русини // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986. – С. 324.
5. Курляк І. Народне шкільництво у Галичині (другої половини XIX – початку XX ст.) // Педагогіка і психологія. – 1995. – №1. – С. 145.
6. Там само.
7. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772 – 1939 рр.) // Рідна школа. – 1998. – №7 – 8. – С. 38.
8. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 547, оп. 1, спр. 27, арк. 15.
9. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772 – 1939 рр.) // Рідна школа. – 1998. – №7 – 8. – С. 39.
10. Петрюк І. Гуманітарна спрямованість гімназійної освіти кінця XIX – початку XX ст. // Гуманітарна освіта – фактор світової інтеграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Частина III. – Чернівці, 1998. – С.170.
11. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 407, оп. 1, спр.1, арк. 55.
12. Там само, ф. 38, оп. 1, спр. 2, арк. 11.
13. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. III. Архів Б.Д. Грінченка №39415 – 394135. Смоль-Стоцький С. Колекція листів. 1893-1894. – Арк. 10.
14. Österreichische Statistik. – Wien, 1851 – 1910. – S. 215.
15. Österreichische Statistik. Neue Folge. – Wien, 1913 – 1916. – S. 512.
16. Васильович Г. Шкільництво в Україні. – К., 1996. – С. 17.
17. Австрія П. Австрійський парламент. Національності Австро-Угорщини. Культурне життя Австрії. Народна освіта в Австрії. – Відень, 1918. – С. 10.
18. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – С. 82.
19. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772 – 1939 рр.) // Рідна школа. – 1998. – №7-8. – С. 39.
20. Луків О. Розвиток структури польських і українських освітніх закладів у Східній Галичині (1900 – 1939 рр.). – Тернопіль, 1996. – С.196.
21. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1910. – Т. II. – С. 109.
22. Ступарик Б. З історії розвитку гімназійної освіти // Український освітній журнал. – 1994. – №1. – С. 64.
23. Кошелева Н. Організації українського вчителства у Східній Галичині в 1881 – 1914 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 109.
24. ДАІФО, ф. 278, оп. 1, спр. 25, арк. 158.
25. Ступарик Б. З історії розвитку гімназійної освіти // Український освітній журнал. – 1994. – №1. – С.64.
26. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 358, оп. 2, спр. 43, арк. 23.
27. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. Ф. 175, спр. 32 (Спогади про Маріюку Підгорянку її чоловіка Августина Волошина (Домбровського). – Зош. 2. – Арк. 11.
28. Луків О. Розвиток структури польських і українських освітніх закладів у Східній Галичині (1900 – 1939 рр.). – Тернопіль, 1996. – С.170.
29. Вчительська платня в Галичині // Діло. – 1914. – 15 березня.

В'єслав Лукаш МАЦЕЖИНСЬКИЙ

РОЗВИТОК ПРЕСИ У ГАЛИЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Проблеми галицької преси XIX – початку XX ст. вже стали предметом вивчення окремих науковців, результатом якого була поява синтетичних праць (І.Гомоля, Є.Мислінський)¹. Цей процес дослідження вилився і в окремих монографічних роботах, статтях і нарисах, присвячених цілому комплексу проблем історії розвитку преси². В обширній пресознавчій літературі розвиток періодичних видань подається у контексті господарсько-економічного розвитку³, виникнення і діяльності національних організацій і товариств, організаційного оформлення і роботи політичних партій і груп⁴.

У Галичині переломним періодом для розвитку місцевої преси було здобуття крайової автономії і зміцнення її протягом 1867–1872 рр. Конституція 1867 р. скасувала концесійну систему і проголосила рівність преси у рамках чинного законодавства⁵. Автономний стан провінції у межах Австро-Угорщини викликав поживлення у сфері економіки і культури, однак нове карне право від 23 травня 1873 р. зберігало цензурні обмеження. Стосовно преси конфіскація могла відбуватися через суди, встановлювалася заборона на поширення усього або частини накладу видання, створювалися перешкоди у пересилці видання закордонним передплатникам. Обмежував розвиток преси так званий журналістський штампель (податок, що був ліквідований 1 січня 1900 р.), а також податок за публікацію оголошень. Значним економічним стимулом для видавців стало рішення від 9 липня 1894 р. про скасування положення щодо обов'язкової застави при заснуванні щоденних газет і тижневиків. Виконання цього припису було головною причиною створення до 1894 р. великої кількості галицьких двотижневиків і місячників, яких правило застави не стосувалося.

Таким чином, обов'язкова наявність ліцензії, застави, репресивна цензура, штампельні оплати, податок за публікацію оголошень майже три десятиліття гальмували розвиток преси, яка значно збільшилася на початку XX століття. Головним чином “знесення штампеля” спричинило до збільшення накладів. З часом було лібералізовано і цензуру. На думку Є.Мислінського, від початку XX ст. цензура контролювала у Галичині переважно ліву пресу, а також українські національні видання, що ж до інших видань, то вона не завжди вникала у підтексти та ідеї окремих статей. Вплив правових приписів на розвиток преси зменшився лише перед Першою світовою війною⁶.

Низький освітній рівень, зубожілий стан переважної частини населення, заборона публічного продажу преси поза концесійованими пунктами вели до того, що головними осередками розповсюдження видань були лише великоміські середовища (Львів і Краків), домінував особливо Львів (див. таблиця 1):

Таблиця 1.

Участь львівського осередку на ринку преси у Галичині 1881–1910 рр.⁷

Рік	Загальна кількість польськомовних видань у Галичині	Частка Львова
1881	107	77
1890	128	105
1900	234	106
1910	392	231

Переважну частину львівських газет становили газети-одноденки. Так, із видань 1864–1919 рр. тільки 182 виходили понад 10 років, а 325 видань не протрималися більше року. До них належали і 139 календарів та 20 одноденок (видання, що виходили один раз). Аналогічна ситуація спостерігалася і серед українських часописів (110 видань), німецьких (23), єврейських (16), латиномовних (9) і французьких (4)⁸.

Видавничий рух був зумовлений комерційними міркуваннями. Реклама у пресі часто ставала джерелом прибутку для спритних ділків, які засновували газету без наміру продовжувати її видання, а лише з думкою про швидкий прибуток, отриманий від рекламодавців за майбутню публікацію оголошень, яких насправді вони не публікували, бо після отримання коштів на рекламу вони закривалися. З цього приводу один із перших рекламних порадників повідомляв: “Якщо десь, то саме у нас щохвилини створюються нові газети або періодичні видавництва. Тільки деякі з них відповідають реальним потребам; багато інших – це лише починання спритних спекулянтів, які прагнуть легко здобути засоби до життя, або догодити своїм амбіціям. Видавці таких газет ... просто полюють за оголошеннями. Ще до того, як видадуть перший номер, вже або самі, або через своїх агентів, обходять всіх купців і промисловців та з великим красномовством намагаються схилити їх подавати анонси. Тут передусім потрібно бути дуже обережним. [...] Скільки ж ми мали таких випадків, що нові газети через кілька місяців, тижнів і навіть днів зникали з поля зору; скільки мали прикладів того, що з самого початку більша частина номерів потрапляла не до читачів, а як макулатура до мішків торговців”⁹.

Якщо навіть не враховувати ці “одноденки приватної спекуляції”, ринок львівської преси того періоду і так був добре представлений. Серед “довговічних” видань була не лише загальноінформаційна преса, наприклад, “Gazeta Lwowska” чи урядові видання, а й багато спеціалізованих газет: юридичних, статистичних, педагогічних, сільськогосподарських, технічних, літературних і розважальних. Численними були політичні і церковні видання. У Львові діяло 213 видавців преси, які друкували її в більше, ніж 100 друкарнях. Криза наступила лише з Першою світовою війною, і у 1915 р. було закрито 138 видань, лише 95 пережило війну¹⁰.

У головних осередках галицької преси – Львові і Кракові – відзначалася тенденція до зростання тиражів видань, але у Львові як столичному місті видавалося більше преси. Обидва міста відрізнялися також складом населення. У Кракові 90 % становило польське населення, тоді як у Львові на рубежі XIX – XX ст. половина була поляків, 30 % євреїв і 20 % – українців. Ці пропорції між етносами Львова не відображали стосунків між національностями у Східній Галичині, оскільки переважна більшість її мешканців була українцями, які жили

головним чином у сільській місцевості. Різниця між Краковом і Львовом виявлялася і в специфіці періодичних видань. До початку XX ст. наклади щоденних львівських газет були у два рази вищими від краківських, наклади тижневиків – у кілька разів, зате щомісячники, які видавалися у Кракові, у десять разів перевищували обсягами тиражів аналогічну видавничу продукцію Львова. Перед початком Першої світової війни преса суспільно-політичного напрямку Кракова також перевищувала тиражами львівську. У Кракові видавалися органи консерваторів, демократів і соціалістів. У Львові виходила щоденна урядова газета і популярний орган національної демократії. Численною була також українська і єврейська преса. У цілому в обох осередках виходили майже всі газети загальнодержавного значення. Лише деякі газети такого характеру видавалися у Новому Сончі¹¹, Тарнові¹², Перемишлі¹³ та Ряшеві. Місцеві газети виходили у 13 місцевостях Східної Галичини і в 10 – Західної. На Заході провінції переважала польська преса і було трохи єврейської. У центральній частині співіснували місцеві газети всіх трьох націй. На Сході домінувала українська, а також виходила єврейська преса¹⁴. У 15 місцевостях Галичини протягом 1864 – 1918 рр. видавалося по 10 і більше газетних найменувань. Наклади цих газет коливалися у межах 300 примірників, а їх видавцями були власники друкарень, книгарень або магазинів. Редакція майже кожної місцевої газети була фінансово залежною. Збитковість починання, пов’язаного з виданням провінційної преси, була передбачена, тому газети подібного типу мали тісний зв’язок з підприємцями, які їх фінансували¹⁵.

Друкарство у Галичині було добре розвинуте. Воно діяло не тільки у Львові, а також Кракові й у деяких провінційних містах, де, як правило, функціонувало по 2–3 друкарні. Технологічні відмінності між головними осередками і провінцією можна зіставити з кількісними відмінностями. У Львові працювало найбільше друкарень, там також діяли найстарші заклади, такі як друкарня “Оссолінеум” (1847 р.), друкарня Піллера-Неймана, друкарня Ставропігійського інституту. Усі великі львівські щоденні газети мали свої власні друкарні. Доповнювали львівську видавничу справу друкарні, розташовані у більше, ніж 30 місцевостях Східної Галичини. Краків у 1913 р. мав 17 друкарських закладів, у яких працювало майже 400 працівників. Серед друкарських машин було вже 7 ротаційних¹⁶. Активно вводилася лінотипна техніка. До 1914 р. лінотип почав активно використовуватися навіть у деяких провінційних осередках¹⁷.

Річний тираж щоденних газет у Галичині зріс від 3 млн. у 1881 р. до 40 млн. у 1910 р.¹⁸. Щоденні газети мали наклади у кілька тисяч примірників. Так, “Słowo Polskie” у 1905 р. видавалося тиражем 20 тис. примірників, а краківський “Ilustrowany Kurier Codzienny” у 1912 р. – тиражем 40 тис. Великими тиражами друкувалися народні тижневики (до 10 тис.) і християнсько-суспільні (17 тис.). Суспільно-культурні періодичні видання, як правило, мали тираж від 0,5 до 2 тис. примірників.

Характерна відмінність між інформаційними галицькими газетами й аналогічною масовою продукцією Центральної і Західної Європи у другій половині XIX ст. стосувалася того, що в Галичині не було чіткого поділу преси на комерціалізовану, наповнену актуальними відомостями та матеріалом для оголошень, і так звану “пресу думки”, що служила певній ідейній лінії і найчастіше дотувалася особами, які виступали на її сторінках. У Галичині протягом усього

цього періоду преса мала “серединний” характер. Незважаючи на те, що видавцями газет і журналів були переважно приватні особи, тут не дійшло до створення видань, які б вороже конкурували щодо інформації, накладів і прибутків, як, скажімо, це характерно було для варшавських “Kurierow”¹⁹.

Власниками і видавцями газет у Галичині були переважно приватні особи і спілки. Лише одну щоденну газету – “Gazetę Lwowską” видавало Намісництво. Суспільно-культурологічні періодичні видання виходили завдяки меценатській підтримці. Налаштовані на прибуток видавці здебільшого випускали сатиричні газети та ілюстровані журнали. Суспільно-політичні газети і щоденні з низьким тиражем, такі як “Czas”, дотувалися угрупованнями, що брали їх під свою протекцію, або, як у випадку “Czasu”, акціонерною спілкою, яка щороку дофінансовувала газету. Відмінності у рентабельності газет були великими, наприклад “Głos Narodu” постійно фінансувався спілкою. На таких же засадах видавали і “Słowo Polskie”, яке приносило спілці власників постійні прибутки. Суттєвою підтримкою у рентабельності видань стали комерційні оголошення, які на початку ХХ ст. займали в окремих виданнях 30 % площі. Згідно з бюджетом “Słowa Polskiego” на 1896 р. прибутки з газетної реклами становили 60 %, а передплата – лише 40 % доходів фірми²⁰.

Із польських видань останньої третини ХІХ ст. у Галичині виділялися три щоденні газети: львівська урядова “Gazeta Lwowska”, заснована у 1862 р. на зразок популярних віденських щоденних газет, “Gazeta Narodowa” і вже згадувана краківська щоденна газета “Czas”, яка в історії польської преси відіграла роль головного консервативного органу. Якщо перші два видання фінансувалися урядовими структурами, то “Czas” існував завдяки вмільй організації видавців і талановитій праці журналістів²¹. На початку своєї діяльності “Czas” був також першим паростком сучасної інформаційної журналістики в Галичині²². Відповідно “Gazeta Lwowska”, що видавалася і дотувалася владою, лише з початком роботи Владислава Лозинського на посаді редактора у 1875 р. почала ширше займатися економікою і торгівлею, а згодом (“Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1873 р.) – також культурою²³.

З часом у Галичині почали виходити й інші польські щоденні газети. Серед них переважали органи демократів, а також ті, які представляли дві фракції консерваторів: краківську, наближену до університетських сфер, і більш консервативну (так звану подоляцьку) – львівську. Це були, насамперед, “Dziennik Lwowski” (1867 – 1873 pp.) і “Dziennik Polski” (засн. 1869 р.). 80-ті pp. ХІХ ст. характеризуються заснуванням у Львові прогресивного “Kuriera Lwowskiego” (1883 р.), а також “Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki” Людвіка Масловського (1884 р.), що представляв “подоляків”. Ліберально-демократичні позиції репрезентувало у Львові “Słowo Polskie”. У Кракові натомість зміцнила свою позицію “Reforma” (пізніше “Nowa Reforma”, 1882 – 1918 pp.) – орган місцевих демократів, які боролися з консервативним “Czasem”²⁴.

З огляду на домінування сільського господарства і кількісну перевагу селян у краї велике значення у Галичині мав вплив на село, за який змагалися головним чином консерватори, що представляли землевласників і духовенство. Однак галицьке село щоденних газет не читало. Тоді для селян почали видавати тижневики і двотижневики, переважно з ініціативи церковних кіл, консерваторів та народних

демократів. Одним із перших видань високого рівня був львівський “Przyjacieli Domowy” (1851 – 1886). Швидко появилися також моралізаторські газети, що мали вплинути на селян, зокрема: краківський двотижневик “Włościanin” (1869 – 1874 pp.), львівський “Dzwonek” (1859–1874 pp.), а потім львівські “Chata” і “Nowiny” (1870–1894 pp.) та ін. Засновані у 1875 р. ксьондзом С.Стояловським газети “Wieniec” і “Pszczółka” підготували ґрунт для політичної діяльності селянських партій. Популярності їм додавали дискусії між редактором і деякими представниками землевласників та церковної ієрархії, які не хотіли пробуджувати суспільну свідомість серед селян²⁵.

Істотну роль у Галичині відігравали сатиричні газети, зокрема львівський “Chochlik” (1866–1868 pp.), “Szczutek” (1869–1896 pp.), “Śmigus” (1885–1915 pp.), “Ryżowe Domino” (1887–1890 pp.), краківський “Diabel” (1869–1918 pp.), а також спершу краківське, а пізніше перенесене до Львова “Liberum Veto” (1903–1905 pp.), яке редагували відомі письменники. Наклади більшості з цих газет не перевищували 1000 примірників, винятком був “Śmigus”, який у найкращі часи мав 15-тисячний наклад, 16 великоформатних сторінок, кольорові обкладинки і великий відділ для оголошень²⁶. Галицька сатира не визнавала авторитетів, немилосердно висміювала кожного, хто з точки зору редакторів та авторів сатиричних текстів заслуговував догани. Її позитивною рисою була актуальність і здатність здивувати публіку блискавичними репліками стосовно найдрібніших подій²⁷.

У Галичині не було популярних багаторічних ілюстрованих журналів і суспільно-політичних тижневиків, а найбільш важлива суспільно-культурна преса обмежувалася низькотиражними щомісячниками на зразок краківського “Przeglądu Polskiego” (1866–1914 pp.) і “Przeglądu Powszechnego” (засн. 1886 р.). У Львові виходив католицький “Przegląd lwowski” (1871–1883 pp.). Натомість численними були газети, у яких висвітлювали здебільшого літературні події. Найважливішими з них у Львові були “Dziennik Literacki” (1852–1870 pp.), а пізніше “Tydzień Literacki” (1874–1881 pp.). У Кракові також вийшла серія подібних періодичних видань, які існували лише по кілька років. У культурологічній пресі Галичини переворот здійснило лише “Życie” (1897–1900 pp.) Л.Щепанського, А.Гурського і С.Пшибишевського, широко відоме не лише своєю “молодопольською програмою”, а і як газета, де було здійснено суттєві зміни у сфері графічного оформлення²⁸.

Жіноча преса у Галичині була представлена львівським тижневиком “Ster” (1895–1897 pp.) П.Рейншмідт-Кучальської і краківським “Nowe Słowo” (1902–1907 pp.) М.Тужими-Вішневської, а також призначеною для сільських жінок краківською “Przodownica” (1899–1912 pp.)²⁹.

Незаперечним центром суспільно-культурного газетярства залишався Краків, однак численні, хоч і короткотривалі починання у сфері преси, спостерігалися також перед Першою світовою війною у Львові. Зокрема почав виходити “Lamus” (1908–1913 pp.), який редагував М.Павліковський. З’являлися газети, присвячені пластичному мистецтву, архітектурі, театру і навіть кіномистецтву³⁰. Останній вид спеціалізованої культурологічної преси був пов’язаний з особливостями локального ринку реклами у пресі Львова.

У 1913 р. у Львові вийшов перший номер періодичного видання “Scena i Ekran. Dwutygodnik Artystyczny Poswiecony Sprawom Teatru i Kinematografii”. Його видавав і редагував Ф. Венгльовський, однак фактичними засновниками газети були брати Крогульські, власники кінокомпанії “Leopolia”, які профінансували видання газети головним чином задля належної реклами їх нового фільму “Kosciuszko pod Racławicami”. “Scena i Ekran” вважається першою польською кіногазетою, яка містила не лише оголошення, а й статті. Однак головною метою існування газети залишалося друкування реклам, тому після надрукування другого номеру “Scena i Ekran” перестала виходити. Другою кіногазетою було львівське “Kino” (1913 – 1914 pp.) – безплатний рекламний бюлетень львівського кінооб’єднання “Lew”, а також філії “Powszechnego Towarzystwa Kinematografow i Filmow Philippa Pressburgera” з Відня, яка також розміщувала публіцистику між оголошеннями. Отже, перші кіногазети були “одноденками” рекламно-промоційного характеру³¹.

Суттєві зміни у галицькій пресі виникли в останнє десятиліття XIX ст., що було викликано розвитком масових політичних рухів і процесом політизації преси. Проходить значне розмежування преси не лише в ідейних питаннях, а й у способах передачі змісту, призначеного для читачів різного освітнього рівня.

Багато видань створила Польська соціал-демократична партія Галичини і Сілезії. Основну роль з них відігравав краківський “Naprzęd” (1892 р.), що спочатку виходив як двотижневик, пізніше – як тижневик, а з 1900 р. – як перша польська щоденна соціалістична газета. У 1897 р. у Львові була створена газета ідентичного профілю “Ruwność”, а через кілька років – “Głos Robotniczy”, який швидко перетворився у щоденну газету³².

Головним органом людовців у Галичині став заснований 1889 р. у Львові “Przyjacieł Ludu”, перенесений у 1903 р. до Кракова, який у XX ст. став основним виданням для села. У 1907–1914 pp. у Львові функціонувала “Gazeta Ludowa”, селянському рухові співчували “Kurier Lwowski” (1883–1918 pp.) і краківська щоденна “Gazeta Powszechna” (1908–1910 pp.)³³.

Польські національні демократи видавали призначений виключно для Галичини “Wiek XX” (1900–1902 pp.), тижневик для селян “Ojczyzna”, популярну щоденну газету “Goniec” (1908–1912 pp.), двотижневик “Rzeczpospolita” (1909–1914 pp.), а також перекуплений у В. Унгара “Przegląd Wszepolski” (1895–1905 pp.), який з органу Польського торгово-географічного товариства перетворився у політичний і суспільний двотижневик, а в 1903 р. за редакцією С. Новіцького, Р. Дмовського і Л. Поплавського – у щомісячник, присвячений національній політиці. За кілька місяців до початку війни народовці організували також видання щоденної газети у Кракові – “Ilustrowana Gazeta Polska”, яка невдовзі була заборонена владою³⁴.

Новим суспільним рухом був у той час християнсько-суспільний напрямок, виразником якого став краківський “Głos Narodu” (1893–1918 pp.), заснований після першого католицького віча у Кракові і організований на зразок “Katholichentager”. Органом християнської демократії, що зароджувалася, мав бути заснований у Львові “Ruch katolicki” (1897–1901 pp.). Однак партія, створена у 1898 р., не була життєздатною і природно закінчила своє існування разом з газетою, стосовно якої також солідарно виступала вся консервативна, ліберальна і соціалістична преса.

Енцикліка “Graves de communi” папи Лева XIII була основою планів створення політичного представництва католицизму. Папа радив католицьким християнським демократам суспільну і добродійну діяльність, за винятком політики. Роль католицької щоденної газети тоді відігравав “Przedświt” (1900–1904 pp.), але погано спланована видавнича справа і винятково низький рівень журналістики припинили його існування. У 1913 р. було створено Товариство підтримки католицької преси³⁵.

Сектор наукових, фахових і спеціалізованих газет також розвивався. Одним із більш відомих періодичних видань був львівський “Sylwan” (1883–1918 pp.), присвячений сільському господарству і лісництву. Спеціалізовані газети появились і для висвітлення таких занять, як молочарство³⁶, птахівництво³⁷, бджільництво³⁸. Технічну думку, пов’язану з нафтовим промислом, що домінував у Галичині, розповсюджувала “Nafta” (1893–1914 pp.). Науку і техніку популяризували “Kosmos” (1876–1918 pp.), “Czasopismo Techniczne” (1880–1918 pp.), а також краківська “Wiedza i Postęp” (1911–1912 pp.) та ін. Водночас з’являлися країнознавчі і туристичні газети, серед них “Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” (1876–1920 pp.) і “Taternik” (1908 р.). Наукову пресу у Галичині представляли переважно гуманітарні газети, такі як “Przewodnik Naukowy i Literacki” (1875–1918 pp.) чи “Kwartalnik Historyczny” (заснований 1887 р.).

З 60-х pp. XIX ст. у Галичині почали виходити перші українські періодичні видання. Вони концентрувалися у Львові і в деяких провінціях: Коломиї, Перемишлі, Тернополі і Золочеві. До 1890 р. кількість усіх українських газет не перевищувала 20, у 1905 р. було уже 40 українських видань, а в 1911–14 pp. (мова йде про газети, які видавалися постійно, загальна ж кількість українських видань разом з “одноденками” становила близько 150 назв). Москвофіли видавали у 1861–1887 pp. “Слово”, а також щомісячник “Руская Рада” (1871–1893 pp.). Той самий напрям представляли щоденні газети “Галицкая Русь”, “Галичанин” і львівська щоденна газета “Прикарпатская Русь”. Церковну пресу презентували у Львові “Руслан” і “Руський селянин”. Соціалісти, які суворо контролювалися урядом і видання яких часто підлягали конфіскації, видавали з 1900 р. “Волю”, двотижневик “Земля і воля” (1907–1914 pp.), “Вперед” (1911–1913 pp.). Органом Русько-української радикальної партії, створеної у 1890 р., став двотижневик “Народ” (його продовження – “Громадський голос”), а також призначений для села “Хлібороб”. Демократично-прогресивну лінію представляв заснований у 1898 р. “Літературно-науковий вістник”. Українські націонал-демократи, які організувалися у партію в 1899 р., знайшли трибуну для власної ідейної лінії у “Ділі”, заснованому ще в січні 1880 р. Ця газета виходила два, пізніше три рази на тиждень, а як щоденна газета досягла накладу в 6 тис. примірників. Органами преси цього ж напрямку були “Батьківщина”, коломиїський “Поступ”, тернопільський “Подільський голос” і перемишльська “Селянська Рада”. Офіційною щоденною урядовою газетою Галичини, що виходила українською мовою, була “Народна часопись”, заснована у 1891 р.³⁹

Таблиця 2.

Тиражі деяких українських газет у Галичині 1861–1913 рр.⁴⁰

Назва	Тираж
Діло	3000–6000
Батьківщина	500–1500
Поступ	1000
Селянська Рада	1000
Народ	200–600
Громадський Голос	600–2000
Хлібороб	1000
Слово	<1000
Прикарпатская Русь	1200
Воля	<1000
Земля і Воля	950–2000

Таблиця 3.

Загальні тиражі української суспільно-політичної преси у 1881–1910 рр.⁴¹

1881 р.	1900 р.	1910 р.
411 прим.	3 000 прим.	4 500 прим.

Водночас у Галичині існувала преса етнічних меншин: євреїв і німців. Перші становили близько 10% населення краю, другі – незначний, але заможний відсоток суспільства⁴². Євреї мали великий вплив на багато сфер життя Галичини, до того ж монополізували майже всю роздрібну торгівлю. Їх присутність у Львові певною мірою впливала також на розвиток преси, як правило, через сильні асиміляційні тенденції, які спостерігалися серед цієї меншості у кінці XIX – на початку XX ст. Вони послуговувалися як австрійською німецькомовною пресою, так і власною, друкованою на ідиші, івриті, німецькою і польською мовами. У 1881 – 1911 рр. кількість єврейських видань, що виходили кожного року, коливалася у межах 12–20. Загальний тираж становив у 1881 р. близько 75 тис., а в 1910 р. – понад 2 млн. Асиміляційні тенденції йшли у двох напрямках: оніменчення (“Lemberger Judische Zeitung”, “Der Israelit”, “Der Tag”), а також полонізації (“Ojczyzna”, “Jedność”, “Tygodnik”, “Zjednoczenie”, “Słowo Żydowskie”). Третім напрямом був сіоністський рух, який представляв львівський тижневик “Przyszłość” (1890–1897 рр.), що досяг накладу у 600 примірників, пізніше – “Wschyd” (1700–2000 прим.) і молодіжний щомісячник “Moriah” (800–1200 прим.). У 1909–1911 рр. у Кракові виходив також “Judische Illustrierte Zeitung”, який видавав М.Фішер. Картину доповнювали єврейські соціалістичні газети з львівським тижневиком “Der Arbajter” (1893–1896 рр.), який продовжував “Jidisze Folksblat” і кілька інших видань, пов’язаних з єврейською соціал-демократією.

Німці пробували редагувати щоденні газети рідною мовою, але спроби з “Deutsche Volksblatt für Galizien” і “Lemberger Tageblatt” не допомогли здобути читачів та ринок збуту. Лише під час війни у Львові і Кракові почали регулярно виходити газети німецькою мовою⁴³.

Таким чином, преса Галичини зосереджувалася переважно у Львові і Кракові, оскільки тут були видавничі центри і виходили всі щоденні газети та

газети-тижневики державного значення. Сюди також потрапляли усі технічні новинки, що покращували друк і загальний вигляд газет. Існувало також певне співвідношення між розвитком преси краю та його економічним розвитком. Однак брак великих промислових осередків, переважання сільського господарства і дрібної торгівлі не сприяли господарсько-економічним змінам у краї, що певним чином відбивалося на розвитку преси. Особливістю преси Галичини було також і те, що для неї була характерна етнічна дихотомія, яка виражалася у паралельному існуванні польської і української преси як двох найбільших видавничих пластів, а пропорції між ними відображали як кількісні характеристики кожної з націй, так й економічний і загальноцивілізаційний рівень поляків та українців.

Політична заангажованість преси Галичини була вищою, ніж у Королівстві Польському. За весь період автономії тут панували такі умови, в яких польська суспільність під Росією жила лише на початку світової війни. Також у Галичині не було такого гострого суперництва стосовно читача серед загальноінформаційних видань, але й не було інформаційного голоду. У Галичині не існувало превентивної цензури, яка б відрізала читача від суттєвих відомостей, і не було обмежень у поширенні преси з інших польських земель. Однак розповсюдженню газет перешкождали неписьменність і заборона продавати газети поза ліцензованими пунктами.

Специфікою преси Галичини було і те, що міцні, дисципліновані партії, організації і товариства могли видавати збиткові газети. Це впливало на ринок рекламної преси, на якому лише певна частина видавничих спілок, що дбали про прибутки, змушена була шукати рекламодавців. Слаборозвинена промисловість, а також гуртова торгівля у регіональному і державному масштабі обмежували пропозицію великих замовників оголошень, що мали публікуватися у пресі. У свою чергу, сировинний характер зовнішньої торгівлі Галичини, що диктувався іноземним капіталом, вів до необхідності імпорту багатьох продуктів, потрібних у домашньому господарстві, і змушував торговців знайомити клієнтів з іноземною пропозицією.

¹ Homola I. Prasa galicyjska w latach 1831–1866 // Prasa polska w latach 1661–1864 – Warszawa, 1976. – S. 199–246; Myśliński J. Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej (1867–1918) // Prasa polska w latach 1864–1918. – Warszawa, 1976. – S. 114–176.

² Dunin-Wąsowicz K. Czasopiśmiennictwo ludowe w Galicji. – Wrocław, 1952; Lato S. Galicyjska prasa dla ludu 1848–1913 // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. – 1962. – Z. 2. – S. 57 – 74; Olszański K. Prasa Galicyjska wobec powstania styczniowego. – Wrocław, 1975; Skorupa E. Lwowska satyra polityczna na łamach czasopism humorystyczno-satyrycznych epoki pozytywizmu. – Kraków, 1992; Krzyżewski T. Weterani lwowskiego czasopiśmiennictwa humorystycznego // Rocznik Lwowski. – 1997 / 1998. – S. 73–108; Jarowiecki J. Prasa lwowska w dobie powstaniowej // Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w. / Red. J. Jarowiecki. – Kraków, 1996. – S. 98–116; Ibid.: Studia nad prasą polską XIX i XX w. – Kraków, 1997. – S. 32–54.

³ Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski I. Historia gospodarstwa Polski XIX i XX wieku. – Warszawa, 1978. – S. 180.

⁴ Однак поза увагою дослідників залишився аналіз пресової реклами як важливого чинника розвитку видань, що став виявом капіталістичних господарських змін і комерціалізації преси.

⁵ Myśliński J. Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 114 – 118. Юридичні норми діяльності преси встановлювали закони від 17.XII.1862 р. (закон про пресу); від 23.V.1873 р. (кримінальний кодекс); від 26.XII.1895 р. (закон про авторське право).

⁶ Див.: Heck. A. Austriackie prawo prasowe. – Lwów, 1891; Myśliński J. Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 117.

⁷ Складено на основі: Jarowiecki J. Prasa lwowska w dobie powstaniowej. – S. 101–102; Łojek J.; Myśliński J., Władysław W. Dzieje prasy polskiej. – Warszawa, 1988. – S. 51 – 52.

⁸ Див.: *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej... – S.100.

⁹ *Aljas.* Jak należy się reklamować? Kraków, 1907. – S. 8 – 9. Подібна ситуація внаслідок лібералізації положень про заснування газет склалася також на ринку варшавської преси у 1905 – 1908 pp.

¹⁰ *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej... – S.99–102.

¹¹ “Szkolnictwo Ludowe” (1891 – 1913), “Związek Chłopski” (1891 – 1913), “Mieszczanin” (1903–1908).

¹² “Pogoń” (1881–1913).

¹³ Фінансоване костюлом “Echo Przemyskie” (1896–1913).

¹⁴ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S.136; *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S.60.

¹⁵ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S.134; *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S.53.

¹⁶ Першу в Галичині ротативну машину встановлено у Львові в 1897 р. у друкарні “Słowa Polskiego”.

¹⁷ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S.158–159; *Sowiński J.* Polskie drukarstwo. – S.178–189.

¹⁸ 86 % накладів припадало на польську пресу.

¹⁹ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej. – S.128; *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej. – S.102.

²⁰ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S.160–161.

²¹ Під керівництвом Павла Попеля у редакції “Czasu” зібралися журналісти і публіцисти, які мали не лише професійні вміння і письменницький талант, а й сформовані політичні погляди, виражені у збірці памфлетів “Teki Stańczyka” (1869), яка виступала проти культу конспірації, що після повстання спостерігався у радикальних національних колах. “Czas” став газетою подекуди взірцевою, якщо мова йде про рівень журналістики і видання газети, а одночасно незмінною у своєму проавстрійському консерватизмі.

²² *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S.41, 58–59; *Golka B.* Kształtowanie się wiedzy o prasie w Polsce XIX wieku. – Warszawa, 1969. – S. 106.

²³ *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S.59; *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej... – S. 105 – 106.

²⁴ *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S. 59.

²⁵ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 128; *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S.59; *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej. – S. 107 – 108.

²⁶ Про успіх такої преси у читачів свідчить факт, що аж 44 сатиричні газети Львова, засновані до 1918 р., виходили і в міжвоєнне двадцятиліття.

²⁷ *Skorupa E.* Lwowska satyra polityczna... – S. 185 – 193; *Krzyżewski T.* Weterani lwowskiego czasopiśmiennictwa humorystycznego. – S. 73 – 108. У цьому дослідженні є також список львівських гумористично-сатиричних газет 1834 – 1939 pp. (s. 106 – 108).

²⁸ Його стиль незадовго прийнявся навіть у проектах віньєток конспіраційних соціалістичних газет російської окупаційної зони // *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S. 59, 67 – 68.

²⁹ *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S. 66 – 67.

³⁰ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 129 – 132; *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej. – S. 104.

³¹ *Gierszewska B.* Lwowskie i krakowskie czasopisma filmowe do roku 1939 // Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w. – S. 136 – 137.

³² *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S. 66.

³³ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 129.

³⁴ *Łojek J., Myśliński J., Władyka W.* Dzieje prasy polskiej. – S. 66; *Jarowiecki J.* Prasa lwowska w dobie powstaniowej. – S.106; *Kulczycka-Saloni J.* Stolica czy stolice?. – S. 83.

³⁵ *Lechicki C.* Z dziejów prasy galicyjskiej na przełomie dwóch wieków (“Ruch Katolicki” – “Przedświt”) // *Studia Historyczne.* – 14 (171). – Z.2. – S. 161 – 187.

³⁶ “Gazeta Mleczarska” (1904 – 1914).

³⁷ “Hodowca Drobiu” (1900 – 1914).

³⁸ “Bartnik Postępowy” (1875 – 1918).

³⁹ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 136 – 138.

⁴⁰ Джерело: *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej... – S. 137.

⁴¹ Там само.

⁴² *Romer F., Zakrzewski S.* W obronie Galicji Wschodniej. – Lwów, 1919. – S. 61.

⁴³ *Myśliński J.* Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej. – S. 138 – 139; *Łętowska B.* “Chwila”. *Gazeta Żydów lwowskich* // *Rocznik Lwowski.* – 1995 / 1996. – S. 64 – 66.

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬЩІ В 1919 – СЕРЕДИНІ 1920 pp.

У сучасній історіографії однією з актуальних залишається проблема ролі Наддніпрянської України у зовнішній політиці уряду Польщі. Її вивчення започаткували безпосередні учасники подій, по-різному підходячи до аналізу зовнішньополітичної концепції уряду Польщі. Українські дослідники¹ наполягали на двоїтій політиці польського уряду стосовно України: з одного боку, визнання де-факто УНР та її уряду, а з другого – окупаційна політика на українських теренах. Так, польський дослідник Т.Кутшеба, аналізуючи причини так званої “Київської виправи”, зауважував, що Ю.Пілсудський прагнув здобути належні Польщі кордони та домогтися утвердження незалежної від Росії Української Республіки². Л.Василевський, який відомий своїми проукраїнськими симпатіями, хоч і обґрунтовував право українського народу на самовизначення, проте галицьким українцям у такому праві відмовляв, вважаючи Східну Галичину “історичною територією Речі Посполитої”. Сучасна польська історіографія³ також ще не вповні звільнилася від ідеологічних концепцій попередньої доби. Однак частина сучасних польських істориків, зокрема А.Чубінський⁴, Л.Мрочка⁵, А.Айненкель⁶ визначали політику тогочасної Польщі щодо східних кордонів як таку, що не відповідала інтересам польської держави та негативно позначилася на її внутрішній стабільності у майбутньому.

Радянські історики через цензурні обмеження не змогли об’єктивно висвітлювати усі аспекти вказаної проблеми⁷. На науковій цінності робіт українських істориків в еміграції позначилася наявність обмеженої кількості доступних архівних джерел⁸.

Досить інтенсивно українські історики (О.Красівський⁹, М.Гетьманчук¹⁰, М.Геник¹¹) досліджують сьогодні зовнішньополітичні концепції уряду Польщі щодо України.

Незважаючи на цілий ряд наукових розробок з даної проблематики, у сучасній вітчизняній історіографії не всі аспекти проблеми знайшли своє повне висвітлення. Зокрема, це стосується еволюції позиції польського керівництва стосовно українського питання в ході українсько-польських переговорів 1919 – 1920 pp., що зумовлює необхідність ретельного вивчення і наукового осмислення даної проблеми.

Метою статті є системний аналіз зовнішньополітичної концепції польського уряду щодо Наддніпрянської України у 1919 – 1920 pp.

Слід відзначити, що українське питання в політичному середовищі Польщі розглядалося через призму двох програм – інкорпораційної й федераційної. Прихильники першої програми, здебільшого ендеки, виступали за військову окупацію України та проти будь-яких переговорів з українською стороною. За переконанням ендеків, кордони Польщі мали проходити вздовж Двіни і далі на південь вздовж ріки Горинь. Українські території на схід від польського кордону повинні були відійти до Росії¹². Так, один із представників інкорпораціоністів – З.Березовський зазначав, що “українського народу в сучасному значенні зовсім

немає”¹³. Ендеки планували асимілювати українців внаслідок зміни національної структури Східної Галичини та впливу польської культури. Інкорпораціоністи заперечували право Галицької держави на самостійне існування, аргументуючи свою позицію тим, що така держава неодмінно перебуватиме в залежності від берлінського імперіалізму¹⁴. Англійська газета “Morning Post” стверджувала, що “на цій думці була більшість сеймових партій”¹⁵.

В основу федералістської концепції, основним виразником якої був соціаліст Ю.Пілсудський, покладено ідею боротьби польської армії проти “східного панування більшовиків з тим, щоб допомогти європейським народам зберегти свободу і перетворити Східну Європу у федерацію вільних народів, що об’єднуються навколо Польщі”¹⁶. Визначаючи місце України в цій федерації, Ю.Пілсудський пропонував створення Української республіки, “зложеної з правобережних, незайнятих поляками губерній Полтавщини і частини Катеринославщини..., зв’язаної тісним союзом з Польщею”¹⁷. Попри красномовні декларації федералістів про свободу і самовизначення європейських народів, федералісти так само, як й інкорпораціоністи, відстоювали ідею відновлення кордонів Польщі, тобто входження до складу польської держави Східної Галичини і значної частини Правобережної України. Не випадково польські урядові кола неодноразово заявляли, що “проблема Східної Галичини є внутрішньою справою Польщі”¹⁸.

Представники партії “П’яст” були противниками утворення незалежних держав на сході. Але в 1920 р. “П’яст” перейшов на федералістські позиції¹⁹. П’ястівці погоджувалися на окремі поступки українцям у Польщі, наприклад, не забороняли українські написи на вокзалах, використання української мови у шкільництві тощо. Однак ці поступки не допускали українців до сфери вищої культури. Свідченням цього є те, що п’ястівці категорично виступали проти створення українського університету у Львові²⁰.

Польське сторонництво людове “Визволене” відстоювало близькі до федералістів погляди та виступало за незалежну Україну, яка би співпрацювала з Польщею. Його діячі не заперечували навіть проти приєднання до України частини Східної Галичини, однак за умови, щоб Львів залишився у складі Польщі²¹.

Позиція Комуністичної робітничої партії Польщі [КРПП] у 1918–1920 рр. ґрунтувалася на ідеї світової революції, а, отже, недоцільності існування національних держав. Увага до національних питань посилилася тільки після II, III, IV конгресів Комуністичного Інтернаціоналу.

Незважаючи на зовнішню небезпеку, в українських політичних колах існували суттєві протиріччя, що не давали змоги виробити єдиний погляд на формування зовнішньополітичного напрямку. Перед Директорією стояли дві альтернативи: дійти до порозуміння з Антантою або зробити ставку на союз із більшовиками.

Самостійного шляху в українців не існувало. “Загальний стан війська, що брало участь в протигетьманському повстанні, не давав ніяких підстав вірити в те, щоб Україна могла вдержатися власними силами без союзу з одною або другою із зовнішніх сил”²², – свідчив Ісаак Мазепа.

Країни Антанти розглядали Польщу як засіб у боротьбі проти радянської Росії. Історик О.Марітчак зазначав, що “Найвища Рада не занялася безпосередньо

вирішенням східногалицької справи з причини інших важних питань, міжнародного значіння, які ставали на перешкоді розв’язці нашого питання”²³. На думку французького уряду, “лише Польща може виконати місію захисту Європи, бо українці не здатні організувати політичне життя і скоріше схиляться до більшовизму”²⁴. У свою чергу, польський уряд стверджував: “Тріумф більшовиків... матиме і для Англії дуже прикрі та небезпечні наслідки. Оскільки відкріє ворота більшовизму до Німеччини, до Угорщини і до всієї Європи”²⁵.

На початку весни 1919 р. з’ясувалося, що Антанта не має сил для широкомасштабних воєнних дій в Україні, тому серед українських політичних кіл перспективними вважалися переговори з Польщею. Загалом українська справа на міжнародній арені не розглядалася як єдине ціле, адже напередодні Першої світової війни західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, а східноукраїнські – до Росії. На долі українців негативно позначилася і популярна в той час концепція відновлення політичної рівноваги в Європі за рахунок відбудови єдиної і неподільної Росії та створення сильної Польщі як протипаги Німеччині. У рамках цієї концепції Україна розглядалася як частина Росії або Польщі.

С.Петлюра був ініціатором спрямування на початку 1919 р. до Варшави В.Прокоповича, який мав з’ясувати умови спільної антибільшовицької акції. За даними ад’ютанта С.Петлюри О.Доценка, головний отаман України ще у квітні 1919 р. “був готовий зректися Галичини на користь поляків, щоб за їх посередництвом Антанта визнала Україну”²⁶.

Безрезультатність цих переговорів не влаштувала С.Петлюру, який радив прем’єру Б.Мартосу активізувати контакти з Польщею. Після захоплення польською армією Луцька і капітуляції Холмської групи її командуючий генерал Осецький направив полковника Левчука на переговори з польською стороною для пошуків виходу з ситуації, що склалася. Українці були схильні до початку спільних українсько-польських антибільшовицьких дій, водночас можливим вважали перемир’я на Волинському фронті з тим, щоб українські війська зосередилися на боротьбі з Червоною армією. Полковник Левчук висловив припущення, що український уряд може піти на територіальні поступки. Уже 24 травня 1919 р. під час українсько-польських переговорів була укладена угода з підписами Б.Курдиновського та І.Падеревського, за якою уряд УНР фактично визнав окупацію польською армією західноукраїнських земель²⁷.

Улітку відносини між українськими політичними центрами на цьому ґрунті ще більше ускладнилися: уряд УНР вів переговори з Польщею, а УГА продовжувала воювати проти польської армії. М.Капустянський з цього приводу писав: “Між урядами Наддніпрянським і Наддністрянським відносини загострилися й контакт був слабкий, з початку червня майже й зовсім урвався. Кожна сторона вела свою окрему лінію”²⁸. 19 серпня місія В.Пилипчука підписала з поляками угоду, яка підтвердила анексію Східної Галичини і Західної Волині на користь Польщі. Аналізуючи зовнішньополітичні концепції урядів УНР і ЗУНР, М.Лозинський зазначав: “Коли Галичани підозрівали правительство Директорії в змаганнях до угоди з Польщею коштом Галичини, то знов Придніпрянці підозрівали Диктатуру в змаганні до угоди з реакційною Москвою коштом державної самостійності України”²⁹.

Українсько-польські переговори продовжилися восени 1919 р. Протягом 1919 р. погляди федералістів на проблему Східної Галичини зазнали певних змін. На початку року лідери Польської соціалістичної партії (ППС) пропонували поділити Східну Галичину вздовж річок Буг і Золота Липа. Львів і Бориславський нафтовий басейн передбачалося залишити в межах польської території³⁰. Та вже наприкінці року польський уряд в основу переговорів з Директорією поставив вимогу анексії всієї Східної Галичини. Причинами цього була невдача польської делегації на Паризькій конференції, коли Антанта не підтримала претензії Польщі на східногалицькі землі, а також несприятлива воєнно-політична ситуація, у якій опинився уряд УНР.

Надзвичайна дипломатична місія Директорії на чолі з А.Лівицьким за умов, коли польська сторона ультимативно вимагала відторгнення Західної України, всупереч урядовим інструкціям 2 грудня 1919 р., підписала політичну декларацію, згідно з якою кордон між УНР і Польщею визначався, "починаючи від Чорного моря по ріці Дністер і від Дністра між Польщею й Україною по ріці Збруч"³¹. За такими кордонами Галичина й Західна Волинь залишались у межах польської держави. Цим було досягнуто "визнання УНР з боку Польської Речі Посполитої"³². На знак протесту представники ЗУНР в українській місії вийшли зі складу делегації, заявивши, що декларація "не може мати ніяких правних наслідків"³³.

Наприкінці 1919 р. розкол в українському політичному середовищі поглибився, що створило сприятливі умови для політичних комбінацій сусідів України – радянської Росії і Польщі.

На початку 1920 р. внутрішньополітична і зовнішньополітична ситуація радянської Росії була складною та невизначеною. Військово-політичні події 1917–1919 рр. знесли Червону армію, призвели до руйнування економіки, втрати підтримки з боку населення Росії. Тому в умовах, коли Польща нарощувала свій військовий потенціал, перед дипломатичними колами Росії постало завдання – підписання миру з Польщею.

У зв'язку зі складними внутрішніми та зовнішніми умовами радянський уряд Росії фактично декларував свою незацікавленість у східногалицькому питанні. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін у записці до секретаріату ЦК РКП(б) радив не підтримувати повстанців Східної Галичини, беручи до уваги їх "крайню ненадійність"³⁴. У зверненні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету до польського народу від 2 лютого 1920 р. стверджувалося: "Комуністи Росії зараз прагнуть тільки захистити свою власну землю, свою мирну творчу роботу, вони не думають і не можуть навіть подумати про насильне впровадження комунізму в чужі країни"³⁵.

Якщо у справі встановлення східних кордонів Польщі уряд РСФРР погоджувався на певні поступки, то стосовно решти українських земель, за повідомленням кореспондента польського часопису "Kurjer Lwowski", більшовики "промовляють іменем України, даючи зрозуміти, що в цій точці не думають уступити"³⁶. "Це рівночасно найтрудніша і найбільш неясна точка цілої східної політики"³⁷, – зазначалося у публікації цієї ж газети від 2 квітня 1920 р.

Таким чином, претензії урядів радянської Росії й Польщі щодо українських земель були територіально розмежовані. Якщо радянське керівництво претендувало на Наддніпрянську Україну, то польське – на східногалицькі землі. З цього приводу

варто згадати заяву наркома закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна, який у розмові з англійськими представниками звернув увагу на історичне покликання радянсько-польських переговорів, що, на його думку, мали узгодити "життєві інтереси обох народних мас"³⁸.

Однак урядові кола Польщі розцінювали радянські мирні ініціативи як засіб укріплення більшовизму в Росії та Україні. 13 лютого 1920 р. урядова "Rzeczpospolita" відзначала: "Мирні пропозиції більшовиків... є рівночасно дуже зручним політичним тягом, який в кожному випадку мусить скріпити становище уряду Рад"³⁹. Польська преса звинувачувала також уряд РСФРР у невідповідності його заяв реальній політиці радянських урядовців, зокрема, у Східній Галичині. Так, 25 лютого 1920 р. "Kurjer Poganny" повідомляв: "Ціла Східна Галичина залита більшовицькими агітаторами. Вони змагають до прилучення Східної Галичини до України, а разом з нею – до большевицької Росії"⁴⁰.

В умовах підготовки Польщі до війни з радянськими республіками експансіоністські настрої у польському політичному середовищі посилювалися. Відсутність відповіді уряду Польщі на мирні пропозиції більшовиків українське прес-бюро у Відні пояснювало тим, що "в польських рішальних кругах немає одної думки про польську східну граничну межу"⁴¹.

Однак уряд Польщі не міг не зважати на радянські ноти і на зростаючі антивоєнні настрої всередині країни та в Європі, адже це загрожувало йому політичною ізоляцією. На засіданні Міністерства закордонних справ Польщі 11 лютого 1920 р. обговорювалися перспективи початку мирних переговорів з РСФРР. Під час цих дебатів був вироблений проект умов, в основу якого покладено вимогу виведення радянських військ з території Польської республіки до кордонів, які існували до першого поділу Речі Посполитої 1772 р.⁴² Цей проект ще раз підтвердив наміри польського уряду домогтися від радянської сторони згоди на анексію східногалицьких земель. Польський уряд також порушував питання про незалежне існування УНР, але в межах кордонів, передбачених політичною декларацією від 2 грудня 1919 р. Аналізуючи політику Варшави в українському питанні, "Nowa Reforma" зазначала, що, з одного боку, польський уряд прагнув загарбати якнайбільшу частину України, а з іншого – бачив Україну як клин між Польщею та Росією⁴³.

Про анексіоністські плани Польщі щодо Східної Галичини засвідчують і рішення, прийняті на засіданні польського уряду 8 березня 1920 р., згідно з якими як максимальну територіальну вимогу було поставлено кордон 1772 р., мінімальну – кордон течією Збруча і Стира, або східніше Стира⁴⁴. 12 квітня 1920 р. "Kurjer Lwowski" констатував, що "рішальні політичні польські кола вирішили стояти на мирових переговорах з більшовиками при лінії 1772 р. Польське правительство не піде ні на який компроміс в цій справі"⁴⁵.

Не виправдалися розрахунки УНР на те, що після підписання декларації від 2 грудня 1919 р. уряд Польщі змінить політику щодо українського населення. Більше того, польський уряд проводив політику асиміляції галицьких українців та поступової ліквідації автономних прав Галичини. У меморандумі до уряду Польщі від 13 січня 1920 р. Директорія вимагала припинити арешти галичан-емігрантів⁴⁶. Учасник повстання М.Горбів згадував, що "польські карні загони на Покутті стріляли в кожную хату, били до крові, все грабували і знищували"⁴⁷.

У листі головнокомандувача армією УНР М.Омеляновича-Павленка до голови української дипломатичної місії у Варшаві зазначалося, що польські війська вивезли з України майна на “міліарди карбованців, причому цінне майно вивозиться здебільшого без опису і без розписок”⁴⁸.

Однак, незважаючи на дискримінаційну політику польської адміністрації на українських землях, уряд УНР продовжував розглядати Польщу як свого потенційного союзника. З метою прискорити налагодження українсько-польських відносин до Варшави прибув сам С.Петлюра. Під час його зустрічей з Ю.Пілсудським піднімалося і питання самостійності УНР, але до офіційних переговорів тоді справа не дійшла.

2 березня 1920 р. до польського уряду була направлена нова нота уряду УНР, у якій підкреслювалося, що Директорія “не має жодних агресивних намірів у війні з Росією, а обстоює лише суверенні права України в межах етнографічної більшості”⁴⁹.

Не випадково в той час, коли уряди країн Антанти проводили політику невтручання у внутрішні справи РСФРР, а ідея створення антирадянського блоку з Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Прибалтики, Фінляндії зазнала краху, політичне керівництво Польщі продовжило переговори з Директорією. Тим більше, що в умовах підготовки наступу польської армії на радянські республіки для уряду Польщі важливим постало питання як військової підтримки армії УНР, так і нейтралітету українського населення. Автор передовиці “Українська проблема і справа миру” газети “Naprzd” стверджував: “Україна – це ключ до московської могутності. Тому Україна мусить відігравати надзвичайно важливу роль в польсько-більшовицьких переговорах”⁵⁰. У листі Л.Василевському Ю.Пілсудський писав: “Щодо України, то Україну Раковського протиставимо Україні Петлюри і не будемо дискутувати над тим, яка з них є правдива, бо могли б це робити без кінця. Нехай українці самі визначаються”⁵¹. Тобто в українській справі серед урядових кіл Польщі взяли верх погляди стратегічного характеру.

Уряд УНР, не маючи змоги самостійно боротися проти Червоної армії, розглядав Польщу як потенційного союзника. “В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці”⁵², – писав у березні 1920 р. С.Петлюра в листі до прем’єра І.Мазепа.

На українсько-польських переговорах, які продовжилися в березні 1920 р., польська сторона узалежнювала визнання Директорії від прийняття урядом УНР територіальної, військової та економічної угод⁵³. Усі спроби українських делегатів домогтися поступок на засіданнях 9, 10 та 13 квітня закінчилися невдачею. Зокрема, українські делегати заявляли, що кордони 1772 р., “зачіпляючи найбільш річеві інтереси України і таким чином порушують принцип самовизначення народів, на якому будується сучасне державно-політичне життя і міжнародні відносини”⁵⁴. Але ультимативна форма польських заяв змушувала делегацію УНР погодитися на їх умови.

С.Петлюра на запит українських делегатів висловився за негайне прийняття умов, продиктованих Варшавою⁵⁵. Таким чином, стратегічні пріоритети уряду УНР, які ґрунтувалися на прагненні домогтися визнання УНР, а також військової допомоги з боку Польщі, не створювали умов для об’єднання українських демократичних сил у боротьбі за утвердження соборної України.

У польській пресі широко висвітлювалися перспективи польсько-українського союзу. Аналізуючи переговори між представниками Польщі і УНР, “Kurjer Lwowski” припускав, що договір між цими країнами “сприяв би утворенню з Правобережної України П’ємонту, опертого на Польщу”⁵⁶.

21 квітня 1920 р. була прийнята політична конвенція між урядами Польщі та УНР за підписами Я.Домбського й А.Левицького. Кордон між державами встановлювався по річках Збруч і Горинь, що залишав за Польщею споконвічні українські землі – Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Полісся, Західну Волинь (територія 160 тис. км² з населенням близько 10 млн. осіб).

Необхідно зазначити, що в польських політичних колах Варшавський договір отримав неоднозначну оцінку. Особливо різко виступили ендеки, вважаючи даний документ наступним дипломатичним ходом, бо “тільки Петлюра з усіх українських сил погодився з так далеко посунутим на схід кордоном Польщі”⁵⁷. У цілому ендеки рішуче засуджували “українську політику” Ю.Пілсудського, яку вважали нереальною і некорисною для міжнародного врегулювання проблеми східного кордону Польщі. Так, у “Kurjer Warszawski” від 13 квітня 1920 р. зазначалося: “Або ми обмежимо наші претензії на землі безумовно польські й ті, що безумовно тяжіють до Польщі, і створимо міцний організм, який зосереджуватиме всю енергію всередині країни, або ж, як це було в минулому, ми захочемо розмитися по східних областях, втрачаючи кращі сили на екстенсивну політику, збільшуючи кількість своїх ворогів, відривати свій погляд від західного кордону, який знаходиться під постійною загрозою, і звертати свою увагу на національні й державні загадки на сході”⁵⁸.

Іншу позицію відстоювали представники ППС і військові. Проурядова преса розцінила Варшавський договір як “акт польського розуміння становища”, що відповідав польським історичним традиціям, а також гарантував безпеку Польщі зі сходу⁵⁹. Газета “Dziennik Ludowy”, у свою чергу, підкреслювала, що Варшавський договір створив підґрунтя для польської незалежності⁶⁰.

Як бачимо, розбіжності польських політичних сил щодо оцінок Варшавської угоди виникали навколо взаємовідносин з урядом УНР, тоді як у східногалицькому питанні федералісти та інкорпораціоністи одноставно відстоювали “історичні права” Польщі на західноукраїнські землі. Польський уряд, крім того, обґрунтовував необхідність використання Варшавської угоди в переговорах з більшовиками, адже “Москва, бажаючи миру, віддасть Польщі більшу частину території на північ і в центрі на яку вона претендує, але від України з її земельними багатствами й мінералами не може зректися жоден політичний діяч, хай би то був Ленін, чи Керенський, чи Денікін”⁶¹.

Таким чином, завдяки Варшавському договору польський уряд домогся офіційної відмови уряду УНР від території Східної Галичини, що дозволило йому використовувати цей факт на загальноєвропейських конференціях, послабити міжнародний авторитет ЗУНР, маніпулювати лінією польсько-українського кордону на майбутніх переговорах з РСФРР, а також здобути в особі армії УНР союзника у війні з радянськими республіками, посилити свої військові та економічні впливи на Україні.

Директорія УНР за Варшавським договором досягнула визнання де-факто УНР, а також фінансової допомоги й військової підтримки з боку польського уряду,

але відхід до Польщі етнічних українських земель поглибив розкол між урядами УНР і ЗУНР.

На світанку 25 квітня 1920 р. польсько-українські війська розпочали наступ на широкому фронті в напрямку на Київ. Галицькі українці розцінили радянсько-польську війну як протистояння Польщі й радянської Росії за загарбання нових територій. Так, С.Томашівський убачав причину війни у боротьбі ідей “історичної Польщі” та “нової Росії”⁶². Польський уряд основною причиною “Київської виправи” визначав боротьбу “проти більшовицької хвилі на Захід”⁶³: “Війна, яку веде Польща в східних околицях, нав’язана Польщі загарбницькими планами більшовиків. Поки кордони Польщі не будуть твердо забезпечені від нашествия ворога, Польща не складе зброї. ... Більшовики збирають війська проти Польщі і бажають перемир’я лишень для ослаблення народу шляхом злочинної агітації і підготовлюють рішучий удар на Польщу”⁶⁴. У газеті “Наруд” зазначалося: “Ми не можемо погодитися, щоб російська держава прилягала безпосередньо до наших кордонів. Неможливо віддати Росії українські і частину білоруських земель... населення цих країн повинно само вирішити свою долю”⁶⁵.

На першому етапі антибільшовицької операції польсько-українська армія здобула ряд вагомих перемог. Уже 26 квітня польські війська зайняли Хмельник, Коростень і Житомир, 27 квітня – Козятин і Бердичів. 7 травня 1920 р. польська армія разом з 6-ою Січовою стрілецькою дивізією полковника М.Безручка зайняли Київ.

Зрозуміло, що для польського уряду не потрібна була сильна українська держава, яка би проводила політику щодо об’єднання всіх українських земель. У статті, опублікованій у “Gazecie Warszawskiej”, С.Грабський відзначав, що польській державі вигідніше вести переговори з Росією, ніж з новоутвореною Україною, оскільки російський уряд погоджувався на лінію кордону по ріці Збруч, а самостійна Україна, покликаючись на засаду самовизначення націй, претендуватиме на Східну Галичину”⁶⁶.

Польські політичні кола влаштовувала держава-буфер, яка би, з одного боку, захищала кордони Польщі від більшовизму, а з іншого – була об’єктом колонізаторської політики Польщі. Зокрема, у польській інструкції для преси “Значення зайняття Києва і правобережної України для польського війська” наголошувалося: “Польща почуває обов’язок до звільнення сусідніх народів від московсько-більшовицького ярма... Щодо України, то Польща не може добитися незалежності України на всій території, а лише може допомогти в цьому урядові УНР”⁶⁷. Одночасно виступаючи у пресі, І.Дашинський відзначав: “Україна має великі економічні ресурси, якими ми можемо вигідно скористатися”⁶⁸.

На захопленій польськими військами території України впроваджувався військовий стан, чинилися розправи над місцевим населенням. Звичайними явищами були грабінництво, мародерство, єврейські погроми⁶⁹.

У травні 1920 р. відбувалися переговори між представниками польського уряду і Директорії щодо підписання фінансової угоди, за якою передбачалася виплата Директорією боргу польській стороні за військову допомогу грошима, продовольчими товарами, сировиною і призначеними для внутрішнього вжитку товарами⁷⁰. Умови фінансової угоди мали загарбницький характер для української економіки. Виступаючи на обговоренні умов угоди, міністр фінансів Польщі

Г.Страсбургер заявив: “Належить так забезпечити себе з економічного боку, щоб ухилення українського уряду від повернення Польщі коштів, дало нам право на власний розсуд відшкодовувати понесені втрати, опираючись на факт володіння”⁷¹.

Подібним змістом був наповнений і проект польсько-української економічної угоди, за яким Польща отримувала дозвіл на вивіз з України продуктів землеробства, залізних та марганцевих руд, заліза, тканини, вовни, фосфоритів та ін. За проектом під польський контроль повинні були перейти всі залізниці, банки, розробки корисних копалин на Україні⁷².

Таким чином, польський уряд намагався економічними, фінансовими і торговими договорами підпорядкувати українську економіку своїм інтересам. На вимогу Ю.Пілсудського Міністерство земельних справ УНР очолив поляк С.Стемповський. Взагалі жодна з інструкцій варшавського міністерства закордонних справ не обходила питання українських поставок. Не випадково 17 травня 1920 р. МЗС Польщі інформувало польське посольство в Парижі, що “за допомогою України ми поправимо своє економічне становище і розрахуємося з боргами...”⁷³. У польському уряді розроблялося і питання про взяття Директорією на себе частини російських боргів⁷⁴.

“Українські проекти” Ю.Пілсудського викликали чималу критику на Заході. Польський посол у Лондоні повідомляв Міністерству закордонних справ Польщі, що англійський уряд вважає ідею федерації “або замаскованою анексією, або утопією”⁷⁵. Початок війни проти більшовицької Росії й перші успіхи польської армії укріпили міжнародний авторитет Польщі, однак ще не забезпечили підтримки анексіоністських планів Бельведеру. Так, англійська газета “Manchester Guardian” у травні 1920 р. писала: “Польська армія пройшла вже територію, населену непольським населенням, удвічі більшу, ніж територія самої Польщі. Чи думає польський уряд утримати цю територію?”⁷⁶. Інша англійська газета “Times” у номері від 1 травня 1920 р. зазначала: “Ми сподіваємося, однак, що поляки не будуть засліплені своїм блискучим воєнним успіхом. Великі завдання стоять перед ними в межах їх власних кордонів”⁷⁷.

На європейську опінію впливала також інформація про справжню політику польської адміністрації на українських землях. Так, 5 травня 1920 р. в інформаційному листку українського прес-бюро у Відні зазначалося: “Польські війська, які зібрані в Галичині для боротьби з совітською Росією, влаштовують криваві погроми, грабують українське і жидівське населення. По українських селах поляки оточують церкви. Населення гониться на примусові роботи”⁷⁸. Фінська газета “Uusisuomi” повідомляла про антипольські повстання на Волині й Поділлі та про їх придушення польською армією⁷⁹.

Польський уряд був змушений рахуватися з позицією західних країн, однак не мав наміру через це відмовлятися від своїх територіальних планів та намагався переконати світову громадськість у відсутності будь-яких “анексіоністських зазіхань” із свого боку⁸⁰. 7 травня 1920 р. польське посольство у Вашингтоні повідомляло Міністерство закордонних справ Польщі: “Найближчим часом розпочнеться кампанія на тему про польський імперіалізм. Просимо щоденної інформації про Україну, підкреслюючи [нашу] повну нейтральність щодо внутрішніх справ України”⁸¹.

Однак успішний наступ польських військ невдовзі був перерваний, а вже 5 червня 1920 р. головні сили I кінної армії (4-та, 11-та, 14-та радянські дивізії) прорвали фронт і вийшли в тил III польської армії, що перебувала в Києві. На 15 червня 1920 р. польське військо фактично було відкинута на рубежі, з яких 25 квітня 1920 р. починався похід. 8 червня державні установи УНР виїхали до Жмеринки, через тиждень – до Проскурова, в кінці червня – до Кам'янець-Подільського, а 14 липня українська армія відступила за Збруч разом з урядом В. Прокоповича.

У зв'язку із загрозою втрати державності 1 липня 1920 р. у Варшаві утворилася Рада оборони Польщі, яка повинна була стати центром консолідації всіх політичних сил в обороні держави. Її створення свідчило також про послаблення позицій Ю.Пілсудського, на якого ліг тягар відповідальності за поразку “київського походу”. На засіданнях Ради оборони Польщі обговорювалося питання про закінчення війни з радянською Росією і початок переговорів із більшовиками⁸². Під загрозою втрати державності 1 липня 1920 р. у Варшаві створено Раду оборони Польщі, яка мала стати центром консолідації всіх політичних сил в обороні держави. Її виникнення означало водночас послаблення позиції Ю.Пілсудського, якого звинувачували у поразці “київського походу”. Так, у липні 1920 р., виступаючи у сеймі, депутат Е.Оконя зауважував, що причиною важкого становища Польщі є “утопічна східна політика з шкідливим міражем України”⁸³. Ендеки заявляли, що відступ польської армії – це лише результат авантюристичного походу на Київ.

Однак відступ польської армії влітку 1920 р. похитнув позиції Польщі на міжнародній арені. Свідченням цього стала згода польської делегації на конференції у Спа взяти участь у Лондонській конференції, на якій передбачалося врегулювати державно-правовий статус Східної Галичини за участю галицьких представників. Це спонукало польський уряд шукати інші шляхи, які забезпечили би позитивне для Польщі вирішення східногалицького питання. Як одну з таких реалістичних і привабливих можливостей він розглядав переговори з радянською Росією.

¹ Винниченко В. Відродження нації / Відп. за вип. Ганник Н.П. Репринт. відтвор. вид-ня 1920 р. – К., 1990. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 330 с.; Ч. 3. – 542 с.; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. У 3-х томах. – Прага, 1942. – Т. 1. – 212 с.; Т. 2. – 232 с.; Т. 3. – 235 с.; Петлюра С. Статті / Упоряд. та автор передмови О. Климчук. – К., 1993. – 342 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. – К., 1995. – 206 с.

² Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – 360 s.

³ Łukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy połnocno-wschodnie 1918–1920: polityka i działania militarne. – Poznań, 1994. – 182 s.; Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa, 1997. – 234 s.

⁴ Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921. – Opole, 1993. – 314 s.

⁵ Mrocza L. Spor o Galicję Wschodnią (1914–1923). – Kraków, 1998. – 220 s.

⁶ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна. Польща: Важкі питання. – Вип. 102. – Варшава, 1998. – С. 31 – 46.

⁷ Карпенко О.Ю. Повалення Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 397–409; Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.). – М., 1954. – 231 с.; Хміль І. З прапором миру кризь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962. – 355 с., Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921). – К., 1965. – 302 с.

⁸ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – 413 с.; Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000. – 204 с.

⁹ Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – 414 с.; його ж. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років ХХ ст.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис. – 2001. – № 5 – 6. – С. 284 – 290.

¹⁰ Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920–1939 рр.). – Львів, 1998. – 428 с.

¹¹ Генік М., Любінець І. Еволюція поглядів польських комуністів в українському питанні (1918–1923) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 76–80; Генік М. Українське питання в політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920) // Галичина. Науковий і культурно-правовий часопис. – 1997. – № 2. – С. 37 – 44.

¹² Карпенко О.Ю. Назв. праця. – С. 398.

¹³ Gazeta Warszawska. – 1920. – 11 marca.

¹⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 144, арк. 135.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3696, оп. 2, спр. 580, арк.30.

¹⁶ Там само. – Оп. 1, спр. 142, арк. 150.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ambasada RP w Londynie, sygn. 51, k. 16.

¹⁹ Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років ХХ ст.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис. – 2001. – № 5 – 6. – С. 289.

²⁰ Piast. – 1920. – 15 sierpnia.

²¹ Красівський О. Назв. праця. – С. 289.

²² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К., 2003. – С. 74.

²³ Марітчак О. Міжнародне положення галицької справи (Політичний огляд за останні роки) // Український скиталець. – 1923. – № 2 (24). – С. 17.

²⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с. – С. 270.

²⁵ Szapiewski E. Konsepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926. – Wrocław, 1988. – S. 74.

²⁶ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 307.

²⁷ Там само. – С.308.

²⁸ Цит. за: Політична історія України ХХ століття. У шести томах. – К., 2003. – Т. 2. – С. 382 – 383.

²⁹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Видання 2-е. – Нью-Йорк, 1970. – С. 174.

³⁰ Красівський О. Назв. праця. – С. 286.

³¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 30, арк. 14; оп. 2, спр. 324, арк. 8; оп. 2, спр. 272, арк. 188 – 189.

³² Там само.

³³ ЦДІАЛ. – Ф. 581 – Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки (1914–1939 рр.), оп. 1, спр. 134, арк. 49 – 50; ЦДАВОУ. – Ф.3696, оп. 1, спр. 30, арк. 35.

³⁴ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее – РЦХИДНИ). – Ф.17. – Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898,1903–1991), оп. 86, д. 207, л. 2.

³⁵ Там же. – Оп. 1, д. 106, л. 35.

³⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 145, арк. 18.

³⁷ Там само. – Арк. 19.

³⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 360. – Старосальський В. – адвокат, оп. 1, спр. 54, арк. 20.

³⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 142, арк. 55.

⁴⁰ Там само. – Арк. 76

⁴¹ Там само. – Арк. 50.

⁴² Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И.Хренов, Т.Цесляк. – М., 1964. – Т. 2. – С. 522.

⁴³ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 145, арк. 16.

- ⁴⁴ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. 2. – С. 569 – 570.
- ⁴⁵ Kurjer Lwowski. – 1920. – 2 wrześ.
- ⁴⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 324, арк. 8 – 9.
- ⁴⁷ Кугутяк М.В. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 155.
- ⁴⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
- ⁴⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 352, арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. – Оп. 3, спр. 24, арк. 23.
- ⁵¹ Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – S. 248.
- ⁵² Петлюра С. Статті / Упоряд. та автор передмови О. Климчук. – К., 1993.
- ⁵³ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 144, арк. 154.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 2, спр. 619, арк. 106 (зв.).
- ⁵⁵ Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов в трёх томах, четырёх книгах. – К., 1967. – Т. 2. – С. 258.
- ⁵⁶ Kurjer Lwowski. – 1920. – 12 kwiet.
- ⁵⁷ Кондратюк В., Регульський В. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – С. 124.
- ⁵⁸ Зуев Ф. Назв. праця. – С. 103.
- ⁵⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 611, арк. 14.
- ⁶⁰ Dziennik Ludowy. – 1921. – 21 lut.
- ⁶¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 580, арк. 14.
- ⁶² ЦДІАЛ. – Ф. 368 – Томашівський Степан – історик, оп. 1, спр. 48, арк. 43 – 80.
- ⁶³ Сергомасов М.Ю. Политические аспекты советско-польской войны 1920 года: Автореф... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1997. – С. 8 – 9.
- ⁶⁴ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ) – Ф. 130. – Совет народных комиссаров РСФСР, оп. 4, д. 259, л. 47.
- ⁶⁵ Там же. – Д. 401, л. 101.
- ⁶⁶ Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – S. 89.
- ⁶⁷ AAN, Ambasada RP w Widniu, Delegacja Polska na konferencję Pokojowej w Paryżu, sygn. 6, k. 68.
- ⁶⁸ Ibid. – Ambasada RP w Paryżu, sygn. 158, k. 19.
- ⁶⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 142, арк. 112.
- ⁷⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1965. – Т. 3. – С. 33.
- ⁷¹ Симоненко Р.Г. Назв. праця. – К., 1965. – С. 121.
- ⁷² Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1965. – Т. 3. – С. 35 – 36.
- ⁷³ AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 152, k. 17.
- ⁷⁴ Ibid, k. 20.
- ⁷⁵ Ibid, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 152, k. 14.
- ⁷⁶ Хміль І. Назв. праця. – С. 266.
- ⁷⁷ Там само. – С. 268.
- ⁷⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 134.
- ⁷⁹ Там само. – Оп. 2, спр. 611, арк. 9.
- ⁸⁰ Szapiewski E. Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926. – Wrocław, 1988. – S. 74.
- ⁸¹ Симоненко Р.Г. Назв. праця. – К., 1965. – С. 139.
- ⁸² Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1965. – Т. 3. – С. 107.
- ⁸³ Там само. – С. 108.

СТЕПАН БАНДЕРА ЯК ЛЮДИНА І ПОЛІТИК

Однією із визначних постатей в історії України був Степан Бандера – провідник Організації українських націоналістів (ОУН).

До сьогодні збереглася чимала публіцистична спадщина С. Бандери, спогади та свідчення про нього людей, що яскраво представляють нам цю особистість. Більшість праць самого Бандери були написані в еміграційний період життя¹, однак політичні погляди, сформовані у 1930-х роках, головні світоглядні ідеї залишалися майже незмінними.

“Бандера не був публіцистом “легкої руки”, його статті й праці – глибоко продумані, побудовані на фактах і спостереженнях, перевірювані й ґрунтовані на багатому інформативному і фактичному матеріалі. Кожне його слово немов викарбуване, кожне твердження обґрунтоване і кожний висновок є наслідком глибоких студій”².

“Тридцять роки, писав Я. Стецько, – були роками великого горіння ідеєю і безстрашного ризику для кожного із великої когорти. Ці борці на чолі з анонімним тоді С. Бандерою на західноукраїнських землях були свідомі того, що їх змаг кінчається у тюрмі або на шибениці і так діяли кадри ОУН без ніякого розрахунку, що після певного часу відійдуть у запілля. Вони повністю були свідомі, що борються так довго, поки межі не покладе тюрма або смерть”³.

З атмосфери тієї епохи випливало розуміння Бандерою мети діяльності ОУН та засобів її досягнення. У своїй праці “Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном”, яка вийшла друком у 1948 р., С. Бандера писав: “Основне завдання і посвята ОУН боротися за визволення України, змагання за Самостійну Соборну Українську Державу, що єдина може забезпечити українському народові повну волю, всесторонній розвиток, добробут, соціальну справедливість і дійсне народоправство. Коли ця мета буде досягнена, тоді рацією існування і змістом діяльності ОУН буде дальше жертвове служіння Україні відданою працею і творчим змаганням за найкращий розвиток і досягнення українського народу у всіх ділянках життя, за розквіт і велич Української Держави, боротьба з усім, що стоїть тому на дорозі... Самобутнє життя і розквіт українського народу гармонійно поєднається з вселюдським поступом як його складова творча частина”⁴.

С. Бандера вважав, що треба бути готовим на будь-які жертви заради досягнення мети. Однак він дуже цінував людське життя, хоч сам був готовий на смерть за ідею. “Люди, які весь час у своїй праці є свідомі того, що кожної хвилини самі можуть втратити життя, більш ніж хто інший знають його вартість. ОУН цінить життя своїх членів дуже високо, але наша ідея в кожному понятті така велична, що коли йде про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, а й тисячі жертв треба посвятити, щоб її реалізувати”, – це слова, проголошені Бандерою на Львівському процесі, який відбувався з 25 травня по 26 червня 1936 року. Тоді він сказав: “Жиючи рік з певністю, що втрачу життя, я знаю, що переживас людина, яка має перед собою перспективу втратити життя в найближчому часі. Але впродовж цього часу я не переживав того, що переживав тоді, коли вислав двох

членів ОУН на певну смерть: Лемика, і того, що вбив Перацького...”⁵.

Бандера розумів зміст визвольної боротьби по-своєму: “Щоб розвиватися, щоб здійснювати свою мету, треба найперше жити. Як людський так і національний організм живуть доти, доки в них не згаснуть власні життєві рушії. За фізичне збереження змагається кожна одиниця і національна спільнота безнастанно, можна сказати автоматично... А духовне збереження народу лежить на відповідальності, зусиллях, боротьбі його вибранців. Їх вирощувати, підготовляти, організовувати та скеровувати до революційної дії серед народу проти смертоносного натиску ворога – це одне з головних і найвідповідальніших завдань революційної націоналістичної організації”⁶.

“Українська національна революція – це боротьба за саме життя і волю народу та людини, а також боротьба за зміст, підстави й форми життя, за його розвиток і поступ”⁷. “Український націоналізм має свій уклад позитивних ідей і вартостей, які визначають зміст і форми життя та розвитку народу й одиниці в усіх діяннях, визначають творчу роль у вселюдському поступі. Основні правди наших ідей коріняться в українській духовності, сформульованій та утвердженій упродовж цілого історичного розвитку, в духовності, яка гармонізує з найкращими досягненнями розвитку вселюдської духовної суспільно-політичної культури та поступу”⁸. Бандера пояснював, що поняття “український націоналіст” співзвучне із словом “український патріот”, який “готовий боротися за свободу свого народу, жертвувати для свого народу все, що він посідає, навіть життя”⁹.

Основою політичної діяльності С.Бандери було переконання, що “самостійну державу може здобути собі український народ тільки власною боротьбою і трудом... Без власних змагань українського народу найсприятливіші ситуації не дадуть нам ніколи державної незалежності, хіба тільки зміну одного поневолення на друге”¹⁰. До таких висновків лідера українських націоналістів підводили уроки минулого. “Не може більше повторюватись лихо 1917 р., коли федералістична концепція сплутувала будівництво української державності, приголомшила здоровий національно-політичний інстинкт народу і обеззброїла його перед більшовицьким наступом і підступом”¹¹.

Національна ідея, на думку С.Бандери, мала заволодіти масами. “Найважливіша справа, – вважав він, – здобути безпосередній вплив на народні маси, включити в нашу боротьбу якнайбільшу і найвартіснішу її частину. Тому за об’єкт своєї праці, політичної роботи беремо народну масу”¹². Та незважаючи на все, ОУН мала залишатися організацією орденського типу. “Йдеться про поширення нашої діяльності, а не про переставлення її на інші рейки. Маємо активізувати й скріпити політичну роботу, призначену для широких мас, не послаблюючи роботи, розрахованої на передові провідні елементи”¹³. “Робота широкого, масового характеру, вироблення відповідної методики праці, створення потрібної організаційної структури, вишукування правильних шляхів та надбання потрібної розгінної сили – все це вимагає на початку великого вкладу енергії та відставлення значної кількості людей до праці. Але для продовження і подальшого поглиблення праці не треба давати нових сил... Бо вже в скорому часі вклад сил на початку буде оплачуватись припливом нових сил... Якщо ми не охопимо мас, то вони частинно підуть не з нами, частинно навіть проти нас, та великою мірою здеморалізуються”¹⁴.

С. Бандера критично ставився до сподівань окремих українських політиків на допомогу зовнішніх сил, хоч і не відкидав можливу появу союзників, які сприятимуть українській справі. “Союзників теж треба мати в нашій визвольній боротьбі якнайбільше і якнайкращих, а передусім справжніх. І їх Україна може мати. Але тільки тоді, коли сама Україна буде сильна”¹⁵. Згодом лідер ОУН скептично оцінював можливість надання українському визвольному рухові допомоги з боку західних держав. “Починаючи з Другої світової війни і розподілу світу між СРСР та Заходом на сфери впливів, почерез усі подальші прояви байдужості Заходу до долі поневолених народів і до їхньої боротьби, цілий розвиток міжнародної політики показав неоднократно, що цим народам нема що покласти надій на Захід”¹⁶.

Обстоюючи виключну орієнтацію на власні сили українського народу, С.Бандера виступав за об’єднання навколо національної ідеї всіх політичних сил. “Наше ставлення до всіх інших українських політичних течій, концепцій і організованих сил формується завжди відповідно до того, як вони ставляться до актуальності боротьби, програмно і практично. Принцип найбільшого скріплення українського фронту і концентрація в ньому всіх придатних сил стоїть перед принципом власних політичних інтересів”¹⁷. “Існування їх для різних політичних напрямків та організованих середовищ це природне явище, з яким ми погоджуємось, якому визнаємо рацію існування і не прагнемо його усунення”¹⁸. С.Бандера вважав контакти і співпрацю з іншими партіями корисними й необхідними, закликав, щоб “консолідуємось, українські політичні структури свої вузькі політичні інтереси підпорядковували інтересам усього українського народу”¹⁹. Він був готовий на компроміси в багатьох питаннях, окрім того, яке стосувалося волі України. “У своєму змаганні ми мусимо йти до великої мети, крок за кроком, від осягу до осягу, від етапу до етапу. І весь наш похід здійснюється постійним здобуванням і реалізуванням часткових цілей. Але щоб при цьому не заблудити, треба мати ясно упорядковану їх систему уклад, що є вищою ціллю, якій підпорядковуються, а коли треба, і жертвуються інші часткові цілі нижчого порядку. Як мірило, керівне правило служити завжди одно: оцінка, яку вартість має така справа для визволення України...”²⁰.

С.Бандера був проти механічного об’єднання політичних сил. Він писав: “Сама механічна консолідація..., напевно, не принесла б поважних політичних наслідків. Навпаки, коли б ми прив’язали різні політичні угруповання тільки формально, а вони далі хотіли б іти власними політичними шляхами не тільки в другорядних питаннях, а й у принципових справах української внутрішньої і зовнішньої політики, то у висліді замість скріплення було б послаблення, замість об’єднання взаємне паралізування. Механічне об’єднання без справжнього узгодження спільної платформи, яка визначила б шлях до однієї, спільної мети, – не тільки не скріплювало б цілості української політичної енергії на шляху визволення, а й гальмувало б акцію складових частин нашої політичної дійсності та нейтралізувало б досягнення їхньої позитивної роботи. Образ такої політичної єдності... був би тільки оптичною оманю...”²¹.

Отже, С.Бандера, вважаючи, що ОУН має зіграти вирішальну роль у боротьбі за незалежність України, в майбутній державі не відводив їй якогось особливого привілейованого місця: “За політичносвітоглядом розумінням ОУН,

монопартійна система... не відповідає потребам повного здорового національного розвитку, в державній організації мусить бути місце для вільного розвитку політичних угруповань та для здорового творчого змагання між ними..., а державні органи мусять стояти на позиціях понадпартійних...”²². Разом з ідеями національного визволення С.Бандера висував гасло соціальної справедливості. Та його розуміння тут було цілком відмінним від більшовицького трактування соціалізму. “Наша ідея соціальної справедливості протиставна більшовицькому фальшуванню і зловживанню соціальними гаслами для обдурювання мас чужих народів і прикривання найреакційнішого соціального гноблення в цілому СРСР”²³.

Взагалі більшовизм, на думку С. Бандери, був найбільш небезпечним для України. “Якраз комуністичну доктрину уважаємо за основне зло, яке в парі з московським імперіалізмом і його духом, у поєднанні з ними породило і вигодувало жакливу большевицьку систему, з усіма її нелюдськими практиками”²⁴. “Комунізм і демократичні методи – це дві несполучні, заперечуючі себе речі. Твердження, що комунізм можна реалізувати такими методами, і він обернеться в найбільш гуманну систему, яка ущасливить людей і народи, – це така сама брехня, якою послуговуються більшовики, обіцяючи те саме і яку розгортують по всьому світі...”²⁵.

У своїй праці “Значення війни для національного визволення” ідеолог українських націоналістів писав: “Війна між СРСР та іншими державами, напевно б, принесла українському народові нові жертви в людях і, правдоподібно, теж великі спустошення країни. Не зважаючи на те, таку війну радо б зустріли не тільки активні борці-революціонери, але й цілий народ, якщо б вона давала якісь вигляди на знищення большевицького поневолення та здобуття національної державної незалежності. Жертви і всебічні втрати, які приносить Україна в большевицькій неволі, загально є значно більші й гірші, ніж були б наслідком війни”²⁶. Водночас С.Бандера не ототожнював большевицький імперіалізм з російським народом, але відзначав, що “духом імперіалізму” просякнуті широкі маси в Росії”. “Повторюється історія 1917 – 1920 рр., коли білі й червоні московські сили, незважаючи на найбільшу взаємну ворожнечу, однаково звертали свої головні сили на знищення самостійної України...”²⁷.

Саме в російських імперіалістах, а не в російському народові, бачив С.Бандера головного ворога української нації, української суверенної державності. При цьому інколи може скластися враження, що тими справжніми імперіалістами є відносно невеличкі середовища, і то лише ті, “де нутрували крайньо шовіністичні погляди й звідкіль лунають загарбницькі заклики...”, багато з так званих “демократів” без окупованої Росією України та інших неросійських народів та їх території не бачать перспектив повноцінного буття Росії”²⁸. Однак не можна сказати, що С. Бандера відкидав усе неукраїнське, прагнув до ізоляції України від Росії та від усього світу. “Не думаємо ми виступати проти міждержавних союзів чи блоків та об’єднань. Вони корисні й конечні в міжнародному житті. Україна, напевно, входить у союзи чи блокування з іншими державами по лінії спільних інтересів і своєю активною участю в широких міждержавних об’єднаннях зможе творчо спричинитися до мирного співжиття й співпраці між вільними націями світу...”²⁹. Об’єднання “можливі тільки між вільними державами і

неімперіалістичними націями, на платформі спільних однакових цілей і інтересів”³⁰.

Отже, політичні міркування С.Бандери були зорієнтовані, в основному, у практичну площину, а теоретичні побудови – на пошук шляхів досягнення мети його життя – визволення України. Він був незвичайною людиною, у якій поєднувалися незламність духу, фізична слабкість, простота у спілкуванні. “Степан Бандера виводить свою теорію революції з глибинних ідеологічно-світоглядних, суспільно-політичних, економічно-програмових, релігійно-правових ідей християнського українського революційного націоналізму з притаманним українській нації історичним народоправством, з основними, універсального значення ідеями “Свобода народам, свобода людині”, які покладені в підвалину Антибільшовицького Блоку Народів (АБН), є метою визвольної революції: розвал Російської імперії на незалежні національні держави поневолених нині народів у їхніх етнографічних межах і знищення комуністичної ... монопартійної системи... Ідея, кадри, дія – це три елементи, які приймають його визвольні міркування”³¹.

“Логічна побудова думки на гарячій любові до України, тверезий змісл і почуття відповідальності – все це відчувалося у вільній розмові з Бандерою, і саме воно робило з його співробітників ентузіастів його ідеї, а потім запалювало ними широкі маси”³². С.Бандера вважав, що для успіху революційної боротьби необхідна пробійна, авангардна, монолітна, фанатична, з вірою у свої правди сила: “Ідеї перемагають, коли перемагають їх носії. ОУН – це мобілізуюча й організуюча народ у боротьбі ідеологічно-політична формація”³³. Під час Львівського процесу на питання адвоката Горбового, чи ОУН займається лише бойовою діяльністю, С.Бандера відповів: “Бойова діяльність організації є тільки фрагментом. Організація займається всесторонньою політично-пропагандистською акцією серед української нації, серед чужих і ворогів”³⁴.

Аргументуючи використання в практиці ОУН терактів, зокрема стосовно комуністів, С.Бандера зазначав: “Комунізм на східній Україні застосовує для нищення українців фізичні засоби, тому й тут ОУН вирішила пристосувати проти комуністів, крім засобів пропаганди, фізичний терор”³⁵. С.Бандера, будучи крайовим провідником ОУН, мав безпосереднє відношення до численних терористичних актів (такі методи боротьби диктувалися тогочасними реаліями). Він був готовий на самопожертву і вимагав цього від інших. Водночас провідник ОУН залишався глибоко віруючою людиною. “Степан Бандера був християнин-націоналіст, як це постійно у своїх творах він підкреслює, вважаючи, що Бог і Україна дають віру в перемогу та силу витримати терпіння, муки й лихоліття, а якщо треба, то й мужньо прийняти смерть”³⁶.

Ярослав Стецько згадував, що С.Бандера завжди молився в тюрмі, концтаборі і на волі. Провідник глибоко вірив у Бога і базував революційно-визвольні концепції на українському християнстві³⁷. Небуденна постать С. Бандери виросла на його власних чинах, бо не йому творено умови для дії, а він сам їх творив³⁸. “Він не був абстрактним легендарним героєм, який сам зводить бої з численними ворогами-окупантами України. Разом із ним були його співробітники на вищих і нижчих щаблях, була широкогалузєва організація, було українське суспільство, охоплене ідеями ОУН”³⁹. С.Бандера виступав проти існуючої системи влади, ненавидів окупантів рідної землі, зрадників, однак відзначав: “Сама

ненависть і пасивна ворожість ще не вистачає для визволення⁴⁰. Його позиція була конструктивною та досить усвідомленою ним. Голова Проводу Українських націоналістів у Франції Олег Штуль-Жданович констатував: “Незважаючи ні на що, Степан Бандера належав до справжніх революціонерів. Він міг помилятися, але ніколи не зходив зі шляху невинної безкомпромісної боротьби”⁴¹.

Радянська історіографія представляла С.Бандеру як зловісну особистість, просякнуту ненавистю. Зовсім інше розповідали очевидці. Поет та журналіст із Мюнхена Петро Кізко згадував: “Я ніколи не бачив Бандери зажуреним чи сумним, хоч у нього серце таке ж, як у інших людей, хоч і він мав свої особисті жалі і клопоти... Він своєю поставою, усміхом своїм і радісним блиском очей прикривав, затамовував журбу та горе сотень і тисяч українців, для яких чужина стала незносним тягарем, а воля України – благословенною метою”⁴².

Цікавими є псевдоніми, які в різні роки використовував С. Бандера. Вони відображають певною мірою зміни в його світогляді, а також роль в організації. Першим псевдонімом Бандери стало слово “Баба”, очевидно, у зв’язку зі слабким здоров’ям Степана. З часом він вживав псевдонім “Малий”, потім “Лис”. В останньому могла відобразитися спритність молодого підпільника в конспірації, його вміння виконувати завдання. Пізніше С.Бандера носив псевдоніми “Сірий”, “Тесляр”, “А.Власт”, “Сас”, “Орський”, “Бийлихо”, які мали конспіративне або публіцистичне значення⁴³. Після Другої світової війни провідник ОУН послуговувався псевдонімом “Весляр”, що мав означати його керівне становище в націоналістичному русі.

Отже, Степан Бандера був не простою особистістю. У ньому поєднувалися фанатична відданість націоналістичній ідеї, величезна енергія і гнучкість мислення, життєрадісність і весела вдача. Ставши для мільйонів символом української визвольної боротьби, він залишався завжди простою і доброзичливою людиною, яка за життєвими труднощами і випробуваннями не втратила прагнення до мети свого життя – української самостійної соборної держави.

¹ Кізко П. Степан Бандера як публіцист // Визвольний шлях (далі – ВШ). – 1960. – Кн.5. – С. 580.

² Бандера С. Из його писань і промов // ВШ. – 1964. – Кн.10. – С. 1046.

³ Стецько Я. Несплямлений прапор національно-визвольної революції // Стецько Я. Українська визвольна концепція. Твори. – Т.ІІ. – Мюнхен, 1991. – С.215.

⁴ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. [Б.н.] – 1948. – С. 4.

⁵ Бандера С. Из його писань і промов // ВШ. – 1964. – Кн.10. – С. 1048

⁶ Бандера С. За правильне розуміння визвольно-революційного процесу // Шлях перемоги. – 1955. – Ч.2 – 3. – С. 5.

⁷ Бандера С. До засад нашої визвольної політики // ВШ. – 1977. – С. 77.

⁸ Там само – С. 771.

⁹ Дужий П. За яку Україну боровся Степан Бандера? – Івано-Франківськ, 1997. – С. 10.

¹⁰ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. – С. 8.

¹¹ Там само – С. 6.

¹² Сірий С. Значення широких мас та їх охоплення // ВШ. – 1969. – Кн.10. – С. 1138.

¹³ Там само – С. 1139.

¹⁴ Там само – С. 1140.

¹⁵ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. – С. 9.

¹⁶ Бандера С. Висновки з новіших подій і процесів для української визвольної боротьби // ВШ. – 1957. – Кн. 6. – С. 1053.

¹⁷ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. – С. 10.

¹⁸ Там само – С. 64.

¹⁹ Дужий П. За яку Україну боровся Степан Бандера? – С. 13.

²⁰ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. – С. 56.

²¹ Дужий П. Степан Бандера – символ нації. – Т.1. – С. 158.

²² Дужий П. За яку Україну боровся Степан Бандера? – С. 15.

²³ Бандера С. До засад нашої визвольної політики // ВШ. – 1977. – Кн. 7. – С. 472.

²⁴ Бандера С. Большевизм, націоналкомунізм і національно-визвольний рух // ВШ. – 1969. – Кн. 10. – С. 1151.

²⁵ Там само – С. 1149.

²⁶ Бандера С. Значення війни для національного визволення // ВШ. – 1960. – Кн.1. – С. 15.

²⁷ Бандера С. Національно-визвольна революція і російські прокомуністичні сили // ВШ. – 1969. – Кн. 4. – С. 388.

²⁸ Дужий П. За яку Україну боровся Степан Бандера? – С. 7.

²⁹ Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. – С. 6.

³⁰ Там само – С. 7.

³¹ Стецько Я. Твори Степана Бандери // ВШ. – 1978. – Кн.10. – С. 1093.

³² Гвоздик І. Так мав умерти Степан Бандера // ВШ. – 1964. – Кн.10. – С. 1017.

³³ Стецько Я. Твори Степана Бандери // ВШ. – 1978. – Кн.10. – С. 1095.

³⁴ Климишин М. В поході до волі. – Т. 1 – С. 149.

³⁵ Там само – С. 148.

³⁶ Стецько Я. Твори Степана Бандери // ВШ. – 1978. – Кн.10. – С. 1095.

³⁷ Стецько Я. Українська визвольна концепція. – Т.2. – С. 254.

³⁸ Карбович З. Несплямлений прапор національно-визвольної революції // ВШ. – 1969. – Кн.10. – С. 1098.

³⁹ Заблоцький Ю. Степан Бандера символ волі народу // ВШ. – 1969. – Кн. 10. – С. 1110.

⁴⁰ Сірий С. Значення широких мас та їх охоплення // ВШ. – 1969. – Кн.10. – С. 1124.

⁴¹ Меморіальний комплекс Степана Бандери в Угринові Старому. – Брошнів, 1995. – С. 4.

⁴² Кізко П. Степан Бандера як публіцист // ВШ. – 1960. – Кн. 5. – С. 581.

⁴³ Там само.

Олександр МАРУЩЕНКО

ВОЛИНЬСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ*

У контексті досліджень українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і подій на Волині 1943-1944 рр. в сучасній українській історіографії обговорюється дуже дражливе питання про те, хто несе відповідальність за волинську трагедію і є її винуватцем.

За оцінками Ю. Сливки, тут можна виділити умовно дві крайні позиції. Одна з них вважає головними винуватцями цієї трагедії насамперед польську сторону, пов'язуючи її виникнення з міжвоєнною політикою польських урядів, а у період війни – з діяльністю АК, співробітництвом польського підпілля з німцями та радянськими партизанами. Інша позиція представлена тими авторами, хто основну вину покладає на українців, конкретно на УПА, і вважає насильницьке усунення поляків з Волині трагічною помилкою¹.

Аргументуючи й активно відстоюючи першу точку зору, Я. Дашкевич спирається, зокрема, і на свій аналіз документів Українського центрального комітету у Національному архіві Канади (Оттава), який дав йому підстави для висновку про спростування ними, як він вважає, фальсифікованої польською історіографією історії конфлікту, насамперед версій про початок кривавих подій на Волині, їх перенесення до Галичини і спровокованість українською стороною². На думку цього дослідника, аутентичні документи свідчать про безумовну спровокованість терористичної різанини саме польською стороною, її початок на Холмщині вже в 1941 р. та загострення весною-літом 1942 р.³ Я. Дашкевич бачить справжню хронологію подій у тому, що спочатку була Холмщина, а потім Волинь⁴. Вивчення документів канадських архівів переконало Я. Дашкевича у тому, що в них мова йде про поступову ескалацію антиукраїнського терору з середини 1941 до середини 1944 рр., його наростання від індивідуальних вбивств до масового винищення українського населення методами кривавої національної чистки⁵. Я. Дашкевич підсумовує, що з точки зору історика справа Волині була логічним наслідком подій попередніх двох десятиріч, і “ми мусимо дотримуватись хронології подій і погодитися, що польський терор на Холмщині в 1941 – 1942 рр. став тією запальною іскрою, що викликала вибух і спалах міжетнічного насильства”⁶.

Точка зору про те, що “поляки першими почали свої збройні акції проти українців ще в 1941 р. на Холмщині і Підляшші” раніше вже висловлювалася, зокрема Л. Шанковським⁷. З його твердженнями не погодився А. Кентій, вважаючи їх недостатньо обґрунтованими і коректними, оскільки польська сторона з таким самим успіхом може висловлювати протилежну позицію⁸. Це вона, до речі, і робить. На думку багатьох польських науковців (Р. Тожецький, З. Маньковський та ін.), події на Холмщині не мали ніякого або майже ніякого впливу на розвиток ситуації на Волині і жодним чином не були причиною “волинської різанини”⁹. А. Кентій переконаний у неможливості з'ясування насамперед причин конфлікту, а не того, хто його розпочав: українці чи поляки. Він вважає дане питання безпредметним, оскільки це була трагедія обох народів¹⁰.

Достатньо представлена в новітній українській історіографії та публіцистиці і протилежна точка зору. Наприклад, львівський історик А. Павлишин відповідальність за здійснювану українським некомуністичним рухом опору у Галичині та на Волині національну політику покладає на керівництво нелегальної ОУН-УПА¹¹. Л. Зашкільняк прямо визнає, що ініціатором “етнічної чистки” на українсько-польському пограниччі в роки Другої світової війни виступила українська сторона¹². Він переконаний, що помилки польських політиків в українському питанні не знімають відповідальності за волинські події також з провідників українського національного руху, які своїми діями спровокували ганебні акти поборювання польського цивільного населення¹³.

У зв'язку з цим не можна не погодитися з позицією Я. Ісаєвича, який відповідальними за загибель мирних людей вважає конкретних злочинців, а не український народ і його збройні формування, учасників українського повстанського руху в цілому¹⁴. Як зазначає академік В. Литвин, УПА не можна обтяжувати колективною відповідальністю за рішення, які приймалися партійними структурами і окремими політичними діячами¹⁵.

Аналіз багатьох досліджень і публіцистичних праць, присвячених українсько-польським відносинам, волинській трагедії і проблемі відповідальності, дозволяє, на наш погляд, говорити про появу ще однієї точки зору – про обопільну відповідальність сторін у міжнаціональному протистоянні, висловлену багатьма авторитетними вітчизняними істориками.

Ю. Киричук, критикуючи поширену в польській історіографії однобічну думку про виключну відповідальність української сторони за збройну боротьбу в 1942 – 1943 рр., основну відповідальність за неї покладає насамперед на групи, які репрезентували національні чи самостійницькі течії в обох суспільствах¹⁶.

У взаємній причетності української і польської сторін до виникнення між ними в роки Другої світової війни протистояння і кривавого збройного конфлікту переконаний і Ю. Сливка. На його думку, обидві сторони повинні взяти на себе відповідальність за їх трагічні наслідки пропорційно власної провини¹⁷. Важливою є також точка зору В. Трофимовича про те, що лише усвідомлення і прийняття сучасними українськими та польськими істориками відповідальності обидвох сторін за взаємне збройне і політичне протистояння в роки війни сприятимуть об'єктивному висвітленню досліджуваної проблеми¹⁸.

Ю. Шаповал критикує тих “неофітів” від історії, які оголосили волинську різанину “останнім козацьким повстанням”, вважають у всьому винними поляків, виправдовують українців тим, що вони вбивали поляків на своїй землі і в своїй хаті, не усвідомлюючи, що на своїй землі і у своїй хаті не сміять, не кажучи вже про вбивство жінок і дітей, якої б національності вони не були¹⁹. Він впевнений у детермінованості кривавого протистояння взаємним польським та українським екстремізмом, який робив людей жертвами, посиляючись на державні (геополітичні) інтереси або патріотизм²⁰. На думку Ю. Шаповала, документи свідчать про те, що, по-перше, не буває “праведного” насильства і, по-друге, волинська різанина стала наслідком обопільних злочинів і обопільного насильства, які підлягають засудженню і не можуть бути виправдані²¹. Він переконаний і в тому, що історія все ще не дає однозначної відповіді на питання “хто першим розпочав кровопролиття на Волині”, але свідчить, що кров'ю там були “пов'язані” не тільки українці, а й поляки, німці, росіяни²².

* Продовження. Початок див.: Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112 – 126.

На неправоту обидвох сторін, що проливали невинну кров і обрали не політичне, а біологічне розв'язання проблеми вказує і К. Бондаренко²³, а Л. Зашкільняк погоджується з висловленою Р. Тожецьким думкою про зіткнення в Західній Україні між собою двох націоналізмів – українського і польського, про небажання і невміння керівників націй з обох сторін реалістично оцінити міжнародну ситуацію і небезпеку, яка з неї випливала²⁴.

Не можна обминути і позиції А. Русначенка, який визнає факт більшої відповідальності українців і українських політичних чинників як реально сильніших в той час у тій ситуації і таких, що доклали до українсько-польської різанини на Волині основних зусиль²⁵. Однак водночас А. Русначенко покладає відповідальність і на польську сторону, яка, будучи найслабшою, вказівками лондонського уряду закріпити власну присутність на західноукраїнських землях провокувала різню, відплатні акції АК проти українського населення²⁶.

У контексті дискусій навколо волинських подій і українсько-польського протистояння 40-х рр. ХХ ст. слід звернути увагу і на появу й поширення у вітчизняній історіографії точки зору про безперспективність і даремність спроб нині, через 60 років, визначити, яка сторона несе більшу відповідальність за конфлікт. Як зазначає В. Трофимович, знайти одного винуватого ніколи не вдасться, адже завжди залишатимуться аргументи на користь звинувачення протилежної сторони²⁷. На переконання Ю. Макара, постановка цього питання означала б не усунення перешкод на шляху зближення обох держав і народів, а роздмухування вигасаючого вогнища протистояння²⁸.

На думку Ю. Киричука, спроба з'ясувати, кому належить першість в ініціюванні збройної боротьби на Волині, як правило, є безнадійною²⁹. Погоджуючись з цим, В. Литвин зауважує: ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між подіями є дуже довгим і потопає в п'яті віків, що стає особливо зрозумілим при спробі прослідкувати динаміку українсько-польських відносин за тисячу років³⁰.

Це завдання ускладнюється ще й тим, констатує В. Гошовська, що в ряді випадків неможливо встановити справжніх винуватців з огляду на діяльність у 1943 – 1944 рр. на Волині озброєних груп різноманітного походження: німецьких та угорських окупантів, радянських партизанських загонів, польських парамілітарних формувань та частин 27-ї Волинської дивізії піхоти АК, УПА, “Поліської Січі” Т. Бульби-Боровця, мельниківських загонів самооборони, “блукаючих груп” мародерського спрямування, спецгруп та загонів НКВС³¹. А польський історик Т. Ольшанський цілком слушно додає: “Дуже багато жертв, які легковажно приписують “українським націоналістам” або, з протилежного боку, “польським зайдам”, впало насправді жертвою кримінальних вбивств, що не мають жодного відношення до національності ні жертв, ні вбивць”³². Аналогічну позицію обстоює Л. Зашкільняк і зауважує: фактологічні дослідження показують неможливість відокремлення жертв “чисто” українсько-польського протиборства від жертв німецьких каральних експедицій, взаємного поборювання, поліційних репресій, провокаційних і кримінальних нападів³³.

І все ж таки, за спостереженнями С. Грабовського, в інтелектуальних колах України домінує думка про обопільну провину польської та української сторін на Волині, тверезою є й оцінка волинської трагедії в сучасному українському

суспільстві³⁴. За даними Центру імені О. Разумкова, які наводить С. Грабовський, майже 38% опитаних вважає, що у трагічних подіях 1943 р. на Волині провина лежить на обох сторонах – українській і польській; чверть опитаних вважає, що ніхто не винен, просто так склалися обставини; 15% – що винні поляки і тільки 5% – українці³⁵.

Підсумуємо розгляд даного аспекту проблеми висновком І. Ільюшина, який має, на наш погляд, принципове значення: “Є помилкою усіякі спроби відшукувати причини українсько-польського конфлікту, обмежуючись при цьому лише аналізом взаємин між обома народами у роки війни. По-друге, через довготривале напруження у стосунках упродовж усієї багатовікової історії співжиття українців і поляків, звинувачення якоїсь однієї із сторін у тому, що тільки вона була винна у конфлікті, як це часто робиться, є далеким від істини”³⁶. Отже, лейтмотивом сучасних досліджень проблеми є твердження про безперспективність пошуків ініціатора розв'язання кривавого українсько-польського конфлікту, “головного винуватця” або “зачинщика” взаємного винищення (Л. Зашкільняк) в роки Другої світової війни і необхідність зосередження зусиль на глибокому вивченні їх соціального, економічного, етнополітичного підґрунтя³⁷.

Одним з найбільш складних аспектів проблеми українсько-польського протистояння є з'ясування того, хто є безпосереднім організатором розв'язаного на Волині антипольського терору, що є його приводом і мотивами. На думку А. Кентія, поштовхом для українсько-польського збройного протиборства стало залучення поляків німецькою окупаційною адміністрацією у поліційні формування після переходу у березні 1943 р. частини підрозділів української допоміжної поліції до УПА³⁸.

Виявлені та опубліковані останнім часом нові документи польського і особливо українського підпілля переконали І. Ільюшина в тому, що саме діяльність місцевих поляків підштовхнула ОУН (СД) до прийняття рішення про проведення масової широкомасштабної деполонізаційної акції на землях Волині, а згодом і Східної Галичини³⁹. На думку цього дослідника, її безпосереднім мотивом стали намагання місцевих поляків закріпитися на німецькій службі, проникнути в структури та установи окупаційної німецької влади і створити для себе плацдарм і фундамент для збереження свого впливу в Західній Україні після поразки Німеччини⁴⁰. Негативну роль в ескалації напруженості і поширенні антипольських настроїв серед українських політичних провідників на Волині відіграло, на думку І. Ільюшина, прагнення нечисленного польського населення Волині (не більше 16 % від загальної кількості) відігравати пануючу роль, в тому числі у відносинах з окупаційною владою, зокрема після залишення німецької поліційної служби близько 5 тисячами місцевих українців, їхньої втечі в ліс і початку боротьби проти цієї ж окупаційної влади⁴¹. І. Ільюшин підкреслює значення віднайдені ним у польських архівах відозви Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ на чолі з Д. Клячківським від 18 травня 1943 р. із закликом до поляків полишити службу в німецьких адміністративних і поліційних органах влади вже після втечі з неї переважної більшості українських поліцаїв як найбільш показового документа з мотивацією дій українських націоналістів⁴².

Спираючись на матеріали СБУ, анований покажчик документів з історії ОУН і УПА в Держархіві СБУ⁴³ і вміщені в ньому ановані протоколи допитів

чекістами керівних діячів ОУН і УПА М.Степаняка і О.Луцького⁴⁴, що мають чималу наукову цінність⁴⁵; не знімаючи провини з польських політичних чинників за нехтування національно-визвольними прагненнями західних українців, німецької і радянської сторін у розпалюванні або використанні у своїх інтересах українсько-польської конфронтації; враховуючи масштаби антипольських акцій, скоординованість їх проведення в часі і на місцевості, ряд сучасних дослідників, зокрема І.Льюшин, ставлять питання про історичну відповідальність за так звану “волинську різанину” саме керівників ОУН(б) і командування УПА-Північ⁴⁶. На його думку, ініціаторами проведення широкої деполонізаційної акції на Західній Україні у 1943 р. виступили ОУН(б) на чолі з Р.Шухевичем, яка у той період називалася ОУН-СД, та командування УПА на чолі з Д.Клячківським⁴⁷. Він припускає, що рішення про проведення подібної акції не ухвалювалося ні на лютневій (1943 р.) III-й конференції ОУН, ні пізніше, і впевнений як у незаперечному факті, що у польсько-українському конфлікті, кульмінація якого припадає на 1943 р., польське населення було стороною, що оборонялася⁴⁸.

У контексті гострих дискусій і полеміки навколо питання про мету і цілі дій ОУН і УПА в українсько-польському конфлікті доцільно навести найбільш поширені погляди і позиції вітчизняних вчених. В.Трофимович вважає метою антипольської акції прагнення позбавити німецьку окупаційну владу і радянських партизанів підтримки польського населення у боротьбі з українським визвольним рухом і забезпечити собі вигідні позиції у майбутньому територіальному спорі⁴⁹.

На думку А.Кентія, в боротьбі ОУН-УПА мова йшла не про винищення поляків як етнічної меншини на території України, а про усунення “польського фактору” як зброї в руках противників українського визвольного руху, про вирішення під час операцій з витіснення поляків завдань бойового вишколу кадрів УПА, набуття ними практичного досвіду, придбання трофейної зброї⁵⁰.

Точки зору про те, що український рух не мав на меті винищення польського населення, дотримується і А.Русначенко. Він вважає його в цілому неможливим у зв'язку з наявністю, крім українського і польського політичних факторів в регіоні, ще й німецького і радянського, які, за припущенням дослідника, не були зацікавлені у зміцненні в такий спосіб УПА⁵¹. На думку А.Русначенка, справа полягала швидше у прагненні змусити польське населення залишити Волинь і Полісся, а згодом – і всю Східну Галичину, витіснити їх з терену; різанина могла стати згодом лише одним із засобів цього⁵². Позиція А.Русначенка базується на його оцінках подій в Галичині, де підтримка ОУН і УПА була найбільшою, радянських партизанів майже не було, і “коли б така мета (знищення поляків – *О.М.*) стояла перед збройними відділами, то полякам довелося б набагато гірше”⁵³.

З цією точкою зору певною мірою кореспондується позиція окремих польських науковців, зокрема Т.Ольшанського, який не бачить підстав для тверджень про винищення польського населення як мету операції, що не підкріплюються, на його думку, і перебігом подій⁵⁴. Він переконаний, що метою було не винищення, а вигнання поляків, але за всяку ціну, будь-якими засобами, також вогнем і залізом⁵⁵.

На відміну від Т.Ольшанського, більшість польських істориків вважає, що метою антипольських акцій українців було саме знищення польського населення; впевнені вони і в існуванні начебто відповідного наказу керівництва УПА,

посилаючись при цьому на уривок тексту такої директиви від імені командира УПА Кліма Савура (Д.Клячківський) з кримінально-слідчої справи в архіві СБУ Волинської області про велику ліквідаційну акцію польського елемента, зокрема всього чоловічого населення у віці від 16 до 60 років⁵⁶. Як зазначає А.Русначенко, питання про існування цієї директиви залишається для істориків відкритим: чи була вона? На його думку, документ є лише довільним переказом бажаних для слідства відомостей і за археографічною оцінкою вони є лише відгомном подій⁵⁷.

Однак М.Попович стверджує, що в архівних фондах СБУ є неопублікований документ з рішенням проводу ОУН від 4 вересня 1943 р. про акцію винищення (етнічну чистку) поляків на Волині, якого він не бачив, але про його існування чув від заступника голови СБУ⁵⁸. У зв'язку з цим слід погодитися з точкою зору В.Литвина про якомога швидку підготовку збірника документів про волинську трагедію 1943 р.⁵⁹

У контексті розгляду даного аспекту проблеми слід навести позицію Ю.Войцеховського, який до чинників антипольських акцій відносить, зокрема тотальне очищення української території від польського населення, що однозначно не підтримувало український націоналістичний рух; боротьбу керівництва ОУН-УПА за лідерство і встановлення свого військово-політичного контролю в українському національному русі, необхідність зміцнення бази повстанської армії, згуртування її лав і розширення території дислокації частин УПА, прив'язування до неї місцевого українського населення, посилення над вояками УПА політичного контролю, відвернення уваги українців-волинян від дій німецьких окупантів, відволікання сил від опору справжнім загарбникам і ворогам, розширення контрольованої власними силами території як осередку розбудови української державності і подальшого поширення на всю Україну державотворчих процесів⁶⁰. З цього приводу привертає увагу нестандартний і полемічний висновок Ю.Войцеховського про волинську землю як локальну модель, випробувальний полігон, експериментальний майданчик тієї Української держави, що мала, за задумом керівництва ОУН(б), вести родовід від Акту 30 червня 1941 р.⁶¹

Ще одним аспектом проблеми, навколо якого ведуться українсько-польські дискусії, є вже згадане питання про існування якихось рішень або офіційного документу керівництва ОУН чи командування УПА щодо початку протипольських акцій. Тут можна окреслити дві протилежні позиції, які існують в сучасній вітчизняній історіографії.

На думку А.Павлишина, попри відсутність документальних свідчень планомірного характеру операцій з етнічного очищення Волині та Галичини, хід подій дозволяє твердити про цілеспрямований тиск на місцеве польське населення з метою примусити його перебраться на етнічну польську територію, а також про організований, плановий характер протипольських акцій⁶². Подібну позицію займає Л.Зашкільняк, констатує як незаперечний факт початок з лютого або весни 1943 р. скоординованих і жорстоких нападів українських збройних загонів при підтримці місцевого українського населення на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільної людності⁶³. Він припускає прийняття керівництвом ОУН(б) або його волинськими структурами у грудні 1942 – лютому 1943 рр., після III конференції ОУН(б), негласного рішення про проведення антипольської акції на Волині й Поліссі з метою недопущення зміцнення тут

польського підпілля, усунення польського елемента як можливої “п’ятої колони” у боротьбі за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії та співробітництво поляків з радянськими партизанами⁶⁴.

До висновку про існування наказу керівництва ОУН(б) розпочати антипольську акцію на Волині, який був каталізатором трагічних подій в цьому регіоні, схиляється Я. Грицак, враховуючи пізніші висловлювання бандерівських провідників та зміст окремих документів українського походження, і висловлює сумнів у можливості знаходження тексту цього наказу⁶⁵. Він припускає, що за воєнних обставин це могло бути усне розпорядження, обов’язкове до виконання, як і те, що з огляду на організований, масовий і систематичний характер антипольських акцій вони, ймовірно, були сплановані зверху⁶⁶. У прийнятті та здійсненні рішень про екстермінацію поляків впевнений і С. Кульчицький, зауважуючи, що вони не могли бути опубліковані і обговорюватись на представницьких зборах⁶⁷. На думку авторів інформаційно-аналітичного збірника “Трагедія Волині: погляд через 60 років”, перебіг подій, а також звіти представників українських націоналістів різного шабля однозначно свідчать про те, що рішення про початок акцій з усунення або знищення польського населення на Волині приймалися на рівні крайового проводу ОУН(б) на західноукраїнських землях і Головного командування УПА⁶⁸. Доцільно в цьому контексті навести і позицію українських та польських істориків, учасників міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, які у протоколах узгоджень і розбіжностей дійшли до спільного висновку про те, що межі і способи впроваджені акції, організовані напади відділів УПА на польські села і селища, виконували одночасно на терені кількох повітів, свідчать про запланованість керівництвом ОУН-УПА акцій для ліквідації польського населення на Волині⁶⁹. Вони висловили припущення, що рішення про екстермінацію (за термінологією польських істориків) польського населення могло бути схвалене проводом ОУН весною 1943 р.⁷⁰

Інший варіант відповіді на розглядуване питання пропонує К. Бондаренко, підкреслюючи стихійність і масовість терору як реакції на двадцятиліття польської влади на Волині, наслідку перебування в умовах постійної напруги й страху перед репресіями режимів, що змінювали один одного; як стихійної спроби одним ударом вирішити накопичені протиріччя⁷¹. На думку К. Бондаренка, ОУН і УПА деякий час просто заплющували очі на події, офіційно називаючи їх “радикальним очищенням української території від польських елементів” і пустивши справу на самоплив⁷².

Не можна обминути і послідовної позиції в цьому питанні Я. Дашкевича, який також вважає антипольські акції відплатними і стихійними і заперечує, називаючи її позаісторичним міфом, поширену в сучасній польській історіографії точку зору про прийняття на III конференції ОУН(б) в лютому 1943 р. політичної ухвали про винищення польського населення⁷³. Її, до речі, підтвердив на V міжнародному семінарі українських і польських істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Луцьк, 27 – 29 квітня 1999 р.) польський історик В. Філяр: “Перебіг подій вказує на те, що рішення про екстермінацію польського населення було прийняте під час III конференції ОУН, яка відбулася 17 – 23 лютого 1943 р.”⁷⁴. Будучи впевненим у відсутності відповідних документів

і рішень, Я. Дашкевич критикує польських істориків за небажання усвідомити, що “наявність політичної ухвали ОУН(р) такого типу довела б у цей час до справжньої майже повної екстермінації польського населення по селах і містечках західноукраїнських земель – або до його поголовної втечі на захід”⁷⁵.

Осмислюючи цей аспект проблеми, слід враховувати і точку зору М. Поповича, яку він активно відстоював під час дискусій щодо 60-річчя волинських подій. Заперечуючи тезу про них як “протестну стихію”, він переконаний в існуванні політичного рішення вузького кола провідників, прийнятого з великими труднощами і накинутого радикалами попри значний опір навіть усередині проводу ОУН(б)⁷⁶. Це, вважає М. Попович, зумовлювалося терористичним характером прийнятої в ОУН(б) ідеології інтегрального націоналізму і багаторічною практикою політичних убивств⁷⁷.

Неабиякого значення і актуальності набуває проблема науково-історичної термінології, встановлення термінологічної чіткості у визначенні суті і характеру конфліктно-конфронтаційних українсько-польських процесів, які відбувалися на Волині в 1943 – 1944 рр. і щодо яких в історіографії існують різні думки. Як слушно зауважив польський історик Я. Кенсік, “ми постійно стоїмо перед відповіддю на фундаментальне питання про дефініцію кривавих подій часів Другої світової війни”⁷⁸. Спектр таких дефініцій досить широкий і відбиває плюралізм поглядів на цю проблему.

Л. Зашкільняк пропонує розглядати волинські події не як окреме явище, а як одну з ланок перманентної і “невідомої” українсько-польської війни ХХ ст., одну з “битв” цієї війни⁷⁹. Ю. Войцеховський пише про антипольські акції УПА як першу з моменту її утворення широкомасштабну військову операцію, третій, антипольський фронт, де зосереджувався основний контингент УПА⁸⁰. Для багатьох вітчизняних вчених волинські події, які, за твердженням авторів звіту робочої групи з вивчення проблеми ОУН-УПА, почалися в квітні і досягли свого апогею в липні 1943 р.⁸¹, мали ознаки етнічної чистки (В. Литвин)⁸², міжетнічного зіткнення, міжетнічного конфлікту з метою реалізації державницьких прагнень обох націй (Л. Зашкільняк)⁸³; набули характеру етнічної чистки, у ході якої винищували дітей і жінок за одну тільки національну приналежність (В. Трофимович)⁸⁴; були “етнічною чисткою” на українсько-польському пограниччі (Л. Зашкільняк)⁸⁵, етнічною чисткою територій (А. Русначенко)⁸⁶, можуть бути кваліфіковані як етнічна чистка, під час якої особливо постраждали поляки, оскільки їх кількість в цьому регіоні була незіставно меншою (В. Литвин)⁸⁷. Вони кваліфікуються також як міжнаціональна війна, що розгорнули між собою УПА і АК (В. Литвин)⁸⁸; міжнаціональний українсько-польський конфлікт (Ю. Сливка)⁸⁹, “антипольська акція” ОУН-СД і УПА на Волині (І. Ільюшин)⁹⁰, кампанія деполонізації Волині, розпочата УПА 11 липня 1943 р., українсько-польська взаємна різня 1943 р. (Ю. Киричук)⁹¹; “деполонізація” краю (К. Кондратюк, А. Русначенко)⁹², примусове звільнення терену західноукраїнських земель від польського населення (С. Макарчук)⁹³, витіснення поляків з Волині⁹⁴. Поширеними є також такі визначення, як польсько-українська громадянська війна, українсько-польська війна за західноукраїнські землі, один із кривавих епізодів українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни на Волині (І. Ільюшин)⁹⁵; українсько-польський територіальний конфлікт за Галичину і Волинь

(Л. Зашкільняк)⁹⁶, неоголошена війна обох націй, які прагнули відродити свою незалежність (І. Цепенда)⁹⁷; українсько-польська війна на Волині, Поліссі (А. Русначенко)⁹⁸, “непотрібний третій фронт” (Я. Дашкевич, Л. Шанковський)⁹⁹.

У зв'язку з цим звернемо увагу на позицію Я. Дашкевича, який кваліфікує події як польсько-українську війну типу “війни сіл”, війну безжалісну, безмежно криваву і зайву та непотрібну для польської та української сторін, однак не зайву і потрібну для німецького та російського гравців¹⁰⁰. Заслугує на увагу також і думка А. Павлишина про детермінованість жорстокості конфлікту його конфесійним забарвленням та особливостями “селянської війни”, коли на чисто військові аспекти накладаються архетипи ненависті, готовність і брата вбити за землю, а то й просто сусідські порухи¹⁰¹.

Цікавою і нестандартною була точка зору Ю. Киричука, який вважав, що українсько-польський конфлікт носив в собі певний відгомін середньовічних релігійних воєн з активною участю в ньому православного духовенства, що виступило в ролі ідеологічного натхненника¹⁰². У волинській трагедії 1943 р., продовжує Ю. Киричук, було щось від селянської Жакерії; українсько-польська боротьба проходила за типом “селянських воєн”, поширених в той же час на Балканах, де відбувалося запекле протистояння між сербами і хорватами¹⁰³.

До речі, зауважує Я. Ісаєвич, є сенс говорити саме про українсько-польське, а не польсько-українське протистояння, адже його започаткувало прагнення українців здобути політичні права на території, де вони були більшістю¹⁰⁴.

Окремо зупинимося на позиції А. Заярнюка, автора глибокої та змістовної, концептуальної статті про виконавців масових брутальних вбивств польського цивільного населення на Волині у 1943 – 1944 рр. як інтелектуальну проблему¹⁰⁵, який для їх означення використовує вже згаданий термін “етнічна чистка”¹⁰⁶. Погоджуючись з тим, що під час Другої світової війни етнічна чистка застосовувалася не тільки українцями щодо поляків, а й поляками щодо українців, він вважає цей термін придатнішим для розглядуваної ситуації, де баланс сил є різним на різних територіях, в різний час, де форми проведення включають фізичне винищення і виселення, де виконавці не мають підтримки державного апарату, а жертви можуть чинити збройний опір¹⁰⁷. Термін “етнічна чистка”, продовжує А. Заярнюк, не означає щось менш криваве і брутальне, ніж геноцид; ідеться радше про “закінченість” процесу і відмінності у соціально-політичному та інституційному контекстах¹⁰⁸.

Слід принагідно зауважити, що з визначенням волинських подій як міжетнічної війни між українцями і поляками або етнічної чистки не погоджується С. Макарчук і зазначає, що українські народні маси в більшості випадків не схвалювали нищення польського населення, а відомі криваві розправи українських озброєних боївки чи “української” поліції над поляками, як і випадки розправ “польської” поліції над українськими селянами, зовсім не означали якогось етнічного протистояння і були наслідком цілеспрямованих дій польських і українських організованих політичних структур¹⁰⁹.

Важлива точка зору була висловлена на першому засіданні робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. при Апараті Ради національної безпеки і оборони України. Його учасники наголосили на доцільності уникати вживання в офіційних

документах термінів “геноцид” та “етнічні чистки”, оскільки з позиції міжнародного права їх широке вживання (легалізація) є можливою лише за наявності відповідних рішень Генеральної Асамблеї ООН або створеного за рішенням ООН міжнародного трибуналу¹¹⁰. А тому “довільне використання цих термінів окремими політичними силами та науковцями як України, так і Польщі слід вважати безпідставним”¹¹¹.

З характеристикою подій на Волині як міжнаціонального конфлікту чи національного протистояння не згідний також і Я. Дашкевич, вважаючи, що “насправді йшлося про українську війну проти трьох окупантів – німців, большевиків та поляків, і саме тому ці події треба кваліфікувати як український національно-визвольний чин, героїчний чин, який наша держава мусить нарешті достойно оцінити”¹¹². Погоджуючись з цією точкою зору і також розглядаючи події 1943 р. на Волині як один з етапів українського визвольного руху, В. В'ятрович висловлює слушну думку про тісну пов'язаність проблеми оцінки волинських подій з виробленням в українському суспільстві об'єктивного бачення діяльності ОУН та УПА, визнанням їх боротьби національно-визвольною, спрямованою на побудову незалежної української держави¹¹³.

Наводячи погляди Я. Дашкевича і В. В'ятровича, не можна не враховувати і дещо відмінну думку А. Заярнюка про те, що зображення волинських подій, “українсько-польського геноцидального насильства” збройною боротьбою і збройним конфліктом, така героїзація минулого зміщує акценти з людського досвіду і пережиття на схематизоване протистояння, затушовує страждання і вип'ячує момент змагання¹¹⁴. А. Заярнюк переконаний, що концепція “збройного протистояння” чи “збройного конфлікту” заважає українським дослідникам розглядати їх саме як організоване і брутальне насильство над цивільним населенням, застосоване в ім'я певних ідей і мотивоване певними концепціями¹¹⁵.

Аналіз цього аспекту проблеми буде неповним без звернення до позиції М. Поповича, який гостро критикує точку зору про необхідність “включати волинську різанину у багатомісячний історичний процес, розглядати історію вбивств у контексті віковичної національно-визвольної боротьби українського народу проти польських та інших загарбників”¹¹⁶. Такий підхід він пов'язує з відсутністю культури відповідальності за власний чин, що призводить до пошуків порятунку в історії, її закономірностях, причинно-наслідкових зв'язках, неможливості, де “все можна пояснити, а значить, і зняти питання про відповідальність”¹¹⁷. М. Попович переконаний у тому, що історія, яку роблять люди, завжди стояла перед вибором¹¹⁸.

Підсумовуючи розгляд цього аспекту проблеми, зазначимо, що які б дефініції не висувалися для визначення змісту і суті волинських подій, варто пам'ятати думку Я. Ісаєвича про проведення польським збройним підпіллям також і антиукраїнських акцій різного рівня – від індивідуального терору до нападів на села, про здійснення на Волині не лише масових вбивств поляків, а й українців; про взаємність етнічних чисток на всіх теренах, охоплених польсько-українським збройним протистоянням¹¹⁹.

¹ Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – С. 44.

² Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941 – 1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії

НТШ в Україні. Випуск другий (1995 – 1997 рр.). – Львів, 1999. – С. 159.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 158.

⁶ Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла” // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 62.

⁷ Цит. за: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – С. 223.

⁸ Там само.

⁹ Льюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 103; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 168.

¹⁰ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 236 – 237.

¹¹ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 133, 134.

¹² Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 80.

¹³ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942 – 1943 рр. // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”. Луцьк, 20 – 23 травня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 421.

¹⁴ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. // У пошуках правди. – С. 16; його ж. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 38.

¹⁵ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С. 114; його ж. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945). – К., 2004. – С. 255.

¹⁶ Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942 – 1943 рр. // Схід. – 2000. – № 1. – С. 49.

¹⁷ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48.

¹⁸ Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 261.

¹⁹ Цит. за: Зам’ятін В. Волинь: за крок до примирення // День. – 2003. – 10 липня. – С. 2.

²⁰ Шаповал Ю. Чи подолано “волинський синдром”? // День. – 2003. – 15 березня. – С. 5.

²¹ Цит. за: Зам’ятін В. Назв. праця; Шаповал Ю. Назв. праця.

²² Шаповал Ю. Назв. праця.

²³ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 лютого. – С. 3.

²⁴ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті... – С. 80.

²⁵ Русначенко А.М. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – С. 176; його ж. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років. – К., 1999. – С. 60.

²⁶ Русначенко А.М. Народ збурений. – С. 176; його ж. Розумом і серцем. – С. 305.

²⁷ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати // День. – 2003. – 16 квітня. – С. 4.

²⁸ Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 190; його ж. Українсько-польський міжнародний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9: Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6 – 10 листопада 2001 р. – Луцьк, 2004. – С. 367 – 368; його ж. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Львів, 2003. – С. 75 – 77.

²⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 128.

³⁰ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – С. 112; його ж. Україна в Другій світовій війні... – С. 253.

³¹ Гошовська Валентина: “Пам’ятати минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. // День. – 2003. – 22 квітня. – С. 7.

³² Ольшанський Т.А. Польсько-український конфлікт 1943 – 1947 // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2001. – Ч. 20. – С. 67.

³³ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939 – 1945 роках // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр... – С. 200.

³⁴ Грабовський С. Волинський вузол: український вимір // Самостійна Україна. – 2003. – Число 25 – 26 (1 – 14 липня). – С. 10.

³⁵ Там само.

³⁶ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – К., 2003. – С. 172 – 173; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни... – С. 57; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки

Другої світової війни... – С. 125 – 126.

³⁷ Голубко В. Проблеми історії України другої половини ХХ століття // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 195; Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту... – С. 408; його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду... – С. 200.

³⁸ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 225, 226.

³⁹ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939 – 1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 98; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 178, 250.

⁴⁰ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 52; його ж. До питання про Волинську трагедію в 1943 – 1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 120.

⁴¹ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 52; його ж. До питання про Волинську трагедію в 1943 – 1944 рр. – С. 120.

⁴² Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА... – С. 98; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 189, 250.

⁴³ Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск І: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944 – 1953). – К., 2000. – 214 с.

⁴⁴ Там само. – С. 10 – 19, 74 – 98.

⁴⁵ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА... – С. 99.

⁴⁶ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА... – С. 99 – 101; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 190 – 191.

⁴⁷ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА... – С. 101; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 198.

⁴⁸ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА... – С. 101, 102; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 198 – 199.

⁴⁹ Трофимович В. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр... – С. 148.

⁵⁰ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 88, 89, 90; його ж. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 236 – 237.

⁵¹ Русначенко А.М. Народ збурений. – С. 165.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – С. 176.

⁵⁴ Ольшанський Т.А. Назв. праця // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 39.

⁵⁵ Там само. – С. 39, 49.

⁵⁶ Русначенко А.М. Народ збурений. – С. 165.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Попович Мирослав: “Реабілітація УПА не означає реабілітацію ОУН” // День. – 2002. – 11 жовтня. – С. 18; Попович М. Це має бути спокутою гріхів перед власною совістю // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 лютого. – С. 3.

⁵⁹ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – С. 115.

⁶⁰ Войцеховський Ю. Волинська трагедія: погляд крізь роки // Історія в школі. – 2003. – № 5 – 6. – С. 19, 20, 24, 25.

⁶¹ Там само. – С. 19, 20.

⁶² Павлишин А. Назв. праця. – С. 133.

⁶³ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту... – С. 414; його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду... – С. 168.

⁶⁴ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту... – С. 414; його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду... – С. 187.

⁶⁵ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004. – С. 103; Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. – С. 42.

⁶⁶ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА. – С. 103 – 104; Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту... – С. 42 – 43.

⁶⁷ Дискусія // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. – С. 427.

⁶⁸ Гошовська В.А., Сьоміні С.В., Смолянук В.Ф. Назв. праця. – К., 2003. – С. 25.

⁶⁹ Узгодження і розбіжності II Міжнародного наукового семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках” // Україна – Польща: важкі питання. Т. 1 – 2: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках”. Варшава, 22 – 24 травня 1997 р. – Варшава, 1998. – С. 230.

⁷⁰ Протоколи узгоджень і розбіжностей між українськими і польськими істориками, підписані на ІХ – Х міжнародних наукових семінарах (Варшава, 6 – 10 листопада 2001 р.) // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. – С. 444.

⁷¹ Бондаренко К. Назв. праця.

⁷² Там само.

- ⁷³ Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла”. – С. 64.
- ⁷⁴ Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939 – 1944 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27 – 29 квітня 1999 року. – Варшава, 2001. – С. 38.
- ⁷⁵ Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла”. – С. 64.
- ⁷⁶ Попович М. Наше і не наше горе // Критика. – 2003. – Ч. 67. – С. 2.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту... – С. 37.
- ⁷⁹ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту... – С. 407, 408.
- ⁸⁰ Войцеховський Ю. Назв. праця. – С. 19, 25.
- ⁸¹ Проблема ОУН-УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К., 2004. – С. 65, 66.
- ⁸² Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – С. 107.
- ⁸³ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду... – С. 199.
- ⁸⁴ Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. – С. 257.
- ⁸⁵ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті... – С. 80.
- ⁸⁶ Русначенко А.М. Народ збурений. – С. 176.
- ⁸⁷ Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні... – С. 248.
- ⁸⁸ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – С. 109; його ж. Україна в Другій світовій війні... – С. 251.
- ⁸⁹ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 47.
- ⁹⁰ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 - 1944 рр. – С. 129, 130.
- ⁹¹ Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття... – С. 129, 130.
- ⁹² Кондратюк К. Українці і поляки в радянських партизанських загонах в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. – С. 216; Русначенко А.М. Народ збурений. – С. 157.
- ⁹³ Макаруч С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур роки Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. – С. 253.
- ⁹⁴ Протоколи узгоджень і розбіжностей між українськими і польськими істориками... – С. 441.
- ⁹⁵ Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943 // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. І. – С. 609; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 167 – 251; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни... – С. 110.
- ⁹⁶ Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ столітті... – С. 80.
- ⁹⁷ Цепенда І.Є. Суспільно-політична ситуація на Волині у 1943 – 1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 5. – С. 168.
- ⁹⁸ Русначенко А.М. Народ збурений. – С. 156.
- ⁹⁹ Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла”. – С. 63.
- ¹⁰⁰ Дашкевич Я. Волинь у політичних іграх... – С. 15; його ж. Подзвінне операції “Вісла”. – С. 62.
- ¹⁰¹ Павлишин А. Назв. праця. – С. 133 – 134.
- ¹⁰² Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття... – С. 129.
- ¹⁰³ Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів, 2004. – С. 43; його ж. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття... – С. 129.
- ¹⁰⁴ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. – С. 7.
- ¹⁰⁵ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938 – 1947. – С. 261 – 286.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 262.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Макаруч С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур... – С. 253, 257, 259.
- ¹¹⁰ Гошовська В.А., Сьомін С.В., Смолянук В.Ф. Назв. праця. – С. 37, 41.
- ¹¹¹ Там само. – С. 37.
- ¹¹² Дашкевич Я. Волинь у політичних іграх в 40-х рр. ХХ століття // Розбудова держави. – 2003. – № 5 – 8. – С. 15.
- ¹¹³ В'ятрович В. Вибачення за.? // Там само. – С. 17.
- ¹¹⁴ Заярнюк А. Назв. праця. – С. 262, 279.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 267.
- ¹¹⁶ Попович М. Волинь: наше і не наше горе. – С. 3.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С. 7, 8.

Володимир КОМАР

АКЦІЯ “ШЛЯХТИ ЗАГРОДОВОЇ” В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН 30-х рр. ХХ ст.

Питання національної політики міжвоєнної Польщі і акції „шляхти загородової”, зокрема, вперше стали об'єктом дослідження польських істориків, які в роки Польської Народної Республіки мали можливість вільно, без упереджень дати власну незаангажовану оцінку згаданих проблем. Слід віддати належне ґрунтовному вивченню історичних джерел й об'єктивним, на наш погляд, висновкам, зробленим у монографії А.Хойновського, яка стала базовою з цього питання в польській історіографії¹. Сучасний польський історик К.Слюсарик відзначає, що в переважній більшості шляхтичів були греко-католиками і наприкінці ХVІІІ ст. розмовляли руською (українською. – *Авт.*) мовою² та зауважує, що імена шляхтичів – Сень, Грицько, Гаврило – явно не польські. Опираючись на документи Краківського архіву, він стверджує, що вже у першій половині ХІХ ст. в Галичині руська шляхта греко-католицького обряду значно перевищувала кількісно шляхту римо-католицького визнання. Така ситуація зберігалася і в другій половині ХІХ ст., а також у міжвоєнному двадцятилітті³.

Метою цієї публікації є актуалізація проблеми, яка ще не досліджувалася сучасними українськими істориками. Автор ставить перед собою завдання ввести в науковий обіг неопубліковані архівні документи і на їх основі проаналізувати етнополітичні процеси в західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

На початку 30-х рр. ХХ ст. у зв'язку із загостренням міжнародних відносин у Європі і світі для керівництва II Речі Посполитої актуальним стало питання оборони держави. Українці і до того часу не демонстрували лояльності, тому було згадано про існування шляхти загородової. Фактично, це були нащадки давніх галицько-волинських збройних бояр, які ще з ХІV ст. заселяли пограниччя з Угорщиною. Проте у ХХ ст. геополітична ситуація була дещо іншою. Польська держава прагнула зміцнити прикордонні з СРСР землі, але не мала можливості переселити туди поляків. Так, з метою використання частини українського населення в інтересах Польщі було створено акцію, пов'язану з національною асиміляцією нащадків давнього українського лицарства.

Координатором вказаної акції виступали урядові структури, зокрема Міністерство військових справ. У свою чергу, Міністерство внутрішніх справ збирало необхідну інформацію, де, зокрема, зазначалося: “Людність шляхетського походження, визнання греко-католицького, національності руської і нерідко відрізняється від селян одягом, титулами, добиранням дружин і ставленням до Речі Посполитої”⁴. Але, незважаючи на такі промовисті й однозначні відомості, чиновники Кабінету міністра військових справ були переконані, що шляхтичів не можуть бути українцями.

Польські науковці в унісон з військовими твердили, що частина шляхтичів є поляками, а інша частина, зокрема гербу “SAS”, угорського та італійського походження⁵. Тобто, представники польського суспільства вважали українців виключно селянами (хлопами).

Перші кроки щодо відокремлення шляхтичів від решти українства були зроблені ще у 20-х рр., проте в 1935 р. у зв'язку із загостренням національної і політичної ситуації в Галичині знову порушено це питання.

Поштовхом до активізації шляхетського руху, на думку польських істориків, стала книга Владислава Пульнаровича „Біля джерел Сяну, Стрия і Дністра”, видана у 1929 р.⁶ У ній автор, описуючи давню історію Турківського повіту Львівського воєводства, наголошував, що „тут поряд з лемками, бойками, тухольцями живуть нащадки давнього польського лицарства на пограниччі”⁷. В.Пульнарович вказував, що „шляхтичі — греко-католики і розмовляють в побуті руською мовою”, але заперечував існування шляхетської верстви серед українців. Книга В.Пульнаровича була стимулом для проведення акції і черговою спробою доказати неповноцінність українського народу, який нібито ніколи не мав власної правлячої верхівки.

Ідеї та висновки сенатора В.Пульнаровича вплинули на формування світогляду військових, які на початку 30-х рр. ХХ ст. перехопили в інших урядових чинників ініціативу в ділянці національної політики. Очевидно, його книга стала актуальною у зв'язку з проведенням масових колонізаційних заходів у південно-східних воєводствах Польщі. З її допомогою військові здобули ідейно-теоретичне підґрунтя для своїх дій.

Такі псевдотеорії, що базувалися на відсутності шляхетських традицій в українців, були вигідними для польських правлячих кіл. Вони сприяли доведенню неповноцінності українського суспільства та аргументували неможливість створення української держави.

Походження „шляхти загородової” військові пояснювали таким чином. Протягом століть на українських землях оселялися польські осадники. З утратою незалежності Речі Посполитої так звані лицарі на пограниччі залишилися без підтримки з боку держави. В оточенні українського населення і при незначній кількості римо-католицьких парафій шляхтичі поступово переходили в уніатський та православний обряди, забуваючи про своє походження. Військові теоретики наголошували, що українці протягом 500 років „переписали при хрещенні майже мільйон польських дітей”⁸. Звідси випливала мета акції: „Повернути втрачене польське походження „шляхти загородової”, щоб „вона разом з поляками, що живуть на сході, могла стати опорою для масштабних колонізаційних акцій і протистояти поступу чужого націоналізму”⁹.

Теорії військових не витримували спростувань навіть з боку польських селян, які проживали на Самбірщині. Обурюючись урядовим фаворизуванням новоявленої верстви населення і вбачаючи у цьому загрозу своїм економічним інтересам, вони заявляли: „Якщо польська шляхта зрусифікувалась, то чому польське село (хлопи) зуміли утримати етнічну належність?”¹⁰

Дійсні мотиви польських політиків демонструє географія розміщення шляхетських осередків. Шляхту створювали на кордонах з Румунією, Литвою і СРСР, вздовж залізниць, шосе, навколо великих міст, а також у стратегічно важливих районах. Перш за все це стосувалося найбагатших у Польщі запасів нафти, які знаходилися у Дрогобицькому повіті (Львівське воєводство). З ним межував пограничний з Чехо-Словаччиною Турківський повіт. Тут за переписом 1931 р. проживало 5% римо-католиків¹¹. Більшу частину жителів повіту за віросповіданням становили греко-католики. Приймаючи за основу практику

політичних кіл Польської держави, коли національність ототожнювалася з релігією, можна ствердити, що перевага українців у цьому повіті була безумовною. Національний склад населення Турківського повіту як проміжної ланки між чехо-словацько-польським кордоном і Дрогобицьким нафтовим басейном, на погляд військових, був незадовільним і вимагав зміцнення польським елементом. Масове переселення сюди поляків через великі фінансові витрати було проблематичним. Найкращим виходом вважалось перетворення місцевих жителів на лояльних громадян методом активізації „шляхти загородової”. Отже, необхідність зміцнення польським елементом стратегічно важливих регіонів держави стало однією з основних причин активізації руху „шляхти загородової”.

Для проведення так би мовити реполонізаційних заходів етнічні українські землі були поділені на п'ять регіонів: Підкарпатський, Подільський, Волинський, Поліський, Північний, що охоплювали всю Західну Україну. Загалом на східних окраїнах II Речі Посполитої організатори налічували від 800 тис. до 1 млн. чол. „шляхти загородової”¹². Якщо порівняти цю цифру із кількістю всіх мешканців, що проживали на територіях, заселених національними меншинами або Польщі Б, то це складало близько 10% всього населення цих земель.

Організація „загородової шляхти” проводилася з метою колонізації сотень тисяч українців, які нібито забули про своє походження. Для реалізації цих заходів у 1935 р. створено в Перемишлі „Союз загородової шляхти”, на чолі якого став А.Мйодонський. „Шляхетський” рух розпочато у Турківському повіті в зоні дислокації Перемишльського військового округу. Спочатку керівництво акцією було покладено на відділи польської парамілітарної організації „Стшелец”, а пізніше його очолили командувачі військовими округами.

Активізація польського суспільства Західної України для вирішення завдань державної політики була зумовлена також позицією військових, які всіляко намагалися завуалювати своє втручання у вирішення українського питання. Щоб надати цьому процесові характеру волевиявлення всього польського суспільства, 23 листопада 1935 р. у Львові було створено Секретаріат порозуміння польських суспільних організацій. Його головою став генерал А.Литвинович. Представники 25-ти найбільших польських організацій Східної Галичини висловилися за утвердження польського стану осілості в цьому регіоні¹³. Згодом політичне керівництво було передано іншим, у тому числі спеціально створеним для проведення реполонізаційної акції громадським організаціям. Офіційно її здійснювали: Товариство розвою східних земель (ТРСЗ), Комітет до справ шляхти загородової на сході Польщі (КдоСШЗ), а також Союз шляхти загородової (СШЗ).

У 1936 р. шляхетські акції поширилися на сусідні повіти Львівського і Станіславівського воєводств. Не чекаючи вказівок центральної влади, командування Брестського військового округу намагалось на власний розсуд поширювати шляхетський рух¹⁴.

У контексті заходів, що проводилися, широкого розмаху набрала пропагандистська робота. З цією метою почав виходити часопис „Побудка”. Організовувалися екскурсії для представників „шляхетських” родин визначними історичними місцями Польщі. У 1935 – 1936 рр. у них взяли участь близько 475 українців з Турківського, Лиського, Дрогобицького, Самбірського, Добромільського, Стрийського, Долинського, Калуського та Станіславівського

повітів¹⁵. Вони відвідали Перемишль, Краків, Ченстохову, Познань, Гдиню, Варшаву та інші міста Польщі. Ці поїздки мали остаточно переконати українців у „перевагах” польської культури і сприяти прийняттю рішення про зміну віросповідання і національності.

З метою полонізації молодих українських шляхтичів їм давали можливість відбувати військову службу у кавалерії, що було на той час дуже престижно. Але для цього вимагали обов'язково задекларувати своє польське походження¹⁶. Тобто належність до польської національності була підставою для служби в кавалерії. Окрім того, військовослужбовці, які ще не „вповні відчували себе поляками”, піддавалися ідеологічно-пропагандистській обробці в ході військової служби.

Для успішного проведення агітаційної роботи у містах і селах Галичини держава виділяла кошти на будівництво громадських будинків, які мали стати опорою „польськості на сході краю” і відвернути місцеве населення від участі в роботі „Просвіт” та „Лугів”. Наприклад, для Долинського повіту Станіславівського воєводства можемо прослідкувати, що вже в 1936 р. було стверджено потребу у спорудженні будинків „шляхти загородової” у Витвиці, Герині, Гошеві, Вигоді, Надієві, Велдіжі, Сваричеві, Тисові, Креховичах та ін.¹⁷

Вишукування польських шляхтичів серед українських селян спочатку викликало незадоволення у представників влади на місцях. Так, староста Турківського повіту не схвалював починань війська і заявляв, що „шляхта – руського походження, і він не збирається її підкупляти”¹⁸. Недовір'я до штучно створюваної суспільної верстви відчувалося з боку польських селян. Вони скептично ставилися до акції військових і твердили: „...Як була війна з українцями (польсько-українська війна 1918 – 1919 рр. – *Авт.*), то вся шляхта боролася з поляками, а ми були з протилежної сторони”¹⁹.

Українське греко-католицьке духовенство, розуміючи небезпеку втрати власної української шляхти, виступило проти ініціативи війська²⁰. Дієвим засобом боротьби стало роз'яснення серед населення організації і методів діяльності, які застосовували військові на території Західної України.

Проблема дрібнопомісної шляхти викликала значне зацікавлення з українського боку і перетворилася у відверте політичне протиставлення польській акції. Доказом цього стала велика кількість публікацій у пресі, популярних і наукових виданнях, які збереглися в українських і польських архівах. Так, невідомий український автор в часописі „Нова зоря” доводив безпідставність шляхетського руху: „Саме розуміння загонової шляхти, яка не робила панщини і займалася обороною сеї землі, виразно вказує, що осадництво було звернено проти півдня – Угорщини. І власне тому, ту боєву шляхту протягом століть поселяли галицько-волинські князі Рюриковичі, де вона мала боронити нашу землю від угорців”²¹.

Українські селяни негативно ставилися до шляхетської акції і вороже сприймали її. Зокрема, у селі Ворона Тлумацького повіту Станіславівського воєводства місцеві селяни побили нагайками „новоявлених шляхтичів”²². Подібні випадки зустрічалися також в інших регіонах Західної України, але вони не набули масового характеру. Найчастіше селяни висміювали тих прихильників шляхетського руху, які, будучи українцями за походженням, але керуючись

вигодами матеріального характеру, зраджували власну національність. Цей засіб виявився найдійовішим з точки зору протиставлення шляхетській акції влади.

За даними урядової статистики, на 1 листопада 1937 р. у Турківському, Самбірському та Лиському повітах Львівського воєводства активно діяло 45 „шляхетських” осередків, до яких входило 4025 осіб. У Тлумацькому повіті Станіславівського воєводства було 38 таких осередків і 2044 сполонізованих шляхтичів²³. У інших регіонах Західної України, зокрема у Волинському і Тернопільському воєводствах, лише почали організовувати такі осередки.

Розрізненість „шляхетських” осередків, які діяли на основі власних локальних статутів, диктувала необхідність створення координуючої інституції. Так, на першому організаційному з'їзді, який відбувся 17 жовтня 1937 р. у Львові, було створено Союз загородової шляхти Підкарпаття. За це рішення одноголосно проголосувало 4000 присутніх на ньому делегатів²⁴. Центром „шляхетського” руху став Перемишль. Статут Союзу підготовлений під керівництвом сенатора В.Пульнаровича, затверджено 28 грудня 1937 р.²⁵

Діяльністю СЗШ керував польський уряд через посередництво спеціального таємного органу — „Комітету у справах загородової шляхти на сході Польщі”, організованого в лютому 1938 р. У його завдання входило дослідження проблем „шляхти загородової” щодо зміцнення польської присутності на західноукраїнських землях, а також координації зусиль окремих міністерств у цій галузі. Комітет складався з вищих урядовців держави і підпорядковувався безпосередньо прем'єр-міністру Ф.Славой-Складковському. На засіданнях Президії ради міністрів Польщі справи Комітету представляв міністр військових справ генерал Т.Каспжицький. Робота комітету носила строго конфіденційний характер. Не допускалися безпосередні контакти керівників вищої влади і представників воєводської адміністрації з лідерами суспільних організацій²⁶. Це створювало враження, що ініціатива йшла від самих „шляхтичів”.

Роботу з національної асиміляції українського населення в рамках руху „шляхти загородової” проводили „Товариство розвитку східних земель”, „Товариство народної школи”, „Стшелєц”, „Малопольське землеробське товариство” та інші польські організації. Щоб привернути українських селян, застосовувалися методи матеріального заохочення — фінансові інвестиції в економічно відсталі регіони держави. Шляхом надання безпроцентних кредитів для новоявлених „шляхтичів”, комасації та меліорації земель, впорядкування доріг уряд намагався створити ілюзію піклування про українських громадян. Розparcelьовану землю з фонду аграрної реформи перш за все отримували члени „шляхетських” осередків, які прирівнювалися до польських осадників. Такі переваги сприяли утвердженню в свідомості людей переконання, що в Польській державі може нормально існувати лише поляк. Це стало причиною зміни несвідомими українцями греко-католицького обряду на католицький, який ототожнювався з „польськістю” і їх вступу до „шляхетських” організацій²⁷.

13 лютого 1938 р. відбувся перший загальний з'їзд СЗШ, куди з'їхалися 300 делегатів, які представляли 147 „шляхетських” осередків загальною кількістю 10 тис. чоловік. Присутні на з'їзді генерали В.Вечоркевич і Я.Глуховський звернулися з проханням до Генерального інспектора збройних сил Польщі маршала Е. Ридз-Смігли і генерала Т.Каспжицького „очолити протекторат над Союзом”²⁸.

Разом з тим, делегати з'їзду визнавали складність поставленого завдання, яке полягало в залученні широких верств українського населення до участі в СЗШ. Зокрема, зазначалося, що до „шляхти загородової” у Східній Малопольщі донедавна входило 80 – 90% українців греко-католицького обряду. Ця проблема передавалася для детального вивчення польським науковцям.

При „Комітеті у справах „шляхти загородової” працювала наукова секція, яка об'єднувала близько 150 польських вчених у галузі географії, історії та етнографії²⁹. Регіон їх досліджень охоплював Станіславівське, Тернопільське, Львівське, Волинське, Поліське, Новогрудське, Віленське, Білостоцьке воєводства та Лемківщину. Керівниками наукової секції були на Лемківщині А.Горак, у Східній Галичині – В.Пульнарівич, на Поліссі – А.Канєвський і на Волині – Я.Гофман³⁰. До роботи в наукових секціях намагалися залучати студентів вищих навчальних закладів.

На північно-східних землях держави виникали організації, які за змістом своєї діяльності відповідали Союзові загородової шляхти в Галичині. До них слід віднести Союз дрібнопомісної шляхти, який було створено у 1937 р. на Поліссі, і Тимчасовий окружний уряд союзу загородової шляхти, організований у травні 1938 р. на Волині.

Незважаючи на формування нових структурних об'єднань, „шляхетська” акція не досягла поставленої мети. На початку 1939 р. СШЗ налічував 40 тис. членів, зосереджених у 450 осередках³¹. Порівняно із прогнозованою кількістю 1 млн. чол., це становило незначний відсоток і свідчило про поразку акції. У результаті активізації шляхетських настроїв не лише загострилися польсько-українські стосунки у державі, а й виникло зацікавлення українців цією проблемою. Українські вчені й письменники розпочали роботу з укладання „Золотої книги української шляхти”. Проте подальша доля цього дослідження не відома.

Таким чином, „шляхетська акція” стала якісно новим методом у справі денаціоналізації українців у міжвоєнній Польщі. Її метою було штучне вичленування з українського національного організму нащадків української дрібнопомісної шляхти для їх подальшої асиміляції. Для цього створювалися теорії, що пояснювали нібито втрачене польське походження українськими шляхтичами. До участі в акції залучалися урядові структури і польські громадські організації, а ініціатором її виступало вище військове командування Збройних сил Польщі. Акція „шляхти загородової” зазнала поразки і негативно позначилася на розвитку українсько-польських відносин.

Перспективним залишається дослідження етнічної належності шляхти загородової та її самоідентифікація від XIV до середини XX ст.

1. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 – 1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – 262 s.

2. Ślusarek K. Szlachta zagrodowa w Galicji 1772-1939. Stan i preobrazennia warstwy pod zaborem austriackim i w okresie niepodległości // Galicja i jej dziedzictwo. Społeczeństwo i gospodarka. – Tom 2. – Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1995. – S. 119.

3. Ibid.

4. Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych (GMSW), sygn. I.300.1.410.

5. Wyrostka L. Pód drogów Sasów. – Warszawa, 1932; CAW, 11 Dowództwo dywizji piechoty (11 DP), sygn. I. 1.313.11.24.

6. Wieczorkiewicz P. Ostatnie lata Polski niepodległej. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – S.27 ; Chojnowski A. Op cit. – S. 227.

7. Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru (Historia powiatu turczańskiego).- Turka: Wydawnictwo Związku Strzeleckiego, 1929. – S. 132 – 133.

8. CAW, 11 DP, sygn. I. 1.313.11.24, k. 84.

9. Ibid., sygn. 1772/89/1331, k.12.

10. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), sygn. 1044, k. 1.

11. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r. – Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa. – Warszawa, 1938. – S. 33.

12. AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1, k. 8.

13. AAN, Prezydium Rady Ministrów (PRM), sygn. 64 – 17, k. 53.

14. CAW, GMSW, sygn. I. 300. 1. 355, k. 84.

15. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1 (Львівське воєводське управління. 1921-1939 pp.), оп. 52, спр. 2456, арк. 11.

16. CAW, GMSW, sygn. I. 300. 1. 410, k. 131.

17. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921 – 1939 pp.), оп. 1, спр. 1588, арк. 60 – 61.

18. ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2456, арк. 11.

19. AAN, MSW, sygn. 1044, k. 23.

20. Батьківщина. – 1936. – 19 трав. – С. 7.

21. Трагічні гості // Нова зоря. – 1937. – 21 жовт.

22. AAN, Komenda Główna Policji Państwowej (KGPP), sygn. 237, k.82.

23. AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1, k.13.

24. Нова зоря. – 1937. – 21 жовт.

25. Sprawy Narodowościowe. – Warszawa. – 1937. – N 6. – S. 638.

26. AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 1, k.17 – 18.

27. AAN, MSW, sygn. 1725, k. 75.

28. AAN, Komitet do spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Kraju, sygn. 24, k. 1.

29. Ibid, sygn. 8, k. 1.

30. Ibid, sygn. 5, k.1.

31. Chojnowski A. Op.cit. – S. 229.

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1943 РОКУ

Важливим чинником забезпечення повноцінного функціонування Української повстанської армії (УПА) в роки Другої світової війни виступало повстанське підпілля. В силу низки об'єктивних причин воно стало чи не єдиним джерелом матеріально-технічного та кадрового забезпечення повстанської армії. Саме тому перед керівництвом українського визвольного руху у другій половині 1943 року постало завдання організації життєдіяльності запілля.

Окреслена проблема досі не отримала комплексного розв'язання. Окремі її аспекти частково розглянуті у роботах молодих учених, зокрема І.Патриляка, І.Марчука¹. Найбільш широко вона розкрита з фінансового боку у монографії О.Клименка². Проблеми матеріального забезпечення УПА та господарської діяльності повстанського підпілля опосередковано торкалися у своїх працях відомі українські історики Ю.Киричук, А. Русначенко, А. Кентій³. Метою вказаного дослідження є висвітлення процесу формування структури господарського механізму повстанського запілля восени 1943 р., визначення основних завдань, що стояли перед ним, а також форм, методів і способів, які використовували господарські структури для організації матеріального забезпечення УПА.

Проблема матеріально-технічного забезпечення Української повстанської армії виникла відразу після її створення. Процес налагодження оптимального функціонування господарського механізму вироблявся паралельно з процесом формування та становлення УПА, тобто впродовж першої половини 1943 р. Весь тягар вирішення даного завдання взяла на себе ОУН(б), члени якої склали організаційне ядро повстанського запілля.

Згідно з офіційними оунівськими документами ще весною 1943 р. було ініційовано введення в кожній станиці посади господарчого. В його обов'язки входила організація постачання продовольства, одягу, медикаментів окремим повстанським загонам. В "Інструкції про організацію господарського апарату та його діяльність" стосовно роботи господарчого говорилося, що "першим кроком в праці є вивчення економіки терену. Людина ця мусить знати, де, що є і скільки.... Завданням господарчого апарату буде протиставитись німецькій колоніальній політиці, зберегти усі маси перед голодом. Кожен працівник повинен старатись, щоб його праця була якнайбільш продуктивна і давала багато користі для справи"⁴.

Сучасники тих подій згадують, що "в кожному селі був чоловік, який заготовляв усе необхідне для повстанців, а сільський староста – для окупантів. Часто вони обидва робили одну справу, але німці про це не знали. З поширенням партизанської боротьби німці послабили контроль за виготовленням саморобних домашніх млинів, і вони працювали цілодобово"⁵. До переліку обов'язків господарчого входило також залучення до громадської роботи окремих ремісників-фахівців: кравців, шевців, ковалів та ін.

Від вересня 1943 р., після організаційного поділу повстанського руху на УПА та запілля, у системі господарського забезпечення відбулися певні зміни. Комендантові запілля ПЗУЗ "Горбенку" (Р.Волошину) підпорядковувалася низка

референтур, одну з яких (господарську) очолював "Зубатий" (В.Мороз). Свого господарника мала кожна військова округа. Він "був відповідальний за "хліб щоденний" і за всі інші потреби військовиків у його окрузі. Штаб ГК УПА був координатором цих запотребувань, знаходив і розробляв економічні можливості округ, застосовував обмін продукції між ними"⁶.

У цей самий період на теренах повстанського запілля здійснювалися активні заходи щодо встановлення системи органів української цивільної адміністрації. Тому регіональну ситуацію можна було охарактеризувати як двовладдя: поряд з новостворюваними органами української цивільної адміністрації існували відповідні структури повстанського підпілля, контрольовані ОУН(б). І одні, і другі покликані були виконувати функції державного управління. Таким чином, на рівні села (станції) обов'язки щодо вирішення соціально-економічних проблем покладалися водночас на старостів і командантів села. Так, старости мали "подбати про максимум засіяної площі... Приспішити вимолочення збіжжя". На них покладалася відповідальність за збереження харчових запасів. Зважаючи на важливість таких обов'язків, "кожен начальник району повинен був добре придивлятися до кожного старости", відбирати на цю посаду "чесного та солідного чоловіка"⁷. Як показала практика, налагодити роботу органів української цивільної адміністрації на теренах повстанського запілля у повному обсязі не вдалося. Відтак проблемами, що стосувалися повноцінного забезпечення життєдіяльності УПА, займалося повстанське підпілля.

Динаміку формування господарських органів повстанського запілля можна проілюструвати на прикладі Рівненського обласного проводу ОУН(б), очолюваного "Мітлюю". "Керівником господарської референтури обласного проводу в серпні 1943 року був призначений Борис Прокопович – "Гнат", який розробив її структуру, штат та функціональні обов'язки. Згідно з підготовленим ним нормативним документом, розісланим у низові структури підпілля, господарську референтуру Рівненського обласного проводу ОУН склали наступні підреферентури: заготовча, торгова, промислова, земельно-лісова, рибного господарства та планова і бухгалтерсько-статистична"⁸. Аналогічні господарські референтури створювалися по вертикалі у надрайонах, районах та підрайонах, що входили у ці райони.

На рівні села-станції "був станичний, який відав усіма господарськими питаннями. В його віданні перебував господарський апарат з п'яти чоловік: промисловий, фінансовий, земельний, заготівельний і транспортний"⁹. Обсяг роботи господарського апарату був величезним, адже восени 1943 р. значні зусилля спрямовувалися на підготовку до перебування в стані підрадянської дійсності, якісно нового етапу національно-визвольної боротьби. З цією метою здійснювалися заходи щодо складування (накопичення) зброї, медикаментів, одягу, продуктів харчування тощо.

Вирішення питання забезпечення УПА продовольством здійснювалося декількома шляхами. Традиційним і найбільш поширеним було обкладання населення контрольованих територій визначеним податком. Наприклад, командант підпілля ВО "Заграва" Пташка 8 вересня 1943 р. підписав "Наказ ч.3. про оподаткування селян збіжжям для УПА". "Оподаткування таке: оден м. з га (тільки жито)... Заставити людей до молочення збіжжя ціпом, якщо немає молотила... Оподаткування мусить бути здане і змагазиноване до 20.09.1943 р."¹⁰.

Відповідальність за виконання даного наказу покладалася на господарчого. Майже одночасно з вищенаведеним документом (12.09.1943 р.) на теренах ВО “Турів” було поширено Наказ командантам воєнних надрайонів, що забороняв “накладати на населення контингент. Все оперти, – зазначалося в документі, – на добровільних датках”. Дозволялося лише “переводити зорганізовано збірки грошей і всякого рода цінностей поміж населенням”¹¹. Наведені документи засвідчують, що вирішення даної проблеми не здійснювалося однаково у різних регіонах і, напевно, способи її розв’язання залежали від багатьох чинників: масштабів поширення організаційної мережі ОУН(б), ступеня присутності ворожих чинників, загального рівня матеріального забезпечення місцевого населення, його національного складу тощо. Регіональне та місцеве керівництво повстанського запілля намагалося при можливості враховувати наявну ситуацію.

Об’ємна інформація стосовно посадових обов’язків господарчих референтів міститься у Наказі ч. 4. команданта ВО “Турів” від 20 вересня 1943 року¹², у якому по-перше, рекомендувалося якомога швидше “приступити до планової організації господарки в запіллі, в зв’язку з чим перевести список всього державного майна”. З цією метою планувалося розробити письмові форми звітності “до приходу і розходу”. Складений список слід було перевести у “сумовий обрахунок всього державного майна”. З метою контролю за державними фондами наказувалося створити державну касу, “до якої раз в місяць переливати всі гроші і цінності”. Для потреб УПА дозволялося залишати лише 10% від загальної суми.

По-друге, зважаючи на політику окупаційного режиму, надзвичайно важливим залишалося завдання захисту ремісників-професіоналів та залучення їх до роботи на користь повстанців. З цією метою рекомендувалося “стягнути з терену якнайбільше старих фахівців та затруднити їх у господарці УПА”. Для оптимальної організації праці кваліфікованих робітників планувалося “на звільнених від ворога теренах урухомити ремісничі верстати та всякого рода господарчо-промислові підприємства”. Слід відзначити, що ця ділянка роботи не втрачала своєї актуальності впродовж всього періоду існування повстанського запілля.

Третя група завдань стосувалася організації фінансового забезпечення господарської діяльності. Для розв’язання цієї проблеми необхідно було “по відділах УПА і серед цілого нашого суспільства перевести добровільну збірку грошей і цінностей на “Боевий фонд”. Виконання цього завдання покладалося на адміністрацію, церкву, Червоний Хрест та інші установи.

Забезпечення УПА та повстанського запілля продовольчим запасом цілком залежали від правильної організації жнивної кампанії. Боротьба за хліб велася у той час, як ніколи, гостро. Саме тому наказувалося “у зв’язку з грабунком збіжжя, що його почали німці в терені, поспішити акцію молочення збіжжя та ховання його під землю. Коли немає змоги його обмолотити, то обтинати колоски (мусять бути сухі) і закопувати в землю... Увести черговий порядок приймання і перемелювання збіжжя по млинах за міркою: лазівка 8 кг, вальці 12 кг”. Мова йшла також про необхідність “приспішити збирання картоплі і огородини”.

Окрему групу становили обов’язки щодо “закладання ферм годівлі худоби і розбудови всякого роду артілей, як-от: шевських, кравецьких, бондарських, слюсарських, ковальських, лещатарських і т.п.”. Інакше кажучи, господарчі

референти повинні були дбати, щоб господарство повстанського запілля носило не лише присвоювальний, але й відтворювальний характер.

Важливо зауважити, що Наказом заборонялося “стягати з населення контингенти”. Збирання одягу, продуктів для УПА можна було здійснювати виключно на добровільних засадах.

Узагальнюючи сказане, визначимо основні завдання, які стояли перед господарчим референтом повстанського запілля: 1) проведення обліку наявного у підпіллі рухомого і нерухомого майна; 2) залучення до роботи якомога більше фахівців різних ремісничих професій; 3) організація жнивної кампанії, що включала не тільки збір, а й правильне збереження зібраного врожаю; 4) пошук джерел фінансування господарської діяльності; 5) створення умов для забезпечення повноцінного функціонування господарського механізму, перш за все, тих господарських об’єктів, продукція яких була вкрай необхідною: млинів, майстерень, дрібних підприємств тощо. Стосовно питання примусового оподаткування населення запілля, то у жовтні 1943 р. воно не ставилося, принаймні, на теренах ВО “Турів”.

Налагодження ефективної господарської діяльності було неможливим без наявності професійно підготовлених кадрів. Повстанське підпілля намагалося залучати до цієї ділянки роботи кваліфікованих, освічених людей. Певне уявлення про рівень професіоналізму апарату господарчої референтури можна скласти, проаналізувавши “Відомість про підрайонових працівників Господарчого відділу Воєнного району №10”. Даний район поділявся на 3 підрайони. Господарчий відділ кожного з підрайонів включав господарчий, земельний, заготівельний, фінансовий підвідділи, окремо промислового та торговельного бухгалтера (не скрізь), молочара (не скрізь). Керівниками підвідділів були в основному молоді хлопці віком від 20 до 34 років різного освітнього рівня. У переважній більшості вони отримали чотирикласну та семикласну освіту, а четверо – навіть неповну середню та середню. Серед працівників господарського відділу лише двоє були за спеціальністю вчителями, решта – бухгалтерами¹³.

Загалом рівень освіченості працівників відділу, зважаючи на тогочасну ситуацію, був доволі непоганий. Однак на деяких територіях виникала гостра потреба кваліфікованих спеціалістів. Крім того, не всі фахівці погоджувалися на роботу у повстанському підпіллі. Районовий координатор при господарчому відділі “Наливайко” у своєму звіті скаржився, що “коли взявся до підшукування ... кадровиків по підрайонах, то у підрайоні №1 кадровика не підшукав, бо в цілому підрайоні не знайшлася людина, щоб зайняла це становище... В підрайоні №2 кадровика підшукав, але він не прибув”¹⁴.

Вирішення даної проблеми дещо полегшувалося завдяки проведенню короткотермінових вишкільних курсів для різної категорії службовців низових ланок господарчої референтури. Для таких навчань “мали стандартні конспекти політекономії, географії, історії з додатком нарису сучасної політичної ситуації й положення на фронтах... Говорили... про потребу організації постачання та забезпечення потреб нашого війська тощо”¹⁵. Так, 20 вересня 1943 р. планувалося провести курси “з метою підготовки працівників для адміністративного апарату і рахівників для цивільних управ торговельних і промислових організацій”. Програмний зміст навчання становили: “1) Бухгалтерія торговельна та промислова

і бухгалтерія в районних та окружних управах. Організація праці. 2) Адміністрація військова і облік. 3) Організація цивільної адміністрації. Управи сільські, районні і окружні. Засяг кожної управи. Організація праці в управах”. На курси приймалися особи, які “закінчили щонайменше 6-7 відділів народної школи”¹⁶. Місяцем раніше, 28 серпня 1943 р., в районі ВО “Турів” було зніційовано проведення “вишколу господарчих контролерів запілля”¹⁷. Уже згадуваний районний координатор при господарчому відділі “друг Наливайко” теж займався вишкільною працею. Вказуючи на контингент слухачів курсів, він підкреслював, що “це люди старші і з освітою”¹⁸.

Період становлення повстанського запілля збігся у часі із проведенням жнивної кампанії. Без налагодження системи продовольчого та матеріального забезпечення боротьба Української повстанської армії була приречена на поразку. Саме тому у цій ділянці роботи основні акценти ставилися на організацію збору та довготривалого зберігання врожаю 1943 року. Без перебільшення можна сказати, що “збереження ... збіжжєвих запасів та фуражу як резерву для прохарчування армії при наступних військових операціях” розглядалося як “бойове завдання”, бо “без хліба – немає перемоги”¹⁹. У перші осінні місяці було поширено низку наказів та інструкцій, що стосувалися “способів та методів магазинування збіжжя та фуражу”²⁰, “способів заковування збіжжя та консервування м’яса”²¹, “збору та вимолочення збіжжя”²², “підготування і переховування господарчих та харчових припасів”²³ тощо.

Щонайперше ставилося завдання “повести сильну пропаганду і ужити всіх заходів, щоб все населення ішло в ліси... і будувало підземні бараки. В теренах відкритих кожен мусить мати землянку: криївку... До цього змушувати населення силою”²⁴. Наказувалося також “вплинути на селян, щоби всіма можливими способами заховати хліб та інші харчові продукти. Також і полотно, одіння і все інше, що ворог може при несподіваному наскокові забрати і цим пожитися”²⁵. Реалізація таких завдань покладалася безпосередньо на “магазинерів, підрайонових, районних і надрайонових господарчих”²⁶. Їх обов’язок полягав у тому, щоб довести до відома українського загалу запілля зміст офіційних вказівок та інструкцій стосовно способів і методів магазинування зерна, збереження фуражу, консервування м’яса тощо. Запропоновані документи містили доволі детальну інформацію, яка стосувалася вибору місця для “котловання магазину (ями)”, її розмірів, способів “обшивання” стін дошками, якості магазинуваного збіжжя тощо.

Господарча референтура військових округів УПА розробила спеціальні “вказівки про способи і методи магазинування збіжжя і фуражу”²⁷. Безпосередній учасник тогочасних подій на Волині та Поліссі Роман Петренко у своїх спогадах стверджує, що “майже цілий 1943 р. був періодом інтенсивного підпільного будівництва. В основному, це були глибоко впущені в землю дерев’яні будинки в законспірованих місцях з добре закритим доступом і затаєним виходом, де магазинувалися харчі і інше військово майно. Крім того, почалося виготовлення житлових зимовників в придатних для переховування людей під час виняткових ситуацій”²⁸. Підземні схованки українські повстанці та підпільники облаштовували у важкодоступних лісистих місцях і старанно маскували. З конспіративною метою рекомендувалося “для копання сховищ підрайонового, районного та надрайонового значення мобілізувати спеціальні робітничі групи з віддалених

теренів... Заповнювати сховища і видавати з них тільки в нічну пору, ставлячи на віддалі варту, яка не повинна знати про місце сховища. В сховищах районного значення повинно бути замагазиновано... одежі і взуття на 250 козаків та харчів на 3 місяці, фуражу на 100 коней”²⁹. Зважаючи на швидке наближення фронту, такі засоби безпеки видавалися не зайвими. З часом виявилось, що потенційні зрадники були не тільки серед місцевого населення, а й у лавах УПА. Недостатня кількість освічених, професійних військових спонукала керівництво повстанської армії залучати “до лісу” кадрових офіцерів Червоної армії, які з певної причини (втеча з німецького полону, хвороба, поранення) тимчасово перебували на повстанській території. Деякі люди виходили з рядів УПА під будь-яким приводом, тоді інформація, якою вони володіли, могла коштувати не лише розконспірації окремих криївок чи сховищ, а й життя повстанцям.

Про виконання даної роботи господарчі подавали щомісячні звіти, де містилися дані про те, що на листопад – грудень 1943 р. в окремих частинах підпілля “50% населення приготувалося до приходу червоних, покопали криївки, поховали збіжжя, частина ще приготується, а решта легковажить, кажучи, що якое воно буде”³⁰. Командант району “Скеля” др. Чорнота засвідчував наявність у районі на початку грудня “всіх магазинів 35. З того числа впущено 27, заготовлено 8. Не змолочено ще збіжжя до 400 кіп”³¹. Упродовж осінніх місяців 1943 р. повстанцям вдалося організувати в підпіллі величезну заготівельну роботу, про що опосередковано свідчать радянські документи, датовані першою половиною 1944 р. У багатьох спеціальних донесеннях відповідних радянських чинників зафіксовано виявлені під час проведення спецоперацій підземні сховища зброї, зерна, інших продуктів тощо. Кількість виявленої продукції, що там зберігалася, доволі значна. Наведемо лише деякі факти. Станичний с. Новосілка Рівненського району Рівненської області М.А.Кривенчук під час допиту у відділі контррозвідки 6 серпня 1944 р. свідчив, що “в селі було з населення зібрано біля 2300 пудів зерна, гроші та інші продукти. Зерно було закопане у п’яти ямах”³². У селах Підліші і Чекани Острозького району Рівненської області на початку лютого 1944 р. бійці Червоної армії знайшли “підземелля біля сараю... У ньому виявили 15 мішків муки, шість пудів сала та інші продукти... Підземне сховище знаходилося на глибині 5-7 м, висота до 2,5 м, стіни, стеля і підлога дерев’яні. У підземеллі було декілька кімнат місткістю на 40 чол. кожна, облаштовані приміщення для продуктів”³³. “14 лютого 1944 р. відділом контррозвідки “Смерш” 13 армії в селах Малий та Великий Шпаків Рівненського району було відкрито 4 бандерівських склади із зерном, у яких виявили 6 т жита і 2 т ячменю...”³⁴. За інформацією управління контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту на території Волинської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей тільки за квітень 1944 року було виявлено “530 складів: “зі зброєю – 135, продовольством – 369, з іншим військовим майном – 26... Вилучено ... зерна 1693,5 т, солі – 17 т, інших продуктів – 29 т.”³⁵.

Питання методів та способів матеріального забезпечення УПА залишається донині одним із найбільш контроверсійних. Окремі дослідники українського національно-визвольного руху схильні вважати, що “найчастіше продукти й одяг отримували, звісно, шляхом добровільного збирання серед населення”³⁶, “українське населення симпатизувало упівцям, надавало їм всіляку посильну допомогу”³⁷. Сучасний історик А.Кентій наголошує на використанні повстанським

господарським апаратом у своїй роботі “суворих і рішучих заходів”³⁸. Недостатньо аргументованим, на нашу думку, є висновок О. Клименка про те, що “ніякими конкретними даними не підтверджується теза про добровільну згоду однієї частини українського суспільства – переважної більшості безпосередніх товаровиробників, матеріально утримувати ОУН-УПА, ніби внаслідок тільки високої свідомості чи патріотизму”³⁹. І в мемуарній літературі, і в архівних документах знаходимо багато фактів, що підтверджують свідоме надання матеріальної допомоги населенням повстанській армії, вбачаючи у ній захисника від свавілля фашистських окупантів. Логіка існування довготривалого національного руху Опору без жодної підтримки з боку “Великої землі” заперечує використання силових методів, як домінуючих, для організації матеріально-технічного забезпечення УПА.

Отже, розгортання процесу формування господарського механізму повстанського заплілля припадає на осінні місяці 1943 р. Ініціатором його активізації виступає повстанське підпілля в особі ОУН(б), яке і перебирає на себе функції керівництва. Основне завдання господарчих структур заплілля полягало у мобілізації місцевих людських і матеріальних ресурсів для забезпечення УПА. Виконання поставленого завдання здійснювалося насамперед методами переконання, рідко шляхом насилля. Зміни військової ситуації спричинили перехід до більш жорстких форм і способів нагромадження матеріально-технічних ресурсів для утримання повстанської армії.

1. Патриляк І. “Щоденний хліб” курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943 – 1944) // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 246 – 259; Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової війни // Там само. – С. 196 – 204.
2. Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939 – 1952 рр. – Тернопіль, 1999. – 307 с.
3. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – 464 с.; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – 519 с.; Кентій А. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – 287 с.
4. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ – Торонто, 1999. – С. 84.
5. Боб'юк А. В Шумських лісах. – Ланівці, 1992. – С. 26.
6. Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1997. – Т. 27. – С. 155.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 46, арк. 10.
8. Архів управління Служби безпеки України в Тернопільській області (далі – АУСБУ ТО). – Спр. 14314. – Т. 1. – С. 296. Цит за: Клименко О. – С. 55.
9. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 – Київ – Торонто, 2002. – С. 158.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 3837, оп. 1, спр. 2, арк. 7.
11. Там само. – Ф. 3836, оп. 1, спр. 18, арк. 1.
12. Там само. – Арк. 2 – 6.
13. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 10-А, арк. 3;
14. Там само. – Спр. 38, арк. 53.
15. Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1997. – Т. 27. – С. 167.
16. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 53, арк. 8 – 9.
17. Там само. – Спр. 80, арк. 38.
18. ДАРО – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 38, арк. 53.
19. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 53, арк. 3.
20. Там само. – Арк. 3-4.
21. Там само. – Спр. 63, арк. 106.
22. ДАРО. – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 35, арк. 95.
23. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 53, арк. 36.
24. Там само. – Спр. 91, арк. 16.
25. ДАРО. – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 19-А, арк. 2.
26. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 53, арк. 3.
27. Там само.
28. Петренко Р. Назв. праця. – С. 179.
29. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 53, арк. 36.
30. ДАРО. – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 34, арк. 100.
31. Там само. – Арк. 105.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 52.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 125.
34. Там само. – Арк. 56.
35. Літопис УПА. – Т. 4. – С. 240.
36. Русначенко А. Назв. праця. – С. 82.
37. Киричук Ю. Назв. праця. – С. 144.
38. Кентій А. Назв. праця. – С. 245.
39. Клименко О. Назв. праця. – С. 64.

Ігор АНДРУХІВ

ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ НА СТАНІСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 50-х рр. ХХ ст.

Питання ліквідації греко-католицьких монастирів у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. на теренах Станіславщини залишається малодослідженою проблемою, яка лише частково знайшла висвітлення в окремих працях українських істориків та релігієзнавців¹. Наша розвідка містить спробу на основі документів та матеріалів Державного архіву Івано-Франківської області показати характер, форми й методи ліквідації греко-католицьких монастирів як останнього серйозного оплоту на шляху православізації віруючих після рішень Львівського собору.

Станом на 1 січня 1945 р. у Станіславській області, за даними уповноваженого в справах релігійних культів, налічувалося 11 чернечих осередків, а саме:

1. Отців-василіян „Св. Василя Великого” (Станіслав, 5 монахів).
2. Отців-редемптористів „Св. Йосипа” (Станіслав, 10 монахів).
3. Сестер-василіянок „Св. Василя Великого” (Станіслав, 30 монахинь).
4. Сестер-служебниць „Пресвятої Непорочної Діви Марії” (Станіслав, 37 монахинь).
5. Сестер милосердя „Св. Вікентія від св. Павла” (Станіслав, 11 монахинь).
6. Отців-василіян (с. Погоня Тисменицького району, 3 монахи).
7. Отців-студитів „Св. Теодора Студита” (с. Дора Яремчанського району, 6 монахів).
8. Отців-василіян (с. Гошів Болехівського, нині – Долинського району, 11 монахів).
9. Сестер-служебниць „Святої Родини” (с. Гошів, 13 монахинь).
10. Сестер-служебниць „Св. Йосафата” (сmt. Войнилів, 9 монахинь).
11. Сестер-василіянок „Пресвятої Трійці” (с. Підмихайлівці Букачівського, нині – Рогатинського району, 40 монахинь).

Крім названих, до серпня 1944 р. існував також головний монастир сестер-мироносиць у Богородчанах (70 монахинь), приміщення якого зайняла військова частина, а землю й господарські будівлі передано місцевій МТС².

До війни головний монастир сестер-служебниць „Пресвятої Непорочної Діви Марії” у Станіславі мав свої філії в Богородчанах, Городенці, Грабовці, Гринівцях, Делятині, Заболотові, Коломиї, Косові, Микуличині, Надвірній, Печеніжині, Снятині, Солотвині, Станіславі (дві), Княгинині, Тисмениці³. Упродовж липня 1944 – травня 1945 рр. приміщення цих філій були „націоналізовані” для військових та господарських потреб. Наприклад, у Станіславі приміщення філіалу сестер-служебниць було забрано під гуртожиток для музучилища, а в приміщенні ченців-василіян розмістилося 3-є відділення міліції⁴.

Наприкінці березня 1946 р. облвиконком затвердив „План-проект переселення і злиття монастирів і монахів греко-католицької церкви в Станіславській області”, що мав здійснюватися у два етапи. На першому

планувалося всіх ченців-василіян переселити до Гошева, черниць-василіянок – у Підмихайлівці, сестер-служебниць „Пресвятої Непорочної Діви Марії” – в монастир на вул. Держинського, 94 у Станіславі, а отців-студитів із Дори – в Унівський монастир на Львівщині. Жіночі монастирі в Гошеві та Войниліві залишалися тимчасово у своїх приміщеннях. На другому етапі всіх черниць і ченців мали відправити на проживання до близьких родичів або помістити в будинках для перестарілих. Приміщення монастирів планували використати для господарських потреб⁵.

Перших почали утискати ченців-василіян. Зокрема, 27 березня 1946 р. монахів із Погоні переселили до Гошівського монастиря, а приміщення й монастирську землю віддали військовій частині Тисменицького НКДБ⁶. Тоді ж були переселені й отці-редемптористи (8 чол.) у монастир такого ж чину, що знаходився в селі Голоскові Львівської області⁷.

Станом на 25 червня 1946 р. в області ще залишалися діючими такі монастирі: у Станіславі (сестер-служебниць „Пресвятої Непорочної Діви Марії”, сестер милосердя „Св. Вікентія”, сестер-василіянок), у с. Підмихайлівці (сестер-василіянок), у селищі Войнилів („Святого Йосафата”), у с. Гошів („Пресвятої Родини” та отців-василіян), у с. Дора (отців-студитів).

Відповідно до постанови РМ СРСР від 29 травня 1946 р. греко-католицькі монастирі вважалися православними, однак, за словами уповноваженого, всі 163 „монашествующие” категорично відмовлялися переходити в православ'я й залишалися греко-католиками⁸.

Уповноважений у справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР П. Ходченко в листі від 20 липня 1946 р. наказував уповноваженому в області, що „до канонічного оформлення монахів уніатських монастирів” йому „не слід займатися справами цих монахів”, а „місіонерську роботу повинно проводити православне духовенство”*. Однак православне духовенство на чолі з єпископом Антонієм Пельвецьким цим не займалося, а тому цю роботу змушені були проводити уповноважений у справах релігійних культів по Станіславській області Костюков з місцевими радянсько-партійними органами та райвідділами НКДБ⁹.

Так, улітку 1946 р. розпочалася кампанія з переселення сестер-василіянок зі Станіслава, оскільки на їх приміщення претендувало управління освіти, яке мало намір розмістити у ньому навчальні класи та гуртожиток для учнів педучилища. Судову справу дирекція педучилища програла, оскільки настоятелька монастиря мала незаперечні документальні докази, що приміщення є власністю сестер-василіянок. Тоді дирекція педучилища почала вдаватися до погроз, змушуючи черниць переїхати в с. Підмихайлівці Букачівського (нині Рогатинського) району. У відповідь настоятелька Марія Йосипенко звернулася до вищих інстанцій, але не отримала захисту, тоді відправила 30 серпня лист до Й. Сталіна, у якому просила „розглянути їхню справу і оборонити перед напастями”, оскільки їх хочуть переселити в монастир сестер-василіянок с. Підмихайлівці Букачівського району, у якому перед тим кілька монахинь було „виарештовано”, тому вони не хочуть, щоб і їх „стрінула така сама доля”. У монастирі Станіслава на той час перебувало 30 монахинь, з яких 15 було „старих і непрацездатних, інші хворі, а лише кілька є, що працюють”¹⁰.

Невдовзі скарга повернулася до голови Станіславського облвиконкому, а той переадресував його уповноваженому. Таким чином, „розібратися і доповісти” мав той, на дії якого і скаржилася сестра-настоятелька. У той час уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР Вільховий зробив зауваження уповноваженому в області, що „уплотнение монашек было проведено по существу неправильно и без ведома и санкции Совета по делам религиозных культов”, однак це не вплинуло на вирішення проблеми. Навпаки, уповноважений більш прискіпливо взявся контролювати статутну діяльність монастиря, фіксуючи найменші порушення. Зокрема, ним було „виявлено”, що в монастирі незаконно проживають „бродячі” монахині, які ведуть місіонерську діяльність і „вербують” до монастиря молодих дівчат-школярок і т. ін. Але найбільше його хвилювало, „на какие же средства живут в данное время монашки сестры “василянки” в городе Станиславе, коих периодически бывает в монастыре 20-25 человек, если они не сеют и не пашут, ничего не обрабатывают, за исключением небольшого клочка огорода, нигде не работают?”¹¹.

Від пропозиції переселитися до сестер-служебниць на вул. Держинського, 94 ігуменя Марія Йосипенко категорично відмовилася, оскільки це суперечило статуту Чину. „Ми ніколи, нікуди не підемо, – заявила вона, – ніякої церкви домашньої монахині не хочуть, а хочуть дожити свого віку в старому приміщенні”¹².

І лише в листопаді 1947 р. уповноваженому та органам міської влади нарешті вдалося умовити сестер-василіянок на переїзд до Підмихайлівців, хоч одночасно розглядався і варіант їх примусового переселення¹³.

Під тиском уповноваженого настоятелька монастиря сестер-василіянок у Підмихайлівцях Магдаліна Абодич написала „з власної ініціативи” заяву, де зазначалося, що вона „згідна прийняти і розмістити монахинь сестер “Василянок” із міста Станіслава на проживання в приміщенні монастиря 25-30 чоловік, які будуть повністю забезпечені житловою площею, земельною ділянкою із норми 0,15 гектара на кожен монахиню і будуть забезпечені необхідною кількістю господарських приміщень”¹⁴.

На основі цієї заяви облвиконком прийняв 3 липня 1947 р. рішення за № 495 про переселення сестер-василіянок у Підмихайлівці, яке 28 липня затвердила Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР. Уповноважений отримав з Києва інструкцію, де говорилося: „Немедленно разработайте конкретный план подготовки к переброске, учтя все мелочи, связанные с переездом. Обеспечьте переселяемых монахинь перевозочными средствами по потребности, не допуская абсолютно никакой оттяжки в организованном и одновременном выезде их из города, не допуская ни в коем случае одиночного выезда. Не препятствовать вывозу принадлежащего им личного и культового имущества. Ни в коем случае не вставать на путь удовлетворения возможных попыток некоторых организаций заполучить для себя кое-что из принадлежащего монахиням имущества.

Установить связь с органами МГБ, информируйте их о Вашем плане, и они примут соответствующие меры со своей стороны. Для обеспечения порядка при организации проезда, свяжитесь с нач. гормилиции, который обязан выделить наряд милиции для охраны правопорядка. К реализации решения Совета приступите только после ознакомления с планом Ваших мероприятий предоблисполкома и секретаря обкома КП(б)У. По линии облисполкома необходимо

* Всі цитати подано мовою оригіналу.

вынести специальное постановление с указанием лиц, ответственных за выполнение тех или иных обязанностей, связанных с переселением монахинь¹⁵.

Такий план був розроблений уповноваженим Костюковим і затверджений головою облвиконкому Щербаком.

„После утверждения плана, – інформував Київ уповноважений, – и получения разрешения я совместно с заместителем председателя исполкома областного Совета депутатов трудящихся тов. Гоголь П.Ф. занялись его осуществлением.

Было подготовлено помещение в монастыре села Подмихайловец Букачевского района для приема переселяемых монахинь. Подготовлен автотранспорт в количестве 15 грузовых автомашин. Подготовлена рабочая сила. Разрешили вопрос оплаты расходов, связанных с переездом, и остальные „маленькие и большие” вопросы, которые возникли в ходе выполнения данного мероприятия.

Подготовив весь комплекс вопросов и обеспечив их выполнение мною, как и. о. уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Союза ССР по Станиславской области, была приглашена настоятельница женского монастыря греко-католической церкви ордена „Василия Великого” Йосипенко М. И. и в присутствии председателей облисполкома и Станиславского горсовета депутатов трудящихся им, т. е. настоятельнице Йосипенко М. И. и находящейся здесь администратору монастыря Думе А. М., мною было объявлено о решении их переселения в одноименный монастырь, находящийся в селе Подмихайловец Букачевского района Станиславской области¹⁶.

Однак настоятелька категорично відмовилася виконувати рішення про переселення у Підмихайлівці, що змусило заступника голови облвиконкому П. Гоголь дати письмове розпорядження начальнику обласного УМВС такого змісту: „В связи с тем, что вышеуказанные монахини после вызова настоятельницы монастыря Йосипенко после ознакомления с решением Совета и предложением уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Станиславской области о переселении в монастырь, находящийся в с.Подмихайловец Букачевского района, категорически отказались добровольно выполнить указанные решения, в письменной форме сообщив об этом, Вам надлежит принять меры административного воздействия для выполнения указанного решения¹⁷”.

На 12 листопада було заплановане примусове переселення, що несподівано закінчилося „добровільною” самоліквідацією монастиря. Як інформував Київ уповноважений, „в период проведения погрузки имущества, продуктов питания и прочих вещей, принадлежащих монахиням, несколько человек монахинь, сбросив с себя монашеское одеяние и забрав свои вещи (узелки), ушли домой, как они заявили, “не желаем больше быть в монастыре, а будем жить дома и работать”.

Во второй половине дня монахини во главе со своей настоятельницей Йосипенко М. И. обрагались с заявлением о том, что в село Подмихайловец Букачевского района они не поедут, и что они решили оставить монастырь и прекратить монашествообраз жизни, и просят представить им транспорт и развести имущество, принадлежащие им, по их месту жительства, и что они

поселяются на жительство к родным и знакомым. Эта просьба была удовлетворена, и рабочей силой, транспортом они были обеспечены.

Каких-либо претензий со стороны монахинь в части посягательства на их имущество, продукты питания или прочие вещи, им принадлежащие, а также на грубое обращение с ними со стороны присутствующих в день переезда ко мне не поступало¹⁸.

Через півроку (28 березня 1948 р.) облвиконком прийняв рішення про передачу монастирського приміщення у власність педучилища і дозволив зняти хрести з даху будівлі. При цьому застерігав дирекцію училища, що „данное мероприятие необходимо проводить таким образом, чтобы не затронуть религиозных чувств окружающего верующего населения¹⁹”. Отже, коли забирали законне приміщення сестер-василянок, збудоване у 1900 р. за кошти Чину, на „религиозные чувства” ні сестер, ні віруючих влада не звертала ніякої уваги. А щодо христів, то їх, як більшість церков, капличок і так би мовити „придорожні культові атрибути”, руйнували, як правило, партійно-комсомольські „активісти” вночі.

У 1947 р. влада мала намір закрити і Гошівський монастир на Ясній Горі, оскільки, за інформацією уповноваженого в області від 3 березня 1947 р., „со стороны монахов “василян” села Гошево Болеховского района и монашек сестер “василянок” активно ведется среди верующих и служителей культа агитация, направленная против православной церкви. Особенно это имеет место в Гошево, где священники-монахи “василяне”, несмотря на предупреждение, продолжают с ведома настоятеля монастыря Гриня и его заместителя Повх править в церквях службу там, где нет священников²⁰”. Зі свого боку, він у категоричній формі заборонив монахам проводити богослужіння, приймати в монастирі „шатаючихся” монахів, які приходили з інших монастирів, а також наказав негайно виселити з монастиря „чужих” монахів. Настоятель монастиря отець І. Повх змушений був виконати частину „приписів” уповноваженого, однак у листі до нього від 1 серпня 1947 р. просив „залишити в монастирі бодай кухаря і ще одного священника”. Своє прохання мотивував тим, що „без кухаря монастир не може існувати, бо нема кому варити”, а священник „потрібний до обслуги церкви і хорих, бо старенькі священники із-за високого віку до тої праці зовсім не спосібні²¹”.

Ліквідації монастиря вимагав й уповноважений у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР, на думку якого „греко-католический монастырь ордена “Василян” в с. Гошев Болеховского р-на является гнездом странствующих униатов и других сомнительной репутации лиц. Оставшиеся в наличии 8 монахов видимо устроились вполне комфортабельно, расположившись в 3-х зданиях из 40 жилых комнат. Надо глубоко продумать вопрос относительно ликвидации монастыря, рационального использования зданий и переселения монахов в другое место с представлением им помещений²²”.

Однак обласне керівництво з різних суб’єктивних і об’єктивних причин не наважилося закрити монастир ні наприкінці 1947 р., ні в наступні роки. До монастиря постійно приходило багато віруючих, особливо у відпустні дні, тому закриття монастиря могло ускладнити і так напружену ситуацію в області.

Питання про закриття монастиря було знову порушене у вересні 1949 р. Зокрема, уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР

Вільховий у листі до уповноваженого в області дорікав, що Греко-католицька церква вже давно „об'єднана”, а на території області й досі продовжують діяти греко-католицькі монастирі. „Мы считаем вполне целесообразным и необходимым, – писал він, – чтобы Вы в самый кратчайший срок в достаточной степени изучили греко-католические (мужские и женские) монастыри для решения вопроса относительно дальнейшего их существования”²³.

Невдовзі уповноважений уже інформував Київ, що „в настоящее время совместно с руководством Болеховского района подготавливаю мероприятия по данному вопросу и надеюсь, что в скором времени документы по вопросу возбуждения ходатайства о переселении монахов... и об использовании монастырских построек будут переданы на рассмотрение Ваше и Совета”²⁴. Зокрема, планувалося розквартирувати у монастирі військову частину або передати його „каким-либо районным организациям для детского дома”²⁵.

Тим часом монахам було заборонено відправляти в монастирській церкві „співочі” Служби Божі в недільні та святкові дні. Від імені монахів отець-настоятель І. Повх просив уповноваженого Прокопенка не забороняти їм „відправу співаючої Служби Божої в неділі і свята”, оскільки це „в нічмі не противиться законним уставам Радянського Союзу і не загрожує заколотом порядку і спокою публичного в Державі УРСР. Провід державний Союзу в розумнім передбаченню того рода справ запевнив горожанам всіх визнань в Конституції ССРСР параграфом 123 свободу совісти і “свободу отправления религиозных культов” і не зняв цієї статті до цих пір...

Державні зобов'язання всякого рода, як податки, займи, страхівки та контингенти, назначені нам державними властями, ми вірно виконуємо, через що причиняємось до зросту і розвою фінансових інтересів УРСР, в границях нам призначених.

Всі ми без виїму являємось лояльними, спокійними горожанами і абсолютно нічого шкідливого зглядом Держави ані самі не снуємо, ані других до цього не приводимо, ані ворожих замірів не попираємо. Жиємо мирно в молитві та страсі Божім, як цього монаше жите від нас вимагає, не втручаючись в не свої діла, як люди, що відреклись світа і пішли служити Богу.

Дуже важною річєю для нас є це, що ми на основі наших монаших правил, що мають за собою тисячу п'ятьсот літ існування та які кожний монах переважно знає напам'ять, є обов'язкові в совісти конечно в неділі і свята правити співану торжественну Службу Божу. Той обов'язок і так тяжкий, що без насильства совісти не можна нам ніяк тої Служби Божої від Богопочитання відлучити або зректись. Монахи є зобов'язані в неділі і свята співати Службу Божу перед полудем вислухати.

У монастирі Гошівським від незапам'ятних часів після усної традиції, а від 1605 р. також по історичних записах, відправа співаючої Служби Божої совершалась урочисто і ніколи, навіть в часі війни, не залишалась. Монастир на Ясній Горі є одиноким монастирем, в своїм роді присвяченим Пречистій Діві Марії, Матері Божій, є призначений до безнастанного Богопочитательства і тому стоїть силою Божою серед різних бур та опікою Пречистої, яка собі вибрала се місце для Себе і Слави нашої Церкви на Ясній Горі, яко чудотворного місця, є широко знана в світі не лише горожанам нашого краю, але і за границею, за морем. Тому

прибували до нас ріжнородні прочани з різних кінців світа, подібно як до славної Ченстохови в Польщі, яка становить національну святість народу.

Нарід є сильно прив'язаний до цього святого місця. Наколи б відправа в неділі і свята урвалась, то цього не можна би утаїти і могло б викликати схвильовання і заворушення в народі. Ми, однак, під тим оглядом не можемо нічого говорити, ані поширити слухів, котрі могли би бути непожані і шкідливі державі.

Зі всіх 22-ох монастирів лишився тільки цей один під опікою Пречистої, заступаючої нас оцім горю, де горстка спокійних монахів доживає кінцевих днів життя. Тому що не маємо помешкання і не маємо також жодного жерела доходу чи засобів до життя, крім відправи.

Представляючи повищі рації і покликуючися, зокрема, на рацію свободи совісти, з якою вільно горожанам в ССРСР користуватися, просимо уклінно, яко спокійні жителі, порішити нашу справу справедливо і не забороняти нам на відправу співаючої Служби Божої в будень і свята, бо це рівнялось руїні нашого милого, скромного монастиря, який преціж так великій і могутній Державі, якою є ССРСР, не є небезпечний, але не стоїть на перешкоді, тим що ми нічого карогідного не зробили.

Ожидуючи прихильної відповіді, удаємось під Ваше покровительство, як беззахисні горожани до Конституційної Влади, повідомляючи заразом про се І-шого секретаря і голову облвиконкому. Ми люди віруючі і віруємо, що Пречиста Діва сама Вас нагородить за прихильну відповідь”²⁶.

Однак як представники „конституційної влади”, так і сам „автор” Конституції – Й.Сталін зневажали конституційні гарантії релігійних свобод. А тому відповіді о. Повх так і не отримав, оскільки Київ вимагав від обласного керівництва негайно закрити не лише чоловічий монастир на Ясній Горі, а й усі інші: св. Вікентія та сестер-служебниць у Станіславі, св. Йосафата у Войнилові, „Пресвятої Родини” у Гошеві, сестер-василіянок у Підмихайлівцях”²⁷.

Заступник Голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць підтримав запропонований Радою у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР план ліквідації монастирів, але наказував, щоб „питання про ліквідацію кожного монастиря вирішувалося окремо”, тобто діяти на місцях, враховуючи ситуацію”²⁸.

„Правовою” підставою для закриття чоловічого монастиря стала доповідна записка голови Болехівського райвиконкому на ім'я голови облвиконкому Кобзіна та уповноваженого в справах релігійних культів, де вказувалося, що „действующий на территории района греко-католический монастырь “Василян”, расположенный в с. Гошев, на протяжении долгого времени является местом распространения всевозможных антисоветских клеветнических слухов, направленных на срыв проводимых политических и хозяйственных мероприятий в районе. Во время религиозных праздников в этом монастыре систематически собирается религиозно убежденных по 15-20 тыс. местного населения западных областей, где пребывают по 2-3 сутки.

На территории района активно действует бандоуновское подполье, которое, используя большую концентрацию местного населения, через свои связи распространяет антисоветские националистические листовки, не говоря уже о том, что монастырь является одним из основных пунктов связи бандоуновского подполья при такой концентрации религиозно убежденных лиц”²⁹.

Уповноважений запросив дозволу у Вільхового, наголошуючи, що „состав монашествующих мужского монастыря – 14 человек, которые являются яркими последователями греко-католической церкви. В общем количестве монашествующих 7 священников-монахов, которые проводят систематическую миссионерскую работу среди сельского населения, особенно в таких горных районах области как Болеховский, Выгодский, Долинский.

Монастырская церковь, при которой находится на протяжении 212 лет так называемая „Чудотворная икона Божей матери”, используется монашествующими монастыря и другими бродячими как место пропаганды греко-католической церкви в ее борьбе с русской православной церковью. Миф, созданный на протяжении многих лет „Чудотворной иконы”, притягивает массу верующих местного населения, проживающего в Станиславской и других западных областях УССР...”. Як резюме, уповноважений робить висновок, що „мужской монастырь является тормозом, не дающим возможности местному сельскому населению полностью включиться в социалистические формы работы”³⁰.

За згодою Києва облвиконкомом 3 листопада 1949 р. ухвалив розпорядження № 1101 „О прекращении деятельности мужского монастыря греко-католической церкви ордена „В. Великого”, находящегося в с. Гошев Болеховского района Станиславской области, и использовании монастырских помещений”. У рішенні, зокрема, відзначалося, що „учитывая крайнюю необходимость в помещениях для размещения воинских частей и, с другой стороны, враждебную деятельность, проводимую монашествующими мужского монастыря на протяжении 1947-1949 гг., исполком облсовета депутатов трудящихся решил:

- а) закрыть мужской монастырь греко-католической церкви, расположенный в с. Гошев Болеховского района;
- б) переселить монашествующих мужского монастыря в так называемый Унивский монастырь (Львовская область);
- в) передать монастырские помещения, жилые дома и хозяйственные постройки в распоряжение исполкома Болеховского райсовета депутатов трудящихся”³¹.

Але переселення довелося відкласти на декілька місяців, оскільки Львівський облвиконком теж прийняв рішення про закриття монастирів на території області, в тому числі й в Уневі. Тому 20 лютого 1950 р. Станіславський облвиконком змушений був погодитися на „вільне поселення монахів” на теренах області, а голів райвиконкомів зобов’язав „оказать необходимую помощь в трудоустройстве монашествующим”. Стосовно перестарілих і хворих монахів, то їх мали намір „определить в доме престарелых”³². А через два тижні (8 березня) були прийняті постанови про закриття всіх монастирів, що знаходилися на теренах області: чоловічого і жіночого в Гошеві, „Св. Вікентія від св. Павла” та „Пресвятої Непорочної Діви Марії” в Станіславі, сестер-василіянок у Підмихайлівцях, „Св. Йосафага” – у Войнилові.

З рішенням облвиконкому не погоджувалися ченці Гошівського монастиря, від імені яких 19 березня звернувся з листом до першого секретаря обкому КП(б)У М. Слоня отець-настоятель І. Повх. Він писав: „Ми пережили лихоліття двох світових воєн і роки за німецької окупації. Монастир наш і церква терпіли під час фронту Великої Вітчизняної війни від артилерійського огню. Архів згорів з

частиною бібліотеки, а ми ледве змогли угасити пожегу і врятувати дім. Тому що ми перебули в останній вогнянній хуртовині стільки різних неспокоїв, бажанням нашим було би бодай тепер Радянській Державі дозволити спокійно дожити в монастирі... Звертаємось до Вас з уклінною проською, щоб Ви спричинили б, аби нас залишити в нашій монастирі на Ясній Горі в Гошеві, в якому ми присягали Господу Богу бути аж до смерті. Дотепер ми завжди тішились свободою совісти і свободою відправи релігійних культів, свободою, запевненою нам в Великій Сталінській Конституції, тож маємо надію, що і на будуче цією ж свободою тішитись будемо”³³.

Однак ні монахам з Ясної Гори, ні монахиням зі „Святої Родина”, які теж відмовилися добровільно покинути монастир, не довелося „потішитися свободою сталінської конституції”, оскільки „в последние дни марта 1950 года, – як доповідав у Київ уповноважений Прокопенко, – в деятельности греко-католических монастырей, существующих на территории Станиславской области, произошли некоторые изменения. Органами государственной безопасности арестованы и вывезены монашествующие мужского греко-католического монастыря ордена „В. Великого”, расположенного в с. Гошев (Ясная гора) Болеховского района, и монашествующие женского греко-католического монастыря ордена „Пресвятой Родины”, расположенного в селе Гошев Болеховского района”³⁴.

Арешти відбулися 26 – 27 березня, про що свідчить лист уповноваженого від 15 квітня 1950 р., у якому зазначалося, що „26 – 27 марта 1950 года органами государственной безопасности арестован и вывезен весь состав монашествующих как священники-монахи, так и монахи указанного монастыря.

Таким образом, мужской монастырь греко-католической церкви ордена „В. Великого”, расположенный в с. Гошев Болеховского района Станиславской области УССР, прекратил свое существование с 27 марта 1950 года”³⁵.

Серед арештованих були: Грень Михайло Михайлович (Макарій, 1908 р.н.), Повх Іван Іванович (Маріян, 1868), Янтух Йосип Миколайович (Ігнатій, 1918), Шабан Микола Миколайович (Маріян, 1910), Розкип Петро Степанович (Павло, 1909), Городицький Богдан Іванович (Іоан, 1901). Всі вони, в тому числі 82-річний о. Повх (помер через рік у тюрмі), були засуджені на різні терміни.

Закриття монастиря, за словами уповноваженого, „відбулося спокійно і майже незаметно”, а Великдень, який наступив через кілька днів, теж пройшов „без будь-яких ексцесів і випадів на ґрунті релігійного фанатизму”³⁶.

Монастирське майно на суму 20692 крб. 50 коп. було описане і взяте на баланс Болехівським райфінвідділом. Згідно з рішенням облвиконкому від 28 березня 1950 р. за № 369, монастирське приміщення було передане обласному відділу освіти для організації в ньому дитячого будинку”³⁷. А згодом Болехівський райвиконком передав увесь церковний інвентар з монастирської церкви православної церкви у Болехові”³⁸.

До 1 червня 1950 р. залишалася недоступною для „всюдисущого ока” МДБ Чудодійна ікона Гошівської Богоматері. Однак після допиту о. Греня, що розпочався в ніч на 1 червня і тривав майже чотири години, священник повідомив про місце схову ікони. В „Акті обшуку” від 1 червня 1950 р. говориться:

„Мы, нижеподписавшиеся: нач. отдела следотдела УМГБ майор Франчук, начальник 5 отдела УМГБ майор Полубинский, ст. оперуполномоченный 5 отдела УМГБ ст. лейтенант Рыбка, шофер УМГБ Харев сего числа, реализуюя данные

слідствия, произвели осмотр предчердачного помещения церкви Гошевского монастыря ордена „Василиян” на предмет обнаружения и изъятия ценностей монастыря, открытых настоятелем указанного монастыря Грень Михайлом Михайловичем.

В результате осмотра в одном из выступов утолщенной части стены, вертикально по стене, с правой стороны при входе на чердак церкви, был обнаружен и вскрыт схрон размером 1,7х0,7х1,2 метра, сверху аккуратно заложен кирпичем в 4 слоя.

Из обнаруженного и вскрытого схрона изъято:

1. Деревянный ящик размером 61х45х32 см, при вскрытии которого был извлечен неисправный приемник марки „Электрик” (отсутствует три лампы).

2. Деревянный ящик размером 67х53х12 см, из которого извлечена икона “чудотворной матери Божей”, нарисованная на полотне, прикрепленной к деревянной доске, покрыта металлической опоной желтого цвета с прикрепленными к ней 65 разной величины стеклянными цветными камнями...³⁹

Чудотворну ікону привезли до обласного управління МДБ, звідки вона безслідно зникла, і її подальша доля невідома донині.

Таким чином, до квітня 1950 р. на теренах Станіславщини були ліквідовані силовими методами всі колишні греко-католицькі монастирі й заарештовані найбільш активні ченці та черниці, що не змирилися з ліквідацією УГКЦ та відмовлялися переходити в православну віру.

¹ Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990). – К., 1991; Лисеню О. Церковне життя на Україні в 1943 – 1946 рр. – К., 1998; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001; Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001 та ін.

² Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-388, оп. 2, спр. 31, арк. 3.

³ Там само, арк. 2-3.

⁴ Там само, спр. 4, арк. 180.

⁵ Там само, арк. 135.

⁶ Там само, арк. 214.

⁷ Там само, арк. 187.

⁸ Там само, спр. 5, арк. 89.

⁹ Там само, ф. Р-389, оп. 1, спр. 4, арк. 89.

¹⁰ Там само, ф. Р-388, оп. 1, спр. 4, арк. 83.

¹¹ Там само, спр. 5, арк. 58-59.

¹² Там само, арк. 57.

¹³ Там само, спр. 4, арк. 193.

¹⁴ Там само, спр. 5, арк. 107.

¹⁵ Там само, арк. 130.

¹⁶ Там само, арк. 140-141.

¹⁷ Там само, арк. 132.

¹⁸ Там само, арк. 141.

¹⁹ Там само, спр. 6, арк. 15.

²⁰ Там само, спр. 5, арк. 51.

²¹ Там само, оп. 2, спр. 73, арк. 29.

²² Там само, оп. 1, спр. 5, арк. 145.

²³ Там само, спр. 8, арк. 231.

²⁴ Там само, арк. 226.

²⁵ Там само, арк. 233.

²⁶ Там само, арк. 289.

²⁷ Там само, спр. 7, арк. 49; спр. 8, арк. 231.

²⁸ Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С. 232.

²⁹ ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 8, арк. 278.

³⁰ Там само, арк. 274.

³¹ Там само, арк. 273.

³² Там само, спр. 9, арк. 34.

³³ Там само, оп. 2, спр. 73, арк. 70.

³⁴ Там само, оп. 1, спр. 9, арк. 89.

³⁵ Там само, арк. 128.

³⁶ Там само, арк. 169.

³⁷ Там само, оп. 2, спр. 73, арк. 94.

³⁸ Там само, арк. 93.

³⁹ Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Справа № 13870-П. – С. 17.

СЕВАСТОПОЛЬ – МІСТО УКРАЇНСЬКОЇ СЛАВИ І ТРАГЕДІЇ

Понт Евксинський (грецькою – гостинне море) почали називати Морем Русів (українців) після героїчних морських походів наших предків на Візантію.

Ще до н.е. руси-українці на своїх човнах спускалися по Борисфену (Дніпру) в Понт, появились під Корсунем (Херсонесом) у Криму, під Константинополем і навіть у Середземному морі, на Криті.

За свідченнями стародавніх мемуаристів Прокопія і Маврикія, “наші предки, склавини й анти, виділялися високим зростом, могутньою силою, були прекрасними мореплавцями-воїнами, вони були кмітливі, витривалі, гостинні і дуже любили волю”. Вони передали “гени волі” русинам, запорожцям, а ті – наступним поколінням українців.

Подвиг моряка Ігнатія Шевченко (з картини художника В. Маковського)

Особливо відомі морські походи русинів-українців з початку X ст. н.е. У 907–911 роках київський князь Олег на чолі величезного флоту вирушав на Царград; саме тоді він прибав свого щита до воріт цього міста. Такі походи тривали до XIII ст. Відомо про морський похід князя Володимира 969 року, коли він захопив Херсонес. Отже, флот України-Руси був грізним противником на Чорному морі.

З XV століття на морі появились запорозькі козаки на відомих чайках. Півтора століття вони тримали в напрузі одну з найбільш сильних держав того часу – Турецьку імперію. Запорожці захоплювали Очаків, Созопіл, Кафу, інші чорноморські міста, де звільняли невільників, брали багату здобич. Про їх військово-морські і десантні операції згадується у 1492 році, коли вони атакували турецьку каторгу під Тягинесею. У 1574 році козаки розгулювали Чорним морем на чолі з отаманом Фокою Покотилом. Приблизно тоді ж на морі діяв запорозький отаман Самійло Кішка.

Особливо відомий морський похід українських козаків 1614 року, який завдав шкоди Туреччині на 40 млн. злотих. Похід 1616 року очолив гетьман Петро Сагайдачний. Під його проводом козаки розгромили у гирлі Дніпра ескадру турецьких галер, захопили Кафу, Мінеру, Синоп, Трапезунд. 1621 року десять тисяч козаків на чолі з Богданом Хмельницьким знищили 12 турецьких галер і дійшли до Константинополя, де спалили його околиці. Під стінами столиці Османської імперії запорожці появлялися неодноразово, наганяючи на турецького султана жах.

Відомо, що в заснованому у 422 році до н.е. давньогрецькому місті Херсонесі Таврійському був великий слов’янський квартал, який заселяли предки нинішніх українців.

Давніх мешканців Криму називали таврами. Візантійський письменник XII ст. Євстафій писав, що таври і руси (українці) – це один і той самий народ. У Херсонесі прийняв хрещення київський князь Володимир. 1363 року литовсько-

українське військо захопило Херсонес. У 1608 році український флот гетьмана Сагайдачного вийшов у нинішню Північну бухту Севастополя. Тоді тут було татарське селище Ак-Яр. А вперше запорозькі чайки з'явилися в цій бухті ще 1585 року.

Отже, на південному березі Криму, в Ахтирській бухті, на місці, де було колись місто Херсонес, 10 лютого 1784 року закладено фортецю і місто Севастополь. Фортецю і Чорноморський флот будували на податки, зібрані в Україні. У часи Російської імперії на Чорноморському флоті служили переважно українці.

Перший пам'ятник у Севастополі встановлено українцю – командирові бригау “Меркурій” Олександрю Козарському, який у 1829 році виграв бій з двома турецькими кораблями, що мали в десять разів більше гармат, ніж “Меркурій”.

Кримська війна 1853 – 1856 років була зумовлена боротьбою європейських монархів за території ослабленої Османської імперії. Цар Микола I мріяв самостійно повністю розгромити східну імперію, свідомо пішовши на загострення відносин з ісламською Туреччиною. Початок війни для неї склався вкрай невдало. На Чорному морі ескадра адмірала Павла Нахімова напала на турецький флот в Синопській бухті, майже повністю знищила його і зруйнувала берегові укріплення.

Славетна перемога у Синопській битві була вписана героїчною сторінкою в історію російського імперського флоту. Ім'я видатного флотоводця Нахімова стало відомим далеко за межами Росії.

Синопська битва провалила намагання західноєвропейських держав вести війну з Росією руками турків. Новий етап війни розпочався у вересні 1854 року, коли в Криму висадився англо-франко-турецький десант. Головний удар спрямовувався на Севастополь – основну чорноморську військово-морську базу, яку союзники планували захопити із суші. У жовтні 1854 року почалася героїчна оборона Севастополя, що тривала 11 місяців під керівництвом віце-адмірала Нахімова. Флотоводець проявив себе на той час уже як умілий організатор бойових дій і видатний військовий адміністратор.

Захисники Севастополя були в дуже скрутному становищі. Для оборони залучалися моряки флотських екіпажів. Місто не мало укріплень на суші, тому жителі і солдати у стислий термін звели оборонну лінію. Кораблі, які не могли протистояти швидкохідному паровому флоту союзників, довелося затопити в Севастопольській бухті і таким чином закрити доступ у місто з моря.

Герої оборони Севастополя (з малюнка художника В. Тімма)

Адмірал Павло Нахімов

Оборона Севастополя стала однією з найбільш тяжких битв Кримської війни. Захисники постійно відчували нестачу боеприпасів, їхні гладкоствольні рушниці стріляли на 300 кроків, а нарізні рушниці противника – на 1200 кроків. Але місто боролось мужньо: зруйновані вдень оборонні споруди відновлювали за

ніч, постійно робилися нічні вилазки до ворожих позицій, які завдавали суперникам відчутних втрат. У вилазках брали участь Головинський, Даниленко, Сиробоярський, Шевченко, Димченко, Заїка, Чумаченко, Кішка та інші, які прославилися відвагою та мистецтвом у бою і стали відомими у всій імперії. Відвагу виявляли не тільки солдати, матроси, офіцери, а й цивільне населення Севастополя, яке в переважній більшості було українським. Самовідданою працею прославилися лікарі, фельдшери, сестри милосердя.

Микола I програв Кримську війну, не зважаючи на героїзм солдатів, матросів і цивільних, які на своїх плечах винесли увесь тягар війни. Севастополь став містом української слави і місцем російської самодержавної ганебності. У 1856 році був підписаний Паризький мирний договір, за яким царю заборонили будувати на Чорному морі великі кораблі і фортеці.

Командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал А.В. Колчак

У 1871 році ця заборона була знята, і царський уряд почав будувати новий, уже паровий, панцирний Чорноморський флот. Науково-технічний прогрес, хоч і запізнило, торкнувся і самодержавної Росії, яка залишалася “в’язницею народів”. Пригноблені народи були позбавлені освіти рідною мовою, царський уряд активно проводив політику зросійщення. Наростання революційного вибуху прискорила поразка Росії в російсько-японській війні.

Особливо розгорілися пристрасті на Чорноморському флоті у зв'язку із геноцидом української нації. На панцернику “Князь Потемкин Таврический” спалахнуло повстання, коли українську команду намагалися нагодувати борщем з червним м'ясом. Першим висловив протест матрос Григорій Вакуленчук. Повстання очолили офіцер Олександр Коваленко, один із лідерів революційної української партії, та матрос Панас Матюшенко, кинувши виклик усій російській самодержавній системі.

Одинадцять днів, з 14 по 25 червня 1905 року, панцерник під малиновим козацьким прапором бороздив Чорне море, будучи непереможним острівцем української революції.

Ескадра не підтримала панцерник, і він здався румунській владі в Констанці. У 1907 році Панас Матюшенко був розстріляний у Севастополі.

Національно-визвольне повстання на панцернику ініціювало ще кілька збройних виступів чорноморців. 19 червня повсталася команда навчального корабля “Прут”, у листопаді – крейсер “Очаков” та інші кораблі, окремі підрозділи і берегові частини. Панцерник “Князь Потемкин Таврический” в 1917 році у Севастополі

підняв жовто-блакитний прапор та увійшов у 1918 році до складу Українського військово-морського флоту під назвою “Борець за свободу”.

З вибухом лютневої революції у березні 1917 року українці на Російському флоті почали об'єднуватися. Найсприятливіші умови щодо цього склалися на Чорноморському флоті, який фактично був українським. Це підтверджував і командуючий Чорноморським флотом адмірал Олександр Колчак: “...Офіцерство і матроси на Балтійському і Чорноморському флоті розподілялися головним чином за місцем народження: ті, що жили на півдні йшли на південь, ті ж, які були з півночі, йшли на Балтику”.

Об'єднання українців на Чорноморському флоті вилилося у повстання майже на всіх кораблях ескадри. Очолила його Рада Української Чорноморської Громади, ядром якої став український гурток “Кобзар”, що існував у Севастополі ще з 1905 року. На всіх кораблях почалася культурно-просвітницька робота, особливо з байдужими, малосвідомими матросами українського походження, зросійшеними офіцерами.

У квітні, травні і червні 1917 року відбулися великі українські маніфестації в Севастополі, що продемонстрували українську силу Чорноморського флоту. Далі почали підіймати українські національні прапори окремі кораблі. А вже у листопаді жовто-блакитні прапори майорили над більшістю кораблів.

Командуючим Чорноморським флотом на той час був віце-адмірал Олександр Колчак – полярний дослідник і учений, герой російсько-японської і Першої світової воєн, відомий не тільки в Російській імперії, а й за її межами.

Стихийний розвиток українського руху на Чорноморському флоті не подобався росіянам іншої політичної орієнтації, особливо більшовикам. Та все ж Чорноморський флот був винятком серед інших російських флотів. Його українська ментальність ще більше посилилася після більшовицького перевороту у жовтні 1917 року. Флотами прокотилася хвиля роззброєнь, знущань і масових розстрілів заслужених офіцерів, навіть молодших офіцерських чинів. У життя втілювалися ідеї сподвижника російського більшовизму С. Нечаєва, який проголошував: “Ми об'єднуємося з крутим розбійницьким світом, цим дійсним і єдиним революціонером у Росії”. Однак чорноморці вистояли.

Проте у кінці травня на Чорноморському флоті появились “депутати Балтики” із Кронштадта та інших північних місць. “Вигляд у них був розбійницький, – згадував пізніше начальник штабу флоту контр-адмірал М. Смирнов, – з лохматим волоссям, картузами набакир, – всі вони чомусь носили темні окуляри”. Поселилися “депутати Балтики” у готелях, витрачали багато грошей. Тоді ж приїхали у Севастополь направлені із центру російські більшовики. “Севастополь повинен стати Кронштадтом Півдня”, – напучував Я. Свердлов свого соратника Ю. Гавена, який мав очолити більшовицьку організацію у Севастополі. Почалися непідконтрольні севастопольській владі мітинги, на яких велася відкрита пропаганда проти адмірала Колчака й офіцерів. І перші наслідки – роззброєння морських офіцерів, яких згодом потопили у Корабельній та Стрілецькій бухтах Севастопольського порту.

Легендарний командир підводного човна Олександр Маринеско

Вважаючи, що командувати флотом у таких умовах неможливо, адмірал Колчак зібрав усю команду флагманського броненосця “Георгій Победоносець” і повідомив команді корабля про становище флоту та про відношення на ньому до офіцерського складу: “... З цього моменту я командувати більше не бажаю і зараз про це телеграфую уряду”. Згодом О. Колчак покинув Чорноморський флот.

У кінці 1917 року Центральна Рада України створила Генеральний морський Секретаріат. Він прийняв Закон “Про Український державний флот”, оголосив Чорноморський військово-морський флот власністю Республіки; був розроблений і затверджений військово-морський прапор Української Народної Республіки.

Однак, до реального втілення в життя заходів українського уряду щодо остаточного підпорядкування Чорноморського флоту колишньої Російської імперії Українській Народній Республіці не дійшло. Внаслідок російської інтервенції

(червоної і білої) загинула Українська Держава і Український Чорноморський військово-морський флот.

У часи Радянського Союзу проводилася політика змішування матросів і офіцерів з різних регіонів. Так, у Севастополі вчився, закінчив спеціальні курси командного складу одесит Олександр Маринеско (його мати – українка, одружилася з румуном).

Снайпер 54-го стрілецького полку Приморської армії Людмила Павліченко

Молодий офіцер одержав направлення на Балтику. З першого бойового походу – у серпні 1942 року – підводний човен, яким командував Маринеско, повернувся героєм. Підводники потопили німецький транспорт “Гелене” водотоннажністю 7 000 тонн. У січні 1945 року Миринеско здійснив вчинок, який історики назвали “атакою століття”. Його субмарина трьома торпедами потопила гігантський (довжина 208 метрів) дев'ятипалубний океанський лайнер “Вільгельм Густлоф”, який був навчальною базою вищої школи підводників Німеччини і виконував у тому рейсі спеціальний наказ Гітлера.

У роки Другої світової війни Севастополь був політич рясною кров'ю українців. За свідченням учасників оборони міста, вода була червоною від крові. Полки, що прикривали відхід військ і чорноморців, усі полягли. Багато українців прославилися як герої. Так, 7 листопада 1941 року п'ять морських піхотинців зупинили 22 фашистські танки біля села Дуванкой.

У вересні 1991 року незалежна Україна офіційно підтвердила свою рішучість формувати власні збройні сили. Верховна Рада України затвердила Міністром оборони Костянтина Морозова. Почали звільняти командувачів, які були проти незалежної України. Тоді створилися умови для підпорядкування Україні Чорноморського флоту. Однак це питання на той час не було вирішено. Чорноморський флот довелося ділити і здавати Севастополь в оренду, що не відповідало інтересам та законам України, бо за статусом без'ядерної позаблокової країни Україна не повинна мати іноземних військових баз. Упродовж своєї історії Україна завжди прагнула створити власний флот, який був би надійним захисником її морських інтересів.

ГАЛИЦЬКА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (1890 – 1892 рр.)

Помітне місце в історії країн Центрально-Східної Європи з кінця XIX ст. посідали соціал-демократичні робітничі партії. Специфіка умов та історична доля регіону визначили доволі складний і тернистий шлях розвитку цих партій. Звернення до їх минулого могло б сприяти сучасній соціал-демократії, що відроджується після довготривалої перерви, у пошуку власної ідентичності.

Організаційне оформлення соціал-демократії в Галичині було започатковане виникненням у листопаді 1890 р. у Львові Галицької робітничої партії (ГРП), яка після I з'їзду в 1892 р. була перейменована на Соціал-демократичну партію Галичини (з 1893 р. – і Сілезії (СДПГіС)). У своїй діяльності вона керувалася програмними принципами австрійської соціал-демократії та була її автономною секцією, об'єднуючи не тільки польських, а й українських та єврейських робітників Галичини.

Історія ГРП уже неодноразово привертала увагу дослідників. Українські радянські автори¹ змушені були висвітлювати її з позицій марксизму-ленінізму, з притаманним йому ідеологічним забарвленням, польські науковці² розкривали її через призму розвитку польського соціал-демократичного руху. Австрійські історики³, досліджуючи процеси генезису і становлення соціал-демократичного руху, приділяли порівняно незначну увагу національним окраїнам імперії Габсбургів. Метою нашого дослідження стало більш докладне і неупереджене висвітлення зародження і формування ГРП як початкового етапу розвитку галицької соціал-демократії, розкриття особливостей її політичної платформи та організаційної побудови.

Слід зауважити, що остання третина XIX ст. позначилася суттєвими зрушеннями у соціальній структурі країн Центрально-Східної Європи, зумовленими процесами модернізації суспільства, індустріалізації та урбанізації, зростанням міського населення загалом і робітничого класу зокрема, у зв'язку з чим дедалі більшої актуальності набували проблеми економічного і політичного становища, соціального захисту і забезпечення елементарних прав і потреб нових верств населення і передусім промислового робітництва. Посилення напруги всередині суспільних структур, зростання радикалізму низів, формування нових політичних еліт вимагало пошуку нових механізмів для забезпечення політичної стабільності. Однією з відповідей на виклики часу і разом з тим проявом нової моделі лібералізму стала, поряд із занепадом старих ліберальних та оновленням консервативних партій, поява на політичній авансцені “третьої” сили – соціал-демократії у формі масових робітничих партій сучасного типу⁴.

Формування перших партій нового типу в Галичині на зламі 80 – 90-х років XIX ст., хоч і готувалося відповідними процесами на місцевому рівні, все ж в остаточному варіанті, як справедливо зауважує австрійський дослідник Г.Біндер, було значною мірою спровоковано “ззовні”, з-поза меж регіону⁵. Це вповні стосувалося й ГРП.

У 1887 р. австрійським соціал-демократам вдалося зробити вирішальний крок до подолання наслідків розколу між “поміркованими” та “радикалами” (так

званий “віденський компроміс”)⁶, що дозволило відродити партію, започатковану ще в кінці 60-х років XIX ст. 30 грудня 1888 – 1 січня 1889 р. на з'їзді в містечку Гайнфельд поблизу Відня за участю 80 делегатів і 25 гостей із 13 коронних земель⁷ була фактично заново створена Соціал-демократична робітничка партія Австрії (СДРПА), яка об'єднала в своїх рядах соціал-демократів австрійської частини імперії – Цислейтанії. Ухвалена з'їздом “Декларація принципів”, розроблена В.Адлером і зредагована К.Каутським, передбачала використання всіх можливих засобів (преси, зборів, об'єднань, формування громадської думки) для поширення соціалістичних ідей і перш за все боротьбу за загальне виборче право як важливий засіб агітації та організації, а також вимагала справедливого робітничого законодавства, більш значного скорочення тривалості робочого дня, заборони дитячої праці, обов'язкового світського початкового навчання, безплатної середньої та вищої освіти, відокремлення церкви від держави, у перспективі – заміни постійної армії загальним озброєнням народу та ін.⁸ “Перехід засобів виробництва у суспільну власність більшості, тобто трудового народу” розглядався як кінцева мета робітничого руху. Програма вказувала на обмежене значення реформ і парламентаризму, проте вона не згадувала про необхідність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Наголошувалося, що СДРПА є партією інтернаціональною, яка засуджує національні привілеї і заявляє, що боротьба проти експлуатації мусить бути міжнародною, оскільки сама експлуатація має міжнародний характер⁹. Разом з тим, суттєвим недоліком документа, порівняно з резолюціями попередніх австрійських робітничих з'їздів, була відсутність тези про право націй на самовизначення, а також ігнорування актуального для країни аграрного питання.

Вимоги “Декларації принципів” були конкретизовані в окремих резолюціях з'їзду про політичні права та про трудове законодавство. Перша з них заявляла, що “будь-яке обмеження свободи прояву переконань, як і всяка монополізація імушими політичних прав, заважають природному розвитку суспільства і мають бути засуджені”, вимагала “повної свободи для соціал-демократичної агітації і пропаганди та можливості безперешкодної організації пролетаріату”, що передбачало ліквідацію обмежень прав на збори та об'єднання, свободи друку і пересування, забезпечення справедливого і незалежного суду, безкоштовного правового захисту, покарання чиновників за порушення політичних прав громадян¹⁰. Друга резолюція вказувала на фізичну і моральну деградацію робітництва за існуючого економічного ладу, зведення робітника до становища раба, засуджувала державну політику “соціальних реформ” за її крайню обмеженість, намагання перекласти видатки з її забезпечення на плечі самих обездолених, звівши при цьому до мінімуму розвиток власних робітничих організацій взаємодопомоги. Виходячи з цього, соціал-демократи вимагали повної свободи коаліцій, 8-годинного робочого дня як максимальної тривалості робочого часу без винятків, повного недільного відпочинку, заборони нічної праці та праці дітей віком до 14 років, тюремного ув'язнення для підприємців за порушення трудового законодавства і т.п. Окремо наголошувалося, що трудове законодавство має поширюватись на всі національності та сільськогосподарських робітників¹¹.

До участі у Гайнфельдському з'їзді з ініціативи В.Адлера було запрошено і галицьких соціалістів, яких представляв один делегат – робітник-друкар зі Львова

Нафталій Тельц, що працював на той час у Відні. Серед 12 партійних періодичних видань, редакційні комітети яких мали виконувати роль керівних центрів партії на місцях, на з'їзді названо львівську робітничу газету "Ргаса"¹². Отже, фактично львівський осередок соціалістичного руху вже тоді було офіційно визнано складовою частиною СДРПА, хоч про справжню партійну організацію в краї тоді ще не йшлося.

На момент Гайнфельдського з'їзду робітничі партії вже виникли і діяли в цілому ряді країн Європи (Німеччині, Франції, Іспанії, Бельгії, Данії, Норвегії та ін.). Поява замість колишнього Міжнародного товариства робітників (МТР) соціалістичних партій окремих держав знаменувала новий етап у розвитку робітничого руху, його перехід у національну площину. Повноважні представники цих партій 14 – 20 липня 1889 р., у соту річницю взяття Бастилії, провели в Парижі конгрес за участю 384 делегатів, які репрезентували близько 300 робітничих і соціалістичних організацій з 20 країн¹³. Рішення щодо проведення у недалекому майбутньому чергового конгресу фактично означало утворення нового міжнародного об'єднання робітничих партій – II Інтернаціоналу у вигляді періодичних інтернаціональних з'їздів, які скликалися з допомогою тимчасових організаційних комісій. Пропозиція іспанської делегації створити Центральний комітет з представників різних країн була відхилена через наявність законів, що забороняли відновлення МТР¹⁴.

Під опублікованим у робітничій пресі повідомленням про скликання Паризького конгресу серед підписів 67 відомих керівників робітничого руху з 12 країн стояв і підпис львівського друкаря, українця за походженням, видавця "Ргасу" Йосифа Данилюка¹⁵. Проте, очевидно, всупереч твердженням окремих авторів¹⁶, він не зміг поїхати на конгрес через матеріальні труднощі: власною працею він утримував не лише робітничу газету, а й свою сім'ю із шістьма дітьми¹⁷.

Резолюції конгресу підкреслювали, що ліквідувати будь-яку експлуатацію та гніт може тільки пролетаріат, організований в національному та інтернаціональному масштабах, вказували на недостатність для цього економічних організацій, що практично означало потребу створення соціалістичних партій там, де вони ще не були створені, містили заклик до робітників вступати до цих партій та боротися за здобуття політичної влади. Було також прийняте рішення про щорічне святкування 1 травня під гаслами 8-годинного робочого дня¹⁸.

Створення СДРПА та II Інтернаціоналу дало поштовх до організації польськими соціалістами в листопаді 1890 р. Галицької робітничої партії.

У 1890 р. вийшов термін дії австрійського закону проти анархістів і умови для створення соціалістичних партій в Галичині стали більш сприятливими. Виникненню ГРП передувала низка конкретних заходів, які стали важливими практичними кроками на шляху до безпосередньої організації партії.

На початку 1890 р. польський соціаліст, робітник-друкар А.Маньковський налагодив видання у Львові ще одного робітничого друкованого органу – газети "Robotnik" ("Робітник") накладом 1 тис. прим. Водночас було забезпечено регулярність виходу у світ "Ргасу", а її тираж зріс, порівняно з 1889 р., майже втричі (з 400 до 1100 прим.)¹⁹. Активізація робітничої преси помітно посилила агітаційно-пропагандистський ресурс львівського соціалістичного осередку, заклала міцніші підвалини для створення партії.

Мобілізації та згуртуванню потенційних прибічників навколо майбутньої партії сприяла організація ряду масових робітничих зборів, проведених у краї протягом 1889 – 1890 рр. Так, 19 травня 1889 р. у залі львівської ратуші під головуванням Й.Данилюка пройшли збори робітників м. Львова у справі урядових проектів щодо створення робітничих палат, які мали би захищати економічні інтереси робітників, представляти їх перед властями, полагоджувати суперечки тощо. Вирішено підтримати заснування палати (або, як висловився дехто з виступаючих, "Зв'язку робітничого") з метою суто економічного спрямування її діяльності, без політичної репрезентації²⁰. 16 червня там само під керівництвом Й.Данилюка відбулися збори, скликані для обговорення закону від 28 грудня 1887 р. про страхування робітників від нещасних випадків. Якщо попередній захід зібрав порівняно невелику кількість учасників, то на цей раз зала львівської ратуші була переповнена. Прийнято резолюцію про те, що закон не відповідає потребам робітників, та велику за обсягом петицію до парламенту з докладним переліком конкретних поправок і зауважень до закону²¹.

Значним кроком вперед стала організація "загальних робітничих зборів" у Львові 23 березня 1890 р. в залі товариства "Gwiazda" за участю близько 600 осіб. Ухвалено відсвяткувати 1 травня відповідно до постанов конгресу II Інтернаціоналу. Цікаво, що доповідач з цього питання А.Маньковський підкреслив неможливість застосування примусу стосовно небажаючих святкувати та наголосив, що Першотравень не являє собою спротив ані державі, ані церкві²². Комітетові, який скликав збори, було доручено опрацювати й програму святкування.

1 травня 1890 р. робітничі демонстрації та мітинги відбулися у більшості європейських країн. У Відні кількість їх учасників сягала 100 тис. чол., у Будапешті – 60 тис., Празі – 35 тис., Варшаві – 20 тис.²³ У Галичині робітничі виступи, пов'язані з відзначенням 1 травня, відбулися у Львові, Кракові, Дрогобичі, Бориславі та інших населених пунктах²⁴. У Львові в ніч на 1 травня більшість підприємств припинили роботу, а на першотравневий мітинг зібралося, за різними підрахунками, від 2 до 4 тис. робітників, які одноставно ухвалили резолюцію з вимогами 8-годинного робочого дня, загального виборчого права, створення робітничих спілок, свободи друку, заборони дитячої праці тощо²⁵.

Успіх в організації першого відзначення травневих свят в історії Галичини став ще однією важливою передумовою утворення ГРП. "Robotnik" з цього приводу писав: "Тисячі людей, що зібралися біля львівської ратуші і з захопленням слухали робітничих промовців, були для нас найпереконливішим доказом того, що ми дотримуємо кроку німецьких, англійських, французьких та інших товаришів, що наші гасла глибоко проникли в широкі робітничі кола. А тому ми не передчасно розгортаємо прапор робітничої партії, час для нас сприятливий і кожен день додасть нам нових сил"²⁶. Крім того, за визнанням І.Дашинського, приклад українських товаришів, які на початку жовтня 1890 р. створили у Львові Русько-українську радикальну партію (РУРП), також надихав польських соціалістів на заснування власної партії²⁷.

Формування нової партії відбувалося на базі консолідації трьох основних центрів соціалістичного руху у Львові: 1) редакційного комітету "Ргасу", схильного до поєднання легальної політичної діяльності з елементами конспірації і до збереження максимальної самостійності щодо загальноавстрійської партії;

2) редакції “Robotnika”, переконаної, що в конституційних умовах слід діяти виключно легальними методами, спираючись на підтримку австрійської соціал-демократії; 3) групи молодих студентів і випускників вищих навчальних закладів, яка поповнювалася головним чином за рахунок колишніх учасників патріотичних учнівських гуртків²⁸.

Справа заснування партії обговорювалася на кількох таємних зібраннях за участю найактивніших робітників і молодих інтелігентів, що відбулися у жовтні – на початку листопада 1890 р. Вирішальне значення мало зібрання 7 листопада біля Львова, на якому під головуванням А.Маньковського і Й.Данилюка після доповіді І.Дашинського та ряду виступів було остаточно прийнято рішення про заснування партії²⁹.

Дж.-П.Химка, посилаючись на щоденник та один з листів І.Дашинського, вважає, що ініціатором створення ГРП був очолюваний Дашинським гурток з десяти молодих інтелігентів та робітників (Ю.Гудеца, Т.Каспарека, К.Гужицького, Г.Діаманда та ін.), які вирішили через проникнення до вищезгаданих осередків, і зокрема редакцій “Pracy” і “Robotnika”, здобути на них вплив та переконати їх об’єднати зусилля задля створення політичної партії³⁰. В.Найдус звертає увагу на протиріччя у свідченнях самого І.Дашинського, вміщених у працях різних років, і логічно ставить під сумнів провідну роль недосвідченої молоді та в цілому версію, яка відводить другорядне місце багатолітнім практикам робітничого і соціалістичного руху³¹.

Джерела, серед яких переважають документи неофіційного походження, а, отже, суб’єктивні за характером (мемуари, листи, а також тогочасні популярні публіцистичні брошури та статті), дійсно подають доволі суперечливу інформацію стосовно численності та персонального складу засновників партії. З упевненістю можна констатувати лише те, що кістяк засновників партії становили насамперед члени редакційних комітетів “Pracy” і “Robotnika”, які за прийнятою тоді в австрійській соціал-демократії організаційною практикою мали виконувати функції регіонального партійного керівництва. До першого з них належали складачі Й.Данилюк і Ю.Гудец, столяр Я.Нойбауер, чоботар П.Сясевиц та студент Львівського університету І.Дашинський, до другого – складачі А.Маньковський, Ю.Обірек, Ю.Бар, А.Смоковський (невдовзі його замінив Г.Діаманд) та випускник університету К.Гужицький³². Участь і ступінь активності інших осіб³³ залишаються певною мірою гіпотетичними. Показово також, що у звітній доповіді про діяльність ГРП на її І з’їзді у 1892 р. було сказано, що заснування партії відбулося за пропозицією І.Дашинського³⁴, і це не викликало жодних заперечень у присутніх, в тому числі ветеранів руху, що свідчило, все ж, про значну роль Дашинського і його однодумців.

15 листопада 1890 р. “Robotnik”, а 22 листопада “Praca”, які вперше вийшли під однакою підзаголовком “Орган Робітничої партії”, розмістили передову у формі відозви, яка повідомляла про те, що “чисельне гроно товаришів-робітників з різних галузей праці по довгих і ґрунтовних приватних нарадах зв’язалося в робітничу соціал-демократичну партію”. Відразу наголошувалося, що першою ухвалою нової партії стало рішення про те, що у втіленні соціал-демократичних засад вона буде завжди стояти “на ґрунті державних законів”³⁵. Таким чином, в умовах боротьби різних тактичних течій у соціалістичному русі було принципово

підкреслено виключно легальний характер партії та її діяльності, що водночас, можливо, мало на меті забезпечити новостворюване об’єднання та його членів від заборони і переслідувань з боку влади на підставі звинувачень в організації таємного товариства і державній зраді, як це робилося до того часу. Також було оголошено, що обидва робітничі часописи відтепер перестають бути виданнями приватних людей, а стають органами партії³⁶.

Першим політичним заходом, проведеним ГРП, стали масові робітничі збори у справі загального виборчого права 14 грудня 1890 р. у Львові, які сама партія розглядала як свій перший публічний виступ. Збори, скликані з ініціативи ГРП та спільно з українськими радикалами, відбулися в залі львівської ратуші за участю близько 600 представників робітництва, інтелігенції, жінок. Були зачитані численні вітальні листи і телеграми від робітників, селян, студентів. Відкрив захід своєю промовою А.Маньковський, секретарями було обрано Ю.Обірека і М.Павлика³⁷. З основною доповіддю на зборах виступив Ю.Гудец, який фактично виклав програмові засади партії. Він зазначив, що соціал-демократи жадають, щоби політичний устрій держави базувався на загальному, прямому, таємному виборчому праві для всіх громадян від 21-літнього віку до всіх органів законодавчих і автономних (днем голосування мала бути неділя або свято), безпосередньому народному законодавстві, яке включало би вирішення питання війни та миру, загальному народному ополченні замість постійної армії, відміні всіх виняткових законів (про пресу, товариства, збори), які стримують вільне слово, думку, науку, народному судочинстві та безплатному правовому захисті, забезпеченні загальної обов’язкової шкільної освіти, загального і рівного виховання державою, оголошенні релігії приватною справою³⁸. Для досягнення цього соціал-демократія буде прагнути якомога ширшого використання політичних прав і свобод, введення єдиного прогресивного податку на дохід замість існуючого непрямого оподаткування, усунення обмежень у праві на об’єднання, встановлення робочого дня, що відповідає суспільним умовам, заборони роботи в неділю та дитячої праці і такої, що загрожує здоров’ю жінок, запровадження законів щодо захисту життя і здоров’я робітників, санітарного контролю їх помешкань, нагляду за копальнями, фабриками, майстернями і домашнім промислом через виборних робітниками урядників, повного самоврядування всіх робітничих кас взаємодопомоги та ін³⁹.

Зміст доповіді свідчив, що програмові засади ГРП відповідали гайнфельдським резолюціям СДРПА. “Ото є коротка і ясна наша програма, – зазначив на завершенні доповідач. – Тільки глупота або зла воля може підказувати думку, що ніби то втілення тої програми маємо намір здійснити з допомогою боротьби на барикадах”⁴⁰, у черговий раз підкреслюючи цим, що партія буде діяти легально, законними методами.

Як репрезентант РУРП виступав І.Франко, від імені єврейських робітників – Г.Діаманд. Наприкінці зборів було прийнято резолюцію, у якій, наголошуючи, що “право вибору і виборності до тіл парламентарних є підставою всяких прав політичних і водночас гарантією їх недоторканості”, однак “найчисельніші продуктивні класи населення в Австрії позбавлені того права, попри те, що несуть всі тягарі, пов’язані з державним устроєм”, збори вимагали від австрійської Державної ради у найкоротший термін внести на порядок денний своїх нарад реформу виборчої ординації в такому дусі, щоб кожен громадянин Австрії з

досягненням призовного віку, а жінки – повноліття “мали право голосування при виборах до всяких репрезентацій державних, крайових, повітових, гмінних”. Голосування обов’язково мало бути безпосереднє і таємне, проводиться в неробочий день⁴¹.

З виникненням робітничої та Русько-української радикальної партії намітилися основні тенденції та проблеми у розвитку стосунків між ними, а фактично – між галицько-польським і галицько-українським соціалістичними рухами. Так, орган РУРП часопис “Народ” привітав виникнення у Галичині робітничої партії, підкреслив прагнення до дружніх стосунків та тісної взаємодії з нею в боротьбі за свободу та освіту для працюючого люду. Однак українські радикали дорікали ГРП за те, що вона відразу, в момент утворення, не оголосила чітко змісту своєї програми, вказуючи на той факт, що загал робітників у Галичині погано ознайомлений з ідейною платформою європейських соціал-демократичних партій, тож простого декларування належності до соціал-демократії вкрай недостатньо. Водночас РУРП резервувала для себе право на самостійне існування і діяльність як партії українського селянства, мотивуючи це специфікою становища селян та мовно-національними відмінностями у східній частині коронного краю⁴².

У свою чергу, “Ргаса” відгукнулася на постання РУРП статтею під заголовком “Нова партія”, вміщеною у тому ж номері, де була оприлюднена відозва про заснування ГРП. У статті зазначалося, що навколо часопису “Народ”, редагованого М.Павликом та І.Франком, почало групуватися все, що є живіше і шляхетніше серед русинського суспільства. Коментуючи програмові засади РУРП, подані у реферативному викладі, орган ГРП підкреслював, що її мета – запровадити суспільний лад, який базувався б на науковому соціалізмі, тобто радикали “хочуть, щоб власність була спільною для цілого народу, хочуть усунути працю найману, що є підставою визиску. Це їх перше жадання”, цим “зближуються вони до нашої партії робітничої...”⁴³. Однак газета запитувала, “чому не назвалися соціалістами, а тільки радикалами?”, вважаючи, що в цьому полягає найслабший бік української партії, яка, стоячи на ґрунті наукового соціалізму, мала би звернутися до “пролетаріату робітничого, котрий є єдиним класом в суспільстві, що може запровадити соціалістичний порядок у світі”. Але радикали є оборонцями селян, тобто дрібних власників, що “є однаково далекі від соціалізму, як і шляхта, і ніколи до колективної власності і праці прямувати не будуть. Дрібний власник – селянин не може бути підставою соціалістичного руху. Звідси будуть походити всякі хиби нової партії, котра, визнавши науковий соціалізм за свою програму, буде спиратися на дрібну селянську власність”⁴⁴. Українські радикали характеризувалися як “напівсоціалісти”, що стали такими з патріотів-народовців, і “на певнім протязі часу стати мусять вони соціалістами і такими себе публічно назвати. Тоді згодимося з ними цілковито”⁴⁵, – резюмувала польська робітничка газета.

Загалом аналіз програми РУРП, здійснений у статті, свідчив, що найбільш позитивне враження на галицьких соціал-демократів справила її максимальна частина, яка відображала більшою мірою погляди “молодих” радикалів – по суті, соціал-демократичної групи в РУРП, пізніших засновників УСДП, і навпаки, програма-мінімум, яка захищала селянські інтереси і була ближчою “старшим” радикалам (М.Павлику, І.Франку та ін.), викликала найбільше застережень. Це стало проявом певного теоретичного догматизму і схематизму світогляду польських

соціал-демократів, що не раз давалося взнаки у подальшому, особливо під час їхніх спроб конкретизувати свою позицію у селянському питанні.

Цілком природно, що в умовах поліетнічного регіону, невирішеності українського, польського, єврейського національних питань перед ГРП практично відразу постала і національна проблема. Непорозуміння почалися вже з першого прилюдного виступу партії. Так, Ю.Гудец у доповіді на зборах 14 грудня 1890 р. зазначив, що “так само, як члени міжнародних робітничих партій у Франції чи Німеччині є французами або німцями, так само і ми, належачи до соціал-демократичної партії, є поляками, і тільки бездумне патріотництво може нам в тому відношенні робити закиди”⁴⁶. Проти цього запротестував М.Павлик, який відзначив належність до партії також українців та євреїв. Спробою згладити протиріччя виглядав коментар “Ргасу” до промови І.Франка, у якому зазначалося, що українські радикали у політичних справах все ж підуть з ГРП рука в руку, оскільки обом партіям притаманне “спільне уявлення про державу майбутнього як союз спілок”⁴⁷. Роль головного речника єврейських робітників уже з того часу взяв на себе соратник І.Дашинського, прибічник інтернаціонального характеру партії Г.Діаманд, який у своїй промові підкреслив, що “пролетаріат єврейський виступає зараз під гаслом: “Разом з вами до перемоги” і не думає від партії нашої відрізнятись”⁴⁸. І хоч на цей раз до відкритого конфлікту ще не дійшло, все це було свого роду провісником тих гострих протиріч, що стали каменем спотикання у розвитку галицької, як і австрійської соціал-демократії у майбутньому. Симптоматичною з точки зору подальшої історії була й та обставина, що місію захисників національних інтересів непольських робітників, і передусім українців, взяла на себе РУРП, лідери якої у другій половині 90-х рр. XIX ст. здійснили першу спробу створення окремої української соціал-демократичної партії.

Не було повної єдності щодо національного питання і в самому керівництві ГРП. Публікації на цю тему в галицькій робітничій пресі свідчили про певні відмінності у підходах між редакційними комітетами “Robotnika”, який пов’язував вирішення національного питання з перемогою соціалізму, та “Ргасу”, що припускав можливість його часткового розв’язання за існуючого ладу⁴⁹. На розбіжності в керівництві прямо вказував у своєму виступі на згаданих зборах член редакції “Robotnika” А.Смоковський, за що був виключений з партії і з лютого 1891 р. розпочав видання нового львівського двотижневика “Robotnik Polski”, у якому прямо заявив про бажання створити польську робітничу партію. У програмовій статті першого номеру газети відзначалося: “Стоїмо на ґрунті національно-польському... Перше, ніж стали ми робітниками, були вже поляками”⁵⁰. Українцям, які захотіли би стати членами польської робітничої партії, пропонувалося зректися своєї національності. У полеміку з новою газетою відразу вступили “Ргаса” і “Robotnik”. Зокрема, “Ргаса” скритикувала її за хаотичність і суперечливість програми, непослідовність у ставленні до українців й антисемітську спрямованість, схарактеризувала як орган “партії робітничої польської національно-шляхетсько-клерикально-антисемітсько-соціальної”⁵¹. Так і не здобувши масової підтримки робітників, новий часопис занепав після сьомого номеру у травні того ж року.

Нову дилему перед партією поставила підготовка польською громадськістю у Галичині відзначення 100-літнього ювілею польської шляхетської конституції,

що припадав на 3 травня 1891 р. Після певних коливань і непослідовних заяв ГРП все ж вирішила взяти участь у ювілейних заходах, що фактично проходили під гаслами відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Тоді це ще не була принципова позиція, закріплена програмовими засадами, а швидше тактичне рішення у конкретній ситуації, однак у подальшому ця тактика стала традиційною. “З публічними актами, що мали загальнонаціональний характер, нагадували про вільнолюбні традиції народу, соціалісти єдналися ... з першої хвилини”, – писав пізніше один із діячів соціалістичного руху В.Фельдман⁵². У подібних заходах змушені були брати участь і робітники інших національностей, які разом з поляками належали до профспілок та різних робітничих товариств, що фактично діяли під егідою соціал-демократів. Це було зумовлене організаційною специфікою галицької соціал-демократії.

Необхідно відзначити, що на момент заснування ГРП не мала масової організації. Її доволі проста організаційна структура спиралася на практику організаційної розбудови, апробовану в той час австрійською соціал-демократією.

Галицькі соціал-демократи не наважилися відразу на творення масових політичних об'єднань, легалізація яких місцевою владою виглядала малоперспективною, а пішли вже випробуваним шляхом – шляхом створення культурно-просвітніх робітничих товариств. Формально у них заборонялася політична діяльність, проте, на відміну від цехів чи кас взаємодопомоги, цей тип організації давав змогу здійснювати під виглядом суто освітніх заходів обговорення актуальних економічних та суспільних проблем, вести пропаганду соціал-демократичної ідеології, згуртовувати робітників і ремісників різних професій у рамках одного об'єднання.

Одним із таких об'єднань стало товариство “Siła” (“Сила”), перші загальні збори якого відбулися у Львові 14 березня 1891 р. за участю понад 200 членів⁵³. Роз'яснюючи необхідність його створення, “Prasa” відзначала, що існуючі досі товариства робітничі, а зокрема “ремісничі” („Gwiazda”, “Skała”, українська “Зоря”), не могли захищати інтереси всіх робітників, бо від самого заснування були товариствами “самаритянськими” – допомагали у випадку хвороби або смерті, і хоч передбачали навчання, але воно стосувалося тільки читання і письма. Високі внески не давали можливості для вступу більшості робітників⁵⁴. Завданнями нового товариства було підвищення рівня освіти робітників через лекції, доповіді, диспути, пробудження товариського життя шляхом формування почуття робітничої солідарності, а також надання допомоги тимчасово непрацюючим робітникам. Підкреслювалося, що “Siła” не буде конкурувати з іншими товариствами, оскільки займатиметься такими робітничими потребами, яких ті не задовольняють, і, що найважливіше, буде згуртовувати всіх робітників “без різниці віри і національності”, а низькі тижневі внески дозволять вступати навіть найбіднішим⁵⁵.

Статут львівської “Siły” став взірцем для організації таких самих товариств в інших місцях. Напередодні I з'їзду галицької соціал-демократії, тобто станом на початок 1892 р., товариства “Siła” діяли вже, окрім Львова, у Кракові, Подгуже, Станіславі та Коломиї (у двох останніх містах – під назвою “Prasa”), формувалися у Тарнові та Новому Сончі. При цьому львівська “Siła” мала вже понад тисячу членів, краківська – близько дев'ятсот⁵⁶.

Кожна “Siła” мала власну бібліотеку і читальню, передплачувала часописи, організовувала, крім лекцій на актуальну суспільно-політичну тематику та їх обговорень, музично-танцювальні вечори, аматорські вистави, подекуди курси для неписьменних тощо.

Розбудова мережі цих товариств мала важливе значення для подальшого розвитку робітничої партії: впродовж останнього десятиліття XIX ст. товариства “Siła” разом із фаховими спілками залишалися головною опорою галицької соціал-демократії у робітничому середовищі, основою її масової організації⁵⁷.

Як засіб згуртування робітників навколо партії, залучення нових прихильників продовжували використовуватися масові збори⁵⁸, що скликалися партією з приводу обговорення тих чи інших актуальних питань суспільного життя. Так, однією із перших у центрі уваги ГРП опинилася справа виборів до керівництва робітничої каси хворих у Львові. 26 липня 1891 р. відбулися збори, на яких було обрано спеціальний комітет, що мав займатися цією справою. 2 серпня комітет скликав робітничі збори у залі львівської ратуші, присвячені виборам⁵⁹. У результаті проведеної соціал-демократами роботи на всіх виборчих дільницях переконливо перемогли представники ГРП⁶⁰.

Однією з традиційних і найчастіше використовуваних тем для скликання зборів стає потреба запровадження загального виборчого права. Ця проблема була предметом обговорення на зборах 3 січня 1892 р. у Станіславі (близько сімсот осіб під керівництвом Й.Данилюка, Г.Діаманда, Ю.Гудеца та ін.)⁶¹ та 10 січня у Львові на чолі з А.Маньковським та Й.Данилюком⁶². Поряд з основним питанням на збори виносилися також проблеми дорожнечі, свободи преси, збільшення кількості промислових інспекторів тощо. Подібні питання піднімалися і на першотравневих мітингах 1891 та 1892 рр.⁶³

У 1891 р. галицькі соціал-демократи вперше взяли участь у виборчій кампанії до австрійського парламенту. Видана з приводу розпуску парламенту і старту кампанії відозва СДРПА закликала товаришів на місцях не втішатися ілюзіями щодо здобуття великої кількості мандатів, а використати виборчий рух, щоби звернутися до всіх людей і роз'яснити їм свою програму та цілі. Для цього слід було не тільки скликати передвиборні зібрання, а й іти на збори інших партій і прилюдно з'ясувати позицію того чи іншого кандидата в робітничому питанні. У Відні було створено Центральний соціал-демократичний виборчий комітет, посилений партійцями з усіх провінцій, у кожному краї утворювалися крайові, у повітах – повітові комітети⁶⁴. ГРП, не висуваючи ще на цей раз власних кандидатів, активно підтримала у Львові демократа, учасника польського повстання 1863 р. К.Леваковського, який у виступі на мітингу з нагоди його перемоги зазначив, що не в останню чергу “завдячує своїм обранням працюючому класу”⁶⁵.

Важливою віхою у процесі формування організаційних основ соціал-демократичного руху став II з'їзд СДРПА, що проходив у Відні 28 – 30 червня 1891 р. Якщо до цього часу взагалі не були визначені критерії належності до партії, то тепер за постановою з'їзду членом партії вважався кожен, хто визнавав її Гайнфельдську програму⁶⁶. Члени партії кожної місцевості (регіону) у всіх партійних справах повинні були звертатися до редакції того друкованого органу СДРПА, на терені якого вони знаходяться. Для Галичини таким органом партії залишилася газета “Prasa”. Редакції часописів мали щоквартально звітувати про

розвиток соціал-демократичного руху в їх окрузі перед редакцією віденської “Arbeiter-Zeitung”, яка фактично мала виконувати функції центрального керівництва партії. З’їзд рекомендував заснування політичних товариств, які в міру можливості охоплювали б цілі провінції. Нові робітничі газети могли ставати органами партії лише у разі затвердження їх загальноавстрійським або крайовим з’їздом. Скликання чергового конгресу СДРПА доручалося партійним часописам на чолі з “Arbeiter-Zeitung”⁶⁷. Отже, стрижнем організаційної структури австрійської соціал-демократії залишалася мережа робітничої преси.

Загалом з’їзд констатував значний поступ у розвитку СДРПА: кількість її політичних друкованих органів за два роки з часу Гайнфельдського з’їзду зросла вдвічі (з 7 до 15), а їх передплатників – майже втричі (з 15,4 до 55,8 тис. осіб). Так само удвічі збільшилася кількість робітничих товариств (з 103 до 219) та втричі – їх членів (з 16,5 до 47 тис.). Разом з фаховими, науковими, гумористичними та іншими часописами виходило 41 друковане видання партії, що мали понад 120 тис. передплатників⁶⁸.

Галицьку робітничу партію, яка вперше взяла участь у з’їзді австрійської соціал-демократії, представляли 6 делегатів, зокрема 4 зі Львова (Й.Данилюк, І.Дашинський, Г.Діаманд, А.Маньковський), 1 з Кракова (Я.Енґліш) та 1 з Нового Сонча (Я.Мех). Позиція галичан, що принципово не відрізнялася від позиції більшості делегатів з’їзду, знайшла відображення в їх виступах, присвячених важкому становищу робітників (Й.Данилюк), переслідуванням робітничої преси з боку властей (наприклад, майже половина номерів “Pracy” зазнала конфіскації цензурою, на що вказав у своєму виступі Г.Діаманд), стосункам у робітничих касах хворих у Західній Галичині (Я.Енґліш) та іншим проблемам⁶⁹.

З’їзд не зміг оминати національного питання. Група чеських “національних соціал-демократів” з Праги вимагала докладнішого відображення національної проблематики у партійній програмі, запропонувала доповнити Гайнфельдську програму пунктом про необхідність реорганізації партії за національною ознакою. Однак після короткої дискусії це питання було зняте з порядку денного, а його ініціатори залишили засідання⁷⁰. Репрезентований ними часопис, що назвав себе “національно-соціал-демократичним”, було позбавлено статусу органу СДРПА.

Проти пропонованих чехами змін висловився на з’їзді і представник галицьких соціал-демократів А.Маньковський⁷¹. Однак вже через два місяці І.Дашинський, що репрезентував ГРП на черговому конгресі II Інтернаціоналу в Брюсселі у серпні 1891 р., увійшов до складу об’єднаної польської делегації, утвореної з представників усіх трьох частин Польщі, що перебували під владою різних держав. Делегація заявила на конгресі про намір у подальшому виступати як монолітна польська організація з метою полегшення спільної боротьби з польською шляхтою і буржуазією та здобуття провідної політичної ролі у польському суспільстві⁷². Ця заява отримала цілком позитивний резонанс серед членів ГРП у Західній Галичині, зокрема у польському Кракові, які мали тісні зв’язки з соціалістами інших польських земель, натомість із застереженнями вона була зустрінута частиною старих діячів партії у багатонаціональному Львові⁷³. Отже, практично з часу свого заснування краківський осередок партії виступав речником перетворення ГРП на польську соціал-демократичну партію, тоді як

львівські діячі значною мірою схилилися до збереження інтернаціонального, загальнокрайового характеру партії.

З січня 1892 р. західногалицькі соціал-демократи розпочали видавати у Кракові новий орган ГРП газету “Naprzyd”, у програмовій статті першого номеру якої обґрунтовувалася необхідність створення в Галичині польської соціал-демократичної партії в складі СДРПА. Ця потреба мотивувалася тим, що польські робітники мають, окрім загальнокласових, також свої власні інтереси та політичні, суспільні і національні ідеали⁷⁴. Редактором газети незабаром став І.Дашинський, який завдяки своїй непересічній енергії, лідерським якостям і ораторським здібностям швидко просувався на чільні позиції у партійних колах.

Прагнення частини провідників ГРП перетворити її на суто польську партію суперечило принципам організаційної побудови СДРПА, яка на той час ще не мала у своїй структурі національних партій. Питання про те, бути ГРП національною чи територіальною, інтернаціональною партією, до її I з’їзду залишалось відкритим, поступово набуваючи дедалі більшої актуальності.

I з’їзд галицької соціал-демократії відбувся у Львові в залі міської ратуші 31 січня – 2 лютого 1892 р. за участю близько 40 делегатів, які представляли не лише львівські та краківські робітничі часописи і товариства, а й членів партії у Станіславі, Коломиї, Подгуже, Тарнові, Новому Сончі і Бялій, а також майже 100 гостей⁷⁵.

Заслухавши звіт з попередньої діяльності ГРП (Ю.Гудец), з’їзд на пропозицію доповідача з питання про пресу Ю.Обірека ухвалив вважати “Pracy”, “Robotnik” і “Naprzyd” виданнями партії, які є її власністю і перебувають під контролем загалу товаришів щодо змісту та коштів⁷⁶. Натомість було відхилено ідею створення єдиного Центрального комітету партії, до якого увійшли би по три представники від Львова і Кракова. Виступаючи проти, І.Дашинський висловив упевненість, що відкриту, легальну діяльність такого ЦК унеможливить влада, тому керівними органами партії мають залишитися редакційні комітети її часописів. Водночас він закликав і надалі активно працювати в усіх трьох основних типах робітничих об’єднань – примусових, добровільних професійних і культурно-просвітніх, назвавши їх “трьома сходінками, котрі повинні провадити нас до організації товариства політичного, утворення якого має бути найближчим завданням партії”⁷⁷.

Доповідач з питання організації С.Куровський наголосив на необхідності розбудовувати партію знизу: у кожній місцевості скликати збори, на яких після прийняття Гайнфельдської програми обирати мужів довір’я, що контролюватимуть подальший розвиток руху. Його доповнив І.Дашинський у доповіді про агітацію і тактику. Він зазначив, що редакційні комітети партійних часописів повинні керувати агітацією (кожен у своєму окрузі, тобто “Naprzyd” у Західній Галичині, а в східній частині краю агітаційний комітет складався з редакцій обох львівських робітничих газет). Конкретних агітаторів для кожної місцевості призначатимуть ці комітети або збори. Для агітації слід використовувати насамперед робітничі страйки, навіть невдалі, а також зібрання, товариства, клуби та різні нагоди. Кошти повинні формуватися із внесків, зібраних у ході найрізноманітніших згромаджень, розважальних та інших заходів. Основні положення доповідей знайшли відображення у прийнятих делегатами рішеннях⁷⁸.

Фактично з'їзд затвердив використовувати до того часу організаційну структуру і принципи партійної роботи в масах. Таким чином він не тільки завершив початковий період організаційного оформлення соціал-демократичного руху в Галичині, а й став своєрідним підсумком усього процесу генезису цього руху, продемонструвавши, що робітнича партія в краї стала реальністю. Після I з'їзду ГРП змінила свою назву на Соціал-демократичну партію Галичини (з 1893 р. – і Сілезії). Це, з одного боку, означало підтвердження, принаймні формальне, загальнокрайового, інтернаціонального характеру партії, а з іншого символізувало початок нового етапу в її діяльності.

Отже, на зламі 80-х – 90-х рр. XIX ст. склався ряд об'єктивних і суб'єктивних передумов для появи в Галичині масової, легальної та формально інтернаціональної соціал-демократичної партії.

Активізація робітничого руху в багатьох країнах Європи, відновлення СДРПА і заснування РУРП спонукали польських соціалістів до створення в листопаді 1890 р. Галицької робітничої партії як складової частини австрійської соціал-демократії. Її Гайнфельдська програма, яка стала ідейною платформою і для ГРП, у цілому була марксистською, проте вона, як результат компромісу, не увібрала в себе окремих важливих ідеологем, які з точки зору лівого, революційного крила міжнародного соціалістичного руху були атрибутами марксизму. З іншого боку, давалася взнаки і невизначеність позиції австрійської соціал-демократії у національному і селянському питанні, що помітно позначалося і на ГРП.

1890 – 1892 рр. були лише початковим етапом організаційного оформлення галицького соціал-демократизму, періодом його поступової інституалізації та легалізації. ГРП, як і загалом СДРПА, не мала ні статуту, ні центрального керівництва, а межа між членами і прихильниками партії за відсутності фіксованого членства, по суті, була розмитою. Така будова партії враховувала слабкість традицій легальної опозиційної діяльності, яка в реалізації своїх цілей апелювала би до широких верств населення. Її організаційна структура і методи політичної роботи були адекватними суспільним умовам, відповідали перехідному періоду від репресій і напівлегального існування до масової, публічної політичної діяльності.

Разом з тим, визначальне для ГРП питання про її національний характер фактично, враховуючи наявність у ній контрверсійних тенденцій та багатонаціональний склад членів, залишалося остаточно невирішеним. Попереду була важка внутріпартійна боротьба з “незалежними соціалістами”, а також навколо аграрної і національної проблем, що стала неминучим супутником подальшої кристалізації основних засад галицької соціал-демократії в ідеології, тактиці й організації.

¹ Макаєв В. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. – Львів, 1968; Кравець М. М. Початок робітничого руху в Східній Галичині // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 3. – К., 1958. – С. 23 – 59; Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848 – 1900): (Нарис). – К., 1958 *та ін.*

² Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890 – 1919. – Warszawa, 1983; ejusd. Ignacy Daszyński 1866-1936. – Warszawa, 1988; Buszko J. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890 – 1914 na tle ruchu robotniczego w Zachodniej Galicji. – Kraków, 1961 *та ін.*

³ Steiner H. Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867 – 1889. Beiträge zu ihrer Geschichte von der Gründung

des Wiener Arbeiterbildungsvereines bis zum Einigungsparteitag in Hainfeld. – Wien, 1964; Die Bewegung: Hundert Jahre Sozialdemokratie in Österreich. – Wien, 1990; Die Ersten 100 Jahre: Österreichische Sozialdemokratie 1888-1988 / Hrsg. von Helene Maimann. Vorwort von Heinz Fischer. – Wien – München, 1988; Maderthaler W. Die Organisation der österreichischen Sozialdemokratie. – Wien: Sozialistische Bibliothek, 1994 *та ін.*

⁴ Пожарская С.П., Намазова А.С. Общие тенденции развития Европы в XIX – начале XX в. // Новая и новейшая история. – 1999. – № 4. – С. 53, 57.

⁵ Біндер Г. Перспективи дослідження історії партій в австрійській Галичині // Україна модерна. – К. – Львів, 2003. – Ч.8. – С. 150.

⁶ Полтавский М. А. Становление социал-демократического движения в Австрии // Новая и новейшая история. – 1984. – № 3. – С. 41.

⁷ Там же.

⁸ Österreichische Parteiprogramme, 1868-1966. – München, 1967. – S. 138 – 139.

⁹ Ibid.

¹⁰ Sozialdemokratische Partei Österreichs. Verhandlungen des Parteitags der österreichischen Sozialdemokratie in Heinfeld (30. Dez. 1888 – 1. Jan. 1889). – Wien, 1889. – S. 37 – 39.

¹¹ Ibid. – S. 49 – 51.

¹² Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 93.

¹³ Кривогуз И.М. Второй Интернационал. 1889 – 1914. – М., 1964. – С. 38 – 39.

¹⁴ Там же. – С. 48 – 49.

¹⁵ Повідомлення організаційної комісії про скликання Міжнародного соціалістичного робітничого конгресу // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.21. – К., 1964. – С. 531.

¹⁶ Див., наприклад: Макаєв В. Назв. праця. – С. 123.

¹⁷ Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 94.

¹⁸ Protokoll des internationalen Arbeiter-Kongresses zu Paris, abgehalten vom 14. bis 20. Juni 1889. – Nürnberg, 1890. – S. 123 – 124.

¹⁹ Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 102.

²⁰ Zgromadzenie robotników lwowskich // Praca. – 1889. – 14 czerwca. – S. 1, 9 – 10.

²¹ Petycja do Rady państwa // Praca. – 1889. – 6 sierpnia. – S. 13 – 14.

²² Krok naprzód // Praca. – 1890. – 28 marca. – S. 9 – 10.

²³ Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории: В 8-ми т. – Т. 2. – М., 1976. – С. 268.

²⁴ Макаєв В. Назв. праця. – С. 129 – 130.

²⁵ Там само; Кравець М. М. Назв. стаття. – С. 53 – 54; Івасюта М.К. Перше святкування 1 травня на Україні // Укр. іст. журн. – 1965. – №5. – С. 133 – 134; Бадяк В. Перша маївка // Жовтень. – 1980. – №5. – С. 122 – 124.

²⁶ Цит. за: Івасюта М.К. Назв. стаття. – С. 134.

²⁷ Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860 – 1890). – К., 2002. – С. 207.

²⁸ Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 102 – 103.

²⁹ Ibid. – S. 107.

³⁰ Химка Дж.-П. Назв. праця. – С. 207; Daszyński I. Pamiętniki. – Kraków, 1925. – Т.1. – S. 67 – 68.

³¹ Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 110.

³² Towarzysze! // Praca. – 1890. – 22 listopada. – S. 1.

³³ Див.: Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 103 – 107.

³⁴ “За почином Гната Дащинського”, – так було передано положення доповіді у пресовому звіті присутнього на з'їзді І.Франка (див.: Франко І. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів // Народ. – 1892. – Ч. 5 – 6. – С. 73).

³⁵ Towarzysze! // Robotnik. – 1890. – 15 listopada. – S. 1; Towarzysze! // Praca. – 1890. – 22 listopada. – S. 1.

³⁶ Ibid.

³⁷ Zgromadzenie ludowe // Praca. – 1890. – 22 grudnia. – S. 1.

³⁸ Mowa tow. Hudeca na zgromadzeniu ludowym d. 14. grudnia 1890 // Praca. – 1890. – 22 grudnia. – S. 2 – 3.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid. – S. 3.

⁴¹ Rezolucja uchwalona na ludowym zgromadzeniu d. 14. grudnia 1890 // Ibid. – S. 1 – 2.

⁴² Макачук С. Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.9. – С.438.

⁴³ Nowa partja // Praca. – 1890. – 22 listopada. – S. 2.

⁴⁴ Ibid.

- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Zgromadzenie ludowe // Praca. – 1890. – 22 grudnia. – S. 1.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 136 – 137.
- ⁵⁰ Towarzysze! // Robotnik Polski. – 1891. – 15 lutego; “Robotnik Polski” // Praca. – 1891. – 27 lutego. – S. 3 – 4.
- ⁵¹ Na gruncie narodowym // Praca. – 1891. – 15 marca. – S. 2.
- ⁵² Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906. – Т. 2. – Kraków, 1907. – S. 103.
- ⁵³ Walne zgromadzenie „Sily” // Praca. – 1891. – 15 marca. – S. 3.
- ⁵⁴ „Siła” // Praca. – 1891. – 29 marca. – S. 2.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Nasz kongres // Praca. – 1892. – 14 lutego. – S. 1, 2.
- ⁵⁷ Держ. арх. Львів. обл. (далі: ДАЛО), ф. 350, оп. 1, спр. 2589, арк. 4; Naprzod. – 1899. – 12 stycz.; Zegota (Daszyński I.) Krótka historia rozwoju partii socjalistycznej w Galicji (od 1. Maja 1890 do 1. Maja 1894). – Lwów, 1894. – S. 30.
- ⁵⁸ Вони проводилися, як правило, у формі “довірочних” зборів, тобто у закритих приміщеннях (найчастіше у залах, орендованих різними товариствами, не раз переповнених настільки, що ледве вміщували учасників) і за індивідуальними запрошеннями. На проведення таких зібрань за австрійськими законами не потрібен був попередній дозвіл влади.
- ⁵⁹ W sprawie kas chorych // Praca. – 1891. – 14 sierpnia. – S. 1.
- ⁶⁰ Lwowska kasa chorych // Praca. – 1891. – 30 sierpnia. – S. 1.
- ⁶¹ Zgromadzenie ludowe w Stanisławowie // Praca. – 1892. – 15 stycznia. – S. 1 – 3.
- ⁶² Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 4534, арк. 1 – 3.
- ⁶³ Pierwszy Maj // Robotnik. – 1891. – 15 maja. – S. 1; Pierwszy Maj we Lwowie // Praca. – 1891. – S. 1; Павлик М. Свято 1-ого Мая // Народ. – 1892. – Ч. 10. – С. 132 – 133.
- ⁶⁴ Odezwa prowizorycz. socjalno-demokratycznego komitetu wyborczego w Wiedniu // Praca. – 1891. – 8 lutego. – S. 2 – 3.
- ⁶⁵ Po wyborach // Praca. – 1891. – 15 marca. – S. 1.
- ⁶⁶ Nasz kongres wiedeński // Praca. – 1891. – 30 sierpnia. – S. 2 – 3.
- ⁶⁷ Ibid.
- ⁶⁸ Nasz kongres wiedeński // Praca. – 1891. – 15 lipca. – S. 1.
- ⁶⁹ Verhandlungen des zweiten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages, abgehalten zu Wien am 28., 29. und 30. Juni 1891. – Wien, 1891. – S. 35 – 39, 72 – 74, 96 – 97, 120 – 121, 167 – 168; Nasz kongres wiedeński // Praca. – 1891. – 15 lipca. – S. 1 – 2.
- ⁷⁰ Verhandlungen des zweiten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages... – S. 102, 144 – 146, 161 – 169; Nasz kongres wiedeński // Praca. – 1891. – 30 sierpnia. – S. 3.
- ⁷¹ Verhandlungen des zweiten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages... – S. 167 – 168.
- ⁷² Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska... – S. 139.
- ⁷³ Ibid. – S. 140.
- ⁷⁴ Dokąd zdamy // Naprzód. – 1892. – 1 stycznia. – S. 1.
- ⁷⁵ Nasz kongres // Praca. – 1892. – 14 lutego. – S. 1.
- ⁷⁶ Ibid. – S. 3.
- ⁷⁷ Ibid. – S. 2.
- ⁷⁸ Ibid. – S. 2 – 4.

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1918 – 1926 рр.)

Одним із першочергових завдань сучасної історичної науки стало дослідження діяльності західноукраїнських політичних партій, що відіграли провідну роль у боротьбі українського народу за державність наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. Неабияку роль у цьому контексті відіграє вивчення та узагальнення політичного досвіду, накопиченого Українською радикальною партією (далі – УРП) в умовах суспільно-політичного розвитку 1918 – 1926 рр. Отже, назріла потреба наукового вивчення етапів формування національно-державної платформи цієї партії. Джерельною базою для написання даної статті є матеріали УРП: політичні програми та коментарі до них, резолюції з'їздів, конференцій, нарад, періодична преса тощо.

Перші спроби дослідження ролі УРП в історії західноукраїнських земель зазначеного періоду робилися ще в 20 – 30-х рр. ХХ століття, окремі з них здійснювали самі діячі партії. Найціннішими серед таких праць є, безсумнівно, мемуари голови УРП І.Макуха¹ та праці відомих партійних діячів М. Стахів² і К.Коберського³, що дають нам певне уявлення про участь УРП в Українській революції та її роботу в умовах польського окупаційного періоду. Окремі аспекти теми аналізували автори⁴, які брали безпосередньо участь у політичному житті й не були прихильниками радикальної партії, трактували тогочасні події, виходячи з власних ідейно-партійних міркувань. Інтерес до обраної теми виявляють й сучасні дослідники політичної історії західноукраїнських земель М.Кугутяк, М. Москалюк, І. Соляр та ін. Авторка намагалася проаналізувати теоретичні засади політичної програми УРП та практичну діяльність членів партії в напрямі її реалізації. Досягнення поставленої мети передбачало вирішення таких завдань: прослідкувати процес формування ідейно-політичної програми УРП, її основні напрямки та зміст, позицію радикальної партії стосовно проблеми соборності Української держави.

У суспільно-політичному житті Галичини першої чверті ХХ ст. провідну роль поряд із Українською національно-демократичною партією (далі – УНДП), Українською соціал-демократичною партією (далі – УСДП) та Українською християнсько-суспільною партією (далі – УХСП) посідала Українська радикальна партія, яка мала глибоку історичну традицію.

Саме вона, заснована в 1890 р. як Русько-українська радикальна партія, стала першою легальною українською політичною партією європейського типу. Радикальна партія базувалася на ідеях М. Драгоманова, І. Франка й М.Павлика, мала власну політичну програму та чітко розбудовану організаційну структуру. Виступивши, насамперед, в обороні інтересів селянства, яке налічувало понад 90% населення краю, члени УРП у своїй діяльності не оминали й національно-політичних та культурних проблем. Радикали першими відкрито назвали свою партію “українською”, продемонструвавши тим самим своє прагнення до національного самовизначення українського народу.

Як відомо, стратегію і тактику діяльності партії визначає її політична програма, яка декларується у програмних документах, політичних заявах. Вона є

тим головним фактором, який об'єднує членів партії, формує певні цілі діяльності, які схиляють людей до вступу в партію⁵. На аналогічних позиціях трактування значення політичної програми в 20 – 30 рр. ХХ ст. стояли й діячі УРП: “Душею кожної здорової політичної організації є її програма. ... Вона є тим ідейним цементом, який єднає всіх членів в єдине суспільне тіло”⁶. Наявність упорядкованої програми, відповідно до поглядів одного з активних діячів радикальної партії М. Стахіва, є тією ознакою, яка відрізняє розвинену політичну партію від примітивної⁷.

Політична програма охоплює всі сфери суспільного життя. Та її найвагомим напрямком є, безсумнівно, національно-державна політика. Державність, суверенітет та соборність як основні постулати української національно-державницької ідеї, були включені й в програму УРП, ставши, поряд із вимогою соціального визволення, домінуючими засадами діяльності упродовж усього періоду її існування. Поняття “державна” радикали визначали наступним чином: “Найсильніша організація, яка в даній хвилі існує на даній території та об'єднує населення для всесторонньої діяльності”⁸. Члени партії були твердо переконані в тому, що “державна є конечна для нашої нації”, бо “повне свободне національне життя нашого народу можливе тільки у своїй незалежній державі”⁹. Саме тому, на їх думку, тільки в українській державі громадськість мала бачити свій ідеал. Державна, за задумом радикалів, мала стати тією основою, де б могли бути реалізовані природні, соціальні, матеріальні та духовні потреби українського суспільства.

Стосовно поглядів на проблему суверенітету України УРП мала глибоку історичну традицію. “Ми, українські соціалісти-радикали, – заявляли члени партії в 1933 р. – можемо бути якраз горді на це, що то наші духовні провідники перші підняли справу повної державної самостійності України ..., й саме слово державна самостійність походить від них”¹⁰. Якщо в першій програмі 1890 р. радикали вимагали автономії повітів, країв, то вже на IV партійному з'їзді, який відбувся у Львові 29 грудня 1895 р., їх національна політика була доповнена положенням про державну самостійність України. У постанові з'їзду підкреслювалося, що здійснення усіх соціалістичних ідеалів радикальної партії “можливе, тільки при повній політичній самостійності руско-українського народу і повнім праві его рішати самому ві всіх справах его дотикаючих”¹¹. Аналогічний постулат містила і політична програма радикалів 1904 р.: “Партія певна, що здійснити всі її соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкаються”¹². Виходячи з вище зазначеного, цілком логічним стає факт активної участі діячів радикальної партії в суспільних процесах, зумовлених розпадом Австро-Угорської імперії.

Визначальний вплив на діяльність УРП (як, зрештою, й інших політичних сил) мала загальна політична ситуація, що склалася на західноукраїнських землях у зв'язку з небезпекою після утворення незалежної польської держави, захоплення нею території Східної Галичини. За таких умов 18 жовтня 1918 р. Українська парламентська репрезентація скликала у Львові Українську Конституанту (Установчі збори), які проголосили себе Українською Національною Радою (далі – УНРада) з повноваженнями парламенту. До неї увійшли 33 українських послы

до австрійського парламенту, 34 депутати до Галицького та 16 – до Буковинського крайових сеймів і по 3 представники від національно-демократичної, радикальної, соціал-демократичної та християнсько-суспільної партій. А вже 19 жовтня було проголошено утворення Української держави на західноукраїнських землях Австро-Угорщини.

В УНРаді радикали за чисельністю представництва посідали друге місце¹³. Партійні лідери Лев Бачинський та Кирило Трильовський стали членами ексекутивної делегації УНРади у Відні (уконституювалася 25 жовтня 1918 р.), а заступником Костя Левицького, голови Галицької делегації, було обрано Івана Макуха¹⁴. Відомий галицький радикал Д. Вітовський, який очолював Центральний військовий комітет (далі – ЦВК), виступив організатором і керівником Листопадового зриву. Він організував військово-технічну сторону перевороту і ще до формального рішення УНРади розіслав доручення до повітових комітетів найвпливовішої тоді в Галичині Національно-демократичної партії (будучи при цьому ідейно стійким радикалом) негайно, 1 листопада перебрати владу в свої руки¹⁵. Як бачимо, полковник Д. Вітовський “розумів добре, що військо – це понадпартійна організація, бо воно репрезентує націю. Тому ніколи не діяв, ані не промовляв з партійного становища”¹⁶. Неабияка відвага Команданта ЦВК проявилася і в рішучій заяві: “Якщо цієї ночі ми не візьмемо Львів, то завтра його візьмуть поляки!”¹⁷. Вже о 7 годині ранку 1 листопада Д. Вітовський, як згадує К. Левицький, “зголосив мені, як тодішньому голові делегації УНРади у Львові, що наші війська зайняли вже Львів і обсадили всі державні установи без проливу крові і взагалі без жертв”¹⁸. Д. Вітовський, за словами С. Ріпецького, “блискуче виконав завдання” та “вповні виправдав високе довіря нашого політичного проводу до його особи”¹⁹.

Перехід влади до національно-державницьких сил відбувався організовано, за активною участю діячів радикальної партії. Зокрема, у Станіславі посаду комісара було передано послові Л. Бачинському, І. Макуха призначено повітовим комісаром Тлумаччини, а членкиня УРП І. Блажкевичева від імені УНРади перебрала владу в Галичі. З перемогою національно-демократичної революції і утворенням ЗУНР провідні політичні сили краю зосередили увагу, головним чином, на розбудові західноукраїнської державності, а організаційно-партійна діяльність спочатку відійшла на другий план²⁰. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади на західноукраїнських землях став Державний Секретаріат, утворений УНРадою 9 листопада 1918 р. Відомості про складання присяги членами цього уряду подає соціал-демократ Лев Ганкевич: “Перший склав присягу доктор Кость Левицький, а вже за ним інші секретарі-міністри. Чи всі вони без винятку були приявні – трудно мені вже пригадати собі. Знаю, що був полковник Дмитро Вітовський – військо”²¹. Членом Секретаріату було обрано ще одного діяча УРП – доктора І. Макуха (очолив секретаріат громадських робіт), який у своїх спогадах відзначив, що радикали в цьому уряді “щодо консолідації в ім'я українського державного будівництва дали з себе все, що було можна дати”²².

13 листопада УНРада Тимчасовим Основним Законом визначила назву нової держави – Західно-Українська Народна Республіка. Того ж таки дня, Державний секретар військових справ Д. Вітовський оголосив указ про мобілізацію, усвідомлюючи, що важливою, якщо не основною, гарантією

суверенітету держави, є наявність міцних збройних сил. Ця думка знайшла своє підтвердження й на сторінках радикального часопису “Народ”: “Як у нас буде своя карна армія, то ми зможемо збудувати свою молоду державу та оборонити її на вні від ворогів і в нутрі від безпорядків та заколоту, що можуть знищити кожду, навіть найсильнішу державу”²³. До того ж, необхідність утворення регулярної армії обумовлювалася збройним конфліктом з Польщею. У середині листопада 1918 р. розпорядженням Державного секретаріату військових справ територію держави було розподілено на 3 військові області (“Львів”, “Станіслав”, “Тернопіль”) і 12 військових округів²⁴. За півтора місяці вдалося створити стотисячну Українську Галицьку Армію, а “маленький приклад Галичини, що її армія оперта якраз на загальній мобілізації”, мав вселити надію українцям з Наддніпрянщини в перемогу і послужити доказом, “як населення на незайнятій області далеко не триміліонове, бореться успішно проти двадцять мільйонів поляків і спинює більшовицький напір”²⁵. Вагомим досягненням політичних сил краю, в тому числі й УРП, стала участь в об’єднавчому процесі ЗУНР з Наддніпрянською Україною. У ході національно-визвольної боротьби українського народу утверджується сучасне розуміння терміну “соборність”, пріоритетними складовими для реалізації якого виступали зростання національної самосвідомості, об’єднання українських етнічних територій, які були роз’єднані кордонами сусідніх держав²⁶. М.Стахів був переконаний у тому, що ідею соборності українських земель підняли саме соціалісти-радикали, які “перші в Галичині почали уживати в публічному житті назви “русько-український”, або просто “український”, щоби таким чином підчеркнути лучність із українським народом на Придніпрянщині, а окремішність від Московщини”²⁷.

Діячі радикальної партії цілеспрямовано працювали в напрямку реалізації постулату соборності українських земель. Лев Бачинський взяв активну участь у засіданні УНРади 3 січня 1919 р., предметом обговорення якої стала справа об’єднання ЗУНР та УНР. Спільно з націонал-демократом Сидором Голубовичем, з огляду на особливості розвитку західноукраїнських земель та Наддніпрянської України, зумовлені трагічною історією багатовікової відірваності, він відстоював думку про доцільність поступового об’єднання із застереженням адміністративно-територіальної автономії для західноукраїнських земель²⁸. Саме цей варіант було покладено в основу “Ухвали УНРади з дня 3 січня 1919 р. про злуку ЗУНР з УНР”, яка викликала велике всенародне піднесення. З цього приводу радикал Петро Шекерик-Доників згадує: “З усіх грудей вирвалося: “Нехай живе тільки одна УНР”, поплив народний гімн “Вже воскресла Україна”, заволоділо всіма велике захоплення. Щасливий був, хто бачив і пережив цей момент”²⁹. Спеціальним універсалом “Ухвалу” привітав й Державний секретар військових справ Д.Вітовський, зазначивши при цьому, що “після чотирьох із половиною років муки, ридання й жалоби сповнилась народна воля, ... вчора упав кордон між українськими землями й від вчора ми всі вже громадяни Великої народної республіки. Ще хвиля кривавого зусилля – і слово станеться ділом!”³⁰.

Представницьку делегацію, направлену до Києва для юридичного оформлення злуки УНР та ЗУНР, очолив голова УРП Л.Бачинський (до її складу, крім нього, увійшли радикали Д. Вітовський, В. Стефанік, П. Шекерик-Доників). 22 січня 1919 р. на Софіївській площі під час урочистого проголошення злуки він

заявив: “... Ми, український нарід західно-українських земель, будучи одною кровю, одним серцем і одною думкою з усім народом УНРеспубліки, власною нашою волею хочемо і бажаємо обновили національно-державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогодні Західна Україна злучиться з Великою Україною в одно нероздільне тіло, соборну та суверенну державу...”³¹.

Наступного дня на відкритті Трудового Конгресу доктор Л.Бачинський звернувся до присутніх: “Для вас прилучається край бідний, покривджений війною, що голод зазирає народові у вічі, але зате можу вас запевнити, що до Вас переходить таке селянство, яке буде великим скарбом для України. Нема такої ворожої сили, перед якою одступили б галицькі і буковинські полки”³². До повного об’єднання, зважаючи на військовий стан, не дійшло, однак, українці добре усвідомлювали неминучість і необхідність подальшого продовження цього процесу, бо “як би то не було, то все-таки Наддніпрянщина становить невичерпний шпіхлір, якого і більшовики не вичерпають, а який для економічно майже неіснуючої Галичини конечний, як Галичина конечна своєю моральною силою для Наддніпрянщини. Належить проте ці два чинники – економічний інтерес Галичини і моральний інтерес Наддніпрянщини – зробити мостом зєдиненню”³³.

Серед законів, що стосувалися організації державної влади, ухвалених на січневій 1919 р. сесії УНРади, чи не найбільш вагоме значення відіграв закон від 4 січня про Виділ УНРади (найвищої постійно діючої влади в державі), члени якого отримали можливість призначати керівників вищих державних органів, приймати закони і брати участь у затвердженні складу уряду, що й було зроблено 4 лютого 1919 р. (новий уряд республіки очолив С.Голубович). Як відзначав М. Лозинський, “політично сей кабінет треба схарактеризувати як коаліцію національних демократів і радикалів при співучасті фахівців”³⁴. До Державного Секретаріату було обрано Д.Вітовського (секретар військових справ) та І.Макуха (секретар внутрішніх справ). Останній одразу ж розпочав активну кампанію по боротьбі з корупцією та хабарництвом, які стали “однією з найгірших воєнних суспільних недуг”³⁵. Було призначено окремого державного ревізора з широкими повноваженнями – доктора Михайла Воробця, який проводив ревізії в Бучачі, Долині та інших містах. Антикорупційні заходи обумовлювалися тим, що, як зазначав радикал Карло Коберський, “на фронті віра в кріс, віра в свою молоду силу, там бадьорий дух посвяти, боротьба з дезертирством – тут заполоханість, зневіра в будучність нації – дух особистої кар’єри чи обогачення, “великодушне милосердіє” для розбишак і дезертирів”³⁶. За таких умов вкрай необхідною стала потреба пригадати галицькій громадськості відомий вислів М.Драгоманова “До чистої справи треба чистих рук!”³⁷.

Однак, діяльність УРП не обмежувалася цілеспрямованою роботою в представницьких та виконавчих органах влади. Так, у Станіславі вже 20 лютого 1919 р. радикали розпочали видавництво газети “Народ”, головним редактором якої став Микола Балицький³⁸. У редакційній статті було сформульовано “найважливіші завдання в теперішню хвилю – це будівництво нашої держави та розв’язка земельного питання. Без нашої держави нема розв’язки земельного питання. На кожному місці в інтересі селянських мас мусимо обстоювати перед

всім самотійність держави як перше услив'я нашого державного життя. Найкращим устроєм держави, що допускає селянські маси до голосу в правління державою, вважаємо республіканський устрій держави з виборним президентом республіки на чолі і парламентом... В розв'язці цих переважних завдань будемо шукати взірців в демократичнім устрою Заходу, а рішучо будемо поборювати більшовицькі взірці Росії, котрі руйнують основи теперішньої держави і демократизму". Головними засобами для реалізації своєї мети мали стати демократія та етичний соціалізм. УРП виступила з різким протестом проти революційних методів боротьби: "Ми не підемо розбоєм, лише дорогою закона, ... наші завдання будемо переводити розважено, кермуючись добром цілої держави"³⁹.

Постулат розбудови української державності демократичним шляхом висунули учасники з'їзду радикальної партії в Станіславі 22 – 23 березня 1919 р. Про це свідчать, зокрема, резолюції, у яких зазначалося: "В справі устрою Української Народної Республіки, УРП вважає конечним забезпечити проголошену самотійність України та республіканську її форму і для того буде старатися про скріплення організації української армії та про ухвалення такої конституції, котра би запевнила ту демократичну форму основним законом отсим способом: а) найвищу власть в державі виконує УНРада одна для цілої соборної України з одною палатою послів, вибраною на основі пятиприкметникового виборчого права горожанами обох полів; б) УНРада вибирає правительство, відвічальне перед нею...; в) сувереном УНРеспубліки має бути цілий народ... Усі органи самоуправи (обласні, повітові і громадські) мусять бути вибрані на підставі пятиприкметникового голосування. На місци бюрократичної адміністративної системи... має бути заведена демократична місцева, повітова і обласна управа під контролею самих горожан, яку виконують Ради робітничого народу ("Трудові Ради"). Господарське та суспільне законодавство і адміністрація, загранична політика та оборона держави мають бути застережені державі..."⁴⁰. На думку радикалів, найважливіші закони мали прийматися шляхом всенародного голосування – плебісцитом, в УНР передбачалося забезпечити повну свободу слова, товариств, зборів, віросповідання та совісті⁴¹.

Отже, до старої партійної програми радикали внесли зміни, пов'язані з повним полівінням суспільно-політичних настроїв. Утворення ЗУНР дало змогу УРП зосередити свою увагу на вирішенні соціальних проблем. Такою була загальна тенденція того часу, аналогічні процеси спостерігалися в середовищі УНДП, котра на з'їзді 28 – 29 березня 1919 р. змінила назву на Українська народно-трудова партія (далі – УНТП). Члени УРП відкрито заявили: "Наша давня програма на найблизшу мету, уложена за австрійських часів, годиться тепер до архіву. На підставах научного соціалізму ми мусимо поставити собі нові витичні на найближчий час завдання..."⁴². Закономірно, що партія, яка має на меті втриматися на політичній арені тривалий час, повинна розвивати свою політичну програму. Однак національно-державницька політика радикалів залишалася незмінною – повна підтримка української державності на засадах демократії.

На з'їзді партії І. Макух представив план діяльності Державного Секретаріату на найближчий період, який зводився до наступного: оборона держави від московських більшовиків та поляків, зміцнення республіканського ладу та

проведення аграрної реформи⁴³. У свою чергу, делегати з'їзду вимагали від Державного Секретаріату провести вибори до УНРади на основі "п'ятиприкметникового голосування" (загальність, рівність, таємність, безпосередність, пропорційність). 15 квітня 1919 р. Національна Рада прийняла закон про вибори до однопалатного сейму ЗОУНР. Відомий радикал В.Лисий піддав критиці окремі положення закону (визначення національних мандатів без врахування національного кадастру, позбавлення активного виборчого права військових), водночас не заперечував позитивні моменти: "Засади демократії не пофалшовані в сім законі. Право рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного голосу мають всі громадяни держави, чоловіки і жінки, яким виповнилось 20 років"⁴⁴. За законом, вибори до сейму мали відбутися вже в червні 1919 р., однак через польсько-українську війну цього не вдалося зробити.

У ніч з 16 на 17 липня 1919 р. 50-тисячна українська армія та уряд ЗОУНР відступили за Збруч, польські війська захопили всю Галичину. Всупереч міжнародним домовленостям, польські урядові кола розгорнули широкомасштабну політику, спрямовану на остаточне утвердження свого панування й нищення українського національно-визвольного руху. За таких складних умов першочерговим завданням української громадськості стала боротьба за відновлення незалежності власної держави. Незважаючи на окремі ідеологічні розходження, найбільш впливові політичні партії краю, в тому числі радикальна, досягли компромісу, взявши активну участь у діяльності Української міжпартійної ради – координаційного органу, що мав на меті узгодження та активізацію легальних методів боротьби проти польського окупаційного режиму⁴⁵. Л.Бачинський відзначав те, що "Міжпартійна рада – се також вчасти твір УРП, бо вона стала на тім становищі, що треба всім одним фронтом стати проти зовнішньої небезиєки"⁴⁶. Діяльність Міжпартійної ради в поєднанні з дипломатичними заходами Є. Петрушевича мала вплинути на світову громадськість таким чином, щоб уряди Антанти визнали державну незалежність Галицької Республіки. І.Макух згадував: "Для підтримки тої акції на міжнародній арені політичний провід у Східній Галичині наказував рішучо негативну поставу українців до будь-яких суверенних актів польської держави на цій території, щоб не давати польській дипломатії козира в руки, що українське населення вже визнає "польську суверенність"⁴⁷.

Дотримуючись цих поглядів, переважна більшість українців на заклик УРП та інших партій відмовилася від участі в переписі населення 1921 р., який за задумом поляків мав довести світовій громадськості правомірність польської влади у Східній Галичині. Представники польської адміністрації були змушені констатувати, що в багатьох округах українці ухиляються від перепису⁴⁸. Негативну позицію основна маса населення краю зайняла і щодо проголошених польською владою парламентських виборів 5 та 12 листопада 1922 р. Рішення уряду ЗУНР про бойкот виборів було підтримане 27 серпня на засіданні Міжпартійної ради за участю УНТП, УРП, УХСП та УСДП⁴⁹. Активну кампанію в цьому напрямі проводили радикали на місцевому рівні. Так, 17 вересня 1922 р. І. Макух з метою підтримки акції бойкоту виборів, скликав у читальні "Просвіти" в Тлумачі віче за участю 300 осіб⁵⁰. Подібні віча відбувалися і в інших місцевостях краю. Загальний бойкот виборів засвідчив рішучість українського населення краю боротися проти

польської окупації. “У Східній Галичині вислід виборів, – писала газета УРП “Громадський голос”, – виявив непохитну волю подавляючої більшості населення цієї землі рішати самому про свою судьбу у своїй хаті”, водночас “наше селянство зложило іспит своєї політичної зрілості. В ту хвилю воно зрозуміло, що воно є членом великої пробудженої нації, якої судьба не вирішується по кутах на комірнім і на чужих рахунках”⁵¹.

Усвідомлюючи пріоритетне значення національного питання, радикали ніколи не відводили йому другорядної ролі. Навіть в умовах, коли нові політичні обставини вимагали перегляду старих партійних програм, вдосконалення ідеології й політики партії, УРП продовжувала боротьбу за державну самостійність України, що було відзначено в проекті нової програми, підготовленої в липні 1922 р. редакційною колегією Головної управи партії, в особі молодшої генерації радикалів: О.Навроцького, М.Матчака, О.Коберського, О.Павліва та ін.⁵². У своїй політичній програмі радикали різко виступили проти польського окупаційного режиму, у відношенні до радянської влади дотримувалися ідеї протирадянського соборництва. УРП відкидала будь-які орієнтації на Польщу чи Радянську Україну, закликала до боротьби проти всіх окупантів України та проголошувала тактику “опори на власні сили”. Вимога державної незалежності України знайшла своє відображення в редакційній статті “До питань дня” на сторінках “Громадського голосу”. “Слово “українська” в назві партії, – писала газета, – вказує, що наша партія, в першу чергу, має за завдання стати на сторожі інтересів всіх робітних людей, які живуть на українській землі... З цього становища виходить, що УРП ніколи не може погодитися з національним та політичним гнетом, від якого б то він не походив. Устремління робітних мас кожної етнографічної території до утворення власної незалежної держави вважає УРП слушним змаганням”⁵³.

Однак, незважаючи на національно-визвольну боротьбу українців, 14 березня 1923 р. Рада послів Франції, Італії, Англії і Японії прийняла рішення про передачу Галичини Польщі. Оцінюючи цей акт з правової точки зору, УРП відзначала: “14 березня 1923 р. сталося те, що частина західноукраїнських земель перестала остаточно бути предметом права, а стала знову предметом, яким розпоряджають”⁵⁴. УРП, поряд з іншими національно-політичними силами краю, рішуче виступила проти: “рішення Ради Амбасадорів з 14. III. 1923 р.”, яке “не примусить український народ погодитися з поневоленням Східної Галичини, Волині, Підляша, Полісся й Холмщини та признати начеркнені в тім рішенню границі”⁵⁵.

(Закінчення – в наступному номері)

¹ Макух І. На народній службі. – Детройт, 1960. – 565 с.

² Стахів М. Західна Україна: нарис історії державного будівництва та збройної дипломатичної оборони в 1918 – 1923 рр. В 6 т. – Т.4. – Скрантон, 1960. – 192 с.

³ Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. – Львів – Коломия, 1924. – 158 с.

⁴ Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. Женева, 1924. – 75 с.; Левицький К. Великий зрив. – Нью-Йорк, 1968. – 152 с.

⁵ Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навчальний посібник. – Львів, 2004. – С.180.

⁶ Яка є тепер “реальна програма” УНДП-кларикалів // Громадський Голос. – 1935. – 28 вересня. Ч.37. – С.2.

⁷ Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. – Нью-Йорк – Детройт, 1954. С.18.

⁸ Правник. Форма державного устрою в минувшині й теперішності // Громадський Голос. – 1931. – 17 січня. – Ч.2. – С.4 – 5.

⁹ Заклинський Р. Витревати // Народ. – 1919. – 9 мая. – Ч.19. – С.1 – 2.

¹⁰ Мик М. Традиція українських соціалістів і “націоналістів” // Громадський Голос. – 1933. – 5 серпня. – Ч.30. – С.2.

¹¹ Програма руско-української радикальної партії принята на краєвім з’їзді партійнім у Львові 29 грудня 1895. – Львів, 1895. – С.1.

¹² Платформа Української Радикальної Партії. – Львів: Друкарня Народна Манецьких, 1905. – С.5.

¹³ Кучабський В.Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918 – 1919 року // Дзвони. – 1932. – С.194.

¹⁴ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918 – 1929). Т.1. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – С. 86.

¹⁵ Заклинський М. Роля Д.Вітовського в листопадовому чині // Визвольний шлях. – 1966. – Кн.12. – С.1347.

¹⁶ Тимцюрак В. Причинки до життєпису полковника Д.Вітовського, колишній сотник УГА (Вітмики із споминів 83-літнього співучасника подій із 1918 – 1919 років) // Вісті комбатанта. – 1972. – №5 – 6. – С.32.

¹⁷ Великочий В., Гаврилів Б. Дмитро Вітовський (1887 – 1919): Документальний нарис. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 29.

¹⁸ Левицький К. Назв.праця. – С. 136.

¹⁹ Ріпецький С. Листопад 1918 року. – Нью-Йорк – Детройт, 1961. – С.28.

²⁰ Кугутяк М. Назв.праця. – С. 100.

²¹ Ганкевич Л. Заприсяження першого уряду ЗУНР у Львові // Вісті комбатанта. – 1961. – №4. – С. 10.

²² Макух І. Назв. праця. – С. 232.

²³ Земля і воля // Народ. – 1919. – 2 марта. – Ч.2. – С.1.

²⁴ Тищик Б. У вогні війни галичани будували державу // Дзвін. – 1994. – №11 – 12. – С.116.

²⁵ Крушельницький А. Велика хвиля (До дискусії “в дванадцятую годину”) // Народ. – 1919. – 18 мая. Ч.27. – С.1.

²⁶ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корсецького. Відп. ред. Ю.І.Римаренко. – К., 1996. – С.601.

²⁷ Стахів М. Народні маси в русі. Історія українського політичного руху. Від 1890 до 1895 року. – Львів, 1939. – С.17.

²⁸ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С.142.

²⁹ Арсенич П. Засновник “Січі” К. Трильовський: (До 100-річчя створення спортивно-пожежного товариства “Січ” у с. Заваллі). – Івано-Франківськ, 2000. – С. 60.

³⁰ Юсип Д. Витязь листопадового чину // Свіча. – 1991. – 1 листопада. – С. 3.

³¹ Арсенич П. Станіславів – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993. – С.22.

³² Там само.

³³ Мета – юридична єдність з Наддніпрянщиною // Народ. – 1919. – 1 мая. – Ч.13. – С. 2.

³⁴ Лозинський М. Галичина в роках 1918 – 1920. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Відень, 1922. – С.64.

³⁵ Макух І. Назв. праця. – С. 249.

³⁶ Коберський К. Фронт і запілле // Народ. – 1919. – 4 мая. – Ч.15. – С.2.

³⁷ Чистих рук! // Там само. – 23 марта. – Ч.5. – С.1.

³⁸ Стахів М. Західна Україна: нарис історії державного будівництва та збройної дипломатичної оборони в 1918 – 1923 рр. В 6 т. – Т.4. – Скрантон, 1960. – С. 93.

³⁹ Наші завдання // Народ. – 1919. – 20 лютого. – Ч.1. – С.2.

⁴⁰ Наша програма // Там само. – 30 марта. – С.2.

⁴¹ Партійні зїзди. Красвий делсгатський зїзд УРП // Република. – 1919. – 27 марта. – Ч.46. – С.3.

⁴² На зїзд партії // Народ. – 1919. – 16 марта. – С.2.

⁴³ Красвий Зїзд УРП // Там само. – 30 марта. – С.4.

⁴⁴ Лисий В. Виборчий закон // Там само. – 25 квітня. – Ч.10. – С.3.

⁴⁵ Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. – Нью-Йорк – Детройт, 1954. – С.96.

⁴⁶ Звіт із Партійного Зїзду УРП // Громадський Голос. – 1923. – 21 квітня. – С.3.

⁴⁷ Макух І. Назв.праця. – С.277.

⁴⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.2, оп.1, спр.70, арк.61 зв.

⁴⁹ Польські вибори і Східна Галичина // Діло. – 1922. – 10 вересня. – Ч.9. – С.4.

⁵⁰ ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.70а, арк.292.

⁵¹ До сучасного становища нації // Громадський Голос. – 1922. – 9 грудня. – С.1.

⁵² Кугутяк М. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920 – 1923 роках // Галичина. – 1997. – № 1. – С.53.

⁵³ Самбірський. До питань дня // Громадський Голос. – 1923. – 24 марта. – С.1.

⁵⁴ Тому шість літ // Там само. – 1929. – 16 березня. – Ч.11. – С.2.

⁵⁵ Партійний зїзд УРП // Там само. – 1923. – 7 квітня. – С.3; Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф.205, оп.1, спр.527, арк.21 зв.,22.

РОСІЙСЬКИЙ СЕГМЕНТ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ (1921 – 1928 рр.)

Етнічна персоніфікація минулого – одна з тенденцій, що протягом останнього 20-ліття притаманна історичним студіям. Це призвело, з одного боку, до появи в дослідженнях нових фігурантів – поляків, євреїв, почасти німців та чехів, з другого – до становлення модерних для України наукових дисциплін (наприклад, етнології). Однак, як і раніше, поза полем історичних та етнополітологічних студій у хронологічних рамках міжвоєнного періоду залишається інша етнічна група – росіяни. Здається, першим хто вивів їх на авансцену суспільно-політичних процесів, став А.Свинчук, який презентував загальну характеристику етнічних меншин Західної Волині 1921 – 1939 рр.¹ Подекуди, як у випадку з дослідженням професора Б.Савчука², росіяни виринають з п'ятми умовчання, коли вчені звертаються до аналізу проблеми українізації Православної церкви та боротьби, що виникла довкола неї.

На сьогодні актуальним є вивчення психологічної атмосфери в середовищі російського етносу, місця і ролі росіян у суспільно-політичному житті, процесу їх примирення з державою, яка охопила й ті території, що раніше належали до імперії Романових. Ці завдання в геополітичних межах Західної Волині намагався розв'язати автор дослідження.

Ризький мир, за яким Західна Волинь увійшла до складу Польщі, став черговим випробуванням для російської громадськості. Адже зі зміною державно-правового статусу краю вона втратила імпульси того джерела, яке повсякчас формувало її соціальний статус – імперського центру. У нових історичних умовах росіяни Волині перетворилися в одну з етнічних меншин, в 1921 р. становили 0,9% населення воєводства – 14099 чоловік³.

Напередодні укладення Ризького договору росіяни, приголомшені крахом імперії Романових, не виявляли політичної активності. Своєрідним рубіконом у процесі їх політизації став березень 1921 р. За оцінкою органів поліції, вони, як і частина українців, не визнали положень Ризького договору, зокрема щодо належності т.зв. східних кресів до Польщі⁴.

На перших порах росіяни Західної Волині не були готові до сприйняття змін. Антипольські настрої вирували у середовищі офіцерів колишньої царської армії, православного духовенства, інтелігенції. Наприклад, такі настрої панували серед членів “Союзу безробітної інтелігенції” в Острозі, які в попередні роки нищили культуру етнічних меншин. Не змінилася і місцева гімназія, де навчання проводили вчителі-росіяни – “... старі царські прислужники, які в кожному поляку, – стверджували органи поліції, – вбачають свого ворога⁵”. Росіяни були однією з найменших за кількістю етнічних груп у Західній Волині, однак протягом 1920-х рр. взяли активну участь у суспільно-політичному житті краю. Цьому сприяли два фактори. По-перше, після закінчення Першої світової війни вони уособлювали найбільш національно усвідомлену спільність волинського соціуму⁶, яка мала вагомий досвід політичної роботи. По-друге, прагнення відновити

довоєнну Росію виступало каталізатором політичної активності російської громадськості.

Епіцентром політичного життя росіян Волині на початку 1920-х рр. стало зосередження сил для боротьби з радянською владою. Антикомуністичні настрої особливо активізувалися в другій половині 1921 р. Тоді у різних місцевостях, зокрема в районах Корця, Костополя, Людвиполя полковники царської армії Г.Щербанюк, Барські-Григорович та ін. вербували добровольців до військових підрозділів. Подекуди ці загони проводили диверсійні рейди на територію радянської України. Так, у липні 1921 р. близько 50-ти чоловік на чолі з М.Яковлевим перетнули польсько-український кордон і атакували канцелярію “особого відділу” в селі Суха Воля⁷.

Нелегальна акція колишніх офіцерів царської армії на Волині викликала протидію влади. Восени 1921 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі видало наказ про запобігання мобілізації противників комунізму, мотивуючи це тим, що їх діяльність суперечить положенням Ризького миру⁸.

Якщо вербування опонентів комуністичних ідей проводилося нелегально, то наприкінці 1921 р. за згодою органів місцевої влади на Волині почали створюватися осередки Антибільшовицької ліги (АЛ). Їхніми членами ставали представники різних етносів, але переважали в осередках АЛ росіяни⁹. Незважаючи на це, в лютому 1922 р. голова департаменту публічної безпеки С.Урбанович запропонував керівництву Волинського воєводства опиратися в своїй діяльності на осередки цієї організації¹⁰. Позиція Варшави визначалася, очевидно, тим, що АЛ декларувала підтримку польського уряду в боротьбі з комуністичними силами і могла стати опорою для влади у запереченні популяризації комунізму на Волині.

Важливою ознакою зростання політичної активності росіян було структурування на Волині монархічних сил. Так, у Рівненському повіті їх діяльність розпочалася в першій половині 1922 р. під прикриттям організації “Російський червоний хрест” (РЧХ), яку очолював на “східних кресах” С.Крейс¹¹. Викриття владою політичної діяльності РЧХ супроводжувалося арештами і виселенням монархістів у центральні регіони Польщі. Однак репресії не зупинили діяльності антибільшовицьких, монархічних сил. Після арештів на місці РЧХ постав “Комітет допомоги росіянам – втікачам з Росії”¹². Поширенню монархічних ідей на Волині сприяла й концентрація біля її кордонів офіцерів колишньої денікінської та врангелівської армій. У краї поступово набував популярності “Народний союз захисту батьківщини і свободи”.

Монархісти приділяли значну увагу русифікації Волині. Лідером у цій справі виступав І.Чернов, зусиллями якого з Німеччини у воєводство завозилася різноманітна російськомовна література. Через книгарні видавництва “Всхуд” у краї, зокрема в Рівному, поширювалися російськомовні підручники та книги антикомуністичного, протибільшовицького змісту¹³. Монархічні настрої не лише передавалися на Волинь, а й мали значну соціальну базу безпосередньо в краї. Їх речники поширювали ідеї про месіанську роль Росії, трактували останню як джерело, з якого православні черпають духовні сили і з яким пов'язують плани на майбутнє. Польщу росіяни сприймали як свій тимчасовий, вимушений притулок, де вони потерпають від морального приниження¹⁴.

Новим об'єднанням на Волині став "Союз Михаила Архангела", утворенню якого сприяла діяльність частини православного духовенства краю. На відміну від ряду інших антибільшовицьких і монархістських організацій, що діяли у воєводстві, він займав антипольську позицію¹⁵.

Загалом монархізм на Волині розвивався як складова частина загальноєвропейського руху. Його ідеологи не без успіху намагалися надати доктрині не лише політичного звучання, а й перетворити її у всенародну справу. Так, професор Т.Локоть стверджував: "Російський монархістський рух є рухом не лише [властиво] монархічним, а й рухом глибоко національним, глибоко народним! Російський монархічний рух йде з російським народом за російського царя, і з російським царем – для російського народу!"¹⁶ Речники відновлення монархії сприймали жовтневі події в Росії 1917-го року як фатальну помилку історії, трактували їх як регрес у суспільному розвитку і робили ставку на еволюційний поступ¹⁷.

Справді, пропагандистські матеріали, що надходили на Волинь з-за кордону від центральних організацій монархістів, свідчили про суттєві зміни, які передбачалися в майбутній небільшовицькій Росії. Так, у листівці великого князя Миколи Миколайовича містилися обіцянки парцеляції великого і державного землеволодіння, захисту людей праці від експлуатації та насилля, рівноправ'я громадян незалежно від соціального статусу, етнічності, віросповідання, впровадження національної автономії тощо¹⁸. Такі програмні настанови знаходили своїх прихильників. Крім того, у 1920-х роках не всі усвідомлювали, що доба монархій закінчилася. Прикладом може бути діяльність "Об'єднання польських монархістів". У його статуті визначалося прагнення до ревізії польської конституції 1921 року та запровадження конституційної монархії¹⁹.

Отже, після укладення Ризького миру домінантою російського суспільно-політичного життя на Волині виявились антирадянські, монархічні настрої. За планами прибічників Романових, воєводству відводилася роль вікна, через яке мали наноситися удари по комуністичній країні. Проте осінь 1922 р., що ознаменувалася першими в повоєнний період виборами до законодавчих органів Польщі, перевела увагу громадськості на внутрішньополітичні проблеми.

У виборчій кампанії 1922 р. російська меншина Волині не представляла єдиної стратегії. У багатьох місцевостях воєводства її члени увійшли до Блоку національних меншин (далі – БНМ), який виступав на захист етнічних прав його учасників. Водночас на окремих територіях (наприклад, в Острозі, Кременецькому повіті) монархісти та заможні верстви росіян шукали порозуміння з правими польськими силами, які увійшли до партії "Християнська національна єдність"²⁰. У Луцьку представники новоутвореного Російського народного об'єднання підписали з нею угоду, за якою поляки зобов'язалися підтримувати росіян у захисті їхніх інтересів²¹. Незважаючи на це, більшість росіян Волині підтримала БНМ. Розпорошеність російського електорату засвідчила, з одного боку, про відсутність партії, здатної повести його за собою, а з другого – готовність росіян разом з іншими етнічними спільнотами протиставитися упередженій політиці влади щодо непольських народів.

У середині 1920-х років російська меншина здійснила спробу оволодіти політичною ініціативою, очолити антипольський рух на Волині. Він набув форми

партизанської боротьби, яка сягнула епогею в 1924 р.²². У цих умовах російські політичні кола намагалися спрямувати український антипольський рух в російське русло. Проте їхні зусилля виявилися марними.

Зазнавши поразки у цій акції, росіяни повернулися до давньої стратегії дій. Уже перша половина 1925 р. у Волинському воєводстві позначена черговою активізацією монархічного руху. Вона була спричинена діяльністю резидентів генерала Врангеля, що розпочали нову акцію вербування охочих до добровольчої армії. Водночас на порядок денний виносилися завдання об'єднання сил монархістів у воєводстві та організації дійових заходів, спрямованих на підтримку опонентів радянської влади. З цією метою монархісти розгорнули в краї різнопланову діяльність. Проводилися лекції, вечори та інші імпрези, гроші від яких передавалися резидентам Врангеля. Останні намагалися організувати оподаткування росіян-землевласників²³.

З огляду на однотипність акцій, які проводилися різними монархічними силами на Волині, можна стверджувати, що вони закликали до боротьби з комунізмом, пропагували монархічні ідеї, слугували засобом зондування антибільшовицьких настроїв населення, його готовності дійово підтримати антикомуністичні сили.

Незважаючи на те, що акція монархістів мала значний резонанс, весна 1925 р. відобразила нову тенденцію в суспільно-політичних настроях росіян Волині: чимало з них поставилися до агітації монархістів індіферентно²⁴. Відтак це стало першим провісником кризи монархізму на Волині.

Поступове згасання монархічних настроїв у Західній Волині супроводжувалося процесом об'єднання росіян з метою захисту їх етнічних і громадянських прав. Це була закономірна реакція спільноти на наступальну політику влади. Адже невдовзі після входження Волині до складу Польщі закрито російські гімназії в Дубно, Острозі, Кременці, Ковелі. Штучні бар'єри ускладнювали здобуття росіянами польського громадянства, внаслідок чого багато з них проживали в країні як іноземці, без громадянських прав. Російській меншині дошкуляв і нерівноправний статус їх мови. Водночас конфлікт з владою виникав через втрату земельних володінь тими росіянами, які не повернулися в Польщу до квітня 1921 р., запровадження т.зв. "виборчої геометрії" на користь поляків, відбирання і закриття православних церков тощо²⁵.

Запізнілою відповіддю росіян на упереджену політику влади стало утворення самостійної партії. Її поява була зумовлена усвідомленням тих причин, які опосередковано стимулювали владу продовжувати наступ: бездіяльність і політична аморфність російської меншини в захисті своїх етнічних прав, її нездатність протиставитися урядовому тиску.

Очевидно, утворене на початку 1920-х рр. Російське народне об'єднання (РНО) невдовзі зникло з політичної арени Волині. Лише через кілька років у краї розпочалося формування одноіменної організації. Перший осередок РНО у Волинському воєводстві виник 12 березня 1926 р. у Рівному. Ініціаторами його створення були І.Чернов, В.Поспиловський, В.Іванченко та ін. Станом на зиму 1927 р. місцевий районний осередок РНО налічував 36 членів. До кінця року осередки організації утворилися у Володимирці, Здолбунові, Кременці, Луцьку та Острозі²⁶.

Паралельно зі становленням партійних осередків РНО тривав процес його легалізації. 24 березня 1926 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі зареєструвало статут об'єднання. Нова політична сила, яка охопила всі регіони країни, задекларувала лояльність російської громадськості до Польщі²⁷ і поставила за мету організацію її систематичної співпраці у сферах суспільного, економічного та культурного життя²⁸. Першочерговими завданнями РНО стали боротьба за визнання росіян етнічною меншиною, підтримка етнічної культури, виховання, забезпечення економічного благополуччя російського населення в Польщі²⁹.

Світло на тактику нової політичної структури пролили вибори 1928 р. до законодавчих органів. На відміну від попередньої виборчої кампанії, у якій більшість росіян Волині підтримали Блок національних меншин, у виборчій кампанії 1928 року вони висунули самостійний список кандидатів. У час передвиборчої агітації провідники РНО стверджували, що тактика 1922 р. виявилася помилковою, оскільки представники БНМ, польських партій, за які голосувала частина росіян, не підтримали їхніх вимог. «Лише свої, російські люди, – стверджувало РНО, – лише нами самими обрані з нашого середовища знають, що нам потрібно і будуть цього вимагати для нашого російського народу від польського уряду в сеймі»³⁰. При цьому керівництво партії робило ставку не лише на етнічних росіян. Підтримати список кандидатів від РНО мали й українці та білоруси, «всі, хто почуває себе членом однієї російської сім'ї...»³¹.

Стратегія самостійних дій у виборчій кампанії не виправдала себе. Волинське село не прислухалося до аргументів РНО. Навіть у Кременецькому виборчому окрузі, де його позиції були найсильнішими, об'єднання здобуло лише 20 тис. голосів³², а, наприклад, у Луцькому – близько 2,5 тисяч³³. Цього виявилось мало, щоб провести до законодавчих органів навіть одного кандидата. У результаті цього РНО залишилося одним із аутсайдерів виборчої кампанії, що й призвело до його політичної кризи³⁴. Зусилля волинського проводу Російського народного об'єднання активізувати його діяльність, здобути підтримку серед громадськості краю виявилися безрезультатними. Так і не набравши обертів, РНО постала на політичній арені воєводства як невлидова, маргінальна структура.

Вагома складова російського фактору на Волині конструювалася в релігійному житті. Серед причин його політизації була боротьба навколо питання про юрисдикцію Православної церкви в Польщі, українізація богослужіння, закриття православних храмів, ревідикація тощо. Можна стверджувати, що сам предмет полеміки на релігійному ґрунті визначав глибину конфлікту та безкомпромісність опонуючих сторін у цій боротьбі. Так, збереження Православною церквою в Польщі юрисдикції Московського патріархату для росіян означало вірність усталеним канонам, забезпечувало духовну єдність з Росією. Звідси й богослужіння за благополуччя «Богохранимой державы Русской», які на початку 1920-х рр. масово проводилися на Волині. Не дивно і те, що росіяни Волині, як і москвофільськи зорієнтована православна ієрархія, протиставилися проголошеній у вересні 1925 р. автокефалії Православної церкви в Польщі³⁵. Ці кардинальні зміни в житті церкви стали однією з причин, що спонукала задекларувати в статуті РНО завдання захисту релігійних інтересів росіян у Польщі³⁶.

Такий стан справ був закономірним, адже значна частина православних священників на Волині належала до етнічних росіян чи речників москвофільства. Чимало з них ангажувалося і в політичну діяльність. Так, помітною постаттю серед православного духовенства на Здолбунівщині в середині 1920-х рр. був Подчашинський – колишній член «Союза русского народа». Він відіграв помітну роль серед місцевих монархістів, які концентрувалися довколо православного монастиря³⁷.

Предметом прискіпливої уваги росіян була і проблема українізації церкви, що викликала невдоволення російської громадськості. Провід у боротьбі належав москвофілам з православного духовенства. Симптоматичним прикладом, що ілюструє позицію останніх, є реакція приходського священника Рогальського на лист єпископа Кременецького Діонісія (1922 р.) щодо проведення богослужіння українською мовою та заборони прилюдних молитв за благополуччя Росії. Рогальський не виконував розпорядження особисто і надав сільським священникам рекомендації протилежного змісту³⁸.

Протиборство навколо питання про українізацію церкви залишалося актуальним і в подальший час. Одним із прикладів такого протистояння є багаторічна боротьба у Володимирці, яка завершилася перемогою прибічників українізації богослужіння³⁹. Запровадження української мови в Православній церкві сприймалося росіянами як боротьба на етнічному ґрунті, спрямована проти них⁴⁰. Не дивно, що чимало росіян Волині вбачали в українцях своїх опонентів.

Непорозуміння в релігійному житті одразу ж екстраполювалися в площину політики. Заклики до боротьби із закриттям православних церков, яку провела польська влада (зокрема на Холмщині), лунали практично на кожних зборах російської громадськості, ставали складовою передвиборчих програм Російського народного об'єднання. Ці питання широко обговорювалися і на його партійних форумах. Про значимість проблеми яскраво свідчить той факт, що перший загальнопольський з'їзд РНО (Львів, лютий 1927 р.) відрядив делегацію до митрополита Діонісія з метою декларації протесту проти українізації церкви на Волині⁴¹.

З огляду на констатовані тенденції громадсько-політичного життя в краї можна твердити про російський фактор у суспільно-політичному житті Волині, який за своєю суттю кардинально поступався українському. Саме українсько-польський діалог (протиборство двох спільног, як і спроби досягнення компромісу окремими силами з обох таборів) визначав доміанти в міжетнічному житті Волинського воєводства. Проте іманентна сутність останнього проектувала властиву йому багатогранність. Однією зі складових цього розмаїття був російський чинник.

Російський фактор на Волині склався як симбіоз складових, що виникли на ґрунті політичного, етнічного та релігійного життя. Останні, часто переплітаючись і трансформуючись у проблему самоідентифікації, були об'єктом прискіпливої уваги російських провідників. Вони намагалися переконати українську громадськість у тому, що категорії етнічності та православ'я тотожні поняттю «росіянин»⁴². Вагому роль у пропаганді русофільства відіграла і частина православних священників Волині. Показово, що діяльність протоєрея Рогальського призвела до появи суголосного його прізвищу терміну «рогальщина», який, за

твердженням сучасного українського вченого Б.Савчука, "... був синонімічним русофільству, угодовству та україножерству"⁴³.

Складовою російського фактору на Волині став і конфлікт з польською владою, що виник у результаті втрати росіянами статусу державного етносу. Адаптація до статусу етнічної меншини, примирення з владою, розлучення з ідеєю "Великоросії" були для них складними і розтягнулися в часі. Декларована в час утворення Російським народним об'єднанням лояльність до держави стала, очевидно, лише початком на шляху сприйняття незалежної Польщі. Підстави для такого твердження дає проект програми "Російської сільськогосподарської групи в Польщі" (далі – РСГГ), що постала згідно з ухвалою львівського з'їзду РНО (1927 р.). У документі стверджувалося, що РСГГ "...відмовляється від вузько-націоналістичної агресивної політики щодо польської державності"⁴⁴.

Вузькість соціальної бази РНО, як і невдалі спроби його лідерів здобути підтримку етнічної більшості Волині, засвідчили безперспективність "російської карти", яку вони намагалися розігрувати на фоні зростаючої етнічної самосвідомості українців. Криза РНО співпала в часі з остаточним занепадом монархізму на Волині (осінь 1928 р.), що призвело до втрати росіянами ідейно-політичної платформи. За цих умов їх незначна кількість сприяла остаточному перетворенню російської меншини на маргінальну силу суспільно-політичного життя.

¹ Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921 – 1939 рр. // Науковий вісник ВДУ. Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1998. – № 1. – 63-67.

² Савчук Б. За українську церкву (національно-церковний рух на Волині у 20 – 30-ті роки ХХ ст.). – Івано-Франківськ, 1997. – 114 с.

³ Życie Wołynia. – 1924. – 21 września. – S. 4.

⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 1, оп. 2, спр. 33, арк. 4.

⁵ Там само, спр. 13, арк. 102 зворот.

⁶ Życie Wołynia. – 1924. – 13 kwietnia. – S. 3.

⁷ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 33, арк. 4, 21.

⁸ Там само, арк. 4, 10.

⁹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30, оп. 18, спр. 127, арк. 20.

¹⁰ Там само, арк. 23.

¹¹ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 19, арк. 3, 49.

¹² Там само.

¹³ Там само, арк. 11.

¹⁴ ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 23, арк. 1 зворот.

¹⁵ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 19, арк. 16.

¹⁶ "Завоевания революции" и идеология русского монархизма. Доклад профессора Т.В. Локтя. – Берлин, б.г. – С. 1.

¹⁷ Там само. – С. 24.

¹⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 935, арк. 113.

¹⁹ Там само, арк. 111 а.

²⁰ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 110, арк. 11 зворот, 19 зворот.

²¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 206.

²² Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). – Львів, 1970. – С. 194.

²³ ДАРО, ф. 30, оп. 17, спр. 8, арк. 219, 227.

²⁴ Там само, арк. 218.

²⁵ Там само, оп. 20, спр. 935, арк. 4 зворот – 5, 230 – 241.

²⁶ Там само, спр. 930, арк. 266.

²⁷ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie, 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź, 1988. – S. 28.

²⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1268, арк. 15.

²⁹ Там само, оп. 20, спр. 930, арк. 105.

³⁰ Там само, оп. 18, спр. 1263, арк. 77 зворот.

³¹ Там само, арк. 77.

³² Свинчук А. Назв. праця. – С. 66.

³³ Діло. – 1930. – 31 березня. – С. 3.

³⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 930, арк. 267.

³⁵ Савчук Б. Назв. праця. – С. 38.

³⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1268, арк. 15.

³⁷ Там само, оп. 17, спр. 8, арк. 129.

³⁸ Там само, оп. 18, спр. 481, арк. 10.

³⁹ Там само, оп. 20, спр. 935, арк. 5 зворот.

⁴⁰ Там само, арк. 5 зворот, 35.

⁴¹ Там само, арк. 5 зворот, 115.

⁴² Там само, арк. 263.

⁴³ Савчук Б. Назв. праця. – С. 45.

⁴⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 935, арк. 117.

СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII ст.

Розгляд функціонально-стилістичної ролі фразеологізмів у мові як комунікативного засобу має важливе значення. Як відзначають дослідники¹, такий розгляд дозволяє сприймати явище фразеології безпосередньо в її практичній дії, бачити впливи мовного фразеологічного вираження на реалізацію повноти, чіткості, образності та яскравості інформації про явища, предмети навколишнього світу та міжлюдські стосунки. Тому в лінгвістиці на сьогодні фразеологи створили стилістичну класифікацію фразеологічних одиниць (ФО), відмінну від загальнотипологічної, яка розроблена і представлена у кожного вченого по-різному. Так, М.Шанський виділяє у фразеологічному фонді міжстильові фразеологічні звороти, фразеологічні звороти розмовно-побутового характеру, фразеологізми книжного характеру, фразеологічні архаїзми та історизми².

Свою стилістичну класифікацію ФО пропонує Г.Іжакевич³, виділяючи дві групи фразеологізмів. До першої групи, на її думку, входять образно-експресивні сполуки: ідіоми, прислів'я, приказки, фігуральні висловлення, крилаті слова тощо (*гав ловити, рака пекти, грати першу скрипку, носити воду решетом, попасти пальцем в небо*). Ця група фразеологізмів характеризується великою експресивно-емоційною насиченістю. Друга група містить сталі номінативні словосполучення, термінологічні вирази: суспільно-політичні, професійно-виробничі, військові, науково-технічні й офіційно-ділові форми висловлення (*біла гарячка, чорна віспа, важка вода, майстер спорту, турнірна таблиця, продуктивність праці*). Такі ФО, як вважає дослідниця, є нейтральними у стилістичному плані.

Аналогічного поділу ФО дотримується і А.Супрун⁴. Проте у всіх названих класифікаціях не фіксуються міжстильові ФО, тоді як фразеологічні засоби мови, хоч і закріплюються здебільшого за певним стилем (залежно від метафоричного, емоційно-експресивного забарвлення), можуть побутувати у різних стилях.

За виявом експресивності Н.Бабич⁵ виокремлює сталі конструкції, які не передають емоційно-експресивних значень, і сталі конструкції, що виражають різні емоційно-експресивні відтінки значення. До другої стилістичної підгрупи дослідниця відносить фразеологізми, що мають емоційно-піднесене звучання, емоційно-знижене звучання, образне емоційно-нейтральне звучання.

Однак вказані дослідження і класифікації зорієнтовані переважно на матеріал сучасної української мови, а фразеологія давнього періоду майже не вивчалася. Так, досліджуючи полемічну літературу XVI – XVII ст., Л.Коломієць⁶ виділяє народну і традиційно-книжну фразеологію, а М.Онишкевич⁷ за семантикою і виконуваними функціями поділяє фразеологію на такі групи: фразеологія, що відображає соціальні відносини; побутова фразеологія, у межах якої виокремлюються народно-розмовна і книжно-церковна, прислів'я. Попри все фразеологія XVI – XVII ст. недостатньо вивчена. Вона представлена у різних стилях цього періоду: офіційно-діловому, художньому, публіцистичному, конфесійному, науковому, тому потребує комплексного аналізу з опрацюванням великої кількості писемних пам'яток.

Стійкі сполучення слів традиційно вважають однією зі специфічних рис кожної мови. “Містячи у собі велику силу експресії і емоційної наснаги, вони є яскравим втіленням зображальних і естетичних якостей мови”⁸. У більшості випадків це стійкі вирази, які “носять відбиток своєї епохи і соціального середовища”⁹. Вони характеризуються виразною експресивністю та багатою стилістичною маркованістю.

Зважаючи на специфіку фразеологічного матеріалу в історичному зрізі, під фразеологізмом розуміємо експресивне, відносно стійке, з допуском варіантності сполучення слів із цілісним образно-переносним значенням, що характеризується граматичними категоріями та відтворюваністю. Важливу роль у всебічній реалізації значень ФО відіграє контекст, оскільки фразеологізми можуть функціонувати у різному словесному оточенні, що приводить до зрушення в семантиці. У результаті повного переосмислення компонентного складу виникли, наприклад, ФО *възносити в висоту рогъ* “демонструвати силу”, *свѣтом баламутити* “обдурювати”, *горіхи гризти* “воювати”. Певний образ лежить в основі деяких ФО з дієсловом *быти*, наприклад, у сполуках *быти на вдовемъ столцы* “залишатися вдовою”, *быти на смертельной постели* “перебувати у передсмертному стані”; оскільки вдового стільця та смертної постелі як таких не було, то відбулася певна метафоризація, що вплинула на загальне значення фразеологізму, а дієслово *быти* у першому випадку вжито у значенні “сидіти” (що й простежується в українській мові XIV–XV ст.), а в другому випадку – у значенні “лежати”: а кгда княгини Александра, боудоучи на вдовемъ столцы, с того свѣта сошла, тогда Тоуров и Тарасов маест прийти на князя Илю (1531, AS, III, 386-387)*; волею моею, будучи на смертельной постели моей, потвержаю (1545, AS, IV, 419).

Велика кількість фразеологізмів представлена у пам’ятках ділового письменства (грамотах, привілеях купцям, містам, актових книгах міських урядів, описах замків, статутах, поборових реєстрах, універсалах гетьманських канцелярій, книгах видатків і прибутків та ін.).

Помітне місце в активній мові займають стійкі термінологічні сполуки судово-юридичного характеру, які, на відміну від ФО, “нейтральні в експресивно-стилістичному плані та позбавлені образності”¹⁰. Наприклад, *вина пенежная* “грошовий штраф” (1608, АСД, VI, 117), *вина статutowая* “кара, штраф, визначені статутотом” (1584, АЖМУ, 71), *вина банацыйна* “покарання вигнанням із батьківщини” (1614, АрхЮЗР, 8/IV, 418), *вина церковна* “кара, штраф, визначені на користь церкви” (1600, ПВКРДА, IV-1, 5). Деякі мовознавці (А.Коваль, А.Аксамітов, Л.Коломієць, Н.Бабич) сполуки такого типу відносять до фразеології, а не до термінології. На нашу думку, відмінними ознаками термінологічних стійких сполучень від фразеологічних є метафоричність та образність останніх. Це простежується виразно при порівнянні стійких сполук з іменником *вода* як стрижневим компонентом. Так, сполуки *вода зимна* “освіжаюча вода” (1585, УЄ, №5, 269 зв.), *вода прирощоная* “не змінена, чиста, первозданна вода” (1645, О тайн., 38-39) не метафоричні, вони вказують на природний об’єкт або питво. Зате сполуки, наприклад, *воды грѣховъ* “гріховне життя” (1623, Мог.Кн., 3 зв.), *солодкая вода* “наука, знання, повчання” (1645, УЄ, № 32, 88 зв.), *вода разумѣния* “смісл написаного” (1600-1601, Виш.Кр. отв., 163), мають переносне значення, тому їх доцільно відносити до ФО. Отже, завдяки своїй образності ФО не можуть бути

нейтральними щодо стилю¹¹. У зв’язку з цим виділяємо народно-розмовну і книжну фразеологію.

Офіційні документи відзначаються також численними ФО з іменниками *вина*, *право*, які стосуються судових позовів, обвинувачень у злочині. Наприклад, слово *вина* наявна “у виразах *попасти в вину (вини)*, *у вини попасти* “зазнати покарання”; бути винним: *попадши в тую вину*, *у вини за грабеж попал*, к тому теж *попал* есми его млсти у многии *вини...* (1520, Арх Р., фотокоп., 70) – пор. ст.укр. *оупасти оу виною* (ССУМ, 2, 479); *вину давати (дати)* (кому), *вину задавати* (на кого і без додатка), *вину вѣложити* (на кого) “пред’являти (пред’явити) звинувачення, звинувачувати (звинуватити) (кого)”: ...князь Роман Желеха... *вину* ему о забите брата своего... *дасть* (1564, AS, IV, 251), ...*вину задасть* (1608, АСД IV, 118), ...абы свою *вину* на мене *вѣложиль* (1611, АрхЮЗР, 3/I, 167) – пор. ст.укр. *вину дати* (кому, кому о чім) (ССУМ, 1, 174), ст.рос. *возложити вину* (СРЯ, 2, 179).

Іменник *право* характерний для сполук *вести право* (з ким, про що) “судитися”: *Они вели право* з вами перед судомъ земскимъ Киевскимъ (1598, ККПС, 102) – пор. ст.біл. *вести право* (ГСБМ, 3, 150); *ку праву волати* “викликати в суд”: ...*ку праву* князя дмитра булыгу *волат* (1572, ЖКК, II, 15) – пор. ст.укр. *завать къ праву*, *завать на право* (ССУМ, 1, 375), ст.біл. *волати до права*, *волати ку праву* (ГСБМ, 4, 133); *вступовати у право*, *вступоватися въ право*, *входити в судъ* (з ким) “порушувати судову справу”: ...межи собою в доброй воли *в право* не *вступаючи* (1502, Арх. Р., фотокоп., 5); ...*въ тоє право* ихъ магдебурское *вступоватися* (1559, ИКА, дод., 88); *Просиль тежъ я...* абы... не *входилъ* зо мною *въ судъ* (1607, АСД, I, 230); *в право вступити* (з ким) “порушити судову справу (проти кого, з ким)”: *Ленковая и сынове...* доброволне... *в право вступили* (1545, АрхЮЗР, 1/VI, 40) – пор. суч.укр. *вступати (входити) / вступити (вийти) в [свої] права* “виявлятися повною мірою” (ФСУМ, 1, 156) (простежується повна зміна значення; дія зосереджена не на суб’єкті, а на об’єкті); *права не боронити* “не забороняти вдаватися до суду”: ...*мы права* никому не *бороним* (1506, AS, I, 134).

Із порушенням закону, що часто призводило до жорстокого покарання, пов’язані дієслівні ФО, що вказують на стосунки між людьми, їх діяльність, наприклад: *к присяже вести* “приводити когось на судову розправу як присяжного свідка”: ...пан Тимофей Обухович Вошатинский... *их ку присяже* не *вел* (1570, АрхЮЗР, 8/VI, 309) – пор. ст.біл. *вести ку присяже* (ГСБМ, 3, 149); *головою выдати* “бути притягнутим до відповідальності”: ...Они повинни будуть... сами *головами* своими *выданы* быти (1566, ВЛС, 108) – пор. суч.укр. *видавати / видати себе з головою* “власними діями, вчинками, словами і т.ін. мимоволі остаточно виявляти свою таємницю або причетність до чого-небудь” (ФСУМ, 1, 85) (розширення структури ФО призвело до зміни семантики); *въ заруку впадовати* “підлягати грошовому стягненню в разі порушення однією зі сторін укладеної угоди”: ...*в такову ж заруку впадовало* (1571, АрхЮЗР, 8/VI, 360) – пор. ст.біл. *впадывати (упадывати) въ заруку* (ГСБМ, 4, 220); *у вязєне всадити* “ув’язнити”: *Кнегиня Козечиная дей* казала *мя у везєне всадити* (1568, АрхЮЗР, 6/I, 65) – пор. ст.біл. *всадити (усадити) в темницу (везєне, казнь, турму)* (ГСБМ, 4, 256), ст.рос. *всажати въ темницу* (СРЯ, 3, 115); *до коморьки всадити* “ув’язнити”: ...*до коморьки* кгвалтомъ *всадивъши...* (1637, АрхЮЗР, 1/IV, 730) – пор. ст.рос. *всажати въ погребъ* (СРЯ, 3, 115); *въ ланцухъ (до ланцуха) всадити (усадити)* (кого)

“накласти кайдани, закувати”: ...*въ ланцухъ усадиль* (1605, ЦДІАК, 11, 1, 4, 6) – пор. ст.біл. *въ ланцухъ (до ланцуха, до куницѣ) всадити (усадити)* (ГСБМ, 4, 266), ст.рос. *всажати въ колоду* (СРЯ, 3, 115); *на коло всадити* (кого) “взяти на тортури”: ...яко якихъ злочинцовъ, *на коло всадивши*, въ подошви киями били (1618, АрхЮЗР, 3/І, 233); *на горло всказати* “засудити на смерть”: ...Про то тые мужове... *оного на горло*, водлугъ права, *всказали* (1625, АрхЮЗР, 6/І, 461) – пор. ст.біл. *всказати на горло* (ГСБМ, 4, 283).

Певна кількість фразеологізмів, що містить у своїй основі метафорично переосмислений образ, відзначається полісемантичністю. Яскравим прикладом може послужити сполука *бити чоломъ (челомъ)*, яка виражає прихильність, шану (Во всем поволный слоуга и богомолец Вашей Милости, архимандрита, Жидичинский низко *чолом бьет* (1540, AS, IV, 247), а також прохання (*Била* нам *чолом* княгини ...Ровенская о том, што первой сего дали есми ей дворищо пустое на фолварок на имя Олизарцевское (1503, AS, I, 125) чи скаргу (Тот игумен гедрю королю ег млсти *чолом бил* на тебе жалуючи... (1554, ЛСБ, 18). Слід зауважити, що значення “скаржитися на когось” є омонімічним до двох попередніх, тобто віддаленим від них, і не виявляє виразного зв’язку з ними¹². Ця ФО функціонувала в інших слов’янських мовах і фіксується в сучасній українській мові, щоправда, обмежила сферу свого використання, стала застарілою, пор. ст.біл. *бити чоломъ* (ГСБМ, 2, 4), ст.рос. *бити челомъ* (СРЯ, 1, 188), суч.укр. *бити чолом* (ФСУМ, 1, 26).

Окремі сполуки можна вважати евфемізмами, які виражають передбачення мовцем своєї кончини, містять іменник *Богъ*, і є складовою частиною дарчих, заповітів: *Богъ зебралъ свѣта того* (кого) “помер хто”: ...А если бы мне бѣ... *зебралъ свѣта того* теды діти моѣ то вшитко будут винни платити з очизни своеѣ (1584, ЦДІАЛ, 77), *Богъ с того свѣта взял* (кого) “помер хто”: ...естьли бы мя *Богъ с того свѣта взял*, тогды жона моя... маѣт тот замок... держати... (1529, AS, III, 351) – пор. суч.укр. *Бог (Господь) прийняв (прибрав)* кого “хто-небудь помер” або “кому-небудь дозволено певним чином діяти” (ФСУМ, 1, 38).

Досліджуючи українську актову мову XIV–XV ст., Л.Коломієць дійшла висновку, що “характерною рисою ділового стилю є відсутність образно-експресивної фразеології”¹³. Результати нашого дослідження показують, що у пам’ятках ділового стилю XVI–XVII ст. наявна велика кількість ФО народного походження, що створюють враження живої усної повсякденної мови і відображають різні сторони буття народу. Деякі з них вносять у текст негативний відтінок, експресивність, надають оповіді зневажливого тону, “наприклад: *псій кусь вырадить* (кому) “учинити капость комусь”: ...Мышка... хотѣль ми якій *псій кусь вырадить* (1573-1579, АСД, I, 153-154); *на шию вытручати* “витурувати (гнати) в шию, виганяти”: других законниковъ... *на шию* з монастыра *вытручаючи...*, доперож казалъ передние двери... *выбить* (1639, АрхЮЗР, 1/IV, 752); *гвалту волати* “кликати на допомогу”: А другии хлопец,... *утекъ, на кгвалт волал* (1583, АЖМУ 51) – пор. ст.біл. *волати кгвалту* (ГСБМ, 4, 133); *ногою не вступовати* “не мати права куди-небудь входити”: ...в лис без воли... архимандрита *ногою не вступоваль* (1630, ЧИОНЛ, VIII – 3, 10) – пор. суч.укр. [І] *ногою не ступити* куди (ФСУМ, 1, 869).

Інша частина ФО з народним відтінком характеризується меншою образністю і вказує на поведінку людини, наприклад: з *рукъ выпускаати* (що) “віддавати”: ...и тые вжо имѣнья... князю Или... есми подал и з своих *рук ихъ выпускам...* (1534, AS, III, 472); *до рукъ (своихъ) брати* (що) “привласнювати собі”: ...всякие съ тыхъ имень пожитъки... *до рукъ своихъ брать* мають (1588, АрхЮЗР, 1/І, 238). Ці словосполучення наявні в сучасній українській мові, а також в інших слов’янських мовах (пор. суч.укр. *випускати / випустити з рук* у значеннях “втрачати що-небудь, не вміти використати чогось”, “відпускати кого-небудь, залишити когось” (ФСУМ, 1, 99), ст.укр. *взяти къ своей руке (к своим рукам)* (що) (ССУМ, 1, 471), ст.біл. *брати къ рукамъ* (ГСБМ, 2, 199), суч.укр. *брати / взяти в руки (до рук)* (ФСУМ, 1, 18).

Ділова писемна мова розвивалася у взаємодії з тогочасною живою розмовною мовою, не пориваючи зв’язку і з традиційною книжною. Тому і фразеологічний склад актової мови неоднорідний.

У лексикографічних пам’ятках “Лексикон славенороський” П.Беринди, “Лексис” Л.Зизанія, “Лексикон латинський” Є.Славинецького представлена невелика кількість фразеологізмів, порівняно з офіційно-діловим стилем. Це – дієслівні ФО, які виражають процесуальну ознаку і не відзначаються емоційним забарвленням, наприклад: *вимову чинити* “пояснювати” (1627, ЛБ, 46), *давати в бракъ* “одружувати” (1642, ЛС, 263), *блудъ чинити* “перелюбствувати” (1627, ЛБ, 60) та ін. Вони вказують на людську діяльність, стосунки та поведінку людей. У словниковій статті простежується нагромадження в одному реченні дієслів недоконаного виду, які переплітаються із фразеологізмом; часто це синоніми, навіть змішування латинізмів з українізмами, що допомагає авторові точніше передати зміст повідомлення, показати наполегливість, впертість особи у виконанні певної дії, наприклад, “Извѣтъ творит: *Вимову чинит*, *вимовляється*, або доводит” (1627, ЛБ, 46); “...marito, as, женю, *даю в бракъ*” (1642, ЛС, 263); “Правлю: Рязу, *ряд веду*, старшинство маю” (1627, ЛБ, 91); “Спѣю... Устига, сп\ шу, *квалплюся*, поспѣшаюся, *беру похопъ*, *поступую*” (1627, ЛБ, 120). Деякі з названих ФО існували з певними видозмінами в інших східнослов’янських мовах. Так, у старобілоруській мові фіксуються фразеологізми *вести рядъ* (ГСБМ, 3, 150), *вимову чинити* (ГСБМ 5, 275) – простежується перестановка компонентів, а в староросійській – *сочетати бракомъ* (СРЯ 1, 314), у структурі якого наявна заміна дієсловом-синонімом.

Стійкі сполуки народного походження, які рідко трапляються у лексикографічних працях, вносять у мову відтінок невимушеності і простоти, містять у собі оцінку несхвалення або осуду. Часто для створення негативного образу автор вдається до вживання дієслів-синонімів зневажливого характеру: “Обличаю: *строфую, фукаю,...* *упоминаю, на очи вымѣтую*, *поганбляю*” (1627, ЛБ, 148); “...talipedo, as, *лажу, волочу ногу*” (1642, ЛС, 393). Останні дві ФО збереглися до сьогодні у дещо зміненому вигляді (пор. *відкривати (розкривати) очі*, де простежується не лише заміна стрижневого компонента синонімами, а й розширення семантики (окрім значення “показувати, розказувати усю правду про що-небудь”, виникає значення “допомагати правильно або глибше розуміти, сприймати, пізнавати що-небудь” (ФСУМ, 1, 122), *тягти (тягнути) ногу* (ФСУМ,

2, 906), де аналогічна заміна синонімом не впливає на зміну семантики “повільно, накульгуючи, ходити, маючи пошкоджену ногу”).

Отже, лексикографічні пам’ятки містять значно менше фразеологізмів, ніж ділова документація, оскільки характер вираження понять допускає у другому випадку “більшу образність їх комунікативності”¹⁴.

У художніх творах (інтермедіях, панегіриках, епіграмах, хроніках, літописах, народнописенній поезії) використовується фразеологія здебільшого народнорозмовного характеру, оскільки “значна частина цих творів... писалася простою мовою, близькою до живої народної”¹⁵. Так, можна виділити ФО з невисоким ступенем експресивності. Це переважно дієслівні сполуки зі стрижневим компонентом *взяти*, наприклад: *взрокъ взяти* “прозріти”: ...нашихъ мѣсть *взрокъ* *взяль* (серед. XVII ст., Хрон., 389 зв.); *на наложництво взяти* “зробити когось наложницею”: Сестры жоны твоєи *на наложництво* при ней не *возмєшь* (серед. XVII ст., Хрон., 122) – пор. ст.рос. *взяти на постелю* (СРЯ, 2, 167). Часто трапляються займенникові, прислівникові та дієслівні ФО з іменником *голова*, наприклад: *на свою голову (главу)* “собі на шкоду”: ...на свою голову обернєть свои руки... (1607, Лѣк., 66-67) – пор. ст.біл. *на главу свою* (ГСБМ, 6, 284), ст.рос. *на свою голову* (СРЯ, 4, 64), суч.укр. *на свою голову* (ФСУМ, 1, 186); *отъ ногъ до головы* “на цілому тілі”: *Отъ ногъ до головы* все т\ ло єдина рана (1607, Л\ к., 4) – пор.ст.біл. *отъ головы до ногъ* (ГСБМ, 7, 34); *поднести голову* “відродитися, активізуватися”: ...сама правда Кафтолицкая волноу *поднесла голову* (п. 1616, Прич. отех., 14) – пор. суч.укр. *підняти / підняти голову* (ФСУМ 2, 636).

Досить поширені у художньому стилі фразеологізми з високим ступенем експресивного забарвлення, що можуть вказувати на поведінку чи стан людини (вони збереглися з деякими видозмінами і в сучасній українській мові), наприклад: *вылити душу* (перед ким) “відверто визнати”: ...*вылила* *душу* свою пред гедємь (серед. XVII ст., Хрон., 198) – пор. суч.укр. *вилити / вилити [свою] душу* (ФСУМ, 1, 93); *з вѣтром поити* “нерозсудно розтратити”: *з вѣтром* *пошли* их марные л\ та (к. XV-поч. XVI ст., ПДПИ, 182, 107) – пор. суч.укр. *пустити (розвіяти, розмаяти і т.ін.) за вітром* у 3-х значеннях: “марно витратити”, “не доглянути, не зберегти щось”; “знищити вогнем, спалити” (ФСУМ, 2, 722) (паралельне вживання дієслів-синонімів призвело до розширення семантики); *варити в серци* (що) “не виявляти відкрито своїх переживань”: на свою великую згубу ядъ гнѣвлиности ховают *варячи* его в *срдце* своєм (серед. XVII ст., Кас., 122) – пор. суч.укр. *серце варом обкипає / обкипіло* (ФСУМ, 2, 794); *выити зъ блуду* “схаменутися”: Милый езуите... *выидижь* сам з *блуду*... (поч. XVII ст., Крон., 145).

Окремо виділяється чимало ФО з іменником *свѣтъ*, які виражають значення “помирати / померти” і відображають християнсько-міфологічні уявлення про світобудову, наприклад: *з сего свѣта отходити*: ...нѣкоторымъ *трафляеть* *знагла* з *сего свѣта* *отходити* (1627, Тр., 49); *з того свѣта сходити*: *З того свѣта* *сходятъ* (1627, Тр., 49); *отойти с того свѣта*: *Отошоль* с *того свѣта* нагій и свободный от него... (1624, МІКСВ, 100); *зъ того свѣта смертью зѣйти*: Янъ Черънишевський *зъ того свѣта смертью* зѣшоль (1621, ЧИОНЛ, XIV-3, 122); *із свѣта поити*: ...бо южь часъ ты прошоль *із свѣта поити* (1629, Сл. о см., 334); *розлучитися з свѣтомъ*: ...*Розлучилсе* з *свѣтомъ* дождавши внуков и потомковъ

своих (1582, Кр. Стр., 22 зв.); *ростатись з свѣтом*: ...зараз давши всим остатнее благословенство, *ростался* з *свѣтом* (Там само, 19 зв.).

Книжна фразеологія на релігійну тематику не збереглася в сучасній українській мові. Це переважно дієслівні ФО з іменником *вѣра*, що вказують на спосіб життя людини: *въ (при) вѣрѣ стояти, вѣру держати, въ вѣрѣ своєй трвати* “дотримуватися віри, зберігати її”: ...оумѣль онъ *при вѣрѣ стояти* (1620, Лям. К., 9); ...*вѣру* якъ тарчѣ *держали*... (1603, Лям. Остр., 13); *Ото онъ в вѣрѣ своєй стой трвалъ* статечне (1622, Сак. В., 47) – пор. ст.рос. *вѣру держати* (СРЯ, 2, 279) (зміна семантики); *на вѣру пристати* “обрати собі певне віросповідання”: ...на *жидовскую вѣру* *пристала* (1509-1633, Остр. л., 126 зв.); *(на себе) крестъ виображати* “хреститися”: ...единим перстом *на себе крестъ виображаютъ* (1621, Коп. Пал., (Лв.) 30); *молитвы вознести* (кому) “помолитися (кому)”: ...которые богу офѣры принесли, и *молитвы* свои ко нему *вознесли* (к. XVI ст., Укр. п., 84); *изъ (отъ) мертвыхъ востати* “воскреснути”: святыи Петръ и Павелъ... *Ознайомили* всѣм *от мертвыхъ востати* (Там само, 83), *душу положити* “померти”: И тыи истинно Христови служили, и для християнов *души положили* (к. XVI ст., Укр. п., 74).

Різними стилістичними особливостями характеризуються фразеологізми, наявні у полемічних творах І.Вишенського, З.Копистенського, К.Острозького, І.Борецького та ін.¹⁶ За походженням їх можна поділити на книжні і народнорозмовні.

До книжної фразеології належать вирази, словосполучення, запозичені з книжної мови або утворені на основі церковнослов’янської мови, у результаті чого “писемні пам’ятки XVII ст. інколи були мало зрозумілі широким народним масам”¹⁷. Крім відтінку архаїчності, вони мають забарвлення урочистості, наприклад: *на вѣтр уповати* “надіятися даремно”: ...всеу и безмездно трудится, тѣнь гонит и *на вѣтр* *уповает* (1600 – 1601, Виш. Кр. отв., 169); *во адѣ чрева носити* (що) “мати пристрасть”: Як ся оуправедливиши боу с того корчмарства, которое всѣгда *во адѣ чрева* *своего носиши*” (п. 1596, Виш. Кн., 255); *громы гордости выпустити* (на кого) “виявити своє незадоволення кимсь”: Папєжь...на патріарху *громы гордости* *своей выпустиль* (1621, Коп. Пал., 1091); *в гору вынести* (що) “прославити”: Твоя милость, ксенз Скарго, в своих книжках, ... латынський костел прославил и *в гору вынес* (1608 – 1609, Виш. Зач., 222); *выскаковати на герц* “ставати до бою”: ... не самому без помощи божия *выскаковати на герц*, остерегли (1605, Виш. Домн., 189); *въ бытіє привести* “надати форми існування”: ...з небытія *въ бытіє* тобою *приведены* (1646, Перло, 25); *глаголомъ изьявляти* “говорити (про що)”: ... тоє розоумѣне о собѣ // *гломъ изьявляеть*” (1599, Виш. Кн., 214 зв. – 215).

Фразеологізми такого типу виконують і дидактичну роль, допомагають письменникові створити негативний образ персонажу, наприклад: *гладъ вѣчный* “ненаситність, жадоба”: ...выбавъ душѣ нашѣ *от гладу вѣчного* (1646, Перло, 19); *адъ аспидный* “злоба”: ...на остатку *аду аспидного* под устнами задержати не могъ (1587, См. Кл., 6 зв.); *вопросѣ мучения* “опитування для з’ясування чогось”: Сей же... на первом *вопросѣ* *мучения* отскочил и Христа ся отрек и идолом жертвовал (1605, Виш. Домн. 194); *чинити брань* “вести суперечку”: ...апостоли... не *чинят* между собою... *брани* (1600 – 1601, Виш. Кр. отв., 172); *на широкий гостинец*

выскочити “здобути (хитрощами) широку сферу чогось”: ...и на широкий гостинец, в Ђка сего роскоши насытитися прагнучи, *выскочивши* хитрует, ... скачет и играет (1608 – 1609, Виш. Зач., 201 – 202).

Продуктивними ФО вказаного типу є дієслівні сполуки негативного відтінку з іменником *голова*, як і в художньому стилі, що вказують на поведінку людини: *голову сокрушити, зотерти голову, стерти голову* “знищити” (п. 1596, Виш. Кн., 234; бл. 1619, Аз. В., 24); *голову подклонити* “покоритися комусь” (1621, Коп. Пал., 744-745).

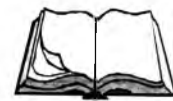
Книжні фразеологізми не фіксуються в сучасній українській мові та в інших слов'янських мовах, оскільки перейшли у розряд архаїзмів.

У полемічних творах значною мірою використовуються народнорозмовні фразеологізми. Вони забезпечують ідейно-тематичну і стильову єдність тексту, є одним з основних засобів вираження емоційної атмосфери твору. Наприклад: *зъ св Ђта выгладити* “зруйнувати щось”: ...памятку се *зъ св Ђта выгладити* (бл. 1626, Кир. Н., 24) – пор. суч.укр. *змести (стерти, зітерти) з лиця землі* (кого, що) (ФСУМ, 1, 338); *с памяти выгнати* (кого) “перестати думати про когось”: ... которых едино яко с *памяти выгнати*... не могу (бл. 1610, Виш. Посл. Льв. бр., 232) – пор. суч.укр. *викинути (витрусити) / викидати з голови (з пам'яті, з думки, з ума)* (ФСУМ, 1, 91); *на шыи (чий) усадити* “поставити когось перед необхідністю виконати щось”: ...учоныхъ людей... *на шыи наши усадили* (1599, Ант., 643) – пор. суч.укр. *покласти на плечі чий, кому* (ФСУМ, 2, 666); *язык вывернути* (на кого) “наговорити”: ... на бЃдника хоулный *язык вывернуул* еси (1598, Виш. Кн., 255 зв.); *варити и проливати* “невмілими діями щось псувати”: ...яко приповЃдают простые люди: “*Вариши, - мовить, - и пролив*” (1615 – 1616, Виш. Поз. мисл., 237 – 238); *дмухати на воду* “виявляти обережність”: Бо опарывшися на молоце, и *на воду дмухаетъ* (1599, Ант., 721) – пор. суч.укр. *дути на холодне* (ФСУМ, 1, 274); *на свой млынъ воду провадити* “діяти на свою користь”: ...*на свой млынъ воду провадити* (1598-1599, Апокр., 7 зв.) – пор. ст.біл. *провадити воду на млынъ* (ГСБМ 4, 76) – пор. суч.укр. *лити воду на млин (на колесо)* (ФСУМ, 1, 425); *боки полны (кому) “нагодований хто”*: ...абы им *боки полны*... были (п. 1596, Виш. Кн., 238).

Загалом у творах публіцистичного стилю фразеологізми “допомагають ... посилити зображення художнього образу, сприяють емоційному показу явищ дійсності”¹⁸.

Для конфесійного стилю (учительних та інших евангелій, проповідей, повчань) типовою є церковнослов'янська, біблійна фразеологія, наприклад: *солодая вода* “повчання, знання” (1645, УЄ №32, 88 зв.); *вечера духовная* “вечірня молитва” (1637, УЄ Кал., 682); *узду поста на себе вложити* “почати постити” (1627, Тр., 132-133).

Як в офіційно-діловому, художньому стилях, так і в конфесійних творах поширені ФО зі значенням “помирати/померти”, що мають відтінок урочистості і творяться на основі компонентів *духъ, душа, гробъ*. Наприклад: *испоустити духа*: А іс выпустивши глас вслікій, и *испоустил дха* (1571, УЄ Вол., 68) – пор. ст.біл. *выпустити духа* (ГСБМ, 6, 47), ст.рос. *испустити духъ* (СРЯ, 4, 380); *душу положить*: И рек Петръ: О ги... я при тобі и *дшоу* свою хочоу *положити* (XVI ст., УЄ Трост., 55) – пор. ст.біл. *душу положить* (ГСБМ, 9, 115), суч.укр. *класти / покласти голову (душу)* за кого (ФСУМ, 1, 379; *ити в гробъ*: Ничогомъ тоут з

собою не принесль, и ничего не отнесоу *идоучи въ гробъ* (поч. XVII ст., Проп. р., 243), *зступовати в гробъ*: Не допоущай дши нашей *зступовати* с фрасоункомъ *въ гробъ* (1607, Л Ђк., 78) – пор. у суч.укр. *лягти / лягати в могилу (в яму, в домовину, в труну, в гріб)* (ФСУМ, 2, 455).

Народнорозмовні фразеологізми трапляються рідко у таких творах. Кілька ФО визначено з іменником *голова*, наприклад: *до головы приходить* “усвідомлювати, розуміти”: ...все тогда, што колвекъ припадает на члонки, *до головы приходит* (1600, Катех., 43) – пор. суч.укр. *лізти в голову (до голови, в памороки)* (кому і без додатка) “настирливо з'являтися у свідомості; ставати предметом думки” (ФСУМ, 1, 435) (зміна дієслова призвела до зміни семантики); *выпустити зъ головы* “перестати думати про що-небудь”: ...*выпустивши з головы* вси оумысли (1627, Дух. б., 160) – пор. ст.біл. *выпустити зъ головы* (ГСБМ, 6, 46), суч.укр. *викинути (витрусити) / викидати з голови (з пам'яті, з думки, з ума і т. ін.)* (ФСУМ, 1, 91); *голову приклонити, голову склонити* “мати притулок, пристановище”: ...а снъ чловечій не маеть где бы *голову склониль* (1637, УЄ Кал., 414) – пор. суч.укр. *голову прихилити* (ФСУМ, 2, 700); *погубити голову* (чию) “знищити (кого)”: ...л Ѓпше ажь бы *погубивъ* иманя и *голову*.. (XVI ст., НЄ, 147); *з головы выбити* (що кому) “переконати (кого в чому)”: ...розум Ѓня оныхъ з *головы* имъ не *выбил* (бл. 1619, Аз. В., 182-183) – пор. суч.укр. поява додаткового значення “позбутися якоїсь нав'язливої думки, перестати думати про когось, щось” (ФСУМ, 1, 80).

Книжні ФО у конфесійній літературі набувають експресивно-стилістичного забарвлення. Вони виражають здебільшого різні емоції і містять у своїй структурі слова *гн Ѓвъ, выпускаати / выпустити*, наприклад: *возрадуется сердце* (чиє) “хтось стане дуже задоволений чимось”: ... кгда оузроу вас , тогда *возрадуется срдце* ваше (к.ХVІст., УЄ № 31, 53); *гн Ѓвъ держати* “гніватися”: ...*гн Ѓвъ держати* и вамъ то самимъ н Ѓчого не поможетъ (1603, Лям. Остр., 10) – пор. ст.рос. *гн Ѓвъ держати* (СРЯ, 4, 41); *в гн Ѓвъ заходити* (з ким) “гніватися”: брат из братомъ теды *в гн Ѓвъ заходятъ* (к. ХVІ ст., УЄ № 31, 110 зв.); *прів Ѓсти гн Ѓвъ* (на кого) “розсердитися (на кого)”: ...*прів Ѓл* на них [промыслніковъ] *гн Ѓвъ*.. (к. ХVІ ст., УЄ № 31, 61 зв.) – пор. ст.рос. *на гн Ѓвъ привести* (СРЯ, 4, 42); *не выпускаати изъ усть и зъ ума* (чого) “пам'ятати, не забувати (про що)”: ...*не выпускаючи* еи *из оустъ и з ума*... (1625, Кіз. Н., 198) – пор. суч.укр. *выпускати / выпустити з уваги (з виду)* що “забувати про щось” (ФСУМ, 1, 99) (поява антонімічної ФО); *зъ мысли сердца [не] выпускаати* (чого) “пам'ятати, не забувати (про що)”: ...я никгда з *мысли срдца* моего *не выпускаю* (1631, Тр. П., 4) – пор. ст.біл. *выпускаати зъ сердца* (ГСБМ 6, 51), суч.укр. *викинути з думки* – перестати думати про кого, що-небудь (ФСУМ 1, 91) (поява антонімічної ФО); *лзы (слезы) выпускаати / выпустити слезы* “плакати / заплакати, заридати”: Горкобыстрих *слез* з очій чем *не впуцаеш* (1631, Волк., 12): И *выпустъ* з очій *кравых слез* теплыми токи (1631, Волк., 4 зв.) – пор. ст.біл. *выпускаати слезы* (ГСБМ 6, 51), *выпустити слезы* (ГСБМ, 6, 48), суч.укр. *вилити / вилити сльози* (ФСУМ, 1, 93);

У творах конфесійного стилю простежуються і ФО, які, вплітаючись у контекст дидактичного спрямування, застерігають від певних дій, що призводять до неприємностей, наприклад: *възносити в висоту рогъ* “демонструвати, виявляти силу”: ...рогъ зас ест в письм Ѓстом знакъ силы. Не *възносите в висоту рога* вашего

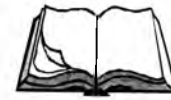
(поч. XVII ст., Проп. р., 165 зв.) – пор. суч. укр. *підносити* (*піднімати*, *підіймати*) / *піднести* (*підняти*) *до небес* (кого) “надмірно вихвалити, розхвалювати когонебудь” (ФСУМ, 2, 38) (перенесення дії на інший об’єкт); *в поличокъ взяти* “дістати ляпаса”: *Кгда бов ѿм несамохотячи в поличокъ кто възметь*: теди тоє поневолное без нагороди ест (поч. XVII ст., Проп. р., 94 зв.); *на очи веречи* (кому, що) “докорити (кому, чим), закинути (кому, що)”: *Естли в \ руешъ и покаешъя потомъ и молитвою, н ѿгда тоб ѿ на очи гр \ хи твои не верже* (XVI ст., НС, 31).

В українській мові XVI – XVII ст. засвідчено чимало ФО, які функціонують одночасно в кількох стилях. Причому такі сполуки вживаються у різних значеннях (це полісемантичні фразеологізми) або з одним значенням (моносемантичні вирази). Наприклад, стійка сполука *взяти шлюбъ* зі знач. “одружитися” виявлена в офіційно-діловому стилі: “Княжа Чорториский *взялъ шлюбъ* с панною Федорою Колпытовскою” (1619, АрхЮЗР, 8 / III, 553), а зі знач. “пов’язатися духовними узами, поріднитися” – у конфесійному стилі: *...хс женихъ шлюбъ взявъ* з дшами людскими... (1618, Зерц., 52). Фразеологізм *собою владнути* зі знач. “мати фізичну справність, володіти тілом” наявний в офіційних документах: *...и собою владнути* не могучы, тамъ же лежала (1644, АрхЮЗР, 8/III, 600), а зі знач. “бути врівноваженим, володіти собою” – у полемічній літературі: *... если бысмо не были самовластныи, собою владнучи* (1646, Перло 5, зв.).

Однозначні фразеологізми фіксуються у різних стилях, наприклад, в офіційно-діловому та художньому – *ходити* (*пойти*) *на войну* “відбувати (відбути) військову повинність”: *...на войну ходити* (1507, АЗР II, 11), *...пойдемо на войну* (серед. XVII ст., Хрон., 149); *взывать имя* (кого) “звергатися з мольбою (до кого)”: *...о имени гднемъ зываемо* (1640, ПВКРДА, I-1, 155), *...и зывалъ имя его* (серед. XVII ст., Хрон., 149); *вольно пустити* “звільнити”: *...з везеня вольно пуццоно* (1606, АрхЮЗР, 8/III, 522), *пустил их вшистких вольно* (серед. XVII ст., ЛЛ, 171); в офіційно-діловому та конфесійному – *вздыхати до Христа, ко Господу Богу* *вздыхати* “молитися”: *...вздыхала до Христа* (1535, Лям. о приг., 9 зв.), *...ко Господу Богу вздыхали* (1635-1636, АрхЮЗР, 1/VI, 712); в офіційно-діловому та публіцистичному – *въ очи* (*свои*) *не видати* (що, кого) “не зустрічати чогось, когонебудь”: *а мы пана коморника в очи свои не видали* (1599, ККПС, 115), *и тоє въ очи не видали* (1599, Ант., 811); у конфесійному та художньому стилях – *кровь* (*силы, працу, подвигъ*) *выссати* “зневажити, виснажити (кого)”: *всю кровь его выссет* (поч. XVII ст., Проп. р., 291 зв.); *кровь силы и пращи и подвига выссавши* (1598, Виш. Кн., 273); *быстрымъ окомъ* “уважно, пильно”: *быстрымъ окомъ* розсуждения прозр \ ти... (1600-1601, Виш. Кр. отв., 170); *быстрымъ естъ окомъ...* (1614, Кн. о св., 405); *велце* (*велице*) (*собъ, у себе*) *важити* (кого, що) “дуже шанувати, поважати”: *велце ихъ у себе важатъ* (1598-1599, Відп. ПО, 1067); *велце собъ ѿ важили* (1627, Тр., 11).

Це свідчить, що “на функціонально-стилістичному рівні розгляду ФО можуть нести в собі різне психологічне навантаження, різний ступінь естетичного вираження і навіть різний значеннєвий відтінок, залежно від ситуативного положення”¹⁹.

У пам’ятках досліджуваного періоду фразеологізми виконують узагальнювальну, оцінно-характеристичну, експресивно-образну та стильотворчу функції. Вони показують значні виражальні можливості української мови, є

функції. Вони показують значні виражальні можливості української мови, є свідченням не лише її багатства, а й еластичності, багатооб’ємності і точності. Найбільше образних, метафоричних сполук фіксується у художньому, публіцистичному та конфесійному стилях, менше – в офіційно-діловому та лексикографічних працях, що характеризуються більшою стриманістю у використанні виражальних засобів.

¹ Лещук Т.Й. Типологія термінологічних підсистем. – Львів: Видавничий центр ЛДУ ім. І.Франка, 1999. – 212 с. – С. 70.

² Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1969. – 231 с.

³ Іжакевич Г.П. Стилістична класифікація фразеологізмів // Укр. мова і літ. в школі. – 1971. – № 10. – С. 13 – 21.

⁴ Супрун А. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі поетичних творів М.Рильського): Автореф. дис... канд. філ. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.

⁵ Бабич Н.Д. Стилістика фразеологічних одиниць // Укр. мова і літ. в школі. – 1979. – № 11. – С. 17-22.

⁶ Коломієць Л.И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (Генезис и стилистическое использование): Автореф. дис... докт. фил. наук. – К., 1978. – 48 с.

⁷ Онишкевич М.М. Спостереження над фразеологією творів І.Вишенського // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1961. – Т. 4. – С. 126 – 133.

⁸ Іжакевич Г.П. Назв. праця. – С. 13.

⁹ Ларін Б.О. Про народну фразеологію // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – Вип. 9. – С. 58 – 59.

¹⁰ Капелюшний А.О. Стилістичне використання фразеологізмів у мові мас-медіа // Практична стилістика української мови. – Львів: ПАІС, 2001. – С. 35-41. – С. 40.

¹¹ Бабич Н.Д. Стилістика фразеологічних одиниць // Укр. мова і літ. в школі. – 1979. – № 11. – С. 17 – 22. – С. 17.

¹² Там само. – С. 20.

¹³ Коломієць Л.И. Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV–XV ст. // Начальный этап формирования национального языка (на материале русского языка): Тезисы докладов на межвуз. научно-теоретич. конференции 9 – 13 мая 1960 г. – Ленинград, 1960. – С. 52.

¹⁴ Лещук Т.Й. Типологія термінологічних підсистем. – Львів: Видавничий центр ЛДУ ім. І.Франка, 1999. – С. 76.

¹⁵ Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 605.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Батюк Л.І. Лексика літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 26.

¹⁸ Лещук Т.Й. Назв. праця. – С. 72 – 73.

¹⁹ Там само. – С. 71.

*Використані писемні пам’ятки та їх умовні скорочення див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львів: Інститут українознавства ім.І. Крип’якевича АНУ, 1994. – С. 296 – 328.

Список використаних лексикографічних джерел

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – Вып. 2 – 3; 1984. – Вып. 4; 1986. – Вып. 5 – 6; 1989. – Вып. 9.

СРЯ – Словарь русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1975. – Вып. 1 – 2; 1976. – Вып. 3; 1977. – Вып. 4.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 томах. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.1; 1978. – Т.2.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн.1 – 2.

Марія БРУС

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СЛОВОТВОРУ ФЕМІНІТИВІВ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Найменування осіб жіночої статі характеризуються специфічними особливостями мотивації. Питанню мотивації фемінітивів неодноразово приділялась увага в мовознавстві. Однак на сьогоднішній день немає однозначного розв'язання цієї проблеми. Складність і неоднозначність мотивування таких іменників зумовили виникнення різних поглядів на їх словотвірну вивідність: фемінітиви мотивуються тільки загальними найменуваннями чоловіків; фемінітиви мотивуються здебільшого назвами чоловіків, а також дієсловами, іменниками, прикметниками, дієприкметниками, словосполученнями; фемінітиви мотивуються словами, якими зумовлюються і спільнокореневі найменування чоловіків.

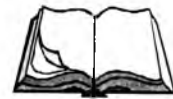
Думка про походження фемінітивів тільки від слів, що виражають значення особи взагалі, носіями якого виступають відповідні назви чоловіків, відома ще з часів М.В.Ломоносова. Російський учений відзначав дериваційну вторинність найменувань жінок стосовно назв чоловіків, виділяв систему фемінітивних суфіксів, а також значення, які вони оформлювали (*-ц-а* – значення особи за родом діяльності, хоч наводив приклади слів з *-иц-а* (*мастерица*); *-ш-а* – значення жінки за чином, однак, ймовірно, мав на увазі за чином чоловіка (*капитанша*); *-их-а* – значення жінки майстрового чоловіка (*кузнечиха*) тощо)¹.

У російському мовознавстві пропагувався такий погляд й іншими лінгвістами. Так, О.М.Пешковський поділяв фемінітиви на двозначні слова (номінації на *-ш-а* та *-их-а*, які іменують дружин за різними ознаками чоловіків та взагалі жінок) й однозначні субстантиви (номінації на *-к-а*, *-иц-а*, *-чиц-а*, *-шиц-а*, *-ниц-а*, іншомовні слова), вказував на творення назв жінок від найменувань чоловіків².

Розглядаючи суфіксальну деривацію фемінітивів, В.О.Богородицький виділяв словотвірні типи назв жінок, аналізував творення фемінітивів від різних за структурою найменувань чоловіків, зауважував, що від слів на *-ець*, *-чик*, *-щик* продукуються іменники на *-иц-а*, від слів на *-тель* – іменники на *-ниц-а* тощо. Крім того, мовознавець характеризував особливості сполучуваності фемінітивних суфіксів з твірними основами, відзначаючи, що формант *-к-а* приєднується до основ на *-ар*, *-ак*, суфікс *-ух-а* – до основи на *-ик* тощо³.

О.О.Дементьев у процесі дослідження суфіксального способу творення іменників-назв жінок наголошував, що фемінітиви утворюються шляхом безпосереднього поєднання дериваційних суфіксів з твірними основами, а також внаслідок усічення маскулінних формантів. При цьому він виділяв такі фемінітивні суфікси, структура яких відповідає визначеному ним напряму мотивації, характеризував їх продуктивність у творенні назв жінок⁴.

Прибічницею вказаного погляду на мотивацію фемінітивів була і О.О.Земська. Похідним серед двох спільнокореневих слів вона вважала те, яке формально або семантично складніше. Із визначення різних структурно-семантичних зв'язків між спільнокореневими назвами чоловіків і жінок дослідниця дійшла висновку, що складнішими утвореннями є фемінітиви. Це доводить вона

навіть на іменниках, які формально і семантично співвідносні з найменуваннями чоловіків. З двох структурно і семантично співвідносних однокореневих слів похідним, на її думку, є той дериват, словотвірне значення якого постійно виражається з допомогою словотворчих засобів. О.О.Земська зауважувала, що творення фемінітивів шляхом кодеривації призвело би до руйнування семантичної єдності їх підсистем⁵.

Аналізуючи деривацію фемінітивів в українській мові, С.П.Бевзенко зазначав, що творення апелятивів зі значенням особи жіночої статі відбувається, як і раніше, на базі найменувань чоловіків. У формуванні іменників-назв жінок від маскулінних номінацій беруть участь суфікси, співвідносні з формантами відповідних субстантивів чоловічого роду⁶.

При описі словотвору фемінітивів у білоруській мові Ц.Піскун підкреслював, що твірними словами для них повинні бути ті, які виражають ідею особи, позначають взагалі особу, оскільки семантика найменувань жінок містить значення особи взагалі і диференційне значення особи жіночої статі, виражене фемінітивним суфіксом. Мовознавець вважав назви жінок співвідносними з назвами чоловіків у плані змісту і форми, але структурно і семантично або тільки семантично складнішими від маскулінних номінацій⁷.

З досліджень В.С.Золотової видно, що вона мотивувала фемінітиви у польській мові назвами чоловіків. Так, дослідниця зазначала, що суфікс *-к-а* утворює "особові іменники жіночого роду від основ різних за будовою і походженням: від слов'янських і від запозичених, від безсуфіксальних і від суфіксальних". Суфікс *-к-а*, твердила В.С.Золотова, може приєднуватися до безсуфіксальних слов'янських слів (*chlop* – *chlopka* (*крестьянка*)), а частіше до суфіксальних з утворенням вторинних формантів *-ark-а*, *-cielk-а* тощо⁸.

Причиною виведення найменувань жінок лише від назв чоловіків могли бути різні фактори: обмеженість дослідження якоюсь однією лексико-семантичною підгрупою фемінітивів, неповнота охоплення різноструктурних номінацій, звернення до питання деривації фемінітивів при розв'язанні загальнолінгвістичних проблем. Незважаючи на те, що більша частина найменувань жінок має співвідносні іменники чоловічого роду і мотивується ними, серед фемінітивів трапляються слова, до яких відсутні корелятивні за значенням маскулінні номінації або останні утворюються пізніше від назв жінок (*вдова* – *вдовець*). У зв'язку з цим фемінітиви характеризуються неоднаковими особливостями мотивації.

Переважна частина мовознавців сходиться на тому, що слова зі значенням особи жіночої статі утворюються здебільшого від відповідних субстантивів чоловічого роду, що не виключає формування найменувань жінок і від іменників, дієслів, прикметників, дієприкметників, словосполучень. Так, Л.А.Булаховський, аналізуючи словотвір фемінітивів у російській мові, стверджував, що назви жінок утворюються від найменувань чоловіків шляхом приєднання дериваційних суфіксів до відповідних маскулінних формантів (*-ниц-а* до *-тель*, *-ь-я* до *-ун*, *-к-а* до *-ист* тощо). Мовознавець розглядав також назви чоловіків, які не мають співвідносних фемінітивів, характеризував причини відсутності останніх. Водночас слова типу *пряха* і *сваха*, на його думку, формуються внаслідок безпосереднього сполучення суфікса *-х-а* з твірними основами *пряд*, *сват*, слово *неряха* – шляхом приєднання афіксів *не-* та *-х-а* до основи *ряд*⁹.

В.В.Виноградов зазначав, що найменування жінок утворюються від співвідносних назв чоловіків (*знахар – знахарка, студент – студентка, красавець – красавиця* тощо), і виділяв фемінітивні суфікси, які беруть участь у деривації (*-иц-а, -ниц-а, -чиц-а, -щиц-а, -льщиц-а, -к-а, -ш-а, -их-а, -ух-а* тощо). Разом з тим мовознавець подавав у структурі фемінітивних суфіксів маскулінні форманти, пор.: *-тельниц-а, -овиц-а, -истк-а, -ентк-а*. При цьому вказував, що фемінітиви (зокрема на *-тельниц-а*) походять переважно від назв чоловіків, але, зрозуміло, можуть утворюватися безпосередньо і від дієслів за допомогою суфікса *-тельниц-а*¹⁰.

Прихильником названої точки зору щодо творення фемінітивів був І.Ф.Протченко. Він зауважував, що більшість назв жінок, але не всі, походять від найменувань чоловіків і співвідносяться з ними. Вчений мотивував окремі фемінітиви дієсловами, зокрема іменники на позначення осіб за родом, характером діяльності (*повитуха, побируха, стряпуха*). З аналізу особливостей співвідношення найменувань чоловіків і жінок він робив висновок, що для більшої частини маскулінних номінацій характерне творення відповідних субстантивів жіночого роду¹¹.

Г.М.Мижевська, досліджуючи словотвір іменників-назв жінок найдавнішого періоду, виводила фемінітиви з іменників, дієслів, прикметників тощо. На її думку, більшість найменувань жінок утворюється від назв чоловіків за допомогою суфіксів *-иц-а, -ниц-а, -ын-и, -к-а, -н-а* (*апостолиця, княгыни, торговка, богатична*). Від неособових іменників, дієслів і прикметників, за її даними, малопродуктивне творення фемінітивів¹².

Вказаної точки зору дотримувалася Г.І.Демидова. Вона твердила, що для більшої кількості фемінітивів характерне безпосереднє співвідношення з маскулінними номінаціями. Найменування жінок стосовно них, як правило, вторинні, похідні (*царь – царица*). Деякі фемінітиви утворюються безпосередньо від прикметників, дієслів тощо, поза відношенням до іменників чоловічого роду, напр., слово *царевьна* “дочка царя”, а також слово *царевичь* “син царя”, утворені від присвійного прикметника *царев(а)*, тобто син, дочка царя. Особливе місце серед фемінітивів, на думку вченої, займають слова, утворені від особових іменників жіночого роду (*мать – matka*). Дослідниця вважала, що визначення словотвірних зв'язків між словами передбачає наявність формально-семантичного співвідношення між твірними і похідними номінаціями. Але оскільки такі відношення інколи важко простежуються, то необхідно враховувати структуру і семантику всіх реально існуючих спільнокоренових конструкцій у процесі визначення напрямку мотивації слів і зважати на те, щоб твірне і похідне належали до одного синхронного зрізу¹³.

За твердженням Л.С.Новикової, більшість фемінітивів продукується співвідносними маскулінними номінаціями, а деякі назви жінок – прикметниками і дієсловами. Слова *крестьянка, хозяйка* дослідниця вважала утвореннями від основ *крестьян-, хозяй-*, якими мотивувалися й іменники на *-ин*. Щоправда, до відприкметникових і віддієслівних найменувань жінок вона відносила слова, серед яких принаймні деякі походять швидше від назв чоловіків, ніж від ад'єктивів чи вербативів (*грешница, племянница, супружница*)¹⁴.

О.О.Потебня, визначаючи з допомогою яких формантів утворюються іменники зі значенням особи жіночої статі та відповідно до яких маскулінних номінацій, вказував і на твірну базу фемінітивів. За спостереженнями вченого більшість найменувань жінок мотивується різними за структурою назвами чоловіків, напр., слова з суфіксом *-ьк-а* – номінаціями на *-ь, -йь(-ь, -й), -инь, -ець* (*пустолай – пустолайка, киянин – киянка, уроженець – уроженка*). Деякі фемінітиви з суфіксом *-ька*, крім того, утворюються від прикметників (*жидовка, воровка*) та дієслів (*стрижка* “підстрижена дівчина”)¹⁵.

Л.Л.Гумецька, розглядаючи процес деривації фемінітивів у староукраїнській мові XIV-XVст., зауважувала, що назви жінок утворюються в основному від співвідносних іменників чоловічого роду з допомогою суфіксів *-к-а, -иц-я, -н-а, -ыни* тощо, деякі найменування – від фемінітивів, а саме слова на *-к-а* (*дочка, matka*), топонімів, зокрема слова на *-овк-а* (*московька*)¹⁶.

Значна роль в опрацюванні питань мотивації фемінітивів в українській мові належить І.І.Коваликові. Вчений зазначав, що суфіксальні назви жінок утворюються переважно від співвідносних найменувань чоловіків, протилежний процес спостерігається рідко, напр., укр. *вдова – вдовець*, пор. ще *вдовиця* (неодериват). Мовознавець часто виділяв фемінітивні суфікси разом з маскулінними формантами, вважаючи, що останні внаслідок словотворчого перерозкладу втрачають маскулінну функцію і стають компонентами новоутворених фемінітивних суфіксів (*-анк-а, -истк-а, -антк, -тельк-а*). На думку І.І.Ковалика, творення назв жінок від інших слів без проміжних найменувань чоловічого роду є малопродуктивним в українській мові (*породілля*)¹⁷.

Досліджуючи історичний словотвір фемінітивів, В.П.Токар підкреслював, що ще в давньоукраїнській мові слова зі значенням особи жіночої статі утворювалися від іменників, прикметників і дієслів¹⁸.

І.І.Фекета, аналізуючи творення і функціонування найменувань жінок у сучасній українській мові, також вказував на неоднорідність фемінітивів за вивідними основами. Переважну частину зафіксованих іменників він мотивував маскулінними номінаціями, а деякі фемінітиви – дієсловами, прикметниками. Так, зауважував мовознавець, суфікси *-к-а, -иц-я, -ниц-я, -их-а, -ин-я* можуть додаватися як до повної назви чоловічого роду, так і до усіченої. Окремі суфікси, напр., *-івн-а, -ш-а, -ес-а, -ис-а, -н-а* приєднуються тільки до повної назви чоловіків, а такі, як *-ух-а, -ул-я, -л-я* (*-ал-я, -ил-я, -іл-я*) сполучаються з різними основами, зокрема суфікс *-ух-а* – з дієслівними, рідше прикметниковими, іменниковими (*балакуха, хитруха, свекруха*); *-уля* – з прикметниковими; *-ля* (*-аля, -иля, -іля*) – з дієслівними (*браля, шваля*)¹⁹.

На основі аналізу субстантивів зі значенням особи жіночої статі старобілоруської мови дериватолог М.А.Павленко зробив висновок, що фемінітиви мотивуються різними словами. За його спостереженнями, назви жінок утворюються від іменників, прикметників, дієприкметників, дієслів та словосполучень (*шинкарь – шинкарка, мать – matka, Литва – литовка, белая – белица, подданный – подданка, торговать – торговка, бѣлая жонка – бѣложонка*), але найбільша кількість їх мотивується похідними найменуваннями чоловіків. Така мотивація фемінітивів зумовлюється, на його думку, неоднорідністю фемінітивів за лексико-семантичними ознаками. Диференціація мовознавцем назв жінок за

твірною базою чітко простежується у межах номінацій на *-к-а* та *-иц-а*. Серед фемінітивів іншої структури випадки мотивації їх різними словами трапляються рідко, напр., дієсловами (*жнея*), словосполученнями (*золотошвея*), іменами жінок (*мачеха, свекровь*) тощо. Необхідно зауважити, що М.А.Павленко співвідносив деякі фемінітиви з різними спільнокореновими словами і вважав їх полімотивованими (*шляхтянка – шляхтич, шляхта* тощо)²⁰.

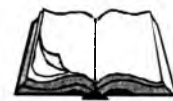
Вказаного погляду на мотивацію іменників-назв жінок дотримувалися і в інших слов'янських мовах. Так, О.А.Захаревич, досліджуючи деривацію фемінітивів у болгарській мові, зазначав, що більшість таких слів мотивується маскулінними номінаціями (*бог – богиня, колега – колежка, писател – писателка, слепец – слепица* тощо). Вона звертала увагу і на можливість творення іменників жіночого роду безпосередньо від слів, якими зумовлюються назви чоловіків, у випадку відсутності останніх. О.А.Захаревич вказувала, що це дає право говорити про перерозклад в основі і про виділення складних фемінітивних суфіксів на зразок *-арк-а, -телк-а* та ін.²¹

Г.П.Нещименко зазначала, що основним принципом словотвірної системи фемінітивів у чеській мові є співвіднесеність їх з маскулінними номінаціями (при цьому вивідною базою є саме іменники чоловічого роду, а не навпаки). Водночас зауважувала, що часто важко встановити істинну послідовність дериваційного процесу. Словотвірна структура фемінітивів допускає одночасно різні напрями мотивації, що зумовлюються наявністю у мові кількох структурно і семантично споріднених слів, з якими співвідноситься аналізований дериват. Сама ж дослідниця при словотвірному аналізі фемінітивів вибирає мотивацію їх найменуваннями чоловіків, яка, на її думку, є основною²².

Існує ще один погляд на характер словотвірної вивідності фемінітивів, згідно з яким вони утворюються як кодеривати від тих твірних слів, що й співвідносні назви чоловіків.

Подібні міркування щодо твірної бази фемінітивів мають довгу історію. Ще в працях Г.Павського мова йшла про творення найменувань жінок шляхом кодеривації. Так, іменам на *-иц-а*, відзначав автор, відповідають субстантиви на *-окь, -ець, -икь*. У роботі Г.Павського є і прямі вказівки на мотивацію фемінітивів тими словами, якими зумовлюються імена чоловіків. Щодо іменників на *-иц-а, -щиц-а (-чиц-а)*, то зазначалося, що деривати з такими формантами, як і слова на *-никь, -щикь*, утворюються від дієслів. Мовознавець заперечував думку про виведення фемінітивів від співвідносних найменувань чоловіків, вважаючи, що іменники чоловічого і жіночого родів подібні тільки тим, що мають спільний корінь, а розрізняються набором дериваційних формантів. Водночас він наводив приклади, які вказували на мотивацію фемінітивів назвами чоловіків, зокрема номінації *ямщицка, кухарка, артистка* утворені від слів на *-ик, -ар, -ист*²³.

Найбільш послідовно обстоював такий погляд російський мовознавець О.І.Моїсєєв. Процес творення фемінітивів на базі іменників чоловічого роду він називав помилковим, таким, що не відповідає живим семантико-словотвірним зв'язкам у сучасній російській мові. Своє положення дослідник обґрунтовував тим, що деякі назви жінок не мають співвідносних найменувань чоловіків (*белошвейка, техничка*), у небагатьох випадках трапляються протилежні словотвірні зв'язки між іменниками чоловічого і жіночого родів (*вдова – вдовец,*

прачка – прачечник), а також структурним співвідношенням назв чоловіків і жінок, при якому творення субстантивів жіночого роду від іменників чоловічого роду видається неможливим (*красавец – красавица, крестьянин – крестьянка*). На думку мовознавця, якщо формально деякі фемінітиви “ще можуть бути якось виведені із співвідносних з ними особових імен чоловічого роду”, “то про подібне виведення одного слова з іншого у семантичному відношенні не може бути і мови” (*учитель – учительница*). Обидві назви чоловічого і жіночого родів походять від одного слова. Не утворюються фемінітиви, твердив автор, навіть від непохідних назв чоловіків, бо твірне і похідне й тут мають “загальне, а не похідне одне від іншого значення, розрізняючись тим, що одне з них називає особу чоловічого роду, а інше – особу жіночого роду”. О.І.Моїсєєв зазначав, що коли вже говорити про творення фемінітивів від найменувань чоловіків, то слід виводити назви жінок зі значення “особа взагалі”, яким зумовлюються і маскулінні номінації. Лише два різновиди субстантивів: найменування дружин і дочок за соціальними ознаками відповідно чоловіків і батьків, на думку вченого, мотивовані відповідними іменниками чоловічого роду²⁴.

На відміну від попередніх учених, В.Н.Хохлачова стверджувала, що творення найменувань жінок відбувається двояко: від маскулінних номінацій і від слів, якими зумовлюються назви чоловіків. У випадку мотивації субстантивами чоловічого роду фемінітивні суфікси виступають без будь-яких нарощень (*-иц-а, -к-а, -их-а, -й-а, -ух-а, -ин-я*), а при кодеривації використовуються складні форманти (*-тельниц-а, -истк-а, -щиц-а, -иц-а, -унь-я*). Дослідниця зауважувала, що у процесі кодеривації простежується словотвірний паралелізм, тобто одночасне формування найменувань чоловіків і жінок від одного й того ж слова. Не спостерігається він при творенні назв дружин і дочок за соціальними особливостями чоловіків і батьків, а також субстантивів від запозичених найменувань чоловіків²⁵.

А.Д.Зверев, визначаючи словотвірну мотивацію фемінітивів, пропонував розмежовувати структурне і семантичне співвідношення твірних і похідних слів. Згідно з міркуваннями лінгвіста, назви чоловічого і жіночого родів “формально знаходяться у відносинах словотвірної залежності, при цьому іменник жіночого роду є похідним, тобто містить більш складну формальну структуру”, тоді як семантично найменування обох родів мотивуються спільним для них словом (*касса – кассир, кассирша*). У результаті цього він вважає доцільнішим у таких іменниках з синхронної точки зору вбачати формальну мотивацію маскулінними номінаціями і семантичну мотивацію словами, якими зумовлюються останні²⁶.

Таким чином, аналіз поглядів учених на словотвірну мотивацію фемінітивів засвідчує неоднорідність семантико-словотвірних зв'язків їх з твірними словами.

Роль формально-семантичного мотиватора іменників зі значенням особи жіночої статі, на наш погляд, виконують переважно назви чоловіків. Дотримуючись такої точки зору, ми виходимо з особливостей становлення підгрупи фемінітивів. Важливим фактом є те, що “первинно категорія істот розвивалась тільки у словах однини чоловічого роду, поширюючись при цьому від назв осіб до назв тварин”²⁷. Це, очевидно, послужило тому, що за найменуваннями чоловіків закріпилося значення особи взагалі, внаслідок чого вони могли позначати осіб без розрізнення статі. До того ж, за словотвірними маскулінними формантами утвердилися функції позначення особи за категоріальними ознаками (діяча, носія ознаки і т.д.), яких не

виконують фемінітивні суфікси²⁸. З потребою виділення, підкреслення осіб жіночої статі виникла необхідність у творенні певних слів для їх позначення. У результаті цього для найменування жінок формувалися нові конструкції, а маскулінні номінації поступово обмежувалися позначенням осіб лише чоловічої статі (маскулінна функція у них є другорядною²⁹). Фемінітиви з упевненістю можна визнавати відмаскулінними утвореннями і через те, що вони детерміновані первинним значенням особи, яким мотивувались і назви чоловіків.

Зважаючи на особливості становлення категорії особових назв, можна визначити такі відношення між найменуваннями чоловіків і жінок: обидва іменники є самостійними номінативними одиницями, які характеризуються подібними лексико-семантичними ознаками; назви чоловіків можуть окремо виражати узагальнене значення особи і позначати осіб чоловічої статі за різними ознаками, тоді як для фемінітивів функції позначення особи взагалі і позначення жінки не розмежовуються; за роздільним вираженням значень особи взагалі і особи певної статі назви чоловіків мають узагальнений і конкретизований характер, а найменування жінок через нероздільність виконуваних ними функцій мають лише конкретизований характер; слова зі значенням особи жіночої статі мотивуються здебільшого назвами чоловіків, рідко трапляється зворотний процес (*ворожка* – *ворожбит*); при мотивації найменуваннями чоловіків фемінітиви є семантично вторинними, а при мотивації неособовими словами – семантично первинними.

Крім фемінітивів, мотивованих назвами чоловіків, зафіксовано субстантиви, утворені від дієслів, іменників, прикметників, дієприкметників та словосполучень. Іменниками мотивуються переважно емоційно-оцінні номінації, а також деякі слова на позначення жінок за спорідненням і своєю цтвом, віком (*доня* – *донька*, *тета* – *тітка*, *дівчина* – *дівчинка*). Дієсловами, прикметниками, дієприкметниками зумовлюються поодинокі фемінітиви, які характеризують особу за діями, ознаками.

¹ Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Труды по филологии. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. – Т.7. – С. 472.

² Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 189-190.

³ Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений). Изд-е 5-е переработанное. – М.: Госуд. соц.-эконом. изд-во, 1935. – С. 144 – 147.

⁴ Дементьев А. А. О женских соответствиях к мужским в наименованиях действующих лиц // Русский язык в школе. – 1954. – № 6. – С. 11 – 16.

⁵ Земская Е.А. О соотносительности однокоренных существительных мужского и женского рода со значением лица // Русский язык в национальной школе. – 1970. – №5. – С.4 – 10.

⁶ Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1960. – С. 120.

⁷ Піскун У.Ц. Пра дэрывацыйную суадноснасць аднакарэнных жаночых і мужчынскіх асабовых намінацый // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І.Леніна. – 1972. – №1. – С.65-68.

⁸ Золотова В.С. Существительные женского рода со значением лица в современном польском языке // Ученые записки ЛГУ. – 1962. – Вып.64. – С.109 – 120.

⁹ Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка – К.: Рад. школа, 1952. – Т.І. – С. 135 – 136.

¹⁰ Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 117.

¹¹ Протченко И.Ф. Образование и употребление имен существительных женского рода – названий лиц в современном русском языке // Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. – М.: Моск. гос. пед. ин-т, 1960. – Т.158. – С. 41 – 138.

¹² Мижевская Г.М. Суффиксальное образование существительных женского рода в древнерусском литературном языке. // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Серія філол. наук. – Одеса: Одеськ. держ. ун-т, 1959. – Вип. 9. – С.171 – 174.

¹³ Демидова Г.И. О словообразовательном и лексическом значении производных личных имен существительных женского рода с суффиксом *-ьн(а)* в древнерусском языке // XXI герценовские чтения (межвуз. конф.) // Филолог. науки. Программа и краткое содержание докладов. – Ленинград: Ленингр. гос. ун-т, 1968. – С. 24 – 26.

¹⁴ Новикова Л.С. Имена существительные женского рода со значением лица (в памятниках разговорного языка XVIIв.) // Ученые записки Куйбышевского педагогического института им. В.В.Куйбышева. – 1967. – Вып.52. – С.145 – 150.

¹⁵ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – С. 107 – 115.

¹⁶ Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XVст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 88 – 89.

¹⁷ Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн.5. – С. 33.

¹⁸ Токар В.П. Історія суфікса *-к(а)* в українській мові. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1959. – С. 2 – 11.

¹⁹ Фекста І.І. Жіночі особові назви в українській мові. (Творення і вживання): Дис... канд. філол. наук: 10.02.02. – Ужгород, 1968. – С. 25, 37 – 38, 41, 42.

²⁰ Паўленка М.А. Нарысы по беларускаму словаўтварэнню. – Мінск: Выдавецтва БДУ імя У.І.Леніна, 1978. – 135с.

²¹ Захаревич Е.А. Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 147 – 156.

²² Нешименко Г.П. Словообразование существительных женского рода со значением лица в современном чешском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.03 / Моск. ордена Ленина и ордена Труд. Красн. Знамени гос. ун-т им.М.В.Ломоносова. – М., 1961. – С. 6 – 8.

²³ Павский Г. Филологическія наблюдения над составомъ русскаго языка. Второе разсужденіе. – Санктпетербургъ, 1842. – С. 40, 79 – 84, 87 – 88, 120, 251, 267.

²⁴ Моисеев А.И. Соотносительность личных существительных мужского и женского рода и способы ее выражения // Ученые записки ЛГУ. – 1959. – №277. – Вып. 55. – С. 179 – 189.

²⁵ Хохлачева В.Н. Изменения в словообразовании имен лиц женского пола, соотносительных с именами лиц мужского пола // Очерки по исторической грамматике. – М.: Наука, 1964. – С.75 – 76.

²⁶ Зверев А.Д. Ещё о семантической и структурной производности слов // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1976. – С.204.

²⁷ Шахматов А.А. Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1952. – С. 54.

²⁸ Хохлачева В.Н. Изменения в словообразовании имен лиц женского пола, соотносительных с именами лиц мужского пола // Очерки по исторической грамматике. – М.: Наука, 1964. – С. 76.

²⁹ Хохлачева В.Н. Изменения в словообразовании имен лиц женского пола, соотносительных с именами лиц мужского пола // Очерки по исторической грамматике. – М.: Наука, 1964. – С. 77.

Володимир ЛУКАНЬ

ЧАС ВИМАЛЬОВУЄ ІСТИНУ

До 50-річчя від дня народження художника Ігоря Токарука

Час на календарі життя художника з Івано-Франківська, голови обласної організації Національної спілки художників України Ігоря Петровича Токарука наближається до рубіконної відмітки – 50. Це час, коли слід оглянутися назад і подивитися вперед, спинитися на мить у стрімкому життєвому леті, але не для перепочинку, а для осмислення обривів майбутнього.

Серед мистців нової генерації ім'я Ігоря Токарука добре знає. Його твори закуплено Міністерством культури та мистецтв України, дирекцією Національної спілки художників, Музеєм народознавства ім. Т.Г.Шевченка у канадському місті Палермо. Численні твори художника потрапляють до музеїв, приватних колекцій як в Україні, так і за її межами – у Німеччині, США, Аргентині, Австралії, Росії, Франції, Великій Британії, Іспанії. Його живопис завше помітний у виставкових залах, громадських інтер'єрах чи помешканнях завдяки високій культурі виконання, своєрідному колориту та оригінальній фактурі живописної поверхні. У його творчому доробку десятки і сотні творів на релігійні та фольклорні мотиви, портрети, пейзажі, абстрактні композиції тощо.

Формування власного творчого обличчя, мистецького кредо художника Ігоря Токарука пройшло довгу і складну еволюцію. Це була дистанція перманентних звернень від реалізму до біблійно-євангелійних й овіяних легендами, античних та фольклорно-етнографічних міфів. Мова йде не про звичну інтерпретацію міфу, засобами малярської техніки, а про таке його тлумачення, де реальне переплітається з нереальним, загальнолюдське, дозоване нюансами авторського пережиття, що дозволяє ставитися до міфу, як до живої динамічної тканини, дошукуватися у його містичних глибинах повчальних для кожного етичних уроків.

На пошуки такого тлумачення пішло чимало років з його півсотні. Плин божественного мистецького життя криє у собі багато підводних та поверхневих перешкод. Художник може дуже легко впасти у дидактичну тональність, вдатися до тривіальних повторів уже пройденого, чи, зрештою, стати звичайним компілятором. Але інтелектуальний, творчий, національно і культурно зорієнтований Івано-Франківськ, попри свою образотворчу провінційність, таких речей не прощає.

Ази мистецтва Ігор отримав в Івано-Франківській художній школі під пильним і вимогливим оком Г.Чазової, М.Варенні, був старостою групи, що означало довіру і передбачало чималу відповідальність. Будучи дитиною міста, сином Майзлів, який з повітрям вбирав красу міської станіславівської архітектури, Ігор Токарук формувався в час благословенної присутності наших європейських метрів М.Зоря, Я.Лукавецького, Д.Іванцева, українських художників О.Заливахи та особливо М.Фіголя.

Для Токарука саме Михайло Павлович Фіголь став тим учителем, про якого прийнято говорити, як про вчителя з великої літери. Спілкування з Фіголем, творча співпраця з ним, могли дати більше, ніж престижна закінчена вища освіта, чим так звикли хизуватися художники, для яких диплом – мистецька корона або лавровий вінець. Однак для художника визначальним у всі часи було те, що ти і як можеш зробити власноруч. Ігор має дві вищі освіти: історичну і мистецьку. До речі, дружина, син і донька Ігоря Токарука історики за освітою.

Під впливом авторитету М.Фіголя Ігор виявив добру волю пройти періоди малярства самого Фіголя – від академічного живопису, зорієнтованого на

фундаментальний рисунок, до живопису декоративного, символічно та узагальнено зорієнтованого на українську ікону, народне мистецтво. Ігор Токарук як художник формувався малярськими рухами, вже каталізованими та відфільтрованими М.Фіголем, З.Кецалом, і як живописець доволі швидко пройшов етап переходу від проблем тону та кольору через пленер до проблем образу та ідеї через формальні композиції. Праджерелами творчих інтенцій Токарука були красвиди. У кращих роботах того періоду його живописна манера вільна, експресивна, контрастна. Він полюбляє широкі, сміливо покладені мазки і водночас пуантилістичні прийоми, домагається вібрації барв на заґрунтованій площині полотна, випромінюючи природний слід енергетизму. Твори Токарука мали успіх, виставлялися, закуповувалися, потрапляли до музейних експонатів, до збірок шанувальників мистецтва в Україні і за кордоном. Визнання приходило поволі. У 1990 році Ігор Токарук стає членом Національної спілки художників.

Не обходилося, звичайно, й без “творів на замовлення”, компліментарних портретів, “продажних” красвидів, сюрреалістичних експериментів “Аля Далі”, однак і такі речі він намагався робити професійно, вдосконалюючи малярську техніку, як це робить музикант, виконуючи набридлі гами, шліфуючи свою виконавську майстерність. Несподівано прийшло захоплення нефігурацією, стала відчутна потреба малювати яскравими, виразними кольоровими плямами, водночас узгоджуючи їх в колористичному оточенні, у мереживі ліній, спіралевидних об'ємів та пастозної рельєфної фактури. Крапково-площинний пуантилізм набуває нового функціонального призначення, зберігаючи декоративну барвистість килимових площин.

Неепатажний, інтелігентно врівноважений, спокійний зовнішньо Ігор Токарук може вразити калейдоскопом захоплень, у переліку яких література та Достоевський і Франко, музика та Бізе, Вівальді і славетний бітл Пол Маккартні, кінематограф та Донатас Баніоніс і ще з десятків прибалтійських акторів, яких Ігор може перерахувати без найменшої заминки, наголошуючи при цьому на особливій симпатії до фільму “Ніхто не хотів помирати”, а не “Соляріс”, а ще акробатика, танець, автомобіль, комп'ютер і т.д.

Важливим етапом творчого становлення для художника і загалом особистості було перебування за кордоном. Йому вдалося побувати майже у всіх країнах Європи, побачити нарешті не в ілюстраціях, а на стінах славетних європейських музеїв та виставкових залів твори улюблених художників, серед яких і Дюрер, і Рафаель, і Рембрант, і скандальний Енді Ворхол. Відкриттям для нього стало те, що праці, які появлялися у нашій країні в посттоталітарні часи, Європа вже мала з надлишком, і датувалися вони 50 – 60 роками минулого століття. Це призвело до усвідомлення ним необхідності використання у мистецтві не тактики прискороженого наздоганяння, а використання вже існуючих європейських мистецьких надбань як стартового майданчика, як базису чи фундаменту для творчості в сучасній Україні, без якої себе не мислив і якій не зрадив ні на мить.

Так появляється ряд цікавих, оригінальних, психологічно-особистісних, містично-міфологічних полотен І.Токарука – “Дзеркало”, “Політ” (1997 р.), “Острів” і “Острів-2”, “Міст”, “Фантом”, “Оазис”, “Шанс”, “Римейк”, “Лабіринт”, “Атрибут” (1998 р.), “Океан”, “Явління” (1999 р.). Уже в назвах творів відображені фантазмагорії космосу, всесвіту, позареальності. Алегоричною мовою живопису автор шукає світову гармонію і досконалість у нашому недосконалому світі, намагається через складні життєві лабіринти і мости знайти острови та оazi внутрішнього спокою.

Ці картини Ігоря Токарука окреслюють проблеми, але їх не розв'язують. Крапок над “і” художник не ставить, готових рецептів не роздає, натомість не

закликає, а пропонує – думайте, шукайте і знайдете. Думайте, що буде з нашими дітьми жажливої чорнобильської епохи – доби усіх смертоносних екологічних катастроф, спричинених людською байдужістю або ситою апатією? Думайте, як знайти внутрішній спокій, як налагодити стосунки один з одним і з самим собою, думайте... Глядач опиняється у ситуації співпереживання або співдії, поза кадром залишаються наслідки цього процесу. У цій грі немає переможців і переможених: час вимальовує істину.

Токаруковий живопис активний, магічний, магнетичний, зорганізований імпульсами експресії. Ця темпераментність його письма спричинилася до дивовижної пульсації, декоративного “світіння”, виразної персоніфікації окремих композиційних плям. Логіка його творів полягає в тому, що він пише не те, що бачив чи відчував, а як задумав, свідомо структуруючи живописну площину.

Як в обдарованого колориста, в Ігоря Токарука відчувається тяжіння до розмаїтих кольорових плям, фактур, яскравості, декоративності. У певний час до його стильового поля приходять свідоме обмеження палітри, яка зводиться до активного використання кількох фарб. Аскетизм у кольорі посилює цінність кожного тону, надаючи окремим деталям вагомості і матеріальності. Водночас живописець не відмовляється від передачі об’єму – світла і тіні, зберігаючи іноді сюрреалістичну ілюзорність навіть при зображенні нереальних уявних об’єктів. Прикладом цього може бути полотно під назвою “Адам і Єва”. Для своєї інтерпретації “вічної теми” художник обрав холодний колорит, сполучення тягучих розбілених в’язких барв, які відкидають навіть найменшу думку про теплий промінь надії чи окраєць світла для двох маленьких людей, що плывуть в яблуковому листочку, як у крихітному кораблику, поміж велетенських яблук гріха.

Скупий лаконізм бовваніючих ідолів острова Пасхи, понижена лінія горизонту, колорит і фактура на умовно передньому плані засвідчили вміння мистця бути розсудливим у виборі образотворчих і технічних засобів. Три стилізовані скульптури в очікуванні чогось, як три людські характери, яких не змінити – один задоволений, другий помірковано-байдужий, третій невдоволений і ніколи задоволеним не буде.

Візитною карткою художника Ігоря Токарука є картини із зображенням танців та музики. Вони відображають повною мірою якість Токарука як колориста, композитора, виконавця, українця. “Весільна пара” (1998 р.), “Канада”, “Голубка”, “Сім сорок”, “Весільний танець”, “Полька” (2000 р.), а особливо “Аркан” (2002 р.) – живописні полотна, що як шкіра бубна, як динаміки акустичних колонок звучно і ритмічно відтворюють голоси цимбалів та скрипок, народних ударних та духових інструментів, вигуки розпашілих від шаленого танцю молодят, гуцулів, музик.

Барвистий народний одяг диктує колорит живописного полотна. Колір Токарукових творів цього циклу висловлює власне іманентне право на сольне звучання, створюючи несподівані пропорції для нових настроїв і жадань. Складається враження, що художник малює легко, з темпераментом, на емоційному піднесенні немов танцює сам. Покладені барви створюють веселкове суцвіття виразних плям. Він не приховує свою любов до яскраво насичених, пастозно змодельованих різноманітних відтінків червоного, сміливо доповнює їх поєднаннями білих, жовтих, вохристих тонів, які врешті-решт “вступають у танець” з червоними. Сприйняття народної культури, розуміння засад декоративізму в народному мистецтві дали можливість художнику посилити динамічність композиції та кольору живописних творів “танцювально-музичної” тематики.

На вершині п’ятидесятилітнього рубікону Ігоря Токарука немає сірих буднів. У пошуках, неспокої, одвічному прагненні до мистецької досконалості – таким виглядає на сьогодні творчий портрет художника.

Ігор Токарук

„Весільний танець”, 1998,
полотно, 60х90

„Римейк“, 2000,
полотно, 95x125

„Міст“, 2003,
полотно, 55x75

„Сад“, 2003,
полотно, 55x75

„Ворота“, 2003,
полотно, 55x75

**ОБРАЗНИЙ СВІТ БОЛГАРСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ІКОНОСТАСІВ
(XVI-XVIII ст.)**

У дослідженні мистецьких взаємозв'язків Київської-Русі та Болгарії важливим є проведення комплексного порівняльного аналізу образної семантики та смислового навантаження болгарських та українських іконостасів. Це передбачає визначення особливостей спорідненості у зображенні і трактуванні цілісного сюжетного ряду іконостасів, які відігравали значну роль у церковному Богослужінні.

Взаємозв'язки українського та болгарського мистецтва розкривали Д. Степовик, В.А. Овсійчук, Л.С. Міляева, М.П. Фіголь, В.І. Свенціцька, В.П. Откович та ін. Зокрема, дослідженням українських іконостасів займалися Ф.С. Уманцев, В.І. Мельник та ін., болгарських – В. Бабикова, Е. Бакалова, Ат. Божков, І. Георгова. Метою вказаної роботи є висвітлення особливостей інтерпретації, побудови і декору іконостасів в українських та болгарських церквах.

Зрушення у світогляді українських майстрів позначилися і на характері мистецьких зв'язків з іконописними центрами Балкан. Століттями ці зв'язки відігравали важливу роль у розвитку українського іконопису. Образний світ болгарського та українського іконостаса складався на основі іконографічної програми, створеної та утвердженої в часи середньовіччя у Візантії. Болгарські пізньосередньовічні іконостаси майже не змінювали цієї програми, взявши все необхідне з неї та розробивши нові теми відповідно до історичних змін, нового світосприйняття, устрою життя, нових умов співіснування у суспільстві.

Історик А. Гуревич зазначав: “Світосприйняття середньовічної людини було надзвичайно складним та насиченим. Поряд із земними істотами, явищами, предметами воно включало в себе інший світ, породжений релігійною свідомістю та забобонами... Кожна річ, крім обмежених суто фізичною природою ознак, мала ще й інші ознаки – символічного змісту, їхні значення у різних аспектах співвідносили людський світ із божественним... символічне роздвоєння світу надмірно його ускладнювало. І будь-яке явище можна і слід було тлумачити різнобічно, та бачити за видимою оболонкою ще й сутність, приховану від фізичного зору. Світ символів був невичерпним”¹.

Іконостас став тією матеріально-речовою стіною, яка за східно-християнською містичністю церковного ритуалу розмежовує вівтарну частину храму від нефу, приховуючи вівтар від сторонніх поглядів. В “алегоричному” плані іконостас є “небесним фасадом”, що відокремлює земний світ від божественного². Іконографічна програма перетворює іконостас, з одного боку, в своєрідну “книгу”, де можна прочитати біблійну та новозавітну історію, а з іншого боку, він ілюструє основні християнські догми, що відкривало його повчальний зміст, даючи віруючому зразок поведінки. Іконостас став засобом спілкування християн із Богом, який мав наблизити віруючого до Бога і божественного.

У нижньому, “цокольному” ярусі деяких іконостасів можна бачити сцени із “Шестиднева”, які відображають ранні епізоди з біблійної міфології: створення Адама та Єви, життя у раю, гріхопадіння, вигнання – початок й основа історії людства. Оскільки, вони є не тільки одними з найперших у біблійній оповідній хронології, а й важливими для подальшого трактування розвитку людства, то

„Я, йду...“, 2004,
полотно, 35x40

„Спокуса“, 2004,
полотно, 80x100

сюжети “Шестиднева” розміщено в основі іконостаса. Таким чином, логіка його побудови полягає в тому, що він повинен “прочитуватися” знизу вгору.

В основі сцени “Благовіщення” над Царськими вратами закладено глибокий містичний зв’язок Благовіщення зі сценами Шестиднева зумовлений церковними текстами: “Днесь Гавриїл благовістив благодатну... Колись змії спокусив Єву, а зараз я сповішаю тобі велику радість: народиш Господа і залишишся Дівою”³. Свято Благовіщення припадає на 25 березня. За Афанасієм Великим у цей день Бог створив чоловіка, і цього ж дня останній має віродитися у своїй первинній чистоті та невинності, які втрапив через гріхопадіння⁴. “Благовіщення поклато початок людського спасіння. Син Божий, ставши чоловіком, зійшов з небес на землю, щоб принести себе в жертву для здійснення Божої волі. Через смерть на хресті сина Марії ця жертва поширилася на всіх людей, які жили колись, живуть і житимуть у майбутньому по всій землі; охоплює всі часи і всі створіння благодатним усепопощенням та вічним спасінням”⁵. Поєднанням тем “Шестиднева” та “Благовіщення” було збагачено образний світ іконостаса. Наскільки відомо, вперше у болгарських іконостасах сцени “Шестиднева” появились у наосі церкви “Різдва Христового” в Арбанасі (ймовірно, наприкінці XVII ст.)⁶.

Іконостас слугує передусім своєрідною кулісою літургійного дійства, в образний світ іконостаса входить зображення Бога, Святих, фрагментів Біблії. Важливою частиною такого впорядкування, крім ікон, став орнамент. В Ангелов вивчав питання, пов’язані з семантикою орнаменту в болгарських іконостасах⁷. Кожен елемент орнаменту мав, на думку автора, символічний зміст, його конкретний образ асоціативно спрямовував до певної духовної істини. Ален Лільський зазначав: “Усі предмети світу є для нас книгою, картиною й дзеркалом”⁸. “Архітектура іконостаса по-барочному, пишно декорована рельєфним різьбленням. Складний декор включає найрізноманітніші орнаментальні мотиви... Дрібна орнаментика розкішним килимом вкриває золочене тло і рами ікон намісного та апостольського ярусів... Гнучкі виноградні галузки з дрібними червоними, зеленими гронами і густо розміщеними листочками, примхливо переплітаються навколо медальйонів з зображеннями євангелістів та сцени “Благовіщення”⁹. Рослинні орнаменти могли викликати асоціації з райським садом, деревом життя або “пізнання”. Це однаково відображено у багатому декорованому оздобленні як болгарських, так і українських іконостасів: Черепишському, Рілському, Бачковому, Святодухівському в Рогатині, П’ятницької церкви у Львові та ін.

Представлення сцени “Благовіщення” в іконостасі пояснюють, як “закладання основ Божої Церкви”¹⁰. Біля “Благовіщення” розташовано образи пророків Давида та Соломона. Згідно із богословським тлумаченням біблійних персонажів Давид став “первообразом” втілення Ісуса Христа. “Син царя Давида, премудрий цар Соломон, також пророкував прихід Христа”¹¹. На іконостасах показано ще чотирьох або шістьох отців-літургістів – отців церкви. В усій іконографічній програмі болгарських та українських іконостасів звучить ідея зв’язку Старого і Нового Заповітів.

Обабіч “царських врат” зображені “Богоматір” та “Христос-Пантократор”, які називаються “Царськими іконами”. Вони роблять іконостас засобом спілкування з Богом. На розташування цих ікон в іконостасі та їх зв’язок з релігійним ритуалом звернув увагу Константинович¹². Найчастіше біля Христа-Пантократора зображували Іоанна Предтечу. Таким чином, обабіч Христа були представлені образи, пов’язані зі Старим (Іоан) та Новим (Богоматір) Заповітом,

як і в “Деїсусі”. У деяких болгарських церквах біля образу Богоматері розташовано ікону з патроном церкви, особливо шанованого святого чи празника. Біля північних врат часто вміщували образ Архангела Михаїла – охоронця святині. В українському іконописі образ Архангела Михаїла має давню іконографічну традицію: на “деїсусних” та “житійних” іконах XV – XVI ст. він виступав як грізний воєначальник (архістратиг) небесного воїнства (ангелів, архангелів, серафимів) протиставленого пекельним силам зла... “Архангел Михаїл” з Рогатина – самобутнє явище українського малярства”¹³.

На великих іконостасах болгарських церков, наприклад, бачковському (поч. XVII ст.), роженському, намісний ярус містить також образи інших святих, відображаючи уподобання ктиторів або майстрів. Над Царськими вратами найчастіше розміщували “Деїсус” з його характерною особливістю, яка відрізняла його від інших однойменних композицій в іконостасі. У “Деїсусі” Христа зображували “Великим Архієреєм” або “Царем царів”, інколи обидва ці типи були взаємопоєднані. Зокрема, Атанас Божков вбачав у сюжеті “Деїсус” прямий зв’язок із образу “Христа – Великого Архієрея” або “Царя царів” з офіційним напрямком у живописі Другого болгарського царства¹⁴. Ця композиція виникла під впливом візантійського палацового ритуалу. Вказавши пам’ятки XV ст. і наступних століть (розпис Тирновської церкви “Св. Петра і Павла”, ікони з Несебира та ін.), проф. Божков доводив, що увага до такої теми не послабилася у болгарському малярстві, навіть у часи турецького панування¹⁵. Отже, розташування образу “Царя царів” над “Царськими вратами” вважається закономірним. “У рогатинському образі “Христа-Судді” в “Деїсусі” відображено благородство та інтелект¹⁶. “Вираз співчуття та жалю пронизує схилену постать Марії, адже Богоматір та Іоанн Хреститель виступають як заступники та посередники між Богом і людьми”¹⁷.

Тема “Христос-Недріманне око” в колі на північних дверях виникла ймовірно у XIV ст. і ще тоді була включена до програми вівтарної огорожі, наприклад, у церкві “Св. Микити” в с. Чучера (Болгарія) (1316 р.)¹⁸. Така ж композиція зображена на одному зі стовпів біля огорожі у Хілендарській соборній церкві (1320 р.)¹⁹. У місцевостях, розташованих на захід від Болгарії, образ “Христа-Недріманне око” розташовували над “царськими вратами”, а “Деїсус” – над північними²⁰. У карлуковському іконостасі медальйон з образом “Христа-Недріманне око” вміщено над центральним входом. У пізніших ансамблях болгарських розписів ця тема розташована біля дверей: у ц. “Св. Дмитра” в Бобошево (1488 р.), ц. “Св. Стефана” в Несебрі (1599 р.)²¹. Композиція представляє молодого Христа, який лежить чи напівлежить на троні або ложі. Біля нього Богоматір, яка обвіює його віялом, та ангел із знаряддями тортур – деталь, що розкриває догматичний зміст сцени – “Недріманне око Спасителя зазирає в майбутнє сповнене страстей заради спасіння людства”²². Мова йде про майбутню Христову жертву, проте цей сюжет містить ще й такі мотиви: “Христос стане Страшним суддею, а до того часу він спостерігає за цим світом і ніщо не уникне його погляду, бо він не втрачає пильності, навіть коли спить, як лев...”²³.

У науковій літературі є багато тлумачень змісту “Деїсусу”, репрезентованого у супроводі зображень апостолів або архангелів та інших святих. Деїсусна композиція однією із перших появилася на вівтарній огорожі (IX – X ст.), тоді зміст “Деїсусу” пояснювався, як молитва Богоматері та Іоанна Хрестителя до Христа: їх посередницька місія між людьми та Христом, а сам Христос сприймався як єдиний посередник між Богом та людьми²⁴. “Деїсус” – квінтесенція східно-

християнського середньовічного світогляду, його всеохоплююча формула: “життя минає під знаком очікування Другого пришествя Христа і майбутнього Страшного суду. Віруючий сподівається від Богоматері та Іоанна Предтечі безпосереднього заступництва”²⁵. Не випадково в Болгарії і в Україні дуже поширеним став культ Богоматері. В її образі християни бачать найбільш співчутливу заступницю людського роду, іконі з образом Христа віруючі поклоняються, а перед іконою Богоматері та святих моляться²⁶.

“Святковий ярус”, крім зображень дванадцяти Великих празників, охоплює сцени “Страстей Христових”, відображає життя Богородиці або інших святих. Часто святкові ікони можна було виймати, внаслідок чого, в окремих іконостасах болгарських церков відбувалися зрушення у порядку розташування ікон. Наприклад, у бачковому іконостасі “святковий ярус” містить зображення пророків, архангелів, свят, “Чудес Христових”, сцени зі “Страстей” та з життя Іоанна Предтечі. Можливо, тут мова йшла про кількісне накопичення ікон, що зумовлювалося значною протяжністю та висотою іконостаса.

На іконостасі в центрі “пророчого ярусу” завжди розміщували образ Богоматері²⁷. Звідси починався своєрідний ланцюг взаємозв’язків між персонажами ярусу. Аналогом його можна вважати “Царську ікону” – “Богоматір з Немовлям” у супроводі пророків. “Пророчий ярус” мав зв’язок із лозою – символом “Кореня Ісаєвого”, родовідним деревом Христа, що у формі лози проросло із тіла Ісаї (прародича Христа), і на своїх розгалуженнях містило його попередників, які пророкували прихід Месії²⁸. У “Пророчому ярусі” церкви с. Гаганіца (Болгарія) посередині вміщено “Розп’яття”. Подібним є трактування “Пророчого ярусу” в Єленській церкві “Св. Миколая”. Крім образів пророків, до нього входять зображення архангелів Михаїла, Гавриїла, а також Богоматері і Марії-Магдалини, які скорботно схилили голови, підперши обличчя долонями. Персонажі сюжету розп’яття стали центральними, як передвісники, учасники та свідки історичної події – тут знову наголошено на взаємозв’язку Старого та Нового Заповітів²⁹. “Історія, до втілення Христа і після нього є симетричною... Кожній події та образіві зі Старого Заповіту аналогічно відповідає явище з Нового. Вони перебувають у внутрішньому, сакраментальному, сповненому глибокого змісту взаємозв’язку”³⁰.

Іконостас П’ятницької церкви у Львові (1644 р.) також завершується Розп’яттям. Це кульмінація, візуальне завершення іконостаса, що вкотре підкреслює силу основної християнської ідеї – богочоловік Христос своїм життям, стражданнями та смертю на хресті звільнив людство від гріхів. Цим замикається коло, початок якого лежить в основі іконостаса із зображенням історії гріхопадіння. Так пояснюється і вміщення в основу хреста Адамового черепа.

Образи Богоматері та Іоанна обабіч хреста мають подвійний зміст. Святі є реальними свідками розп’яття Христа, найближчими для нього людьми, які страждають, споглядаючи його муки на хресті. Емоційність події підкреслено в болгарських і в українських іконостасах, де Іоанна представлено з традиційним жестом, який виражає скорботу, а Богоматір іноді підтримують жони-мироносиці. Це видно і на іконостасі П’ятницької церкви у Львові, у болгарських церквах у Пловдиві (“Св. Атанас” і “Св. Дмитрія” в Бобошево).

“Символічно, що в живописі святодухівського іконостаса (в Рогатині) відсутня тема страстей, яка в кінці XVI – у першій половині XVII ст. була складовою частиною багатьох галицьких іконостасних ансамблів... Сцени тортур Христа як вираз страдницької долі України складають самостійні ряди у львівських іконостасах П’ятницької та Успенської церков”³¹. Слід зауважити, що

для болгарських іконописців тема “Страстей” (надто у період османського поневолення) набула також особливого значення. Художні традиції рогатинського іконостаса³² знайшли подальший розвиток в іконостасі церкви Волиці-Деревлянської та в жовківських іконостасах кінця XVII – початку XVIII ст., пов’язаних з діяльністю Івана Рутковича. Декоративному рішення іконостаса відповідає мажорний живопис ікон, побудований на різких кольорових сполученнях, а також світлотіньове пластичне рішення постатей. В іконах рогатинського іконостаса великого значення надавалося розробці характерів та сюжетному взаємозв’язку постатей”³³.

Після завоювань балканських країн Туреччиною у болгарському мистецтві різко посилюються тенденції до архаїзації. У другій половині XVI ст. вони дещо суперечили традиційному українському живопису. Але і в цей час в деяких іконописців зберігався інтерес до написання творів у балканських традиціях³⁴. Іконописні зразки з афонських, охридських та інших південнобалканських центрів ще бралися за взірць православного письма³⁵. Балканські центри стали джерелами проникнення в Україну окремих композиційних, сюжетних та декоративних мотивів, розроблених в італійському мистецтві. Про це свідчать композиції ікони “Поклоніння волхвів” із села Бусовиська (XVI ст.) та ікони “Господь у труні” зі Старого Самбора (XVI ст.)³⁶.

При співставленні творів майстрів Тревненського кола з с. Зелениково (“Обрізання Христове”, “Відсікання голови св. Іоанна Предтечі”, XIX ст., Пловдивська митрополія), які представляють народні мотиви у болгарському іконописі, з іконами с. Космач (“Жертвоприношення Авраама”, “Великомучениця Параскева”, 1718 р.), та “Апостольським ярусом” (с. Дуба, Рожнятівщина, поч. XVIII ст.), виявлено спорідненість у декоративно-наївній манері написання сцен та графічно-лінійному окресленні образів. Примітивно-декоративний характер творів окремих живописців з Тревненського кола піддавався нищівній критиці з боку прихильників академізму у живописі та деяких офіційних представників церкви. “У галицькому іконописі відбувалося теж саме – церква засуджувала творчість майстрів-самоуків. Так під виконання одного із розпоряджень щодо усунення творів народного характеру із церков потрапив перший іконостас Космацької церкви (1773 р. на його місці поставили новий, у характері офіційно пануючого бароко)”³⁷. Формування іконостаса відбувалося на основі синтезу досягнень живопису, архітектури та декоративного мистецтва³⁸. Багатство кольорових сполучень, позолоти й різьблення, гармонійне поєднання насиченості різних фарб надають болгарським та українським іконостасам святкового та урочистого звучання. Усі іконостаси, що знаходилися у маленьких сільських чи монастирських церквах, характеризувалися певною особливістю. Значення іконостаса зводилося до підкреслення ідеї спасіння душі. Інші аспекти іконопису оминалися або приглушувалися³⁹. У багатьох іконостасах можна помітити кількаразове повторення теми “Деїсусу”⁴⁰ в “Царській іконі”, в медальйоні на “царських вратах” і в “Апостольському ярусі” (Бобошево, Калотіно, Беренде, Кремиковці та інші болгарські іконостаси).

В українській та болгарській традиціях іконостас був однією із складових частин церковного дійства, тому значна увага приділялася оформленню його внутрішнього простору. Образна мова іконостаса мала стати для глядачів зрозумілою та доступною. Майстерність іконописців полягала у передачі цієї “складної простоти” при створенні іконостасів. У їх творчості чималу роль зіграла притаманна для середньовічного мистецтва прив’язаність до давніх утверджених

зразків, до здатності запозичати з мистецтва інших країн кращі риси та по-своєму їх осмислювати. Проаналізувавши ідейне навантаження іконостасів, можна стверджувати, що засоби зображення та передачі змісту Біблійних текстів мали одні витoki й основу, а також виконували зв'язуючу роль між Богом та людьми, посередниками в якій виступали святі, представлені на іконостасах. Водночас для мистецтва вказаних країн характерні специфічні особливості, уподобання, етнічне забарвлення, втілене у кольоровій гамі та яскравості барв, своєрідне розуміння давніх художніх образів.

¹ Гуревич А. Категории средневековой культуры. – Москва, 1972. – С. 12; Георгова И. Образия свят на българските иконостаси от XVI – XVII век // Български художник. – 1984. – №5. – С. 34.

² Там само. – С. 36.

³ Неврокопски митрополит Пимен. Св. Богородица – живот й преслава. – София, 1981. – С. 98 – 99.

⁴ Там само. – С. 99.

⁵ Там само. – С. 99.

⁶ Бабикова В. Церкви Арбанаси. – София, 1978. – С. 120.

⁷ Гуревич А. Категории средневековой культуры. – Москва, 1972. – С. 63 – 64.

⁸ Георгова И. Образия свят на българските иконостаси от XVI – XVII век // Български художник. – 1984. – №5. – С. 36.

⁹ Мельник В.И. Церква Святого Духа в Рогатині. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 32.

¹⁰ Божков Ат. Иконографските типове на Богородица и техният развой в лоното на българската живопис през вековете // Проблемите на изкуството. – София, 1979. – Кн.4. – С. 13.

¹¹ Там само. – С. 13 – 14.

¹² Там само. – С. 13 – 14.

¹³ Мельник В.И. Церква Святого Духа в Рогатині. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 42.

¹⁴ Божков Ат. Иконографските изображения на Христос в лоното на старата българска живопис през вековете // Проблемите на изкуството. – София, 1980. – Кн.2. – С. 368.

¹⁵ Там само. – С. 368.

¹⁶ Мельник В.И. Церква Святого Духа в Рогатині. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 42.

¹⁷ Там само. – С. 42.

¹⁸ Бабич Г. О живописном украсу олтарских преграда // За ликовне уметности. II. – Нови сад, 1975. – С.26 – 27.

¹⁹ Там само. – С. 27.

²⁰ Чорович – Лубинкович М. Средновековни дуборез у источним областима Југославије. Београд. – 1965. – С. 59.

²¹ Там само. – С. 61.

²² Бакалова Е. Стенописите на црквата при С. Беренде. – София, 1976. – С. 29.

²³ Бабич Г. О живописном украсу олтарских преграда // За ликовне уметности. II. – Нови сад, 1975. – С. 28.

²⁴ Там само. – С. 28.

²⁵ Мысливец Й. Происхождение “Дсисуса”. – Византия. Южные славяне. Западная Европа. – Москва, 1973. – С. 60.

²⁶ Бабич Г. О живописном украсу олтарских преграда // За ликовне уметности. II. – Нови сад, 1975. – С. 28.

²⁷ Божков Ат. Иконографските изображения на Христос в лоното на старата българска живопис през вековете // Проблемите на изкуството. – София, 1980. – Кн. 2. – С. 368.

²⁸ Божков Ат. Иконографските типове на Богородица и техният развой в лоното на българската живопис през вековете // Проблемите на изкуството. – София, 1979. – Кн. 4. – С. 13.

²⁹ Божков Ат. Иконографските изображения на Христос в лоното на старата българска живопис през вековете // Проблемите на изкуството. – София, 1980. – Кн. 2. – С. 368.

³⁰ Там само. – С. 368.

³¹ Гуревич А. Категории средневековой культуры. – Москва, 1972. – С. 63 – 64.

³² Мельник В.И. Церква Святого Духа в Рогатині. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 42.

³³ Там само. – С. 42.

³⁴ Уманцев Ф. С. Живопис кінця XVI – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва. – Київ, АН УРСР, 1966. – Т. 2. – С. 44.

³⁵ Там само. – С. 276 – 278.

³⁶ Там само. – С. 298.

³⁷ Мельник В. И. Експлікація до експозиції сакрального відділу Художнього музею, м. Івано-Франківськ. – С. 3.

³⁸ Уманцев Ф. С. Живопис кінця XVI – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва. – К., 1966. – Т.2. – С. 299.

³⁹ Георгова И. Образия свят на българските иконостаси от XVI – XVII век // Български художник. – 1984. – №5. – С. 36.

⁴⁰ Мысливец Й. Происхождение “Дсисуса”. – Византия. Южные славяне. Западная Европа. – Москва, 1973. – С. 61.

Богдан КИНДРАТЮК

ДЗВОНИ У “СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ” АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

В історії української культури важливе місце займають відомості про дзвони й дзвоніння. З часу прийняття в Русі-Україні християнства дзвони повідомляли про початок богослуження, відзначали його найбільш урочисті моменти та закінчення, сповіщали про смерть парафіянина, стихійні нещастя, небезпеку ворожого нападу¹. виготовлення дзвонів засвідчувало певний рівень розвитку національних ливарницьких традицій². Однак до дзвонарського мистецтва в Україні XVII–XVIII століть майже не виявляли зацікавленість дослідники, крім Павла Жолтовського³. У третьому томі новітнього видання *Історії української культури* тільки покликаються на працю вказаного дослідника⁴, а незначна інформація про дзвони й дзвоніння в роботі не сприяє формуванню цілісного уявлення про розвиток дзвонарського мистецтва. Особливо це стосується розділу про музичну культуру, де описується її церковна гілка⁵.

Тому важливою *проблемою* української кампанології – науки про дзвони й дзвоніння – є вивчення джерельної бази, адже без виявлення цього підґрунтя неможливо серйозно говорити ні про історичні, ні про практичні дослідження. Хоч нині вже опрацьовані літописи⁶, впорядковано інформацію про археологічні знахідки дзвонів, їх фрагменти⁷, однак ще далеко до систематизації всіх відомостей, необхідних польових досліджень дзвонів, опрацювання багатих архівів. Одним із важливих і малодосліджених джерел, що стосуються української музичної історії, є визначна праця А. Петрушевича (1821–1913) – *Сводная галицко-русская летопись*⁸. Він ще у 1865 році вказував на важливість збирання “історичних записок і написів, як джерела для нашої історії”, що є “наміром звернути увагу... на багаточисельні історичні й іншого роду достопам’ятні записки, зроблені сучасниками... по різних як рукописних, так і друкованих книгах, часто на їх полях,... чистих листах..., будівлях, надгробках, дзвонах й інших предметах, для відомості й повчання своїм співвітчизникам і нащадкам”⁹.

Оскільки велика кількість джерельних матеріалів майже не використовувалася кампанологами, то *мета й завдання* нашої розвідки – систематизація досліджень в галузі українського дзвонарського мистецтва за різними його аспектами: функціональне призначення цих церковних атрибутів, громадське застосування, замовники й жертводавці лиття дзвонів і подальші власники, значення дзвонів як мистецьких пам’яток, зокрема побутування в духовній культурі, етимологія української дзвонарської термінології тощо. Наша спроба впорядкування відомостей не тільки сприятиме поглибленню уявлень про такий поважний компонент національної культури як церковні дзвони й дзвоніння, а й допоможе розв’язати багато проблем у становленні українського дзвонарства. Водночас це буде одним із кроків, до яких закликав сам А.Петрушевич, щодо класифікації документальних матеріалів літопису, складання “ключа” або покажчика різноманітних відомостей збірника¹⁰, чого не здійснено, як справедливо зауважує Андрій Королько, й досі¹¹.

Особливе значення у розвитку церковного дзвоніння мав побут монастирів. Оскільки в основних чернечих обителях богослуження йшло цілодобово, то використання дзвонів потребувало чіткої регламентації. Значення монастирів для розвою дзвонарства полягає також у тому, що часто саме тут працювали майстри, які виготовляли унікальні пам'ятки художнього ливарництва. Сприяло цьому й багатство чернечих обитель (наприклад, при закритті князем Потьомкіним 1782 року Святогірської, вона нараховувала близько 2 тис. кріпаків, до 27 тис. десятин землі, у тому числі 18 тис. десятин лісів і 9 тис. десятин орних ґрунтів¹²). Завдяки економічній могутності монастирів тут не тільки підбирали цілі комплекти дзвонів на одній споруді, а й допомагали їх розповсюдженню, удосконаленню дзвонової музики.

У Літописі А. Петрушевича мова йде про кількість монастирів, наприклад, лише на Буковині до 1780 року їх було 28¹³, про їх засновників, жертводавців. Приміром, закладеній у 1665 році чернечій обителі в Красній пуці у Поморянських лісах король Іоанн III наділив 1000 моргів землі, наказав вилити дзвони з турецьких гармат¹⁴; воевода Салезій Потоцький, засновувач Крестинопільського монастиря, за шість днів до своєї кончини, 16 жовтня 1772 року, заповів на побудову чернечої обителі й церкви 108 тис. золотих¹⁵.

Про різні функції дзвонів довідуємося з інформації про події травня 1604 року у Львові, коли уніатський митрополит Іпатій Потій зібрав за допомогою великого дзвону тамтешнього костюлу багатьох католиків, під час богослуження проклинав русинів і заважав проведенню Служби Божої українців-православних¹⁶. Водночас обмеження у використанні всяких дзвонів було одним із засобів міжконфесійної боротьби та колонізації на теренах Галичини й Поділля. Про це свідчить залучення місцевого населення у релігійні свята до важких робіт¹⁷ і заборона русинам *ударяти у дзвони*¹⁸. Не дозволяли це робити й тоді, коли вірні латинського обряду відзначали Велику п'ятницю чи суботу, або, навпаки, поляки використовували їх у дні, коли цього не прийнято робити в українців-галичан (про це йшлося у скаргах руських деканів серед переліку інших утисків, насильницьких заходів у 1758–1765 роках). Хоч було погоджено умову щодо утримання від використання дзвонів у час пам'яті про розп'яття і смерть Спасителя, однак взаємодомовленості, як мовить Літопис, поляки не дотримувалися, позаяк у костюлах без усякої потреби наказували бити у дзвони в дні скорботи за Христом, викликаючи цим обурення серед народу¹⁹.

Ще про функції дзвонів і міжконфесійне пригнічення щодо їх використання, які могли бути й на теренах Галичини, мова йде у згадці про події 1753 року в Мінську, коли католики забороняли православним (*греко-руссам*) здійснювати публічні процесії, а “на дзвіниці відрізали шнури від дзвонів”²⁰, в які могли бити під час урочистого ходу вірних. Застосовувати для різних потреб дзвони, водночас із користуванням католицькими школами, протестантам дозволялося тільки декретами 31 грудня 1783 року й 8 січня 1784 року²¹. У 1785 році в Любліні, де віддавна поселялися грецькі сім'ї з Македонії, що рятувалися від звірств турків, переселенцями, які не могли зразу збудувати собі церкву, спочатку було куплено дві кам'яниці, в одній із яких було влаштовано релігійний храм. Хоч у 1789 році греки отримали королівську грамоту, в якій церква була названа *молельнею*, але їм дозволялося тільки здійснювати тут богослуження, без биття у дзвони й заборонаю проведення в місті церковних процесій²².

Відповідно до звичаїв дзвоніння використовувалися для підкреслення поважності тих чи інших осіб, їхньої значимості, показу прихильності до них. Наприклад, коли 3 жовтня 1780 року у Львові зустрічали графа Сераковського – архієпископа, то в честь його прибуття “на площі добре дзвонили”²³. При описі приїзду папи Пія VI у Відень навесні 1782 року відзначалося, що “імператор вислав назустріч папи свого віце-канцлера... до границі, хоч усередині австрійської області було дзвоніння... Зустріч імператора з папою відбулась у Нейнкірхені, звідки вже почалося дзвоніння, і народ урочисто зустрічав главу Церкви”²⁴.

Хоч не кожного вельможу й не завжди вітали звуками церковних дзвонів. Так, розповідаючи про смерть 9 травня 1793 року графа Михайла Кречетнікова, сенатора, генерел-губернатора у трьох українських губерніях, А. Петрушевич після переліку його титулів і заслуг згадує, що він *уславився* вимогою до митрополита Платона аби “при відкритті Калужської губернії... в'їзд у місто супроводжувався дзвонінням у усіх церквах, на що, звичайно, митрополит не погодився”²⁵.

У дзвони били на сполох, з їхньою допомогою скликали людей. Приміром, 1615 року у Львові приїжджих на подвір'ї Онуфріївського монастиря, де розміщалося друкарня Ставропігійського братства, прийняли за тих, хто міг бути під протекцією короля (вони могли заволодіти друкарнею), тому виникло непорозуміння і братчики “стали дзвонити на тривогу”²⁶. У 1743 році “упав страх на м. Старий Сядець із-за сердитого й завзятого чоловіка на ім'я Францішек Міхевський, який підпалював місто по декілька разів на ніч. Теж у Страсну п'ятницю, коли відправлялися Страсті Христові... у дзвони вдарено, й багато людей, думаючи, що треба рятувати місто від пожежі, бігло... на його оборону”²⁷. З цього випливає, що розрізнялися всякі дзвоніння, на які люди належно реагували. Це також підтверджує повідомлення про події в Літині 25 липня 1781 року, коли “ударыли тревоги во всѣх латинскихъ колокольняхъ, созывая людей на гвалтъ. Сбѣжалось много людей и жидов”²⁸.

Про традицію використання дзвіночків мовиться у повідомленні про подію 1648 року, коли “хтось із членів Львівського Ставропігійського братства був хворим при смерті; до нього запрошений священник ніс св. Дари при свічках і дзвіночок”²⁹. Після скону парафіянина чи його похорону використовувалися великі дзвони. За це доводилося платити. Наприклад, коли у 1684 році помер львівський бургомійр Томицький, доктор права й медицини, то магістрат вимагав, щоб у день його смерті й поховання у церкві Ставропігійського братства дзвонили безперестанно, але в цьому було відмовлено. Після похорону магістрат подав у суд на старших братчиків, і хоч цього разу їх було звільнено від покарання, але на майбутнє зобов'язано під карою гривень дзвонити безплатно після смерті кожного міського радця або його дружини. Однак братство подало протест королю, який грамотою 7 вересня того ж року “не схвалив вчинку львівського магістрату, заборонив робити подібні домагання та повелів про подзвінне наперед домовлятися”³⁰.

Дзвони застосовувалися для відзначення пам'яті про покійника. Так, коли 1714 року помер польський королевич Олександр, то наказали, як записано в Пом'янику храму св. Трійці в Поморянах, дзвонити й богослуження відправляти по всіх церквах³¹.

Хоч час від часу в Літописі А. Петрушевича згадуються дзвони, але коли мова йде про день Переяславської ради, то для збирання народу цілу годину били

в барабани, а про дзвоніння, як засіб скликання людей, не повідомлялося. Також описуючи урочисту (зі співом, кадилами й хрестами) зустріч духовенством гостей біля соборної церкви, автор не подає відомостей про звучання цих церковних атрибутів³². Подібно зустрічали гостей у Києві³³. Одним із пояснень цього може бути зауваження автора Зведення, що церкви у той час були занедбані й зневажені³⁴.

Правильному застосуванню різних дзвонів могла допомогти підготовка духовенства, піднесення рівня його освіченості. У Літописі час від часу згадуються відповідні заходи, зокрема 1766 року засновано у Василіанському монастирі в Тригорах біля Житомира училище богослов'я для монахів і кандидатів у духовні звання³⁵; у містечку Шаргород (Поділля) було училище, яке 1784 року відвідувало 600 учнів³⁶. Після заснування в 1795 році православної Подільської єпархії особлива увага зверталася на освіту духовенства³⁷. У новоствореній Волинській єпархії відкрито з 1796 по 1799 рр. усі класи духовної семінарії, в якій навчалося більше двохсот вихованців³⁸. З підготовкою церковнослужителів на Закарпатті пов'язана інформація Літопису про подарунок імператриці Марії-Терези в 1775 році Мукачівській єпископії замку Унгварський для розміщення й утримання духовної семінарії; було визначено кошти на харчування та одяг шістдесяти причетників і чотирьох учителів³⁹. Мова йде про функціонування духовних навчальних закладів на Буковині, де наприкінці XVIII ст. заснували семінарію в Горецькому монастирі, пізніше її перенесли в м. Чернівці, а 1826 року замість неї тут відкрили богословський інститут із системою наук, прийнятих для університетів (спочатку було 50 студентів). Про рівень їх підготовки свідчить те, що до чотирирічного курсу навчання допускалися тільки ті, хто успішно закінчив гімназію⁴⁰.

Уже 1685 року не тільки викликав цікавість старовинний Святоюрський дзвін, вилитий у монастирі в 1341 році за часів Галицько-Волинського князівства, а й зверталася увага на потребу бережливого ставлення до нього⁴¹, згадуються духовні особи, які дбали про це. Про дзвін мовиться ще раз, коли йдеться про будівництво в 1746 році у Львові нового катедрального храму св. Юрія. Нагадується, що воно ведеться на місці дерев'яного Святоюрського монастиря, де колись при князї Димитрії (Любарті) ігуменом Євфимієм було вилито цю пам'ятку дзвонарського мистецтва⁴².

Ще одним підтвердженням лиття в чернечих обителях цих церковних атрибутів є напис на великому дзвоні церкви Благовіщення пресв. Богородиці

Львівський Святоюрський дзвін 1341 р.
Фото автора.

Теребовельського Святоспаського монастиря (у 1789 році знищений, а ідіофон потрапив на дзвіницю костелу містечка Янів): “Сооружися звонъ сей до монастыря Трёмбовельского храму Благовѣщенія пресвятой Богородицы, за стараніємъ и коштомъ превелебного отца Діонизого [Діонисія] игумена монастыря Трёмбовельского. На Плѣсничку Подгорецкомъ. Року божія 1704” (?). Пишучи про 1723 рік, А. Петрушевич припускає, що цей дзвін вилито в Підгорецькому монастирі Золочівського округу, на урочищі Плесниско (тут знаходилося відоме місто Плісенськ, розорене нашествям Батухана)⁴³.

Коли в 1696 році у Львові розбився дзвін церкви Успіння пресв. Богородиці, то про це було зроблено відповідний запис⁴⁴, що є ще одним свідченням значення цих церковних атрибутів. Про роль і цінність великих дзвонів свідчить те, що імена їх фундаторів не тільки поміщалися на дзвонах, а й у надгробних написах згадувалося про цей важливий чин життя жертводавця. Підтвердженням цього є текст із надмогильного каменю біля Богородичноуспенської церкви м. Городенки: “Глѣнное zde положися глѣло вѣрнаго слуги Христоваго Іакова Смотрицкого во братствѣ Варвары Святой бывшаго, фундатора дзвона великого 1785” (?)⁴⁵.

Про увагу українського автора до дзвонів із різних регіонів Євразійського континенту свідчить інформація про вилучення, відповідно до наказу Катерини II, “язика сполошного дзвона” з “вежі Спаських воріт у Москві за те, що він під час бунту... скликав народ”. Зауважується, що в Росії дзвони навіть відправляли в заслання, як відомий Углицький дзвін (його в час написання Літопису було вже повернуто з Тоболу). Дзвони разом із поляками й литовцями, які потрапили під час війни в полон, відсилали в Сибір⁴⁶. Згадується м. Вітебськ, де 12 листопада 1623 року вбили архієпископа, тому король придумав кару – не тільки наказав стратити багатьох тамтешніх жителів, а й зняти “вічевий дзвін, знак переваг – і свободи міста”⁴⁷, а також наказ імператора Йосифа в 1711 році щодо лиття дзвона для соборного храму св. Стефана у Відні з гармат, захоплених у турків в 1683 році при облозі цього міста (вага дзвона 885 пудів, язика – 33 пуди; перший раз у цей дзвін били у 1712 році при урочистому в'їзді імператора Карла VI у Відень)⁴⁸.

У Зведенні А. Петрушевича мова йде про численні джерела фінансування виготовлення дзвонів та різних жертводавців. Ними часто виступали молдавські господарі (зокрема для церкви Успіння пресв. Богородиці у Львові⁴⁹) – “ревнейшие благодетели галицко-русской Церкви, угнетаемой Польщею”; навіть галицько-руське духовенство для *рукополагания* відправлялося з 1400 по 1539 рік у Сучавську митрополію⁵⁰.

Цінні відомості про дзвонарське мистецтво, зокрема його фундаторів, черпаємо з обширної інформації в Літописі за 1669 рік: “Креховского монастыря монахъ Савва Воловое око купилъ звонъ за 10. 000 зл. пол.” (він розбився в 1857 році й був проданий за 1. 300 флор. сріб.); мав такий напис: “На честь и хвалу въ Тройцы славимому Богу, солянъ бы звонъ въ монастыру Креховскомъ до храмовъ Преображенія Господня, Покровы Пресв. Богородицы и Св. Николая коштомъ честного монаха Савы Воловоока, якотезь всей во Христѣ брати тоязь обители, иже да будетъ Господь милостивъ въ день судный. Въ лѣто 1664” (?)⁵¹. Про інший ідіофон, вилитий у 1671 році до цього ж монастиря та названий *Соботникомъ*, довідуємося з напису на ньому: “Помочию божію създанъ бысть сей кимваль до обители Креховской року божія... дня 10 мѣсяца іюня”⁵².

Часом ці церковні атрибути виливалися з трофейних гармат, тоді дзвони з відповідними написами ставали меморіальною пам'яткою військових звитяг. Про це свідчить великий напис на дзвоні Полтавської соборної церкви: 1695 року за царів Петра, Івана, за гетьманства Мазепи, які даровані Богом, вилито *звонь сей* для Божої слави до храму Успіння в м. Полтаві з гармат, здобутих під Кизи-Кирменом, з додатками значного матеріалу до дзвону, коштом військ Полтавського вожа, а також Павла Семеновича – України вожа. Нижче написано, що вилив його Афанасій Петрович, а навколо під вухами цього ідіофона дата виготовлення: “Року 1695 ноемврія дня 10”. Далі А. Петрушевич переповідає характеристику прикрас: справа від напису семикінцевий хрест у сьайві, герб Герциків (з його боків вертикально: “И. П. В. И. П.” і “Ц. В. З. П. С.”), у шиті серце з чотирикінцевим рівнобічним хрестом (так званий грецький); зверху зі страусових пір'їн виходить рука зі списом, гострим кінцем увліво. Поміщено на дзвоні й зображення Божої матері на весь зріст із малям на руці; біля голови Цариці небесної – херувими, а внизу – коло самих ніг – два ангели⁵³. Так само “король Іоан III... наказав вилити дзвони з турецьких гармат”⁵⁴ для Краснопуцанського монастиря на Львівщині.

Про жертводавців повідомлялося в Пом'яниках. Наприклад, у такій книзі церкви Різдва пресв. Богородиці м. Стрия записано, що 1771 року славетний отаман війська російського Кузьма Іванович купив кадьничу і дзвінок до храму для здоров'я та спасіння і відпущення гріхів своїх⁵⁵. Київський архієпископ Варлаам Ванатович багато збудував, зокрема мур навколо Софійського двору, а всередині спорудив дзвіницю і – що для нас дуже важливо – спеціально для неї вилив великий дзвін⁵⁶.

Часом дзвони були власністю священиків. До них вони могли потрапляти різними шляхами, зокрема як жертва від багатих парафіян. Про це і сам ритуал передачі говорить один із записів у Літургіконі церкви с. Свидова з Галичини: “В'їдомо чиню вс'їмь обець кому о тимь належить в'їдати, яко тижь паномь, тактиж и духовнымь и людемь общимь, ижь небозчикь Гарам'їцка Мат'їи умираючи вь Дунаивцехь, при людахь урондовихь (urzedowych) единь на имя Микита Никифорь бурмисть, другий в'їть Венгрин'ївській, третій Фед'їрь присяжний, притихже людахь умираючи, отказовавь дзв'їнь, которьи зостаеть у Свидов'ї за таляровь шеснадцять, умираючи при людахь годныхь и при сыну своемь: Сынь на имя Михайло и отказавь тойже дзв'їнь и оп'їку и руц'ї Отцу Стефану Свидовскому за отпущеніє гр'їховь своихь и прочіихь вс'їхь родителей по имена зд'ї лежать и повсюду; а на тоє при смерти просивь аби сынови

Дзвін “Кизи-Кирмен” для Полтавської соборної церкви. Полтава.
Фото Миколи Радченка

Михайлови, щоби колвекь дати, на що тижь и я м'їркуючися при м'їзер'їи его даю ему шкапу Гарам'їцкому, сынови Михайлови для уволненя и поправки душь помершихь; Яжь сынь Михайль отдаю тойже дзв'їнь отцу Стефану Свидовскому вь руц'ї по смерти отца Стефана и д'їтемь его, при отданю дзвона во в'їки при чолов'їц'ї годномь на имя Савц'ї в'їята Свидовского року 1731 дня 28 м'їсяця генваря”⁵⁷. Тобто після смерті священика дзвін переходив, як впливає із заповіту, у спадок його дітям. Ця інформація допомагає пролити світло на питання щодо перебування у власності деяких парохів церковних дзвонів. Наприклад, із візитації 1740 року парафіяльної церкви с. Вербки Кам'янецького повіту на Поділлі дізнаємося, що біля неї на стовпах висіло два дзвони, які були власністю священика⁵⁸.

Дзвони потрапляли до парафій різними шляхами. Приміром, перекладаючи напис на дзвоні 1633 року Успенської церкви в містечку Роздолі, А. Петрушевич припускає, що цей дзвін потрапив сюди з тієї парафії в Молдавії, де був храм св. Юрія або Святоюрського собору м. Сучави, розграбованого польським королем Яном Собеським⁵⁹.

Після пожеж, які нерідко траплялися в церквах, дзвони могли переноситися до інших. Так, у 1739 році згоріла в м. Белзі дерев'яна церква св. Миколая Чудотворця, а її дзвін було перенесено до храму св. Духа. Заодно згадується про напис на ідіофоні: “Создася сей звонь за стараніємь славетныхь м'їщан м'їста Белза и ктиторовь церкви катедральной Святаго Христова Николая р. 1694 м'їсяця марта 17”⁶⁰.

Фіксуючи події у Галичині, автори час від часу згадують про шкоду для дзвонів від пожеж і воєн. Це сприймалося як надзвичайні випадки: 21 квітня 1718 року у Києво-Печерській лаврі згоріла “з усіма будівлями й церква велика, дзвони, ризниця”⁶¹. У час військових дій 1769 року, коли поляки штурмували Львів, що оборонявся силами російської армії, згоріла “вежа Кармелітського кляштора разом із дзвонами й годинником”⁶². У ході турецько-польської війни, після захоплення турками Кам'янця на Поділлі, для в'їзду султана місто було “очищено..., тобто вивезено з гробів християнських трупи, іконами робили мости, церкви й костьоли перероблено в мечеті, дзвони знято, залишено тільки три церкви, і одну вірменську”⁶³.

Болючою для А. Петрушевича була реквізиція дзвонів для військових нужд. Він неодноразово зі співчуттям пише про трагічну долю цих церковних приналежностей, зокрема в Росії, де відповідно до указу Петра I 1700 року щодо збирання четвертої частини дзвонів “со всего панства московского з церковей и монастырей” на виробництво гармат⁶⁴ “із тих дзвонів, які будуть визнані зайвими, за якісь три місяці було вилито... 100 великих, 143 польові гармати, 12 мортир, 13 гаубиць”⁶⁵.

Можливо, що в Україні указ Петра щодо дзвонів не діяв, однак тут була своя біда – шведи. Наприклад, 1704 року, після того, як вони зайняли Львів, “не обмежуючись грабуванням і контрибуцією, стали переможці грабувати дзвони з костьолів”⁶⁶. Депутати 16 вересня 1704 року з дозволу шведів просили їх короля повернути захоплені дзвони разом із міськими гарматами. Хоч ще декілька днів окупанти брали контрибуцію, забираючи церковні цінності й грабуючи, однак дзвони й погані гармати залишали⁶⁷.

У донесенні ігумена Дорогочинського й Преображенського монастирів Діонісія мінському архієпископу писалося, що поляки реквізували в час повстання Костюшки церковне срібло із цих чернечих обитель і 7 дзвонів (з першої – 4 і другої – 3). Утішало те, що за відібране було видано квитанцію⁶⁸.

Попередником дзвонів було просте й дешеве било. Воно спочатку використовувалося не тільки в богослуженні, а й для відзначення основних пунктів розпорядку дня в монастирях. Його музичні можливості та вплив на церковну музику, зокрема дзвоніння, кампанологи вивчали за використанням цього ідіофона старообрядцями⁶⁹. Про них теж згадує А. Петрушевич, пишучи про відому до 1783 року першу інформацію щодо їх поселення на Буковині. Відзначається, що ці секти перебували під протекцією австрійської влади, завдяки чому вони мали певні пільги, “повну свободу виконання... релігійних обрядів”⁷⁰. У зв’язку із цим в Україні вплив бил на музику дзвонів могли бути сильнішими.

Успенська церква і вежа Корнякта. Фото з книги І. Крип'якевича “Історичні проходи по Львові”, с.54.

Часто в Літописі А. Петрушевича пише про дзвіниці. Їх висота – не тільки символ величчя й могутності того чи іншого храму, значимості його парафіян, а й місце, з якого розповсюджуються на місцевості звуки дзвонів. У його праці не раз говорилося про побудову дзвіниць чи потребу їх ремонту⁷¹, згадується висока вежа Успенської церкви, яка була створена 1595 року “Костянтином Корняктом і

Ставропігійським братством, потерпіла велику шкоду під час турецької облоги м. Львова в 1672 році й потребувала нової побудови”, для чого король наказав дати потрібний матеріал із лісу, розробити креслення нової вежі⁷²; пізніше А.Петрушевич додає, що “Костянтин Корнякт (Корнеаді), з острова Кандії, митник руських земель, був творцем дзвіниці Львівської Успенської церкви”⁷³.

У повідомленні про перенесення 1757 року катедри мукачівського єпископа з Чернецького монастиря поблизу Мукачєвого в місто згадується, що біля єпископського будинку знаходилася катедральна “невелика проста церква, із низькою дзвіницею”. Оскільки це було у “невідповідності для єпископської катедри й житла”, то імператриця Марія Тереза в 1780 році передала закритий єзуїтський монастир в Ужгороді, де пізніше збудували величний храм із майстерно зведеною дзвіницею⁷⁴.

З приводу пожежі соборної церкви Успіння Богородиці у Києві Петро I своєю грамотою від 16 жовтня 1720 року наказав її обновили, прислати архітектора й виділити з казни 5 тисяч рублів, а решту коштів, як і “до кам’яної дзвіниці грошей ще буде треба, то гетьману Івану Скоропадському зробити кошторис, і те число

[необхідних грошей] зібрати з полковників, зі старшини полкової, із сотників, зі старшини міської та зі знатних козаків”⁷⁵.

Будувалися дзвіниці теж коштом жертводавців. Про це написано на камені над головними воротами Хрестовоздвиженської церкви в м. Тернополі. Тут мовиться, що за правління Фоми Замойського, воеводи Київського та його дружини пані Катерини, а також єпископа Черелої Тесаровського зведена *сія дзвіниця* в місяці липні 1627 (?) року Божого⁷⁶ (водночас є можливість із таких написів вивчати етимологію української дзвонарської термінології). Про значення дзвіниць свідчить те, що в них хоронили, як це було 1689 року з ігуменом Гедеоном Буйницьким⁷⁷.

Про роль зручного розміщення дзвіниць свідчить те, що С. Потоцький, коли від’їжджав із Кристинополя, наказав побудувати її біля чернечої обители на місці чотирьох єврейських будинків⁷⁸. В Унівському монастирі на так званій Чернечій горі знаходилася ще його *колокольня (дзвіниця)*⁷⁹.

У Літописі А. Петрушевича час від часу відзначаються інші події, пов’язані із дзвіницею. Так, 1616 року “вигоріла Руська вулиця в м. Львові із церковними будинками. На Корняктовій дзвіниці розтопився свинцевий дах і дерев’яні стропила всі погоріли”⁸⁰. При пожежі 17 травня 1778 року, коли згорів костюл і дзвіниця домініканців, тамтешні дзвони розплавилася⁸¹. Подібне сталося 23 квітня⁸² 1779 року із цими церковними атрибутами ставропігійської церкви Львова, коли блискавка вдарила в купол її споруди для дзвонів: “Навіть у дзвіниці розтопився відомий своєю величиною дзвін на ім’я Кирило”⁸³. Тому з 1784 до 1786 року “був відлтий і повішений... великий дзвін вагою у 300 каменів. Ливарем був Федір Полянський”⁸⁴ (в А. Петрушевича тут, напевно, описка, оскільки цей людовісар XVIII ст. у 1784 році відлив дзвін для Києво-Печерської лаври⁸⁵; насправді ливарем цього галицького дзвона був, як написано вверху навколо нього, Теодор (Федір) Полянський, а на початку головного напису цієї мистецької пам’ятки такої ж ваги зазначено інший рік виготовлення – 1783⁸⁶).

Споруди для дзвонів служили місцем, куди садовили ув’язнених. Наприклад, за 1636 р. відзначається, що “зростав вплив і повага братства, яке брало в опіку сиріт, дбало про їхнє виховання та майно; приймало й оголошувало... заповіти, мирило... карало винних або ув’язненням у дзвіницю або стягненням воску для церкви”⁸⁷. Існував давній звичай приковувати ув’язнених до куни, яка “складалася із залізних скоб, прибитих до стіни, якими замикали руки покараних вище кисті так, що притулений до стіни з розпростертими руками, запертими в таких же залізних скобах, простоював декілька годин, переважно під час Богослуження, переживаючи моральні муки й фізичну втому від неприродного положення тіла. Куна, як правило, влаштувалася біля церковних дверей або у дзвіниці”⁸⁸. Покараних також приковували й до неї⁸⁹.

Увагу привертало влаштування на дзвіницях годинників. Наприклад, повідомлялося, що на одній із веж Крехівського укріпленого монастиря 1759 року (на той час тут було п’ять церков і дві каплиці) побудована дзвіниця з годинником⁹⁰ (заодно із цієї інформації дізнаємося, що вони інколи будувалися на вежах укріплених монастирів); у 1784 році в “Добромільському монастирі створено дзвіницю, на якій знаходиться годинник”⁹¹.

За церковне дзвоніння відповідали паламарі, які входили до церковного притчу. Зміцнення їхнього становища могло сприяти покращенню богослужень,

зокрема використанню всяких дзвонів. Однак законом польського сейму від 1659 року тільки руське духовенство звільнялося від панщини й двірських робіт і підпорядковувалося своїм єпископам; паламарі, а тим більше дзвонарі, ще відробляли панщину. Значно пізніше, за клопотанням мукачівського єпископа Бізанці (1716–1733), імператор Карл VI своєю грамотою, виданою у Братиславі 7 січня 1721 року, дозволив руському духовенству користуватися тими правами й пільгами, що й латинське. Саме цей єпископ, який мав протекцію Ягерського єпископа Ердевді й імператора Карла VI, почав “поставляти до церков священників, дияконів і паламарів”⁹². Але про них не йде мова у виданому єпископом Онуфрієм Шумлянським (Валява, травень 1752 року) нового епітрахіального патенту, яким скасовувалися попередні, де передбачалися певні суми оплат за ті чи інші чини: “за літургію грошей шість, дякові грошей три..., за чин похорону господаря або господині золотих два; за слугу – один золотий”⁹³.

До паламарів, як і решти церковників, ставилися певні вимоги. Так, Андрій Потоцький, воевода й генерал земель Київських, староста Галицький, Коломийський, Лежайський видав 14 вересня 1658 року жаловану грамоту в Станиславові для Воскресенської церкви й братства. У документі йшлося про те, щоб його члени, а також новоприбулі, паламар і прокурник уникали членства в тих організаціях, які декларують у всі часи вільнодумство⁹⁴.

Сприяє вивченню етимології термінів дзвонарського мистецтва увага автора Літопису до населених пунктів з однаковими назвами *Звенигород*, яких було немало в ареалі Білорусії, Росії, України. Вони походять, як зауважується, “від слова знѣти, звенѣти, sonare. Слѣдовательно Звенигород, тоже что urbssonans, i. e. celebris”⁹⁵.

Отже, спроба систематизації вибраних із Зведення А. Петрушевича джерельних матеріалів свідчить, що вже в XVII ст. дзвони в Україні мали досить поважну історію та неабияке значення, ними гордилися та захоплювалися. Ще з доби Галицько-Волинського князівства у церквах було по декілька дзвонів. Вони не тільки закликали на богослуження, а й використовувалися під час нього, узвичаєно застосовувалися в громадському житті. Удосконаленню музики дзвонів допомагала підготовка церковників. Поширенню дзвонарського мистецтва також сприяла місцева традиція виробництва цих церковних атрибутів (доля яких часом була трагічною), будівництво зручних споруд для них, зокрема завдяки щедрим пожертвам меценатів тощо. *Перспектива досліджень* бачиться не тільки у вивченні зібраних А. Петрушевичем матеріалів, які не ввійшли до *Сводной летописи*, а й опрацюванні тих джерел, до яких він привернув увагу. Це сприятиме кращому студюванню національної історії дзвонів і дзвонів.

¹ Ясіновський Ю. Пісенний фольклор і музичне мистецтво // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Ред. кол. тому Я. Ісаєвич, Ю. Ясіновський, Л. Войтович та інші. – К., 2001. – С. 332 – 333.

² Александрович В. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Там само. – С. 445, 698 – 699.

³ Жолтовський П. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К., 1973.

⁴ Історія української культури. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Ред. кол. тому В. Смолій, М. Попович, П. Сас та інші. – К., 2003. – С. 7.

⁵ Корній Л. Музична культура в Україні // Там само. – С. 980 – 1006 (Розвиток церковної музики. – С. 989 – 995; Церковна музика другої половини XVIII ст. – С. 995 – 1001).

⁶ Кіндратюк Б. Літописні джерела до історії дзвонів і дзвонів у Київській Русі // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Мистецтвознавство. Вип. V. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 3 – 11.

⁷ Кіндратюк Б. Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства / Редакт. і автор переднього слова Юрій Ясіновський. – Івано-Франківськ–Львів, 2001. – С. 79-94 (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серія: Історія української музики. Вип. 9: Дослідження).

⁸ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874; Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – Львов, 1887 (тут і далі вказуємо тільки назву його праці); Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – Львов, 1889; Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1600 по 1700 год изданной во Львове 1874 года. Ч. I. – Львов, 1891; Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1700 по 1772 год изданной во Львове 1887 года. Ч. II. – Львов, 1896; Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года изданной во Львове 1887 года. Ч. III. – Львов, 1897.

⁹ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 1.

¹⁰ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. VIII.

¹¹ Королько А. Археографічна діяльність Антона Петрушевича // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Історія. Вип. IV-V. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 179.

¹² Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 112 – 113.

¹³ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 221.

¹⁴ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 581.

¹⁵ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 11.

¹⁶ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 404.

¹⁷ У тій частині України, яка входила до Росії, тільки з 1797 р. указом імператора Павла I заборонялося використовувати працю кріпаків у неділю та святкові дні (Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 509).

¹⁸ Там само. – С. 451.

¹⁹ Там само. – С. 459.

²⁰ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1700 по 1772 год. – С. 273.

²¹ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 201.

²² Там само. – С. 230.

²³ Там само. – С. 139.

²⁴ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 102.

²⁵ Там само. – С. 265.

²⁶ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1600 по 1700 год. – С. 65.

²⁷ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 225.

²⁸ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 99 – 100.

²⁹ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1600 по 1700 год. – С. 266.

³⁰ Там само. – С. 632.

³¹ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 70.

³² Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1600 по 1700 год. – С. 341 – 343.

³³ Там само. – С. 345.

³⁴ Там само. – С. 341.

³⁵ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 461.

³⁶ Там само. – С. 295.

³⁷ Там само. – С. 348.

³⁸ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 425.

³⁹ Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 39.

⁴⁰ Там само. – С. 406.

⁴¹ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 356.

⁴² Дополнения к сводной галицко-русская летописи с 1700 по 1772 год. – С. 236. Очевидно, першим дослідив напис ливарника Якова Скори на цьому дзвоні Денис Зубрицький (Ісаєвич Я. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. Вип. 1. – Київ, 1963. – С. 56).

⁴³ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 96.

⁴⁴ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 253.

- ⁴⁵ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 199.
- ⁴⁶ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 407 – 408.
- ⁴⁷ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 444.
- ⁴⁸ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 105.
- ⁴⁹ Карпович В. Дзвони церкви Успенія пр. Д. Богородиці // Збірник Львівської Ставропігії: минуле і сучасне. Студії, замітки, матеріали. Т. I / За ред. д-ра Кирила Студинського. – Львів, 1921. – С. 160-161.
- ⁵⁰ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 218.
- ⁵¹ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 160.
- ⁵² Там само. – С. 169.
- ⁵³ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – С. 742 – 743.
- ⁵⁴ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 581.
- ⁵⁵ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 303.
- ⁵⁶ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – С. 931.
- ⁵⁷ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 182.
- ⁵⁸ Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 151.
- ⁵⁹ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 71.
- ⁶⁰ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 211.
- ⁶¹ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 79.
- ⁶² Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 376.
- ⁶³ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 622.
- ⁶⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 164.
- ⁶⁵ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 9.
- ⁶⁶ Там само. – С. 39.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 286.
- ⁶⁹ Arto E. Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung // Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas. – Wiesbaden, 1977. – S. 79 – 84.
- ⁷⁰ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 124.
- ⁷¹ Там само. – С. 291.
- ⁷² Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 382.
- ⁷³ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – С. 5.
- ⁷⁴ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 286 – 287.
- ⁷⁵ Там само. – С. 138.
- ⁷⁶ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 65.
- ⁷⁷ Там само. – С. 581.
- ⁷⁸ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 97.
- ⁷⁹ Там само. – С. 84.
- ⁸⁰ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – С. 69.
- ⁸¹ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 105.
- ⁸² В. Карпович (псевдонім львівського архітектора Богдана Януша) вказує інший день – 27 квітня (Карпович В. Дзвони церкви Успенія пр. Д. Богородиці. – С. 173).
- ⁸³ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 126.
- ⁸⁴ Там само. – С. 215.
- ⁸⁵ Жолтовський П. Художнє лиття на Україні. – С. 122.
- ⁸⁶ Карпович В. Дзвони церкви Успенія пр. Д. Богородиці. – С. 174 – 175.
- ⁸⁷ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – С. 194 – 195.
- ⁸⁸ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 101.
- ⁸⁹ Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 264.
- ⁹⁰ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 315.
- ⁹¹ Сводная галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. – С. 213.
- ⁹² Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1700 по 1772 год. – С. 137.
- ⁹³ Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. – С. 191 – 192.
- ⁹⁴ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 313 – 314.
- ⁹⁵ Місто, яке має велику славу (Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1772 до конца 1813 года. – С. 503).

Любов СЛИВКА

КУЛЬТУРА ТА ПОБУТ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У процесі розвитку нації культура становить одну з основних його складових і виконує важливі суспільні функції. Культурні особливості сприяють ідентифікації людських спільностей за етнічною чи соціальною ознакою, а також збереженню їх самобутності та внутрішньої консолідації. Саме на культурно-побутовому рівні при відсутності власної держави український народ зумів зберегти свою окремішність. Завдяки елементам культури та побуту як окремий соціальний прошарок населення Галичини вирізнялася дрібна шляхта. Важливим завданням на сьогодні є дослідження того, як відмінний одяг чи глибоко вкорінені традиції і звичаї сприяли збереженню соціальної totoжності серед сільської шляхти.

Культура та побут дрібношляхетської верстви досі залишаються маловивченими. Відомі галицькі краєзнавці І. Вагилевич¹, Я. Головацький², І. Франко³, а також польські вчені В. Пульнарівич⁴, П. Домбковський⁵ лише частково висвітлювали цю проблему у своїх працях. Зокрема, Я. Головацький вивчав сільську шляхту. Робота П. Домбковського розкривала спосіб життя досліджуваної верстви у двох шляхетських селах Львівщини – Корчині та Крушельниці. Історик Ю. Гошко намагався показати дрібну шляхту з її особливим шармом у структурі населення Українських Карпат протягом ХV – ХVІІІ ст.⁶ У сучасній українській науці поставлена проблема почала розроблятися наприкінці 80-х років ХХ ст. львівськими вченими Г. Горинь⁷ та Р. Кирчівим⁸.

Джерельну основу дослідження становлять архівні документи (матеріали “Товариства руської шляхти в Галичині” і музею товариства “Бойківщина”, метричні записи про народження та одруження)⁹, мемуарна література¹⁰, акварелі художника 30-х рр. ХІХ ст. Ю. Глоговського¹¹, матеріали бойківської етнографічної експедиції 1976 – 1977 рр., зокрема щоденники Р. Кирчіва¹², а також результати польових експедицій автора.

Проживаючи здавна у сільській місцевості, дрібна шляхта, як і решта селян, займалася землеробством і відгодівлею худоби. Відмінність між ними полягала лише в тому, що до 1848 р. частина шляхти (окрім чиншової*) працювала на власній землі і не відробляла панщину. Відомо, що наприкінці ХІХ ст. у селах Заліщицького повіту Винятинці, Щитівці, Угриньківці, Хартонівці шляхта займалася хліборобством¹³. Це стосується також с. Білобожниця Чортківського повіту, де представники її були хліборобами, а бідніші навіть працювали на двірських ланах¹⁴. Про землеробський характер занять шляхтичів свідчить і те, що більшість їх будинків накривалися солом'яно, а на покриття лише однієї хати необхідно близько 50 – 70 кіп ** солом'яних снопів доброї якості. Крім того, одяг шили з домотканих матеріалів, які власноручно виготовляли з льону та конопель.

Загалом до земельної власності входило: орне поле, пасовище, полонини і ліс. У с. Верхнє Гусине Турківського повіту шляхтичі мали окреме пасовище і полонини. Хлопи (селяни) не мали права туди погнати свою худобу. У полонини гнали переважно воли і ялівець, а не овець¹⁵. Якщо дозволяли географічні умови, то сільські мешканці займалися сплавом лісу. Так було у с. Корчин Стрийського повіту, де місцеві селяни, в тому числі і шляхтичі, переплавляли ліс річкою Стрий¹⁶. Крім того, розвивалися такі промисли, як млинарство, гуральність, пасічництво, ткацтво та ін. У с. Витвиця Долинського повіту представники однієї зі шляхетських родин Витвицькі були шевцями, тому їх сім'ю ще називали “Шевчишині”¹⁷. Дослідник П. Домбковський зазначає, що в с. Корчин пасічництво виступало як “спеціальне заняття” шляхти, тому що із селян мало хто ним займався¹⁸. Наведені факти свідчать, що під впливом певних історичних обставин представники дрібної шляхти пристосувалися до сільського способу життя і були такими ж господарями, як і решта селян.

У зведенні житла дрібна шляхта майже не відрізнялася від звичайних селян. Траплялися лише поодинокі випадки особливостей житлобудування. Зокрема, про це свідчить інвентар музею товариства “Бойківщина”, що діяло у 30-х рр. ХХ ст. у Самборі. Серед експонатів музею зберігалася

* Чиншова шляхта за відсутності власної землі користувалася дрібними панськими наділами і, не відбуваючи панщини, сплачувала чинш (податок натурою чи грошима на користь поміщика) та виконувала певні послуги для двору.

** 1 копа вміщує 60 снопів.

модель шляхетської хати (0,60x0,50) і з с. Комарники, що на Турківщині¹⁹. Відомо також, що у с. Крушельниця Стрийського повіту в будинках шляхтичів на головному бальку (сволок), що підпирав стелю, був вирізьблений родовий герб, ім'я першого господаря і рік будівництва хати, чого не спостерігалося в інших селян²⁰. Загалом шляхетські будівлі мали стиль життя, поширений скрізь в Галичині, при якому зводили однокімнатні або двокімнатні хати із сінями, коморою та господарськими прибудовами, накритими соломною або гонтою. Можна говорити про етнографічні особливості забудови з місцевими елементами. Опис дому шляхтича дає, наприклад, житель с. Корчин С. Сородник: "Просторі сіни переділювали дім на дві половини, а в кожній з них находилася одна кімната з "ванькирем" (кухнею) ... правий ванькир служив за комору. Це був дім заможного шляхтича. Бідніші мали однокімнатні хати із сінями, коморою та стайнею"²¹. Як відомо, такий однорядний, здебільшого під одним дахом, тип забудови двору використовувався на Бойківщині. Хатний інтер'єр шляхетських помешкань був аналогічний селянським. До нього входила велика піч у куті, поблизу неї в найтеплішій частині приміщення находилися лави, "ліжку" для сну, стіл, а в куті біля дверей чи вікна – мисник, на стінах – образи.

Перебуваючи в практично однакових соціально-економічних умовах, дрібна шляхта споживала таку їжу, як і селяни. Незначні відмінності пов'язані були з рівнем заможності господарів. Зі зміною конструкції української печі в кінці XIX – на початку XX ст. – появою "плити" (кухні), в раціоналі сільського населення Галичини, крім варених і тушкованих страв, появляється більше смаженої і печеної їжі. З розповідей жительки с. Корчин А. Корчинської відомо, що така піч із кухнею була в її хаті²².

Спосіб ведення господарства, будівництво житла, споживання їжі не забезпечували виокремлення представників дрібношляхетської верстви з-поміж сільських жителів. Їх виділив серед інших селян стиль одягу. Під впливом різноманітних історико-географічних та соціально-економічних чинників сільська шляхта змогла в одязі проявити свою окремішність. Іван Франко писав: "Коли часом багатий хлопець зачне вбиратися по-шляхетськи, то з нього сусіди сміються, кажуть, що перенимає "шляхотську моду" або "шляхетську манерію", і не раз прозивають його "хлопським шляхтичем"²³.

На побутовому рівні культури досліджуваного соціального прошарку яскраво проявлялися елементи мішанства. "Домашнє життя та побут дрібної шляхти в більшій мірі нагадує галицько-руських мішан", – зазначав І. Вагилевич²⁴. Особливо це було помітно в елементах одягу. "Дрібна сільська шляхта, яка заселяє у Східній Галичині цілі села, – писав Я. Головацький, – має одяг дещо схожий на мішанський"²⁵. Зокрема, на Товмаччині шляхта носила мішанський одяг, так би мовити шляхетський. Поширений скрізь у містах, він був гіршої якості і дешевший²⁶. Такий одяг засвідчено і в Чортківському повіті²⁷.

У XIX – на початку XX ст. тканину для одягу виготовляли з місцевої сировини – лляного, конопляного і вовняного прядива – на примітивних саморобних ткацьких верстатах. Її ще називали домотканого або доморобною. Найпростіші тканини – сирові полотна – створювали майже в кожній хаті і використовували переважно для пошиття натільного одягу. Верхній одяг виготовляли із сукна, зробленого з вовни. Для пошиття взуття та поясів використовували шкіру домашніх тварин. Зважаючи на незначні матеріальні достатки, сільська шляхта ходила в одязі з доморобних тканин.

Розвиток капіталістичних відносин, особливо в кінці XIX – на початку XX ст., зумовив виробництво дешевих тканин, що призвело до поступового занепаду домашнього ткацтва. У шляхетському вбранні все більше появлялося речей із купованого фабричного полотна. Його ще називали "крамським", тобто купленим у крамниці. Відомо, що в с. Струтині Верхньому шляхта одягалася в "купні матеріали"²⁸. Спогади жительки с. Витвиця Л. Вітвицької засвідчують, що шляхтичі і шляхтянки носили одяг більш подібний до мішанського, частіше пошитий з фабричного сукна, більш строгий і стриманий у кольорах²⁹.

Загалом, порівнюючи вбрання шляхти, мішан та селян у XIX ст., можна помітити, що за кроєм шляхетський одяг уподібнювався до мішанського, але за матеріалом виготовлення нагадував селянський. Так, Я. Головацький писав: "... На відміну від місцевих селян, "мужиків, хлопів", шляхта спеціально шие собі з простою чорного чи сірого (ніколи з білого) сукна "капоту", "сукману" чи "катанку" за особливим кроєм. Проте через свою бідність змушена задовольнятися саморобним матеріалом"³⁰.

Однотонні строгі кольори були характерною ознакою шляхетського одягу. Чоловіки і жінки, уникаючи яскравих кольорів, носили вбрання переважно темного забарвлення³¹. Жителька с. Витвиця К. Клиник розповідала, що інколи шляхта заздрила хлопам і вигукувала, чому вони одяглися в

кольорове³². На початку минулого століття дрібношляхетська верства у с. Бережниця Калуського повіту, на відміну від інших селян, більше "носилося по-панськи", в однотонному одязі без вишивок³³.

Чоловіче вбрання складалося з довгої полотняної сорочки та полотняних штанів, підперезаних поясом, а жіноче – із сорочки, спідниці та запаски. Проте одяг мав свої локальні особливості. У кінці XIX – на початку XX ст. на Товмаччині шляхтичі часом загинали сорочку білим порцеляновим гудзиком, а деякі носили й краватку. З таких селян сміялися, кажучи "шляхтич із гудзиком", "шляхтич із шпичкою, а навіть краваткою"³⁴. У деяких селах на Тернопільщині, зокрема у Винятинці, Щитівці, Цапівці, Угриньківці, Хартонівці, була поширена приповідка: "Шляхтич різниться від хлопа тим, що носить полотняні штани на паску, а хлопець на очкурі"³⁵. Очкур – це шнурок для підперізування штанів. Заможний шляхтич із Гошева на акварелі польського художника першої половини XIX ст. Ю. Глоголовського (136, №1906) зображений у ширших штанах, ніж селяни з інших сіл³⁶. У с. Корчин шляхтичі, як і хлопи, носили полотняні сорочки поверх штанів – ногавиці. Такий стрій тримався на Бойківщині до початку XX ст. Зимою чоловіки одягали чорні, сірі чи білі вовняні штани. У шляхетських селах Гуцульщини і Покуття (Верхньому, Середньому та Нижньому Березовах, Бані Березовій) їх називали холошні (з грубого сукна), які підперізували широким шкіряним поясом – чересом, що було характерне місцевим гуцулам³⁷.

Жіночу сорочку шили також довгою, але з-під спідниці вона не виглядала і мала виложистий комір чи комір-стійку. Такий фасон використовувався не тільки на Прикарпатті чи Бойківщині, а й скрізь по Україні. Святкова сорочка була з тонкого полотна, а на будень – з грубого. Шляхтичі і шляхтянки у згаданих селах (Верхньому, Середньому та Нижньому Березовах) одягали сорочки зі стоячим відкидним коміром, які мали широкі рукави, що могли збиратися в "дутики" (манжети). У святкових сорочках манжети вишивали. Загалом такі сорочки носили і в навколишніх рустикальних (хлопських) селах.

Поясне вбрання жінок складалося зі спідниці та запаски. Акварелі Ю. Глоголовського засвідчують, що у с. Добрівляни (127, № 1315) жінки носили полотняні білі спідниці без оздоб, які бойки подекуди називали "фартухи"³⁸. Такі спідниці одягали шляхтянки і в с. Витвиця. У шляхетських селах на Косівщині спідниці також називали фартухами. Поверх спідниці зав'язували білі полотняні запаски, які пізніше почали вишивати в основному поперечними смугами. На рубежі XIX – XX ст. появилися спідниці з фабричної тканини – дорогого вовняного сукна хорошої якості. З нього шили однотонні спідниці, прикрашені внизу двома-трьома стрічками шириною по 2 – 3 см. Відомі також спідниці зі "щіточкою" – спеціальною тасьмою з маленькими тороками. Нею підшивали внизу спідницю з виворітного боку, щоб тороки виглядали назовні. Така спідниця була предметом гонору серед жінок с. Витвиця³⁹.

Натільний одяг шляхтичів за кроєм не відрізнявся від селянського, але шився часто з кращого полотна. Зокрема, на Товмаччині шляхта мала білизну з місцевого домотканого полотна або з купованого перкало⁴⁰.

Комплекс чоловічого та жіночого вбрання доповнювався нагрудним одягом. У деяких селах безрукавний одяг свідчив про приналежність до шляхетського стану. Так, уродженка с. Витвиця Л. Витвицька згадувала, що хлоп'янки майже не носили його, а для шляхтянок він був невід'ємним атрибутом⁴¹. Цей безрукавний одяг називався по-різному: кептар, горсет, камізелька. На Львівщині шляхтич носив суконну чорну камізельку з двома рядами гудзиків, що застібалися під саму шийку, бо "без неї він не шляхтич, а хлопець панщизняний"⁴². Горсет виглядав приталеним із чотирма складками позаду, а кептар мав вільний прямоспинний крій. Білий кептар обов'язково носили жителі шляхетських сіл Березовів, а на свята – прикрашений гуцульською вишивкою.

У верхньому вбранні найбільш виразно проявлялися відмінності між хлопцями і шляхтою. Чоловіки і жінки мали подібний одяг – жупан, капота, опанча, керя, бекешка, кафтан, чамарка. В шляхетських селах Березовах давнім строєм для жінок була бекешка з купованого сукна зеленого кольору, підшита вовною. Комір, кишені, рукави та низ бекешки обшивали сірим смушком. Іноді рукави ще обробляли шнурком із сухожилля, з якого також виготовляли петлі для застібок⁴³. Подібна бекешка зберігається у Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й. Бобринського, яка нагадує юзацький жупан. Вона належала шляхетській родині Голинських із Верхнього Березова⁴⁴. Чоловіки у Березовах до Першої світової війни і після неї ходили на великі свята до церкви в жупанах – опончах⁴⁵. Це різновид верхнього одягу з домотканого сірого сукна зі зборками від талії, коміром і капюшоном на плечах. Березівські шляхтичі підперізували опончу червоним шерстяним поясом. Як верхнє чоловіче вбрання її носила шляхта у селах Бітля і Тур'є Турківського повіту⁴⁶. У с. Корчин, зазначав красзнавець В. Площанський, шляхта одягала опончі

форми капоти, а інші селяни – сіраки з двома фалдами⁴⁷. Капота – це верхній суконний одяг під талію, зі зборками, широким коміром та дерев'яними гудзиками, що називалися “баривки”. Корчинські шляхтичі поверх опончі носили ще й кереї із сірого сукна, широким коміром та шнурками, що звисали на спину. На Львівщині в Ільнику, Яворі, Маткові, Лосинці ходячкова шляхта одягала сіракові чамарки зі шкіряними обшивками⁴⁸. Шляхтянки с. Витвиця носили приталені кафтанники, що мали спереду по одній складці, а ззаду – чотири. Верхній одяг хлопських жінок у цьому селі називався вуяш, який шився із сердакового полотна натурального кольору і прикрашався шнурком із кольорових вовняних ниток, кутасами⁴⁹. Шляхта оздоблювала свій верхній одяг переважно чорним шнурком або чорною вишивкою, а не червоною чи зеленою, “бо то по-мужицьки”⁵⁰.

Головні убори ставали також інколи предметом шляхетського гонору. У с. Витвиця існував строгий поділ щодо цього між селянками й шляхтянками: перші носили на голові рантухи, а другі – хустки. Зі спогадів жительки цього села М. Попадюк відомо, що при порушенні звичаю шляхтянки зчинили бунт. Одного разу після богослуження жінки так билися, що хустки і рантухи валялися в болоті, а бійку спричинила селянка, яка зав'язалася у хустку⁵¹. Чоловіки-шляхтичі носили суконні капелюхи, а літом – солом'яні фабричної роботи. Зимом вони одягали баранячі шапки – кучми. Так, у с. Корчин шляхетська громада мала кучми з повздожнім згином верхньої частини, а рустикальна – з поперечним згином⁵².

Повсякденним, переважно літнім взуттям шляхти, як і решти селян, були саморобні шкіряні ходяки чи постолі. Постолі носили на Гуцульщині, а ходяки використовували бойки. Саме від ходяків походить назва “ходячкова шляхта”, що ілюструвала низьке матеріальне становище шляхти, через яке вона практично знаходилася на одному рівні з іншими сільськими жителями. Часто шляхетських чоловіків відрізняли чоботи, а жінок – черевики. Зокрема, у с. Витвиця шляхтичі, як і хлопці, носили ходяки, але до церкви взували чоботи⁵³.

Шляхетський одяг в основному відповідав одягу сільського населення Галичини XIX – початку XX ст., хоч і мав певні елементи міщанства. Водночас у вбранні дрібної шляхти простежувалися фрагменти місцевої культури окремих етнографічних груп краю. Представники дрібношляхетської верстви намагалися бодай незначним елементом в одязі виокремитися як особливий соціальний прошарок.

Слід відзначити, що чим більше було шляхти у селі, тим сильніше й довше зберігалися шляхетські пережитки. Проживаючи серед сільського населення, родини шляхтичів швидко асимілювалися. Анонімний респондент зазначав у “Квєстїонарі” (запитальнику) “Товариства руської шляхти в Галичині”: “В селах чисто шляхотських (Бачина, Росохи, Лібухова, Терло Шляхетське, Топільниця Шляхетська) з своїми самоуправами шляхта держиться осторонь від хлопів. В селах хлопських (помішана з хлопями в Лопушанці, Волошинові, Біличі, Турю) відрізняє і прибирає чим раз більше характер хлопський, тратить свою відрубність”⁵⁴.

На деяких територіях із міцними шляхетськими традиціями створювалися навіть офіційно дві громади – шляхетська і хлопська (мужицька, селянська, рустикальна). Такий поділ населення існував у деяких селах аж до 1939 р. Рустикальна громада обирала собі вїйта за старшого, а шляхтичі – префекта. Це засвідчують і назви населених пунктів: Корчин Шляхетський і Корчин Рустикальний, Крушельниця Шляхетська і Крушельниця Рустикальна, Терло Шляхетське і Терло Рустикальне, Топільниця Шляхетська і Топільниця Рустикальна. Під церковним документом за 1808 р. с. Крушельниця стоять підписи Томаша Дорозевича Підгородецького – префекта і Андрія Кутерещина – вїйта громадського. Інколи вживали такі назви: “вїйт шляхетський” і “вїйт громадський”. Під описом церковного майна за 1808 р. с. Корчин свої підписи поставили Іван Крушельницький – вїйт шляхетський і Степан Павук – вїйт громадський⁵⁵. Про існування двох – рустикальної і шляхетської – громад у с. Корчин свідчать документи другої половини XIX ст., що стосуються суперечок між селянами і дідичем. Обидві громади вели осібне господарство, користувалися окремими сіножатями, полонинами та лісовими ділянками. Скрутні обставини заставляли шляхту і селян діяти згуртовано. Так, вони без дозволу дідича разом рубали ліс там, де було вигідно, а через великі снігопади вивозили його шляхом, зручним для селян⁵⁶.

Цікавий звичай побутував на Товмаччині. У виборі старшого парубка – Берези – брали участь тільки селянські хлопці. Між селянами і шляхтичами не було великої ворожнечі, але останні не входили до парубоцької громади і відповідно не брали участі в такому заході⁵⁷.

Навіть у спільній церкві шляхтичі і хлопці групувалися окремо: існували осібно шляхетські і селянські церковні братства, в церкві були визначені місця для шляхти і хлопів. У с. Витвиця на Різдво ходили окремо колядувати “браті” шляхетські і хлопські. Якщо шляхетські завітали до

хлопської хати, то було великою честю, а коли хлопські зайшли до шляхти, то їх звідти гнали⁵⁸. Такий поділ у церкві вказаного села зберігся до сьогоднішніх днів: нащадки шляхти стоять зліва, а інші селяни – справа, тоді як у більшості церков жінки стоять зліва, а чоловіки справа. А. Корчинська, жителька с. Корчин, розповідала, що її батько був префектом у селі і провізором шляхетського церковного братства⁵⁹. У с. Бережниця Калуського повіту шляхта прикрашала свій бік у церкві “ружами” (квітами), а селяни – вишитими рушниками⁶⁰. Часто шляхта мала окремі церковні хоругви – “фани”, “фанви”, як у с. Винятинці на Чортківщині⁶¹. Інколи під час ворожнечі зі шляхтою селяни спеціально підрізували їх, насміхаючись зі шляхетської пихи.

“Синдром” шляхетства переносився і на шлюбно-сімейні відносини. Вважаючи себе дещо вищою від хлопів, шляхта намагалася зберегти свою кастову замкнутість, укладаючи шлюби тільки між собою. Житель с. Говилів Великий В. Бабій зауважував: “Не було випадку, щоб шляхтич оженився з “хлопкою”, або щоб шляхтянка вийшла заміж за “хлопа”. Якщо не було відповідної партії у своєму селі, то шукали по інших селах, віддалених навіть кількадесят кілометрів, аби тільки оженилися з шляхтянкою”⁶². Відомо також, що представники шляхти с. Криниця, на Дрогобиччині, – Бандрівські, Турянські, Винницькі, Мостицькі – були посвоячені зі шляхтою із с. Кульчиці, біля Самбора і з селянами “не мішалися”⁶³. У 1862 р. із 12 пар, що одружилися в с. Крушельниця, 6 належали до шляхетського стану, наречені яких були навіть із різних сіл⁶⁴. Хлопський парубок міг ожениватися зі старшою шляхетською дівчиною, рідше траплялися випадки одруження шляхтича з хлоп'янкою.

Після весілля за народним звичаєвим правом, кодифікованим у законодавстві, придане, посаг жінки залишалися її особистим майном. Інколи шляхтичі, які не мали синів, приймали зятів за синів, переписуючи їм ґрунт і хату⁶⁵.

Метричні книги засвідчують, що в шляхетських сім'ях народжувалося переважно 5 дітей, хоч траплялися і багатодітні сім'ї. Наприклад, у с. Креховичі в С. Струтинського і К. Чепелевич-Креховецької з 1867 по 1890 рр. народилося 10 дітей⁶⁶. Зафіксовано цікавий випадок у с. Білина в 1882 р., коли при хрещенні дитини шляхтич Олексій Білинський-Тарасович заявив, що “въ присутствїи свидетелей Симеона Билиньского Мильковича и Михаила Калимонич есть отцомъ той дитини и желая вписанымъ быть въ метрику яко отецъ”⁶⁷. Шляхта давала своїм дітям переважно такі імена, як і селяни. Наприклад, у с. Крушельниця народжених дітей в 1835 р. селяни назвали Стефан, Катерина, Василь, Іван, Олена, Теодор, Тимофій, Семен, Григорій, Юстина, Гафія, Ганна, Петро, Дмитро, а діти шляхтичів мали імена Стефан, Василь, Теодор, Катерина, Анастасія, Сва, Марія, Ганна, Андрій, Михайло⁶⁸.

Шляхетська замкнутість зберігалася не тільки через шлюби, а й через кумівство. Шляхтичі старалися брати в куми людей такого ж стану, але селянам було за честь кликати шляхту собі в куми. У метричних записах у с. Кумарники не зафіксовано жодного випадку з 1845 – 1855 рр., щоб шляхта брала в куми селян⁶⁹.

Ходячкова шляхта суттєво не відрізнялася від інших сільських жителів і весільними звичаями, обрядами, пов'язаними з народженням дитини, захороненням людей чи святкуванням Різдва і Великодня. Лише окремі факти вказують на відмінності між цими соціальними верствами. Зокрема, у с. Верхнє Гусине на Львівщині, шляхтичі, прийшовши на весілля, знімали шапку, а хлопці цього не робили⁷⁰.

Дослідження матеріальної і духовної культури сільської шляхти в Галичині наприкінці XVIII – на початку XX ст. засвідчують, що під впливом різних обставин і завдяки певним елементам побуту представники дрібношляхетської верстви виділялися як осібний соціальний прошарок. Відмінність їх від інших жителів Галичини виявлялася у зведенні житла, фрагментах одягу, громадській діяльності та родинних відносинах. Однак найбільшою мірою ходячкову шляхту відрізняв одяг, а шлюбно-сімейні відносини зберігали її кастову замкнутість.

1. Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. I, 4342.
2. Головацький Я. О костюмахъ или народномъ убранствѣ Русиновъ или русскихъ въ Галичинѣ и Северовосточной Венгрии. – Петроградъ, 1868. – 67 с.
3. Франко І. Дещо про шляхту ходячкову // Збір. творів: У 50-ти т. Літературно-критичні праці (1876-1885). – К., 1980. – Т. 26. – С. 180 – 186.
4. Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru (Historia powiatu turczańskiego). – Turka, 1929. – 144 s.
5. Dąbkowski P. Szlachta zaściankowa w Korczynie i Kruszelnicy nad Stryjem. – Lwów, 1936. – 122 s.

6. Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. – К., 1976. – 204 с.
7. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К., 1993. – 200 с.
8. Кирчів Р. Дрібна шляхта Українського Прикарпаття // Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 106-118.
9. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1245, оп. 2, спр. 24; ДАЛО, ф. 1245, оп. 1, спр. 53; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф. 201, оп. 4а, спр. 2786, 2788, 6251.
10. Власенко-Бойцун А. Моя зустріч із Слугою Божим Андрієм Шептицьким. Крушельниця // Літопис Бойківщини. – 1975. – Ч. 1/21(32). – С. 38-41; Коцик Р. Заліщицький повіт наприкінці XIX і з початком XX ст. // Чортківська округа: історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – С. 702-705; Попадюк М. Мої спогади про Витвицю // Історія Витвиці в документах і спогадах. – б.в.д., 1992. – С. 45-54.
11. Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю.Глоголовського. – К., 1988. – 272 с.
12. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 228, 240.
13. Коцик Р. Назв. праця. – С. 702.
14. Ясінчук Л. Білобожниця моїх юних літ // Чортківська округа: історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – С. 221.
15. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 228, с. 18.
16. Польові записи. Корчинський Микола Михайлович, 1934 р.н., житель с. Корчин Сколівського району Львівської області.
17. Польові записи. Клиник Катерина Рафайлівна, 1931 р.н., жителька с. Витвиця Долинського району Івано-Франківської області.
18. Dańkowski P. Szlachta zaściankowa. – S. 23.
19. ДАЛО, ф. 1245, оп. 1, спр. 53, арк. 33.
20. Власенко-Бойцун А. Назв. праця. – С. 39.
21. Сородник С. Історія юрчинської шляхти. Минуле і сучасне села Корчин / Ред.-упоряд. Т.Витвицький. – Львів, 2002. – С. 33.
22. Польові записи. Корчинська Анастасія Петрівна, 1910 р.н., жителька с. Корчин Сколівського району Львівської області.
23. Франко І. Назв. праця. – С. 181.
24. Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. I, 4342, арк. 16.
25. Головацький Я. Назв. праця. – С. 23.
26. Клодницький О. Народний побут, звичаї і фольклор Товмаччини // Альманах Станіславівської землі: В 2-х т. – Т.1. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. – С. 878.
27. Зельський І. Залісся // Чортківська округа: історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – С. 680.
28. Бігун-Єзерська А. Незабутній Струтин Нижній // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник. У 3 т. – Т.3. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Сідней, 1990. – С. 332.
29. Витвицька Л. Про одяг селян Витвиці // Історія Витвиці в документах і спогадах. – б.в.д., 1992. – С. 93.
30. Головацький Я. Назв. праця. – С. 23.
31. Dańkowski P. Szlachta zaściankowa. – S. 24; Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru. – S. 133.
32. Польові записи. Клиник Катерина Рафайлівна, 1931 р.н., жителька с. Витвиця Долинського району Івано-Франківської області.
33. Польові записи. Базюк Ярослава Євстахівна, 1924 р.н., жителька с. Бережниця Калуського району Івано-Франківської області.
34. Клодницький О. Назв. праця. – С. 878.
35. Коцик Р. Назв. праця. – С. 702.
36. Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю.Глоголовського. – С.185, 219.
37. Falkowski I. Ruyno – wschodnie pogranicze Huculszyzny. – Lwów, 1938. – S. 45.

38. Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю.Глоголовського. – С.180, 215.
39. Витвицька Л. Назв. праця. – С. 94.
40. Клодницький О. Назв. праця. – С. 878.
41. Витвицька Л. Назв. праця. – С. 94.
42. Чайковський А. Твори у 8 т. – Т.5: У чужому гнізді. Повісті з XIX ст. – Львів, 1994. – С. 30.
43. Falkowski I. Północno – wschodnie pogranicze Huculszyzny. – S. 47.
44. Домашевський М. Гриць Голинський // Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Т.1. – Чикаго – Львів, 1995. – С. 383.
45. Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. – Детройд, 1962. – С.93.
46. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словик. – К., 1996. – С. 94.
47. Площанський В. Некоторые села Галицкой Руси // Литературный сборник Галицко-Русской материцы. – 1870. – С. 39.
48. Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru. – S. 133.
49. Витвицька Л. Назв. праця. – С. 95.
50. Головацький Я. Назв. праця. – С. 23.
51. Попадюк М. Назв. праця. – С. 47.
52. Сородник С. Назв. праця. – С. 33 – 34.
53. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 240, арк. 32.
54. ДАЛО, ф. 1245, оп. 2, спр. 24, арк. 5.
55. Dańkowski P. Szlachta zaściankowa. – S. 29.
56. ЦДІАУ у Львові, ф. 146, оп. 64, спр. 9362, арк. 49-64.
57. Клодницький О. Назв. праця. – С. 888.
58. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 240, арк. 35.
59. Польові записи. Корчинська Анастасія Петрівна, 1910 р.н., жителька с. Корчин Сколівського району Львівської області.
60. Польові записи. Лесюк Анна Іванівна, 1922 р.н., жителька с. Бережниця Калуського району Івано-Франківської області.
61. Гафтьович-Коцикова Т. Кальварія у Винятинцях // Чортківська округа: історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – С. 781.
62. Бабій О. Спогади про Говилів Великий // Чортківська округа: історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – С. 387 – 388.
63. Шехович Р. Криниця // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк, 1973. – С. 283.
64. ЦДІАУ у Львові, ф. 201, оп. 4а, спр. 2788, арк. 84 – 86 (зв).
65. Ruskoje wesile opysanoje czerez J.Łozińskoho. – Peremyszl, 1835. – S. 6.
66. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 631, оп. 1, спр. 490, арк. 1 – 119 (зв).
67. ЦДІАУ у Львові, ф. 201, оп. 4а, спр. 6251, арк. 78.
68. Там само, спр. 2786, арк. 1 – 3 (зв).
69. Там само, спр. 2588, арк. 1 – 31 (зв).
70. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 228, арк. 18.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР НА ПРИКАРПАТТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Вивчення розвитку українського театру на Прикарпатті у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є актуальним завданням вітчизняної історичної науки. Окремі аспекти даної проблеми знайшли висвітлення у міжвоєнний період у праці С. Чарнецького¹. Серед досліджень радянського часу виділяється колективне видання з історії українського театру² та розвідки С. Дуриліна, Р. Кирчіва, П. Медведика, В. Полєка³, де частково розглянуто театральне життя у краї. Останнім часом появились праці П. Арсенича, К. Кондратюка, В. Стеф'юка⁴ та інших дослідників, які об'єктивно, але фрагментарно розкривають вказане питання. Однак комплексного розв'язання воно ще не отримало в українській історіографії.

Український театральний рух активізувався значною мірою на Прикарпатті в умовах культурного піднесення 1848 року. Громадсько-культурні діячі І. Озаркевич та М. Верещинський організували тоді в Коломиї аматорську групу, яка поставила перший в Галичині український спектакль. Це була перероблена І. Озаркевичем "Наталка Полтавка" І. Котляревського. Згодом на коломийській сцені були поставлені "Москаль-чарівник" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка, "Купала на Івана" С. Писаревського⁵. У 1848 – 1849 роках українські вистави відбулися і в інших містах Галичини. Вони викликали значний громадський резонанс, будили в народних масах любов до рідної культури.

Розвиток літератури в Галичині у другій половині ХІХ століття сприяв дальшому розвитку театального мистецтва. У 1864 році заходами товариства "Руська бесіда" у Львові було створено перший в Галичині професійний український театр. Урочисте відкриття театру відбулося виставою "Маруся" за повістю Г. Квітки-Основ'яненка. Вистава пройшла з великим успіхом. Згодом у театрі були показані також "Наталка Полтавка" і "Москаль чарівник" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Т. Шевченка⁶. Історик галицького театру С.Чарнецький пізніше відзначав, що "наш театр на світанку свого існування був чи не найбільш яскравим свідомством нашої духовної й культурної єдності з Наддніпрянською Україною"⁷.

З 1865 року до репертуару театру ввійшли також п'єси галицьких авторів, зокрема "Роксолана" Г. Якимовича, "Сила любові, або друга коханка" В. Шашкевича, "Підгір'яни" та "Обман очей" І. Гушалевича, "Пан Довгонос" К. Меруновича. Серед них найкращою була п'єса "Підгір'яни", яка завдяки мелодійній музиці М. Вербицького десятки років трималася в репертуарі українських труп у Галичині та Наддніпрянщині. Однак твори наддніпрянських письменників займали панівне місце на галицькій сцені і пізніше. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. тут були популярними п'єси Г.Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького, Б. Грінченка, В. Винниченка, опери М. Лисенка та С. Гулака-Артемівського, які становили, по суті, кістяк репертуару. На галицькій сцені ставилися і твори західноєвропейських драматургів.

Через важкі матеріальні умови театр перебував у Львові недовго. Він змушений був постійно мандрувати по містах і селах Галичини. Цілком зрозуміло, що маршрути його мандрівок, починаючи з 1864 року, постійно пролягали через Прикарпаття. У досліджуваний період артисти театру товариства "Руська бесіда" неодноразово виступали у Станіславіві, Коломиї, Калуші, Городенці, Косові, Надвірній, Снятині, Тлумачі, Тисмениці та інших містах краю.

У кінці 60-х – на початку 70-х років ХІХ століття за вплив на галицький театр велася гостра боротьба між москвофілами і народовцями, у якій перемогу здобули останні. На початку 1874 року на чолі театру стала Теофілія Романович. Саме вона запросила до театру "батька українського театру" М. Кропивницького, який прибув до Галичини у квітні 1875 року⁸.

Спочатку Кропивницький гастролював у Тернополі, а потім виїжджав із галицьким театром до Борщева, Улашківців, Снятина, Кіцманя та Чернівців. Зокрема, у Снятині М.Кропивницький виступав з успіхом майже щомісяця у п'єсах Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та інших авторів⁹.

Кропивницький перебував у галицькому театрі з квітня по жовтень 1875 року. За цей час він проводив для театральної молоді заняття з музики і співу, бесіди про акторське мистецтво, ілюструючи їх власною грою. Це зумовило підвищення мистецького рівня артистів галицького театру.

До репертуару галицького театру, крім творів наддніпрянських та західноєвропейських драматургів, поступово входять п'єси прикарпатських авторів. Ще після вистав коломийського

театрального гуртка в одному із сіл поблизу Галича священник і поет Рудольф Мох написав комедію "Справа в селі Клекотині"¹⁰. Пізніше він створив також п'єси "Опикунство" та "Розпука орендарська". Згодом репертуар галицького театру збагатився творами "Настася" уродженця села Підпечари коло Станіславова Василя Льницького¹¹, "Олеся", "Марійка" вихідця з Белелуї на Снятинщині Порфирія Бажанського¹², "Федько Острозький" і "Гальшка Острозька" вихідця з Рогатинщини Омеляна Огоновського¹³. Більшість із цих п'єс були на історичну тематику. Отже, народ уперше почув зі сцени правду про минуле, побачив на сцені славні події своєї історії. У кінці ХІХ століття на галицькій сцені появляются твори з життя галицької інтелігенції уродженця Калуша Григорія Цеглинського, що були тепло зустрінуті публікою. Це – комедії "На добродійні цілі", "Тато на заручинах", "Шляхта ходачкова", "Соколики", "Лихий день"¹⁴ та інші.

На початку ХХ століття репертуар галицького театру збагатився операми прикарпатських композиторів. Зокрема, до нього ввійшли твори "Еней на мандрівці" Ярослава Лопатинського¹⁵ та "Роксолана" Дениса Січинського. Останню у березні 1912 року було поставлено також у театрі М.Садовського в Києві¹⁶. Тоді ж для галицького глядача доступними стають п'єси "Розладдя", "Розвіяне щастя", "Малина", "На переломі" коломийського драматурга Дмитра Николишина¹⁷ та "Початок кінця", "Княгиня любов", "Січ іде" вихідця з Рогатина Сильвестра Яричевського¹⁸.

На 90-ті роки ХІХ століття припадає розквіт драматичної творчості І. Франка, який мав тісні зв'язки з Прикарпаттям. Він написав чотири великі драматичні твори: "Украдене щастя", "Рябина", "Учитель" і "Сон князя Святослава". У творчому доробку письменника є також п'ять одноактних п'єс: "Послідній крейцар", "Будка ч.27", "Кам'яна душа", "Майстер Чирняк" та драматичний етюд для дітей "Суд святого Николая". Працював І. Франко також над історичною драмою часів Б. Хмельницького¹⁹. Найкращим драматичним твором І. Франка дослідники справедливо вважають драму із сільського життя "Украдене щастя". Вперше цю драму було показано на сцені галицького театру у 1893 році. Після цього вона стає популярною у Галичині і Наддніпрянській Україні. Слід згадати й про те, що І. Франко написав драму "Украдене щастя" на основі сюжету "Пісні про шандаря", яку від селянки Явдохи Чігур у селі Лолині на Долинщині записала приятелька Франка Михайлина Рошкевич.

У 1905 році керівники товариства "Руська бесіда", яке опікувалося галицьким театром, вирішили запросити М. Садовського очолити цей театр. Під його керівництвом трупа театру виступала у Чорткові, Городенці, Заліщиках, Товстому. Сучасники справедливо відзначали, що М.Садовський приїхав у Галичину, щоб поставити наш театр на ту висоту, на якій був театр Саксаганського на Наддніпрянщині і зміцнити зв'язок, який "лучить Галицьку Україну з закордонною"²⁰.

Після гастролей у згаданих містах галицький театр приїхав восени 1905 року до Коломиї. На цей час стали відчутними якісні зміни у театрі. "Трупа з кожним днем все вирівнювалась, – згадував М. Садовський, – набирала ансамблю і почала вже цікавити публіку не тільки з патріотичного боку, але й з артистичного. Коломийське громадянство дуже радо ходило до театру"²¹. З Коломиї на початку листопада 1905 року театр переїхав до Станіслава, де розпочав свої гастролі постановкою драми І. Карпенка-Карого "Бурлака". Сюди ж у середині листопада прибула і М.Заньковецька, яку дуже тепло зустріли артисти театру та громадськість міста²².

Видатна артистка вперше виступила з великим успіхом у Станіславі 30 листопада 1905 року у п'єсі І. Карпенка-Карого "Наймичка". Уродженець Калуша артист І. Рубчак згадував пізніше, що "могутня душа великої артистки заволоділа нашими серцями, оволоділа, ніби загипнотизувала всіх глядачів, і, як покірних полонених повела нас по крутих і обривистих стежинах і закутках пригнобленої сирітської душі. Як зачаровані, не зводили ми з неї очей, слідкували за кожним рухом, за кожним поглядом нещасної Харитини"²³. М. Заньковецька у Станіславі зіграла також роль Наташі у п'єсі І.Карпенка-Карого "Суєта". А. Крушельницький відзначав, що "ся знаменита артистка дала нам маленький зразок, як славно виходять у неї ролі інтелігентних жінок"²⁴.

Під час виступів М. Садовського і М. Заньковецької у Станіславі коломийчани запросили їх з колективом театру до свого міста на гуцульське віче, де були присутні жителі з багатьох населених пунктів Гуцульщини. Там вони виступили перед присутніми з вітаннями від театру. "Легіні після їх виступу, – згадував артист І. Рубчак, – почали танцювати на сцені і взяли в коло Марію Костянтинівну. Славетна актриса сяяла від радості, а кругом неї легіні під звуки цимбалів, скрипки, сопілки викручували "Аркана"... Здавалось, ніби якась стихія пробудилась від вікового сну і задушить Марію Костянтинівну, а вона стояла весела, життєрадісна і підбадьорювала легінів"²⁵. "Дивний народ ці гуцули, – говорила пізніше М. Заньковецька, – скільки завзяття в їх легінів, в їхньому вихровому

танку, в їхніх вигуках і пісні. Якась дивна мова, і ноша, і звичаї, і взагалі все. Одначе, серце чує, що все те рідне і дороге”²⁶. Ці слова красномовно свідчать про прихильне ставлення видатної актриси до жителів карпатського краю.

Зі Станіслава М. Садовський і М. Заньковецька разом із колективом галицького театру виїхали до Стрия, а потім – до Перемишля та Львова. Тут вони знову показали багатогранність свого таланту, створюючи різні за характером образи. За період перебування М. Садовського та М. Заньковецької у Галичині театр показав 112 вистав, 17 з яких – у Станіславі²⁷. Повертаючись на Наддніпрянщину, М. Садовський забрав із собою декількох творчих молодих людей з театру товариства “Руська бесіда”, зокрема Є. Захарчука, П. Дяківа, В. Костіва (Верховинця). Останній згодом став відомим діячем української культури.

До розвитку галицького театру значною мірою прислужилися й артисти, життєвий і творчий шлях яких був тісно пов’язаний з Прикарпаттям. Уродженець Станіслава Ісидор Трембицький у 70-х рр. XIX століття деякий час був у театральній трупі галицького театру. Він написав 40 драматичних творів, 32 з яких опубліковані у видавництві М. Білоуса в Коломиї. До речі, Коломия була в досліджуваній період єдиним містом у Галичині, що мало свою власну “Бібліотеку театральну”, яку видавала згадана друкарня М. Білоуса²⁸.

У 1893 році в Коломиї оселилися відомі галицькі артисти Іван та Іванна Біберовичі. Іван Біберович був актором галицького театру, а в 1882 – 1892 рр. очолював його (до 1888 року разом з І. Гриневецьким). Дослідник історії галицького театру С. Чарнецький назвав цей період “золотим віком” українського театру в Галичині. Іванна Біберович створила яскраві образи у творах української та зарубіжної класичної драматургії, була першим виконавцем провідних жіночих ролей у виставах за творами М. Кропивницького на галицькій сцені²⁹. У театрі “Руської бесіди” в досліджуваній період працювали ще такі актори: уродженець Старого Угринова на Калушині Степан Стефурак та уродженці Калуша Іван Рубчак і Теодозія Бенцалева³⁰. Вони мали великий авторитет серед глядачів.

У розповіді про розвиток українського театру на Прикарпатті слід відзначити й інші самодіяльні театри, що діяли тоді в краї і значною мірою доповнювали діяльність мандрівного театру товариства “Руська бесіда”. Восени 1879 року у Коломиї І. Трембицький організував “Перше літературно-драматичне товариство імені Г. Квітки-Основ’яненка”, що проіснувало до початку XX століття. Коломийські аматори ставили на сцені “Наталку Полтавку” І. Котляревського, “Верховинці” Ю. Коженівського, “Ольгу” А. Яблонівського, “Бондарівну” Ф. Заревича та інші п’єси³¹. Перед Першою світовою війною у Коломиї діяв також аматорський театр імені І. Котляревського. У ньому виділялися своєю грою самодіяльні артисти Михалевський, Олена Хоміцька та інші. Аматори виступали з успіхом також у Городенці, Гвіздці, Отинії та інших населених пунктах краю³².

12 лютого 1911 року у Станіславі з промовою І. Франка й виставою “Наталка Полтавка” І. Котляревського розпочав свою роботу “Український народний театр імені І. Тобілевича”. У петиції до Крайового виділу у Львові від 21 березня 1911 року організатори цього театру відзначали, що його метою є “створити в Станіславові постійну людську сцену, з котрої найширші круги населення по доступних цінах запізнавалися б з кращими творами нашого драматичного письменства”³³. До початку Першої світової війни театр поставив близько 50 п’єс, серед яких домінували п’єси наддніпрянських драматургів³⁴.

Оригінальним явищем в історії театральності мистецтва Прикарпаття, як і всієї Галичини, стало створення у серпні 1910 року вихідцем із Наддніпрянської України Гнатом Хоткевичем Гуцульського театру. Під час революції 1905 – 1907 років письменник став активним борцем проти царизму, виступав на боці повсталого народу. Коли царським військам вдалося придушити збройний виступ харківських робітників, Г. Хоткевич перейшов на нелегальне становище, деякий час переховувався у своїх друзів, а взимку 1906 року емігрував у Галичину, де проживав до 1912 року³⁵. Прибувши в Галичину, Г. Хоткевич спочатку деякий час жив у Львові, а влітку 1906 року на пропозицію відомого етнографа та фольклориста В. Гнатюка поїхав на Гуцульщину і поселився в гірському селі Крижурівні у селянина П. Потяка. Перебуваючи на Гуцульщині, письменник вивчав життя народу, його побут і звичаї, мову, багатий і самобутній світ фольклору. Особливо сподобався письменникові гуцульський діалект. Згодом він признавався, що “чути ядерну гуцульську мову, що як свіжий струмінь гірської води б’є з-під самого праслов’янського кореня – то було великою насолодою”³⁶.

Живучи серед гуцулів, Г. Хоткевич помітив їх природні артистичні здібності, і в нього виник задум створити Гуцульський народний театр, який би пропагував культуру і побут віками

поневоленого селянства Гуцульщини. Він звертався за підтримкою до діячів культури, громадських організацій. В одному з листів до товариства “Руська бесіда” Г. Хоткевич писав: “Я хочу заснувати Гуцульський театр..., аби виправити його відтак на Україну, де зовсім не знають о гуцулах, і де подорож такого широкого народного театру мала би велике освідмлююче значінє”³⁷. Однак належної підтримки Г. Хоткевич тоді так і не отримав. Він пізніше згадував, що частина галицької інтелігенції сприйняла його задум з насмішкою. Так, адвокат і громадський діяч із Городенки Т. Окуневський писав Г. Хоткевичу: “І що Ви там надумали робити театр з неграмотних селян, які зроду не бачили театру? Та він же як побачить на декорації намальовану смереку, то йому захочеться спиною об неї почухатись!”³⁸. А красноілівський священник Я. Рожко та вїйт із Перехресного Д. Шекерик навіть змовилися розібрати читальню, де мала відбутися вистава. Проте цього не дозволили зробити актори³⁹. Та всупереч усьому, театр було створено. Його учасниками стали звичайні, переважно неписьменні селяни – гуцули, які ніколи не бачили сцени, завчали ролі з начитування інших, але вони виявили такі сценічні здібності, що перевершили найсміливіші сподівання свого організатора⁴⁰.

Думаючи про репертуар Гуцульського театру і беручи до уваги згадані вище обставини, Г. Хоткевич вирішив робити ставку не на театральну культуру, а на безпосереднє чуття аматорів – гуцулів. “Значить треба грати щось таке, – вирішив він, – де би гуцул міг розвернутись, показати свої здібності”⁴¹. Письменник зупинився на драмі Ю. Коженівського “Верховинці”. Він переклав її на гуцульський діалект і композиційно пристосував до можливостей сцени початкуючих аматорів. Свою переробку Г. Хоткевич назвав “Антін Ревізорчук”, від назви головного героя драми, який походив із села Голови, що знаходилося біля Красноілова, де аматори готували виставу. В аматорському гуртку, як згадував Г. Хоткевич, був навіть один з родичів головного героя і грав у чересі (поясі. – *Авт.*), що належав самому Антонові⁴². Це примножувало ентузіазм початкуючих артистів, полегшувало роботу з ними.

У серпні 1910 року в селі Красноілові виставою “Антін Ревізорчук” Гуцульський театр розпочав своє існування. Вистава пройшла з великим успіхом. Самодіяльних артистів запросили у Жаб’є. Пізніше вистави відбулися у Довгополі, Стронці – Путилові та інших навколишніх селах⁴³. Окрилені успіхом, артисти вирішили здійснити подорож зі своїм театром Галичиною. За зібрані з вистав гроші було придбано необхідний гардероб, реквізит. Декорації виготовив сам Г. Хоткевич. На початку березня 1911 року театр вирушив у мандрівку. Г. Хоткевич не міг бути постійно з театром. Він розшукав емігранта з Росії, учасника революційних подій 1905 року, українського письменника Олександра Ремеза, якому й доручив подальше керівництво Гуцульським театром⁴⁴. Гуцульські артисти виступали з успіхом у Косові, Надвірній, Калуші, Рожнятові, Долині, Болехові, Стрию, Дрогобичі, Старому Самборі, Добромилі та інших містах Галичини. Загалом у 1911 році театр виступив в 61 місті і дав 68 вистав⁴⁵. Вершиною його гастролей були виступи в Кракові та Львові. У Кракові самодіяльні артисти поставили з великим успіхом чотири вистави “Верховинці”. Преса так рекламувала театр, що, як відзначав пізніше Г. Хоткевич, йому не треба було й афіш. Потім гуцульські артисти з таким самим успіхом виступали у Львові. Оглядачі відзначали, що “гра гуцулів така свіжа і оригінальна, природність всього, що робиться на сцені так підкуплює, що часом здається, що ніби глядач сидить десь у Жаб’ю, або що і дивиться на гуцулів в життє”⁴⁶. Слава про гуцульських артистів докотилася і до Наддніпрянської України. Київська газета “Рада” відзначала, що в багатьох селах і містах, де виступали гуцульські артисти, “гра їх викликала гарне враження і зацікавила всіх”⁴⁷. Під час цієї, за влучним висловом Г. Хоткевича, “тріумфальної подорожі” гуцули своєю поведінкою і мистецькою грою показали себе як культурні, талановиті, здатні до високої духовної діяльності люди.

Окрилений успіхом театру, Г. Хоткевич улітку того ж року вирішує розширити склад Гуцульського театру та збагатити його репертуар. Він готує для театру чотири п’єси. Перший твір “Довбуш” присвячений історії Гуцульщини. Інші праці – “Гуцульський рік” і “Непросте” – написані виключно на основі фольклорно-етнографічних матеріалів Гуцульщини. Перша п’єса складається з чотирьох частин, в яких показані народні обряди, характерні для різних пір року. Друга п’єса підготовлена з використанням гуцульських фантастичних вірувань. “Там було зведено до купи все, – відмічав Г. Хоткевич, – чим гуцул наповняє ліс, воду, повітря, гори, землю”⁴⁸. Остання п’єса мала за основу казку про безстрашного солдата й отримала назву “Практикований жовнір”⁴⁹. З ініціативи Г. Хоткевича планувалося розширення складу театру. Протягом літа 1911 року було організовано трупу із 40 чоловік із добірною гуцульською музикою⁵⁰.

Взимку 1912 року Гуцульський театр під керівництвом О. Ремеза з розширеним репертуаром знову вирушив у гастрольну подорож по Галичині і Буковині. Цього разу гуцульських самодіяльних

артистів тепло приймала публіка Косова, Кут, Вишніці, Коломії, Снятина, Чернівці, Львова. Критики і глядачі давали високу оцінку артистам Гуцульського театру Івану Ілійчуку, Михайлу Сінітовичу, Йосипу Гулейчуку, Доні Ясельській, Ганні Гулейчук, Дмитру Мінайлюку, Михайлу Танасійчуку, Юрію Соломійчуку та іншим. Деякий час у Гуцульському театрі працював на початку своєї сценічної діяльності й Лесь Курбас. Він був актором, адміністратором і режисером⁵¹.

У 1912 році Г. Хоткевич повертається в Наддніпрянську Україну і береться за здійснення своєї давньої мрії – організувати там виступи артистів Гуцульського театру. Однак для цього були необхідні значні кошти. З метою нагромадження засобів для перевезення на Наддніпрянщину гуцульського театру Г. Хоткевич придумав оригінальний план. Спочатку він відкрив у Харкові майстерню гуцульських виробів. Другим етапом його плану була організація концертної гуцульської групи з 7 – 8 чоловік, яка, виступаючи з концертами, одночасно влаштувала би виставки гуцульських виробів і продавала їх. Чистий прибуток від цих видів діяльності призначався для театральних фондів. Матеріальною основою для задуми Г. Хоткевича стали кошти, вкладені М. Заньковецькою⁵². Він відкрив у Харкові згадану майстерню, запросив туди кількох гуцулів, серед яких були члени трупи Гуцульського театру Ганна Гулейчук та Дмитро Мінайлюк, які стали ядром невеликої концертної групи⁵³. Вдень вони виготовляли різні вироби з дерева і шкіри, а ввечері готували концертну програму. З їх участю Г. Хоткевич організовував гуцульські вечори, спочатку у Харкові, а потім в Одесі, Москві та інших містах. Ці вечори, як правило, відкривалися вступним словом Г. Хоткевича, переважно про Карпати і Гуцульщину. Потім виконувалися старовинні гуцульські колядки, опришківські пісні, коломийки, ставилися гуцульські танці, демонструвалися народні мотиви на різних гуцульських музичних інструментах, читалися гуцульські казки. При касах продавалися різні гуцульські вироби, зразки народного одягу, а в приміщеннях, де відбувалися концерти, працювали гуцульські буфети, у яких відвідувачі мали змогу покуштувати страви гуцульської кухні⁵⁴. Публіка і преса тепло вітали такі виступи гуцулів.

У березні 1914 року згадана гуцульська група з великим успіхом виступала у Москві на публічному засіданні етнографічного відділу і музично-етнографічної комісії імператорського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Г. Хоткевич прочитав доповідь “Гуцулі і Гуцульщина”, яка супроводжувалася виступом його трупи⁵⁵. Після цього гуцулам-аматорам влаштували прийом, на якому були присутні корифеї російського театру К. Станіславський та В. Немирович-Данченко. Вони обіцяли Г. Хоткевичу організувати концертний виступ гуцулів у Петербурзі і поставити його п'єсу “Довбуш” на сцені МХАТу⁵⁶, але цього не відбулося.

Слід зауважити, що Г. Хоткевич у той час постійно підтримував зв'язок із Гуцульським театром у Галичині, інформував його про хід підготовки для майбутньої подорожі в Україну. У середині 1914 року було остаточно вирішено перевезти Гуцульський театр у Наддніпрянську Україну. Зроблено останні приготування, вислано в Галичину необхідні кошти. Та здійсненню всіх цих планів перешкодила Перша світова війна, яка й припинила існування колективу.

У кінці XIX – на початку XX століть на Прикарпатті діяли й інші аматорські театральні гуртки. Їх розвитку сприяла діяльність у краї культурно-освітніх товариств “Просвіта” та імені М. Качковського. Останні проводили велику просвітницьку роботу – відкривали читальні, створювали бібліотеки, влаштували лекції, товариські вечірки, концерти, різні театральні виступи. Бажаючи підтримати й активізувати діяльність аматорських театральних гуртків, товариство “Просвіта” у 1912 році заснувало технічно-театральну комісію для надання допомоги аматорським театрам. Пізніше при товаристві виникло навіть окреме видавництво, підпорядковане цій же меті. У статуті “Просвіти”, затвердженому в 1913 році, серед різних видів культурно-освітньої роботи було названо й організацію аматорських театральних вистав.

Особливо активізували свою діяльність на території Прикарпаття аматорські гуртки товариства “Просвіта” перед Першою світовою війною. Так, станіславська філія товариства “Просвіта” у 1912 році мала 20 театральних гуртків, які в 1911 – 1912 роках організували 30 театральних вистав⁵⁷, рогатинська філія мала 10 театральних гуртків, богородчанська – 5, що поставили 11 вистав, а снігирська – 14 театральних гуртків, які організували 21 виставу. Театральні гуртки товариства “Просвіта” діяли також на території Городенківського, Долинського, Калуського та інших повітів⁵⁸. У 1910 – 1911 роках у галицькій, калуській і станіславській філіях московфільського товариства імені М. Качковського було також 9 аматорських театральних гуртків. Окремі театральні гуртки діяли і в інших філіях згаданого товариства⁵⁹.

Отже, у досліджуваний період на території Прикарпаття було започатковано українські театральні вистави. У 1864 році у Львові заснований професійний театр “Руської бесіди”, гастролі якого часто відбувалися у нашому краї. Тут пізніше було створено ряд аматорських театрів, серед яких особливо виділявся своїм мистецьким рівнем Гуцульський театр, створений Г. Хоткевичем.

⁵¹ Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів, 1934.

⁵² Український драматичний театр: У 2-х т. – Т.1. – К., 1967.

⁵³ Дурылін С. Марія Заньковецька. 1854-1934. Життя і творчість. – К., 1982; Кирчів Р. Гуцульський театр // Вітчизна. – 1959. – № 3. – С. 142-148; Медведик П. Йосип Стадник // Жовтень. – 1976. – № 8. – С. 130-132; Його ж. Катерина Рубчакова. – К.: Мистецтво, 1989; Полек В. Фундатор гуцульського театру // Вітчизна. – 1968. – № 7. – С. 218-219; Його ж. Марія Заньковецька на Західній Україні // Жовтень. – 1973. – № 8. – С. 125-127 та ін.

⁵⁴ Арсенич П. Гуцульський театр Гната Хоткевича. – Коломия: Світ, 1993; Кондратюк К. Портрети видатних українських митців XIX – початку XX ст. – Львів: Студії, 1995; Стеф'юк В. Керманіч гуцульського театру. Косів: Писаний камінь, 2000 та ін.

⁵⁵ Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 236.

⁵⁶ Український драматичний театр: У 2-х т. – Т.1. – К., 1967. – С. 283-284.

⁵⁷ Чарнецький С. Назв. праця. – С. 42.

⁵⁸ Киричок П. Марко Кропивницький. – Сімферополь: Кримвидав, 1961. – С. 11.

⁵⁹ Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 520.

⁶⁰ Мій рідний край – Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 233.

⁶¹ Український драматичний театр: У 2-х т. – Т.1. – С. 295.

⁶² Там само. – С. 302.

⁶³ Микитюк В.І. Літературна і наукова спадщина Омеляна Огоновського. – Львів, 1995. – С. 13.

⁶⁴ Дзвін. – 2003. – № 7. – С. 124.

⁶⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів. – Ф. консерваторії. – Спр. 27; Спр. 73. – П. 25-29.

⁶⁶ Сніп. – 1912. – 25 березня; Дніпрові хвилі. – 1912. – 5 квітня.

⁶⁷ Николишин Д. Список моїх творів і писань. – Коломия, 1993. – С. 19-20.

⁶⁸ Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції. – Львів – Рогатин, 1995. – С. 260.

⁶⁹ Чорній С. Український театр і драматургія. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1980. – С. 305.

⁷⁰ Діло. – 1905. – 29 вересня.

⁷¹ Садовський М. Мої театральні згадки. – К., 1956. – С. 141.

⁷² Вінок спогадів про Заньковецьку. – К., 1950. – С. 130.

⁷³ Дурылін С. Назв. праця. – С. 298.

⁷⁴ Буковина. – 1906. – 26 січня.

⁷⁵ Вінок спогадів про Заньковецьку. – С. 133.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА). – Ф. 514. – Оп. 1. Спр. 19. – Арк. 1.

⁷⁸ Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – С. 278-279.

⁷⁹ Енциклопедія Коломийщини. Зшиток 2. Літера Б. – Коломия: Вік, 1998. – С. 50-51.

⁸⁰ Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 58, 503, 555.

⁸¹ Коломия й Коломийщина. – С. 277.

⁸² Над Прутом у лузі. Коломия в спогадах. – Торонто, 1961. – С. 264-265.

⁸³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 165. – Оп. 2. – Спр. 550. – Арк. 14.

⁸⁴ Назустріч мрії. Нариси історії Прикарпаття. – Ужгород: Карпати, 1978. – С. 104.

⁸⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2232. – Арк. 1.

⁸⁶ Там само. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 5.

⁸⁷ Там само. – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 34.

⁸⁸ Там само. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 38.

⁸⁹ Арсенич П. Гуцульський театр Гната Хоткевича. – Коломия: Світ, 1993. – С. 4.

⁹⁰ Полек В. Фундатор гуцульського театру // Вітчизна. – 1968. – № 7. – С. 218.

⁹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 27.

⁹² Там само. – Арк. 28.

⁹³ Кирчів Р. Гуцульський театр // Вітчизна. – 1959. – № 3. – С. 143.

⁹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 28.

⁹⁵ Полек В. Назв. праця. – С. 218.

⁹⁶ Діло. – 1911. – 16 березня.

⁹⁷ Рада. – 1911. – 19 березня.

⁹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 29.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 29 зв.

¹⁰¹ Український календар. – Варшава, 1972. – С. 199.

¹⁰² ЦДІА України у Львові. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 41.

¹⁰³ Кирчів Р. Назв. праця. – С. 147.

¹⁰⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 688. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 28-35.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 73. – Арк. 1.

¹⁰⁶ Прикарпатська правда. – 1987. – 30 грудня.

¹⁰⁷ Звіт з діяльності товариства “Просвіта” за час від 1 січня 1910 до 31 грудня 1912 року. – Львів, 1913. – С. 76.

¹⁰⁸ Там само. – С. 49-74.

¹⁰⁹ Отчет о деятельности общества им. Михаила Качковского и о состоянии того же общества за время от 16 (29) сентября 1910 г. до 15 (28) сентября 1911 г. – Львов, 1911. – С. 19-25.

Віталій СКОМОРОВСЬКИЙ

ОПРИШКІВСЬКА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

Спадщина Івана Франка у галузі історії є надзвичайно важливою. Йому належить велика кількість досліджень, де подається об'єктивна оцінка цілого ряду історичних фактів та явищ. У своїх творах⁹ І. Франко шляхом аналізу значної кількості джерельного матеріалу та опрацювання наукової літератури досліджував різні періоди з історії України.

Учені ґрунтовно досліджували його вклад в українську історичну науку. Значних успіхів у цьому досягли В. Грабовецький та М. Нечитайлюк¹. Їм належить провідна роль у дослідженні франкових праць, присвячених антикріпосницькій боротьбі на Прикарпатті у XVIII – XIX ст., зокрема опришківству. Дане питання частково розкривають й інші вчені². Проте на сьогодні ще не з'ясовано еволюцію поглядів письменника у творах про опришківський рух, процес висвітлення у його працях ходу і наслідків діяльності опришків, не здійснено комплексний аналіз творів, присвячених періоду опришківства, не показано вклад Івана Франка у розвиток краєзнавчої науки в Україні.

Ще з юнацьких років І. Франко захоплювався історичними оповіданнями, думами та піснями про героїчну боротьбу селян України проти “соціального і національного гніту, за вільне життя, без пана і хлопа. Старанно збирав він відомості про народних ватажків, месників за кривди поневолених селян”³. Варто відзначити, що, коли більшість істориків черпала відомості про народний рух XVIII ст. у Галичині з урядових документів, Іван Франко звернувся до першоджерела – усної народної творчості. Її значення полягало в тому, що вона об'єктивно відображала історичні події. І. Франко вважав, що тільки через знання свого найближчого оточення, минулого і сучасного свого народу можна відчувати себе членом живого, свідомого й об'єднаного організму. Однак “покоління за поколінням в Галичині виростало без знання свого краю”⁴. Тому закономірним є те, що опришківська тематика зайняла важливе місце у творчості І. Франка. Йї письменник присвятив драми “Три князі на один престол”, “Кам'яна душа”, повість “Петрії і Довбушуки”, оповідання “Гуцульський король” та інші твори.

Народні пісні й оповідання про опришків він вивчав постійно. Образи опришків у своїх працях І. Франко створював, опираючись на значну кількість народних оповідань, відомих йому безпосередньо з народних уст чи з тогочасних публікацій, а також на історично-документальні відомості. Іван Франко, за словами В. Грабовецького, “збирав на Прикарпатті опришківський фольклор, у тому числі про Довбуша”. У журналах “Житє і слово”, “Зоря”, “Етнографічний збірник” він опублікував народні пісні і перекази про опришків XVIII – XIX ст. Проця Туманюка, Семена Хотюка, Мирона Штолу та ін. Каменяр прийшов до висновку, що опришківська пісня “стоїть далеко ближче до фактичної основи, ніж твори істориків-етнографів того часу”⁵. За порадою І. Франка народну творчість записували жителі села Криворівня сестри Кекилія і Марія Бурачинські. Їхні записи пісень й оповідань про опришків, про Кошута, весільні, ліричні, побутові пісні, колядки, звичаї, похоронні обряди він опублікував в “Етнографічному збірнику”. Учений відбирав для друку найцінніші зразки з даної проблематики, що характеризувалися новизною мотиву, давав іншу оцінку вже відомих творів. І. Франко вказував на порівняльно-історичне значення народної творчості, користувався її свідченнями у публіцистично-науковій практиці і не раз підкреслював перевагу народних пісень над офіційними історичними матеріалами у правдивості висвітлення подій⁶.

Народна творчість послужила І. Франку цінною базою для зображення опришківського руху, який набув різного трактування у його творчості. Так, у драмі “Три князі на один престол” письменник показав не опришків-месників, а розбійників. Він мотивував розбійництво як одну з форм протесту проти існуючих суспільних порядків, однак цей протест показано як хибний шлях. Автор підводить до думки, що розбійництво – найнижчий ступінь морального занепаду людей.

У повісті “Петрії і Довбушуки” (1875 – 1876) І. Франко характеризує цей рух уже як соціальне явище, зокрема підкреслює соціальний характер діяльності прославленого ватажка опришків Олексія Довбуша – грози гнобителів і надії бідних та пригноблених⁷. У передмові до видання повісті 1913 року він розкрив історію опришківства й джерела його вивчення. Матеріалом для написання повісті послужили насамперед усні перекази про “довбушеві скарби” та про пригоди самого Довбуша. Повість починається з 1773 р., основна дія відбувається у 1856 р. у районі підкарпатського села Перегінська. Ідеєю твору є використання Довбушевого скарбу для громадської діяльності. Ця ідея

проводилася І. Франком і в пізніших творах, де була поглиблена увага до питання про суспільний обов'язок інтелігенції служити своєму народові. Автор вважав повість “Петрії і Довбушуки” “плодом замало дозрілим”, “документом молодечого романтизму” і не мав наміру включати її навіть у збірку творів. Однак “повість ця, – вважає Л. Луців, – є доказом того, як багато літературних творів прочитав 19-літній Франко. Вона є свідомством широких зацікавлень нагуєвичівського юнака, який вже тоді старався вирішувати такі справи, як суспільна праця в користь громади, взаємини українців із жидівським народом, польсько-українські відносини та багато іншого”⁸. Щодо опришківської теми, позитивне значення твору полягало у розкритті соціальної суті опришківства, що пов'язувалося із соціальними питаннями сучасності.

Драма І. Франка “Кам'яна душа”, на відміну від попередніх праць, була першим реалістичним, хоч і з деяким романтичним відблиском, твором про опришківство. Драма пройнята ідеєю рішучого протесту проти існуючих суспільно-політичних порядків. Основою для написання її послужила народна пісня “Павло Марусяк і попадя”. У драмі І. Франко відтворив суспільне життя прикарпатських районів Галичини кінця XVIII ст. Важливу роль у підкресленні соціальних рис опришківства відіграла у творі розповідь втікача про панську сваволю. Ця розповідь виявляє не тільки обізнаність письменника із суспільним життям Гуцульщини в час австрійського панування, а й уміння виділити із загального комплексу суспільних відносин основні питання соціальних протиріч.

В основу оповідання “Гуцульський король” лягла розповідь гуцула Андрія Освінціцького, яку І. Франко записав під час перебування у селі Довгопіллі. У творі він зобразив мандатора Гердлічку, який “нелюдськими катуваннями і самосудом не тільки самовладно розправлявся з опришками, але й був пострахом для всього населення гір”⁹. Даючи характеристику опришкам, письменник зазначає: “Зайде десь у полонину, в пусту зимарку, та й живе собі там... Сей те згадує, другий щось інше. А далі зговоряться кождий про свою біду, що його привело в опришки, а хто його ворог або хто людей кривдить, та й піде у них у всіх пізьма на того чоловіка, чи то богатир якийсь буде, чи панський вірник, що перед панами на людей говорить, – то й вони давай почнуть на нього змовлятися”¹⁰.

У своїх дослідженнях учений багато уваги приділяв опришківському ватажку, легендарному “лицарю Карпат” – Олексі Довбушу, який упродовж семи років (1738 – 1745) боровся проти панської сваволі. Одним із перших його матеріалів цього циклу була згадана повість “Петрії і Довбушуки”, де Олексія Довбуша представлений у двох образах – реалістичному і романтичному. У ролі активного месника він виступає лише в тих частинах повісті, дія яких відбувається у середині XVIII ст. Показуючи справжнього Довбуша і його дії, письменник створює ряд реалістичних картин, які завершує повним описом відчайдушного нападу опришків на замок польського воєводи Шепетинського. У власних працях І. Франко критично оцінював усіх, хто підмінював соціально-економічні причини опришківства якимись штучними фактами, містикю. Саме з цих позицій критикував він Ю. Федьковича, який написав драму “Довбуш” не за історичною правдою і фольклором, а затушувавши соціально-економічні основи виступу народного улюбленця, захопився лише романтизацією свого героя”¹¹.

І. Франко постійно збирав на Прикарпатті фольклор про опришківський рух, у тому числі про Довбуша, і на цій основі писав прозові твори, а частину зібраного матеріалу публікував під рубрикою “З уст народу”. Під час перебування письменника у Києві композитор М. Лисенко записав від нього п'ять пісень, з яких дві про Довбуша у двох варіантах – гуцульському і дрогибицькому.

І. Франко був одним із перших вітчизняних дослідників, який розкрив соціальні причини опришківського руху. Опришківство стало яскравою формою селянського спротиву, який посилювався на початку XIX ст. Він переконався, що опришки – не розбійники, як вважали тогочасні історики, а “найкращі і найсвідоміші представники народу, борці з соціальною неправдою, народні месники. Тому й все опришківство є виявом народних прагнень до волі, до зміни існуючих порядків, до поліпшення життя”¹².

Слід зауважити, що протягом XIX ст. висвітлення опришківського руху було далеким від об'єктивності, польська шляхетська історіографія розглядала опришківство як звичайне грабівництво, розбійництво. Тому І. Франкові належить заслуга у створенні наукової концепції опришківства як явища соціального характеру, як єдино можливої в тих умовах форми збройного протесту проти гноблення. Всебічне вивчення різних матеріалів про опришків, які діяли на обширній території Українських Карпат і Прикарпаття, дало йому можливість обґрунтовано визначити суть цього антифеодального і національного руху. Опришківський рух у розумінні І. Франка був

породжений суспільно-економічними причинами. Період XVIII ст., коли народні повстання досягли найбільшого розмаху, характеризувався погіршенням економічного стану сільського населення внаслідок "здірств численної і ненаситної німецької бюрократії, котра разом з австрійською окупацією заляляла країну"¹³.

У відповідь на жорстокий гніт селяни виступали проти існуючих кріпосницьких відносин. Ця боротьба набирала різноманітних форм. І. Франко писав, що, починаючи з 1819 р., відбувалися часті заворушення селян проти панів, викликані відбиранням у них земель. Він мав на увазі виступи у Якубовій Волі (1819 р.), Сколівщині (1824 р.), Нагуєвичах (1832 р.) та в інших місцях. "Певна річ, – стверджував Каменяр, – що відомостей про бунти можна би назбирати ще дуже багато"¹⁴. Безперечною заслугою І.Франка як історика є опис причин і розгортання селянського протесту у Руському Кимполунзі на Буковині в 1848 р. Учений доводив, що селянський рух на Буковині загострився відразу після скасування панщини в Галичині. "Буковинська людність, – писав І.Франко, – сильно заворушилася тим, що сталося в Галичині. Ніякі докази не могли переконати селян, що панщина скасована лише в Галичині, а вони, жиючи під тим самим цісарем, мусять терпіти й далі"¹⁵. Наукове дослідження вченого, присвячене вивченню історії Буковини, завершилося написанням у 1902 р. за матеріалами народних пісень і оповідань спеціальної розвідки про Лук'яна Кобилицю, де широко розкривалася панорама суспільного життя буковинців у 40-х роках XIX ст.

Для висвітлення руху опришків автор широко використав народну творчість. У матеріалах, підготовлених до "Студій над українськими народними піснями", особливо в архівних реєстрах пісень збереглися сліди роботи над окремими опришківськими піснями. Глибоке вивчення І.Франком народної творчості про опришків допомогло йому у досліді над текстологічною історією пісень. Така синтезуюча робота дала можливість зрозуміти характер епічної творчості гуцулів¹⁶. Як уже відзначалося, І. Франко більш достовірною вважав народну творчість, ніж тогочасні офіційні історичні матеріали¹⁷. У творі "Опришок Семен Хотюк", який був написаний на основі розповіді селянина Г. Вандюка із села Далешеві Городенківського повіту у 1892 р., письменник підкреслював, що "пісня стоїть близько до фактичної основи, передає факт вірніше і в правильній освітленні, не підкрашуючи, не ідеалізуючи його"¹⁸. У Довгопіллі І.Франко зафіксував пісню та оповідання про популярного у народі ватажка опришків Мирона Штолу (Штолюка). Пізніше на основі цих матеріалів він написав оповідання "Опришок Мирон Штола". У ньому, полемізуючи з відомим українським істориком Ю.Целевичем із приводу імен опришків, відомих із судових актів, але загублених у народній пам'яті, І.Франко висловлював припущення: пісні розповідають про опришків, не зафіксованих в актах, що діяли після включення Галичини до Австрії, зокрема про опришківського ватажка Мирона Штолу (Штолюка), якого автор вважав історичною постаттю, проте маловідомою історикам¹⁹.

Характеризуючи опришківство, І.Франко торкнувся заходів уряду у боротьбі з народними месниками. Так, у 1820 р. проти них видано чотири закони, встановлено у горах піші варті і загони стрільців, визначено нагороду за кожного спійманого опришка. Проте селяни вбачали в опришку "вільного козака", героя, "завидували йому..., готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, поради́ти та дати вказівки до нападу на панський двір"²⁰. Отже, опришківство користувалося симпатіями і підтримкою широких селянських мас, у зв'язках із ними міцніла його сила. Опришківський рух розгорнувся по всій Галичині. І. Франко вважав за потрібне вказати на причини цього руху. "Мусило шось похати народ до розпуки, – писав він, – і я не помилюся, коли скажу, що вчинило се не так загальне зубожіння краю наслідком війн, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарі, відбирання підданських ґрунтів, лісів і пасовиськ панами"²¹. В історичній праці "Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині" письменник розкрив основні види діяльності та шляхи поповнення легендарних загонів опришків. "Цим самим, – стверджує В. Грабовецький, – він показав майбутнім дослідникам шлях пошуку ключа до оцінки характеру і рушійних сил народного руху"²². У творі саме соціально-економічними причинами, наймовірно тяжким становищем селян пояснював І.Франко виникнення такої форми народного руху, як опришківство. "Розбійництво, – відзначав він, – було з давен-давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневоленний, битий, кривджений, підданий, не можучи знайти ніде полекші ані справедливості, тівав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвилі загрозу смерті, все-таки рад був хоч під тою загрозою прожити свobodно, а надто ще мститися на своїх кривдниках"²³.

Відтворюючи у своїх творах героїчні події опришківського руху під проводом Олекси Довбуша, І. Франко показав населенню західноукраїнських земель приклади визвольної боротьби

як зразки для наслідування у нових суспільних умовах. Висвітлюючи тему антикріпосницької боротьби на Прикарпатті у XVIII – XIX ст., учений прагнув, "щоб нові покоління не забували тернистого шляху мук і тортур, пройденого нашим народом"²⁴. Таким чином, на розробці опришківської проблематики виразно позначилася еволюція поглядів письменника. Творче осмислення опришківства проходило у напрямку від подолання літературно-романтичних традицій до соціально-історичного трактування суспільних явищ і ствердження реалістичних принципів.

Фольклорно-збиральницька і дослідницька діяльність І. Франка мала велике значення. Завдяки їй були збережені цінні записи про вияв волелюбних поривів українського населення Карпат, що водночас збагатило письменника історичним матеріалом. Тема опришківства, яку І.Франко розробляв у своїх творах, розглядалася у причинному зв'язку з фольклорними зацікавленнями і суспільно-політичними поглядами.

1. Грабовецький В. Довбуш в творчості І. Франка // Тези доповідей обласної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Великого Каменяра. – Івано-Франківськ, 1986. – С. 77-79; його ж. Опришки й гайдуки в творчості Каменяра // Прикарпатська правда. – 1986. – 24 серпня; його ж. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка в його праці "Галицьке краєзнавство" // IV респ. наук. конф. з іст. краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 64-65; його ж. Іван Франко про карпатських опришків і балканських гайдуків // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.). – К., 1990. – С. 442-444; Нечиталюк М. З народних ручаїв. – Львів, 1970. – 168 с.; його ж. Тема опришківства в творчості Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Зб. 3. – Харків, 1952. – С. 113-143.
2. Кугуляк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 199 с.; Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971. – 204 с.; Гаврилів Б. Довідник краєзнавців Прикарпаття (XIX – початок XX ст.). – Ч. 1. – Івано-Франківськ, 1994. – 34 с.; його ж. Галицьке краєзнавство. Ч. 1. – Коломия, 1997. – 166 с.; Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. Івано-Франківськ, 1996. – 80 с.; Бурдуланюк В. Культурні зв'язки Галичини з Наддніпрянською Україною в кінці XIX – початку XX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 1996. – 24 с.; Педич В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894-1914 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1996. – 23 с.; Полєк В. Іван Франко на Прикарпатті. – Ужгород, 1966. – 64 с.; Воропай О. Іван Франко як етнограф і фольклорист // Визвольний шлях. – 1966. – Кн. IX (222). – С. 1049.
3. Гуржій І. Іван Франко як історик селянства України // І. Я. Франко як історик. – К., 1956. – С. 45.
4. Франко І. Галицьке краєзнавство // Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т.46. – Кн. II. – С. 118.
5. Грабовецький В. Іван Франко про карпатських опришків і балканських гайдуків // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.). – С. 442-443.
6. Нечиталюк М. Тема опришківства в творчості Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Зб. 3. – С. 117.
7. Гуржій І. Іван Франко як історик селянства України // І. Я. Франко як історик. – С. 47.
8. Луців Л. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. – Нью-Йорк – Джерсі-Сіті, 1967. – С.98.
9. Полєк В. Іван Франко на Прикарпатті: Путівник. – С. 32.
10. Франко І. Гуцульський король // Іван Франко. Статті і матеріали. – Зб. 1. – Львів, 1948. – С. 8.
11. Грабовецький В. Іван Франко про карпатських опришків і балканських гайдуків // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.). – С. 443.
12. Нечиталюк М. З народних ручаїв. – С. 88.
13. Нечиталюк М. Тема опришківства в творчості Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Зб. 3. – С. 116.
14. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т.47. – С. 47.
15. Франко І. Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX в. // Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т.47. – С. 261.
16. Нечиталюк М. З народних ручаїв. – С. 89.
17. Нечиталюк М. Тема опришківства в творчості Івана Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. – Зб. 3. – С. 116.
18. Франко І. Опришок Семен Хотюк // Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т.46. – Кн. II. – С. 151.
19. Нечиталюк М. З народних ручаїв. – С. 89.
20. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Збір. творів: У 50 т. – Т.47. – С. 48.
21. Там само.
22. Грабовецький В. Опришки й гайдуки в творчості Каменяра // Прикарпатська правда. – 1986. – 24 серпня.
23. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Збір. творів: У 50 т. – Т.47. – С. 48.
24. Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. – С. 80.

Лілія ЩЕРБІН

**“МУЗИКА МАЙБУТНЬОГО” ЧИ “УДАР У СПИНУ”?
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЦІ КАДЕТСЬКОЇ ФРАКЦІЇ
В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906 – 1917 рр.)**

Діяльність у системі інститутів влади Російської імперії Державної Думи як представницької законодавчої установи стала початком демократизації і модернізації політичного життя країни. Прийнятий на хвилі першої російської революції маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. запроваджував орган із законодавчими функціями і проголошував демократичні свободи громадян. Російський парламентаризм початку ХХ ст. представлений існуванням Дум чотирьох скликань: I-а Дума (27 березня – 8 липня 1906 р.), II-а Дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.), III-я Дума (1907 – 1912 рр.), IV-а Дума (1912 – 1917 рр.).

Створення Державної Думи відкрило нові перспективи для діяльності політичних партій, які отримали нагоду легалізувати свою присутність у внутрішньому житті імперії шляхом вирішення найактуальніших проблем, серед яких вагоме місце займала національна. Трибуна Думи стала тим місцем, де вперше розглядалися питання децентралізації, автономії, самоуправління. “Єдина і неподільна” Росія вразила яскравістю етнічних кольорів: польським, фінляндським, єврейським, литовським, українським. Зала засідань Думи, за вдалим висловом кадета В.П.Обнинського, була “справжньою живою етнографічною картою Росії”. На цій політичній арені своє вагомє місце знайшло й українське питання, яке виразилося не тільки в діяльності під час роботи I-ї і II-ї Дум Українських парламентських громад, а й у спробах вирішення партійними фракціями найгостріших для українського народу аспектів національного питання. Адже уряд Російської імперії проводив політику “загальноросійської єдності”, яка заперечувала сам факт існування українського народу, його мови, історії, культури. Тільки у 1905 р. Російська Академія Наук визнала українську самостійною мовою, а не наріччям російської, при цьому не вирішеними залишались проблеми національної школи, використання української мови в суді та адміністрації.

Метою даної статті є дослідження політики кадетської фракції в українському питанні як однієї із найвпливовіших і чисельних парламентських фракцій, що підтримувала тісні зв’язки з представниками українського національно-визвольного руху і мала у своїх партійних лавах багато українців.

Українське питання в думській діяльності Конституційно-демократичної партії окремо не досліджувалося, але окремі моменти висвітлювались через призму проблем, пов’язаних із функціонуванням Державних Дум Росії та історією Конституційно-демократичної партії. Започаткування вивчення цієї теми було закладено учасниками подій П.М.Мілюковим, М.С.Грушевським, С.Чикаленком та багатьма іншими. В радянській історіографії особливий внесок у розробку цієї проблеми зробили дослідники Є.Д.Черменський, А.Я.Аврех, С.М.Сидельников, В.С.Дякін, Т.Ю.Бурмістрова, В.С.Гусакова².

Зміна у 90-х рр. науково-методологічних підходів ознаменувалася інтересом сучасних російських дослідників до осмислення досвіду парламентаризму Росії початку ХХ ст., серед яких особливої уваги заслуговують розвідки В.А.Патентова, В.Ю.Зоріна і Д.А.Аманжолової, В.А.Козбаненка, А.Ф.Смирнова³. Незаперечним авторитетом серед російських дослідників лібералізму залишається В.В.Шелохаєв, який у ряді своїх праць розкриває ставлення кадетів до українського питання у Думі⁴. Українські історики теж неодноразово звертались до вивчення аспектів демократизації російського політичного життя, акцентуючи увагу насамперед на діяльності українських депутатів у Думах, їхній позиції щодо вирішення національної проблеми⁵.

Посилення соціального, економічного, національного гніту в Росії на початку ХХ століття викликало процеси і явища, динамічність яких стала нищівною для інертного імперського механізму. Політизація суспільства, структуризація партійної системи розхитали підвалини самодержавства. Революція 1905 – 1907 рр. стала каталізатором для важливих перетворень у Російській імперії, започаткувавши період політичного реформування, результатом якого було утвердження представницької системи законодавчої влади. Створена 12 – 18 жовтня 1905 р. на I Установчому з’їзді Конституційно-демократична партія після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. узяла активну участь у боротьбі за депутатські місця у Державній Думі, зайнявши вагоме місце в першому російському парламенті зокрема і політичному житті держави взагалі. У Думах чотирьох скликань кадети мали 179, 98, 54, 53 представників відповідно.

Фундаментом виборчої платформи Партії народної свободи стала програма партії, прийнята на I з’їзді та доповнена на II (4 – 11 січня 1906 р.), у якій знайшли відображення питання форми державного ладу, реформування місцевої влади і соціально-економічні перетворення. Згідно з програмовими вимогами кадетів, національне питання мало вирішитися шляхом надання прав на культурне самовизначення кожній народності Російської імперії, тобто отримання права вільного розвитку мови, літератури, культури всіх народів імперії⁶. У своїх листівках конституційні демократи вимагали, щоб “звільнена Росія свідомо і рішуче порвала з характерними для самодержавства гнобленням окраїн і бюрократичною централізацією”⁷. Проголошуючи принцип єдності і неподільності Росії, кадети підкреслювали важливість “внутрішнього і духовного зв’язку її окраїн з центром, а не домінування примусу і свавілля”⁸. У відозвах і листівках Центрального комітету Конституційно-демократичної партії мова про Україну окремо не велася і серед національностей українці не згадувались. Тільки партійні комітети, які діяли в Україні, намагались виділити її. Зокрема, Одеський комітет у листівці “Чого хоче Конституційно-демократична партія” виокремлював Україну поряд із Польщею і Кавказьким краєм як частину імперії, де проживали люди неросійського племені, вимагаючи дати їм право на обласне самоуправління⁹, а Херсонський губернський комітет навіть видав листівку “До селян!” на українській мові¹⁰.

Відомий діяч Конституційно-демократичної партії, голова Петербурзького комітету, професор М.І.Кареев в інтерв’ю газеті “Громадська думка” у квітні 1906 р. підкреслив, що “виступає за автономію кожної країни, якщо тільки народ тієї країни почуває потребу в ній. Про Польщу почав писати ще в 1881 р. Що ж до України, то я дуже мало знаю, як ця справа стоїть теоретично. Та оскільки відомо мені, теоретично це питання дуже мало розроблене”¹¹. Він висловив побажання, щоб українські політичні діячі не тільки детально розробили цю проблему, а й ознайомили з нею представників російської інтелігенції. Отож, на початку діяльності I Думи, маючи окреслені загальні контури національного питання, у кадетів була відсутня чітка лінія поведінки щодо українського питання.

У своїй доповіді 22 квітня 1906 р. П.Мілюков, визначаючи орієнтири тактичної діяльності партії в парламенті, тільки обмовився, що “справедливі вимоги національностей повинні бути взяті до уваги I російською думою на основі домовленостей із зацікавленими групами”¹². Та коли виникла нагода співпрацювати із Союзом автономістів (об’єднанням думських груп неросійських народів імперії), лідер кадетів проявив свою упередженість та обережність, назвавши виокремлення “автономістів” у парламентську фракцію політичною помилкою. П.Мілюков підкреслював невизначеність терміна “автономія” та неоднорідність Союзу, яка обумовлювалася неузгодженістю завдань і вимог, різною базовою підтримкою його членів та історичними традиціями (“одні мають за собою столітню історію, інші – тільки вчора народились”). Як пізніше згадував Павло Мілюков, “питання національні самі по собі загрожували ускладнити питання соціальні і конституційні, які складають наше головне завдання”¹³. Відмінність устремлень і вимог різних національностей злились би в загальні формули, а це, на його думку, спричинило б “підвищення вимог найменш готових до автономії народностей”¹⁴. Найбільш підготовленими до процесу самовизначення він вважав поляків, хоч такий диференційований підхід до націй Російської імперії суперечив тому принципу рівності громадян без різниці національності, який був проголошений у програмі Партії народної свободи.

44 депутати Думи від України створили Українську парламентську фракцію. Найактивнішу участь у її створенні взяв М.С. Грушевський, який прибув до Петербурга з метою допомогти консолідації думських депутатів від України. Він підготував для Української парламентської громади текст “Декларації української автономії” для внесення в Державну Думу. “Питання про державну самостійність не ставилося, назване “політичною утопією”, зате “об’єднання народностей на федеративних началах” вважалось реальною метою”¹⁵. Але ця проблема не була внесена у план роботи Думи кадетами, які “вирішили, що поглиблення в національну проблематику заважатиме боротьбі за загальногромадські свободи”¹⁶. Український історик Г.В.Касьянов пов’язує труднощі, які перешкоджали розгляду національного питання в I Думі з упередженим ставленням до нього кадетів¹⁷. Підтвердженням цього слугують виступи кадетів-українців Імшенецького, Прісецького стосовно українського питання, які мали “наднаціональний, всезагальнолюдський характер”¹⁸.

Беручи участь 2 – 5 травня 1906 р. у думській дискусії щодо формулювання положень зворотної адреси імператорові, представник Конституційно-демократичної партії від Мінської губернії О.Р.Ледницький звернувся від імені всіх націй Росії, сподіваючись, що “їх горе, їх великі духовні потреби не будуть забуті”¹⁹. До переліку поневолених народів депутат, крім Кавказу, Грузії, Польщі, Прибалтики, вніс і Україну: “Ми знаємо, що представники національно знеособленої

України, яка прагне теж до звільнення від національного гніту, відчувають биття серця, яке б'ється в унісон з серцем всіх борців за свободу"²⁰. На його думку, автономне управління спрямоване не до підризу основ російської державності, а являє один загальний намір для встановлення того начала, яке в державі створює органічний і могутній зв'язок окремих одиниць в одне загальне ціле, замість зв'язку штучного і механічного. Ледницького підтримав Карєєв, який виступив за надання всім народам, які населяють Росію, повного національного самовизначення²¹.

8 липня 1906 р. Микола II розпустив Думу і видав наказ про сликання нової. Партія народної свободи у передвиборній програмі під час виборів до II Державної Думи наголошувала на тому, що "тактичні міркування, з яких питання про автономію було відсунуте на другий план, не змінилися"²². Таке ігнорування українського питання у російському парламенті заперечував у своїх працях М.С.Грушевський. Він виступив проти поділу народів на "зрілі" і "незрілі", і не вважав автономію за премію, яка видається за "трудолюбие и искусство"²³. М.Грушевський наголошував, що вирішення українського питання є "складовою, інтегральною частиною" перетворення Росії, висловивши своє негативне ставлення до законопроекту про автономну організацію Польського Королівства, оскільки цей документ стосувався тільки змін становища поляків, а не всіх недержавних народностей: "...Поляки і росіяни однаково стоять на історично-централістичнім своїм становищі і розмежовують сфери володіння двох державних, привілейованих народів – російського і польського"²⁴. Українське питання, на його думку, повинно було вирішуватися не з історичних прав, а з того факту, що український народ "становить цілком визначену етнографічну і національну цілісність"²⁵.

Розпуск II Думи 3 червня 1907 р. став початком доби реакційної політики російського уряду, ініціатором якої був міністр внутрішніх справ П.Столипін. Особливістю цього періоду було наростання хвилі російського шовінізму, чому сприяла перемога на виборах правих і чорносотенних партій. У III Думі окремої української фракції не було створено, тому що національним політичним партіям не вдалося провести жодного кандидата через обмеження нового виборчого закону. "Члени надпартійної організації "Товариства українських поступовців" намагалися за посередництвом конституційних демократів висувати українські вимоги у III Думі"²⁶. Дебати з українського питання у Думі III-го скликання (її називали "національною", тому що національним питанням було присвячено багато депутатських виступів) розгорілись у зв'язку з вирішенням таких проблем, як навчання і судочинство на місцевій мові.

29 березня 1908 р. 37 депутатів Думи, головним чином кадети, запропонували проект основних положень про мову викладання в початкових школах із "малоросійським населенням". "У ньому пропонувалося ввести викладання на рідній мові з 1908/09 навчального року при обов'язковому вивченні російської мови як державної і використанні в навчальному процесі керівництв, пристосованих до понять і умов життя та побуту місцевого населення"²⁷. Запит про проект від 26 травня 1909 р. був переданий в комісію з народної освіти. У пояснювальній записці наголошувалося на тому, що грамотність населення у великоросійських губерніях досягає 36%, тоді як у малоросійських – тільки 9%, хоч раніше ці регіони відзначалися значним поширенням грамотності. Головною причиною занепаду освіти серед малоросійського населення називалась відірваність шкіл від народу. "Освіта народу не на тій мові, на якій він думає, відчуває і говорить і на якій безпосередньо відображається все його духовне життя, не може бути міцною. Рідна мова – це могутній фактор народної освіти, і цей фактор повинен отримати використання в малоросійській школі, якщо дійсно мати на увазі освітні інтереси народу"²⁸.

Кадет Ф.І.Родичев торкнувся питання про українську школу у своїй промові, яка була присвячена політиці Міністерства народної освіти при обговоренні бюджету на 1908 р. На думку цього оратора, "українофільство існує в тому ступені, в якому його забороняють, і звільнення його автоматично приведе до його зникнення"²⁹.

Ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання у Думі викликало гарячі диспути на спільних нарадах між представниками парламентської фракції і провінційних груп. Так, на конференції 14 – 15 листопада 1909 р. український кадет М.П.Василенко від імені обласного Київського комітету, позитивно оцінюючи діяльність і тактику фракції в Думі, звернув увагу на певні недоліки: недостатній зв'язок із національними групами і невизначене ставлення до їх потреб³⁰. Неясність відношення кадетів до національного питання, на його думку, могла стати каменем спотикання, посіяти зерна сумніву і недовіри серед поляків, українців, євреїв, які "складають три великі національні групи прихильників партії і вплинути на результати майбутніх виборів"³¹. Полтавський представник вимагав висунення українського питання на особливе місце в російському парламенті, "щоб потреби українців обговорювались окремо, а не серед "інших"³².

Московський член ЦК М.В.Тесленко у відповідь заявив, що українське питання поряд з іншими національними питаннями не стоїть, оскільки "євреї і поляки обмежені в найважливіших громадянських правах, тоді як про українців цього не можна сказати"³³. Такий висновок був зроблений ним у зв'язку з тим, що українці начебто не висували ніяких вимог і практичних законопроектів, а їхні національні інтереси обмежувались потребою рідної мови в школі та суді. Цю тезу заперечили українські кадети. Депутат І.В.Лучицький нагадав, що він двічі в Думі ставив питання про рівноправність мов, та щоразу зустрічав вороже ставлення, хоч "вимоги своєї мови для нашого краю є наша, стара, давня, історична вимога, і наші права на свою мову – наші законні права"³⁴. Представник з Полтави не погодився з порівнянням М.В.Тесленка щодо відсутності прав на народну мову в школі і відсутності інших громадянських прав, бо "чужа мова калічить саму душу народу"³⁵. Вирішення проблеми української мови в Державній Думі означало підтримку і симпатію 30-мільйонного українського народу. "Якщо народ, який пробуджується у своїй національній самосвідомості (а він дійсно пробуджується) зустрічає до своїх справедливих вимог тільки в'яле чи іронічне ставлення, він із страшною злобою ставить не тільки до прямих гнобителів, але й до тих байдужих, які могли прийти на допомогу і не прийшли. Коли народ буде пробуджуватись, треба, щоб він знав, що ми не байдужі до його вимог, – інакше ви втратите його симпатії і підтримку"³⁶, – попередив однопартійців кадет із Полтави.

Однак П.М.Мілюков заявив, що "ототожнювати себе з окремими національними групами ми не можемо; партія не може стати ні українською, ні балтійською, ні єврейською, хоча й повинна використовувати будь-яку практичну можливість для виступу на захист пригнобленої національності"³⁷. Лідер кадетів визнав, що складність українського питання полягає у тривалості його розгляду у порівнянні, зокрема, з польським і єврейським.

На конференції була прийнята постанова, в якій дії фракції з національного питання визнавалися правильними і вказувалося на необхідності відокремлювати права українців на використання української мови як мови особливої в школі і суді³⁸.

Таку нагоду фракція Конституційно-демократичної партії отримала у грудні 1909 р. при обговоренні питання реформування місцевого судочинства. На засіданні Думи 4 грудня 1909 р. І.В.Лучицький заявив, що "вийшов захищати одне: на цілому просторі півдня Росії є одна визначена національність, це – національність малоруська..., ця національність, зовсім незалежна від великоруської, мала свій суд на своїй мові..."³⁹. Своє відношення до української мови висловили П.М.Мілюков та Ф.І.Родичев. Застосування принципу рівноправності національностей у сфері судочинства визнавалося Мілюковим найбільш безпечним і вигідним навіть для прихильників централізованої держави⁴⁰. Ф.Родичев назвав заборону користування місцевими мовами середньовічними забобонами: "Страх за долю російської єдності і страх за долю російської мови, бо в місцевому суді будуть розмовляти не на російській мові, цей страх негідний великого народу і великої держави"⁴¹. Депутат здивував усіх своїми філологічними пасажами, доводячи окремішність української мови на основі таких прикладів: "Я вас запрошую зрозуміти вираз: як кучерявих уговкають. Це переклад назви однієї із п'єс Шекспіра "Приборкання непокірної".⁴² Видатний оратор кадетів стверджував непорушність принципу неупередженості суддів, які не повинні думати ні про пануючу національність, ні про підкорені національності. Ф.Родичев звернувся до Думи, щоб депутати своїм вотумом продемонстрували, що "завданням законодавця має стати ліквідація національних пристрастей і національних тлумачень, турбота про те, щоб судочинство не стало ареною будь-якого національного гноблення, пробудження національних пристрастей"⁴³.

На противагу цим заявам посилався шквал промов правих депутатів, які звинуватили кадетів у фальшивому патріотизмі, а мову, введення якої вони домагалися, – "тарабарщиною", створеною І.Лучицьким. Пропозиція про запровадження місцевих мов у судочинстві була відхилена.

До проблеми української школи звертались окремі представники кадетської фракції у жовтні 1910 р. при обговоренні статті законопроекту про початкову освіту, яка встановлювала своєрідний поділ іногородців при одержанні прав на національну школу. Тільки обрані групи народів (поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи, грузини) отримували можливість навчання рідною мовою. Інші, в тому числі українці, в такому праві обмежувались. Проект викликав критику лівих фракцій і ліберальної опозиції, які вимагали визнати право на рідну мову за всіма національностями країни⁴⁴.

Члени Товариства "Просвіта" м. Мелітополя у своєму зверненні до П.М.Мілюкова від 24 жовтня 1910 р. наголошували на важливості для українського народу законопроекту, який обговорювався у Думі. "Якщо в ньому не буде ясно і точно зазначено, що навчання в початковій

школі в місцевостях із малоросійським населенням повинно проводитись на його рідній мові, то український народ тепер завдяки, між іншим, чужій школі буде приречений на тривале невігластво, а, може, і на вимирання, звичайно, духовне⁴⁵. Вони вимагали, щоб Мілюков і його партія добивалися дарування українцям народної школи на їх народній мові. Якщо Конституційно-демократична партія не виступить на захист національної народної школи для українського населення, то цим вона відштовхне від себе український елемент⁴⁶. Жителі с. Чернобай Полтавської губернії пов'язували із запровадженням української мови в школах не тільки зростання інтелектуального рівня українців, але й покращення економічного становища. Вони підкреслювали, що "їхнє прохання не є проведенням думки виділення Малоросії, а необхідна потреба – шлях до культури, покращення життя і підняття патріотичного духу і вічної відданості царю і батьківщині"⁴⁷.

На захист українців виступили кадети І.В.Лучицький і П.М.Мілюков. Пропозицію Лучицького надати право навчання на українській мові підтримав Мілюков, який висловив тезу про обов'язок держави оберігати права національностей. Вважаючи, що будь-яка мова може розвиватися до рівня культурної мови, він підкреслив, що в даний час зусиллями інтелігенції українська мова вже стала літературною, і вказав на те, що український рух висунув ряд діячів, відомих не тільки в Росії, але й за її межами; що навчання по-українськи є цілком можливим⁴⁸. Але результати голосування виявилися невтішними. Пропозицію українського кадета 171 голосом проти 132 було відхилено.

На зустрічі 8 – 9 травня 1911 р., присвяченій виборам до IV Державної Думи, українські кадети запропонували включити в передвиборну платформу, крім вимоги допустити мову у початкову школу, ще й запровадження мови в суді й створення у вищій школі кафедри української мови, літератури та історії⁴⁹. Ці пропозиції були підкреслені на черговій нараді парламентської фракції з представниками провінційних груп 20 – 21 листопада 1911 р.⁵⁰ Окрім цього, київські кадети вимагали вкласти реальний зміст у загальні поняття "право національного визначення", "автономія"⁵¹.

У IV Думі виникли дебати про українську справу при обговоренні бюджету. Українське питання порушувалося як доказ безправності і сваволі, які допускав уряд у своїй політиці. Це призвело до дискусії "про український рух взагалі, про його силу, значення, природність, в котрій виступали найвидатніші бесідники з опозиції (кадети Шингарьов, Мілюков, Александров), домагаючися для українців свободи їх національного розвитку, причім проф. С.Іванов, кадетський посол від Києва, обстоював українські катедри на університетах"⁵².

Гострі суперечки в Думі IV-го скликання були пов'язані із запитом про заборону святкування 100-літнього ювілею Т.Г.Шевченка. Зокрема, гостро виступив Ф.І.Родичев. "Малоросам Шевченко дорогий не менше, ніж полякам Міцкевич чи нам Пушкін", – наголосив він, указуючи, що заборона викличе тільки протидію і святкування за межами Росії⁵³.

На визнанні за українським народом права на мову і культурне самовизначення, якого він "чесно домагається і просить", наполягав катеринославський кадет А.М.Олександров. Потреба впорядкованості національних відносин ототожнювалась ним із внутрішньою і зовнішньою стабільністю Росії. Негативне ставлення уряду до пам'яті великого слов'янського поета Олександров вважав "політичною безтактністю, прагненням до розпорощення дружніх народів"⁵⁴. Київський кадет С.О.Іванов теж наголосив на необхідності внутрішньої єдності національностей при задоволенні їх національних потреб: "Нам кажуть, що українська мова не може бути допущена, тому що потрібна єдність Росії. Але що це за єдність, коли окремим особам, окремим національностям і народностям заборонено висловлювати на своїй мові те, до чого вони прагнуть і чого вони хочуть"⁵⁵.

Однак найбільший резонанс викликав виступ лідера конституційно-демократичної фракції. "Промова була виголошена на прохання самих українців – захистити їх від нападів київських російських націоналістів, які викликали заборону святкування ювілею Шевченка", – згадував П.М.Мілюков пізніше⁵⁶. На його думку, "український рух ніхто не придумував. Український рух існує, буде існувати і спроба заперечувати український рух даремна"⁵⁷. Мілюков заявив, що вірить у щирість лідерів, які розгорнули в Україні рух за федерацію автономних одиниць, оскільки ця ідея є традиційною для українців ще з 40-х років від Кирило-Мефодіївського товариства і Драгоманова. Федералісти-автономісти, на його погляд, недостатньо слідкували за розвитком терміна "федерація", тому вони в подальшому це поняття повинні будуть викреслити⁵⁸.

Лідер кадетів дотримувався принципу, згідно з яким за ідеали, за "музику майбутнього" не переслідують⁵⁹. Вимоги українізації шкільної освіти, права української мови в судових та урядових установах, ліквідація обмежень для українського друкованого слова, покращення умов для легального існування національних установ можуть бути визнані радикальними і нездійсненними, як вважав

він, тільки тими, хто заперечує існування українського народу і вважають, що один тільки факт його існування вже рівносильний сепаратизмові. На думку Мілюкова, українські прагнення є законними, а їх обмеження – небезпечною політичною боротьбою. Від імені Конституційно-демократичної партії Мілюков назвав Шевченка "символом не простого народу, а народної, національної культури"⁶⁰, а український рух демократичним, що "йде в народ і в даний час ведеться народом"⁶¹.

У своїх спогадах Мілюков писав, що цими вимогами члени Товариства українських поступовців задоволювалися, погоджуючись відкинути на майбутнє вимогу федерації і виключити сепаратизм. "Тільки професор Грушевський хитрував зі мною, приховуючи від мене свої справжні наміри. Я, зі свого боку, стверджував в Думі, що "справжніми сепаратистами є російські націоналісти", які заперечують самостійну українську мову і українську літературу і заохочують урядові переслідування, які вже примусили український рух перенести свій центр в австрійські межі, де можливо і створення українського сепаратизму"⁶².

Хоч запит був прийнятий запізно і ювілей отримав назву "німого", українське суспільство позитивно оцінило виступ П.Мілюкова. "Щиро вдячний за промову про Шевченка", – написав йому в короткому посланні інженер Семен Мазуренко⁶³. "Віriamo, що об'єктивне висвітлення українського питання з трибуни Державної Думи розсіє наклепи про український сепаратизм і тоді замовкнуть самозвані малороси Савенки. Вітаємо виступ Вашої партії на захист прав українського народу", – телеграфував П.М.Мілюкову від імені українців м. Миколаєва ветлікар Загоруйченко⁶⁴. Не оминули увагою виступ відомого кадета, надіславши йому листа, і студенти Київського політехнічного інституту⁶⁵. Представники Чернігова на чолі з І.Шрагом теж вітали фракцію народної свободи та її представників, висловлюючи сподівання на ліквідацію заборон і обмежень та здобуття прав національного самовизначення: "Ваш протест і ваша урядова постановка українського питання підтримують в нас віру в перемогу над пануючими тепер темними силами і необмеженим свавіллям"⁶⁶.

Але лідери українського руху були розчаровані тією неоднозначністю, яка прозвучала у цій промові щодо принципу федерації. Висловлюючи вдячність за думський виступ Мілюкова, публіцист із Чернігова, кадет М.Могилянський не погоджувався з його ставленням до федералістичних прагнень українського народу. Та ця гострота, на його думку, усуває "так прекрасно і повно висловлене, широко терпиме і доброзичливе ставлення до українства як до "народної і національної культури"⁶⁷.

М.С.Грушевський у своєму листі до П.М.Мілюкова від 4 березня 1914 р. назвав його промову "значним суспільним явищем і завдяки широкій постановці українського питання, вперше даній йому з думської трибуни, вона, напевно, довго буде служити вихідним пунктом для оцінки українського руху в прогресивних колах Росії"⁶⁸. Але, незважаючи на те, що "ряд питань охоплено і висвітлено надзвичайно вдало, вона містить в собі положення, поява яких в програмній промові дуже засмутила моїх друзів. Нас здивувало те, що Ви виступили так рішуче і принципово проти автономно-федеративного постулата"⁶⁹. Грушевський дорікав Мілюкову за те, що у своєму думському виступі він не зробив ніякої різниці між ідеєю автономії і федералізму, хоч у розмовах з українцями лідер кадетів наполягав на такій необхідності, не заперечуючи проти принципу автономії.

Національна проблема, й українська зокрема, знову опинилася в центрі уваги Партії народної свободи, викликавши нову хвилю обговорень і суперечок 23 – 25 березня 1914 р. на конференції парламентської фракції з участю представників ЦК і місцевих груп. "Досягнення національностями навіть тих прав, які вказані у §24 програми конституційних демократів, прав на культурне самовизначення, – є завданням на багато років. І якщо хочуть справ, а не декларацій, нехай не переважуватимуть нас широкими вимогами і не обтяжують нашого становища, щоб не було знову краху"⁷⁰, – зауважував Мілюков. Він констатував, що національні питання ускладнюються декларативними вимогами, наполягав на послідовному, поступовому вирішенні реальних потреб кожної національності. Обурення у нього викликало те, що від кадетів вимагають тепер однакового ставлення до всіх, тобто змішують вимоги і більш розвинених націй, і менш визначених, тоді, коли не можна всіх міряти однією міркою⁷¹.

Своє невдоволення двозначністю, яка прозвучала в думському виступі Мілюкова, представники українського руху отримали змогу висловити безпосередньо на засіданні ЦК 24 березня 1914 р. Спробу лідера кадетів відмежуватись не тільки від ідеї федерації, а й від автономії, Грушевський назвав "ударом у спину з дружньої сторони"⁷², оскільки основу політичної програми союзу українських груп становить автономія, прагнення до якої в українців має вікову історію. Це,

на його думку, примушує українців побоюватися, що в партії конституційних демократів “вони зустрінуть рішучу опозицію своїм життєвим інтересам”⁷³. Грушевський наполягав на отриманні гарантії вирішення українського питання не шляхом зміни програми партії, а готовністю працювати для автономії України.

Мілюков заявив, що “особисто симпатизує ідеї автономії України, але як відповідальний політичний діяч даного моменту він би не вважав можливим поставити її на чергу. В Галичині люди місяцями торгуються за одну кафедру у Львівському університеті, виторговуючи по “золотнику”, а тут хочуть, щоб ми відважували пудами”⁷⁴. Задоволення вимог будь-якої однієї національності стали б, на його думку, прецедентом для інших. Але не в усіх народів, згідно з позицією кадетів, така потреба назріла. Отже, Партія народної свободи, декларуючи у програмі принцип рівноправності народів, на практиці наполягала на втіленні ідеї автономії згідно зі ступенем засвоєння і готовності до неї з боку національних груп. П.М.Мілюков наголосив на відсутності українських організацій, які б мали повноваження здійснювати автономію, і відсутності історичної необхідності⁷⁵.

Під час обговорення українського питання на засіданні ЦК 30 березня 1914 р. М.Грушевський і М.Славінський висловили прохання, щоб кадети і трудовики висунули в Думі запити про впровадження української мови в школах і кафедр українознавства в трьох південних університетах – Київському, Харківському і Одеському. Від імені українців Грушевський наполягав на тому, щоб “фракція кадетів чинила тиск на голову Думи Родзянко у зв’язку із запитом про репресії під час Шевченківських днів”⁷⁶.

Перша світова війна, на думку російського історика В.В.Шелохаєва, стала важливим етапом у розробці кадетськими політиками проектів національного облаштування Російської імперії, який був спричинений такими факторами, як ведення військових дій на територіях із багатонаціональним складом населення (Польща, Галичина, Прибалтика) та необхідність об’єднання всіх національностей⁷⁷. У своїх думських виступах із національного питання кадети керувались програмою Прогресивного блоку, яка стосовно української проблеми передбачала відновлення малоросійської преси, терміновий перегляд справ жителів Галичини, які перебувають під арештом і засланих, та звільнення тих із них, хто був підданий переслідуванню невинно⁷⁸. Так, 28 серпня 1915 р. депутат А.М.Олександров виступив на захист української преси, назвавши зазіхання на мову й особливості національної культури найбільшим злочином. Він зазначив, що найтяжчого гноблення зазнає український народ, за яким “не визнають ніяких культурних цінностей, за ним заперечують те, що визнають за іншими народами, його бойкотують, його дратують, його ображають”⁷⁹. Початок війни ще більше загострив становище українців, незважаючи на те, що “українська культурна і національна думка визначила своє ставлення до війни строго патріотично, почався повний погром всіх українських установ і повна ліквідація української преси”⁸⁰. Депутат закликав надати українському народові право на його мову в школі, місцевому суді, адміністративних установах.

При ЦК діяли комісії з єврейського, польського, українського, вірменського і литовського питань. “Ахілєсовою п’ятою” національної програми Партії народної свободи були єврейське та українське питання. Виступати з ініціативою їх постановки в Думі кадетські лідери вважали недоцільним. Серед причин, які зумовили таку ситуацію, В.В.Шелохаєв називає стосовно першого ріст антисемітизму і шпигунства, а стосовно другого – події в Галичині і позицію уряду й націоналістів до західних українців⁸¹. На засіданні Центрального комітету кадетів 5 лютого 1917 р. зазначалось, що “українці вимагають підняття питання про українську школу і про право української мови. Однак українське питання зараз вносити в Думу не час, там воно зустрінє великий опір”⁸².

Таким чином, поряд із широким колом політичних, соціально-економічних і адміністративних питань у Думах Російської імперії вагоме місце відводилося національним вимогам, зокрема українським. Парламентська діяльність Конституційно-демократичної партії стала практичним втіленням задекларованих програмних принципів. Будучи однією з найвпливовіших думських фракцій, кадети неодноразово брали участь у дебатах із приводу проблем, які стосувалися української справи. Вони виступали ініціаторами законопроектів, що були спрямовані на задоволення національних вимог українців, відіграли важливу роль у постановці та обговоренні українського питання в російському парламенті. Виступи кадетів на захист українців знаходили широкий резонанс і схвалення в суспільстві. Вирішення українського питання Конституційно-демократичною партією зводилося тільки до права на культурно-національне самовизначення, водночас нівелювались

політичні вимоги українців, виходячи з принципу єдності і неподільності Росії, кадети заперечували навіть прагнення до автономії.

1. Обнинский В. Первые шаги русского автономизма // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С.4.
2. Черменский Е.Д. IV-я Государственная Дума и свержение царизма в России. – М., 1976. – 320 с.; Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. – М., 1989. – 251 с.; Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной Думы. – М., 1962. – 379 с.; Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство 1907-1911 гг. – Ленинград, 1978. – 248 с.; Бурмистрова Т.Ю., Гусакова В.С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. 1905-1917 гг. – М., 1976. – 262 с.
3. Патентов В.А. Кадетские фракции в I и II Государственных Думах: Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. – М., 1993. – 23 с.; Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулишов С.В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: Опыт законоотворчества. – М., 1999. – 520 с.; Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906-1907. М., 1996. – 240 с.; Смирнов А.Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг.: историко-правовой очерк. М., 1998. 624 с.
4. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. – М., 1991. – 232 с.; его же. Либеральная модель переустройства России. М., 1996. – 280 с.
5. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX століття): В 3-х ч. К., 1999; Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917): Автореф. дис. на здоб. ст. канд. іст. наук. – Харків, 2001. – 20 с.
6. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3-х т. Т.1. 1905-1907 гг. М., 1997. – С.190.
7. Центральный державный историчний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.838, оп.2, спр.1069, арк.1.
8. Там само. – Спр.1082, арк.1.
9. Там само. – Спр.1091, арк.1.
10. Там само. – Спр.1098, арк.1.
11. Автономія України (Розмова з членом державної думи проф. М.І.Каресвим) // Громадська думка. 1906. – 23 квітня. – С.2.
12. Мілюков П.М. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1906. – СПб., 1907. – С.321.
13. Мілюков П.М. Воспоминания. – М., 2001. – С.303.
14. Там же.
15. Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – С.87.
16. Там же.
17. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.55.
18. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): У 3-х т. – К., 1999. – Т.3. – С.456.
19. Собрание речей гг. Депутатовъ Государственной Думы I и II созыва. – СПб., 1908. – С.49.
20. Там же. – С.50.
21. Там же. – С.64.
22. Новая Дума. Платформа Партии Народной Свободы. – СПб., 1906. – С.15.
23. Грушевській М. Польський законопроект автономії й українці // Рада. – 1907. – 21 квітня. – С.1.
24. Там само.
25. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.1. – Львів, 2002. – С.426.
26. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917): Автореф. дис. на здоб. ст. канд. іст. наук. – Харків, 2001. – С.13.
27. Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулишов С.В. Указ. соч. – С.115.
28. Там же. – С.116.
29. Садовскій В. Украинский вопросъ въ третьей Думе // Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.20.
30. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф.523, оп.1, д.9, л.7.
31. Там же. – Л.10об.
32. Там же. – Л.11.
33. Там же. – Л.12об.
34. Там же. – Л.17об.
35. Там же. – Л.20.
36. Там же. – Л.20об.
37. Там же. – Л.23-23об.
38. Там же. – Л.28об.
39. Государственная Дума. Стенографический отчет. 3 созыв. Сессия III. Ч.1. – СПб., 1910. – Стб.2969.
40. Там же. – Стб.2990.
41. Там же. – Стб.3023.
42. Там же. – Стб.3025.

43. Там же. – Стб.3048.
44. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. – Л., 1978. – С.203.
45. ГАРФ. – Ф.579, оп.1, д.1853, л.1.
46. Там же. – Л.10б.
47. Там же. – Д.1940, л.2.
48. Садовский В. Указ. соч. – С.23.
49. ГАРФ. – Ф.523, оп.1, д.11, л.12об.
50. Там же. – Л.14-14 об.
51. Там же. – Л.15.
52. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1917. – С.108.
53. Бѣлоусенко А. Украинские дни въ Государственной Думѣ // Украинская жизнь. – 1914. – №3. – С.9.
54. Там же. – С.10.
55. Там же.
56. Милюков П.Н. Воспоминания. – С.470.
57. Четвертая Государственная Дума. Фракція народної свободи въ період съ 15 октября 1913 г. по 14 юня 1914 г. – СПб., 1914. – С.239.
58. Там же. – С.241.
59. Там же. – С.242.
60. Там же. – С.243.
61. Там же. – С.245.
62. Милюков П.Н. Воспоминания. – С.471.
63. Михутина И.В. Указ. соч. – С.148.
64. ГАРФ. – Ф.579, оп.1, д.1873, л.2.
65. ЦДІАК. – Ф.274, оп.4, спр.408, арк.235.
66. ГАРФ. – Ф.579, оп.1, д.916, л.1.
67. Там же. – Д.5120, л.5об.
68. Там же. – Д.1879, л.2-3.
69. Там же. – Л.3.
70. Там же. – Ф.523, оп.1, д.16, л.24об.
71. Там же. – Л.25.
72. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии: В 6 т. – Т.2. 1912-1914 гг. – М., 1997. – С.301.
73. Там же. – С.309.
74. Там же. – С.314.
75. Там же. – С.314-315.
76. Там же. – С.333.
77. Шелохаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы Первой мировой войны // Первая мировая война: Пролог XX века. – М., 1998. – С.355.
78. Четвертая Государственная Дума. Фракція народної свободи. “Военные” сессии. 26 июля 1914 года по 3 сентября 1915 года. – Пг., 1916. – С.33.
79. Там же. – С. 132.
80. Там же.
81. Шелохаев В.В. Разработка кадетами... – С.356.
82. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии: В 6-ти т. – Т.3. 1915-1920 гг. – М., 1998. – С.349.

Олександр ФЕДОРІВ

РАДЯНСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЦІ УРЯДУ ЄВГЕНА ПЕТРУШЕВИЧА (1921 – 1922 рр.)

На суспільно-політичне життя Західної України на початку 1920-х рр. значний вплив мала політика урядів Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) та Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). У 1921 – 1922 рр. сформувалося підґрунтя для радянськості, що було пов'язано з політикою українізації в УСРР. У західноукраїнському політичному середовищі здебільшого була орієнтація на країни Антанти, тоді як УСРР та РСФРР розглядалися лише як можливі союзники в боротьбі з Польщею. В умовах тотального наступу польського націоналізму, ополячення і національного приниження існування УСРР як державного утворення було привабливим контрастом, благодатним ґрунтом для ширення радянськості настроїв¹. “Це явище, – писала газета “Діло”, – є з психологічного боку природне на ґрунті загострення наших відносин з поляками. Маса оглядається за поміччю у щораз гіршому положенню і гадають знайти її по теорії “противники наших противників є нашими союзниками”².

У свою чергу, прорадянські настрої підтримувалися урядами УСРР та РСФРР. Дослідник із США Мирослав Прокоп вказував: “Відповідна постановка більшовиками національного питання відкривала набагато більші можливості, ніж у царського режиму. Прагнучи до приєднання Західної України, більшовики ніколи не розкривали своїх справжніх планів, вказуючи на прагнення визволення західноукраїнського населення з-під польського гніту”³.

Радянська історіографія⁴ з огляду на ідеологічні причини замовчувала експансіоністський характер зовнішньополітичних прагнень РСФРР щодо Західної України, прорадянські настрої західноукраїнського населення показувала як історично обґрунтоване явище. Діаспорна історіографія (Є. Пастернак⁵, С. Ярославин⁶, М. Прокоп⁷) через відсутність доступу до архівних джерел не змогла повною мірою висвітлити усі аспекти проблеми. Новий етап дослідження даного питання започаткували вітчизняні історики, починаючи з 1991 р. Зокрема, О. Павлюк⁸ з'ясував радянськості настрої західноукраїнської політичної еліти, Євгена Петрушевича. М. Кугутяк⁹, О. Зайцев¹⁰, І. Райківський¹¹ показали ставлення західноукраїнських політичних партій (Української народно-трудової партії (УНТП), Української соціал-демократичної партії (УСДП)) та європейської громадськості до більшовицької політики. З. Захожай¹² звернула увагу на документальний аспект проблеми. Однак у сучасній українській історіографії відсутня окрема праця про радянський фактор у політиці екізильного уряду ЗУНР в 1921 – 1922 рр., що й стало предметом дослідження в даній статті.

Серед деяких східногалицьких політичних діячів ще у 1920 р. панували прорадянські настрої. Адвокат і ветеран УГА Степан Шухевич згадував, що коли Червона армія підходила до Львова, “інтелігенти, навіть такі відверті голови, як д-р Володимир Бачинський, були того хибного погляду, що їм від більшовиків не загрожує ніяка небезпека, бо, мовляв, вони такі самі революціонери, як більшовики, мовляв, ми – військові – не могли на Великій Україні з більшовиками домовитися через брак політичного хисту, а тепер вони, як досвідчені політики, допровадять до тривалого порозуміння”¹³.

Після підписання Ризького миру в березні 1921 р., за яким Західна Україна відійшла до відновленої Польщі, в західноукраїнському політичному середовищі посилювався вплив радянського фактору. У газеті “Діло” вказувалося: “Сучасне галицьке закордонне москвофільство виявляє певного рода потяг до Московщини і неясні надії на московську поміч. В деяких емігрантських органах проголошується, що треба боротися лише проти гнобителів західних українських земель, бо на східно-українських землях існує вже українська держава”¹⁴.

Загалом радянська дипломатія не вважала, що укладення мирного договору з Польщею означало визнання окупації нею Східної Галичини, продовжувала розглядати східногалицьке питання як не розв'язану міжнародну проблему. Зокрема, у ноті Народного комісаріату закордонних справ УСРР, врученій уряду Польщі 3 жовтня 1921 р., висловлювався протест проти заходів Варшави, “спрямованих на подальшу інкорпорацію Східної Галичини, яка буде прийнята без його [Народного комісаріату закордонних справ УСРР. – Авт.] участі і вільного волевиявлення всього галицького народу”. Водночас Варшава не поспішала виконувати свої зобов'язання за Ризьким договором, продовжувала таємно підтримувати С. Петлюру і військові табори УНР на власній території¹⁵.

Одним із політиків, які були змушені зважати на радянський фактор, був Євген Петрушевич – президент Української національної ради (УНРади) Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР)¹⁶. Прорадянські настрої у 1921 – 1922 рр. відчутно посилювалися у середовищі української інтелігенції на еміграції. В радянській Україні Є. Петрушевич шукав підтримки в боротьбі проти Польщі¹⁷. Міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгін писав, що “Галичина в той час боролася виключно за своє буття, супроти Польщі. А серед її діячів панували різні думки, серед яких була безоглядна орієнтація на Схід, все одно чи на Леніна, чи на Денікіна”¹⁸.

З ідеєю союзу вільної України і Росії виступив також відомий діяч УНТП Степан Баран. На протипагу концепції Київ – Варшава, він відстоював союз Києва і Москви¹⁹. У 1921 р. вказував: “Якщо не хочемо, ми і москалі, щоби недалеко будуччина принесла ще одно фіаско їхніх і наших зусиль, мусимо знайти спільну мову. Треба перевести державну незалежність Києва і Москви і створити в них два осередки спільної еліпси”²⁰.

У цілісному вигляді ідея державного союзу України і Росії була викладена у праці Василя Панейка “З’єдинені держави Східної Європи Галичина й Україна супроти Польщі і Росії”, виданій у Відні 1922 р. В. Панейко доводив неможливість самостійності України в протиросійській концепції через певні об’єктивні причини. Він стверджував, що “єдиною позитивною концепцією української політики може бути тільки концепція здійснення самостійності української держави в спілці з самостійною державою московською, спілці так побудованій на новітніх засадах національної суверенності, щоб вона могла стати ядром, довкруги якого могли б угрупуватись всі інші, менші народи і держави східної Європи і північної Азії – на просторі між Карпатами й східними границями етнографічної Польщі аж до Тихого океану”²¹.

До 1923 р. провідні західноукраїнські політики, у тому числі й Є. Петрушевич, орієнтувалися на країни Західної Європи в намаганні здобути національно-державну незалежність від Польщі. Слід зазначити, що після окупації Східної Галичини Польщею українська проблема тривалий час була однією з найважливіших у міжнародних відносинах, враховуючи розміщення краю між Західною Європою та більшовицькими республіками. Цим прагнули скористатися західноукраїнські політичні сили в еміграції. Зокрема, джерелом сподівань були заяви окремих англійських політиків про те, що створена на території Східної Галичини українська держава могла б стати осередком для мобілізації антирадянських сил з метою підготовки військової операції проти радянської держави. 17 листопада 1921 р. відділ безпеки Львівського воєводства повідомив, що шеф англійської військової місії у Варшаві майор Грант, який перебував тоді у Східній Галичині, дуже цікавився українським питанням, збирав докладну інформацію про національно-політичні та економічні відносини в краї. “Згідно з інформацією, одержаною через 2-й відділ штабу, – зазначалося далі в донесенні, – в останньому часі певні англійські кола дуже цікавляться німецькою пропагандою, яка вже кілька років ведеться, про утворення зі Східної Галичини незалежної держави, так званої “Західної України”. Ця держава в майбутньому повинна була б відіграти роль організуючого чинника в утворенні, після падіння радянського уряду, народної України. Тому згадані англійські кола звертають особливу увагу на “східні креси”²². Як представник УНРади Є. Петрушевич звернувся до держав Антанти з меморандумом, у якому передбачав утворення самостійної держави – “Республіки Східної Галичини”. У меморандумі був проект конституції, згідно з яким верховна влада мала бути надана народному представництву, що обиралося за національними куріями – українським, польським та єврейським населенням, пропорційно до чисельності²³.

У здійсненні своїх планів українські політики Східної Галичини поклали великі надії на дипломатичну і фінансову підтримку США та Канади. Однак через брак достовірної інформації про політичну ситуацію на Західній Україні у США не поспішали з допомогою західноукраїнському уряду. Посол США у Франції в 1920 р. стверджував, що більшість українського населення, хоч і ставиться вороже до більшовизму та комунізму, все ж “вважає себе росіянами”: “Щодо русинів чи малоросів Галичини, яких століттями рівною мірою пригноблювали поляки, австрійці й угорці, то вони звикли вважати Росію своїм природним визволителем”²⁴. Така позиція свідчить про брак інформації про Західну Україну, яка до того ж надходила з джерел, ворожих до національно-державницьких прагнень українського народу. Водночас діяльність уряду ЗУНР у США супроводжувалася офіційними протестами польських представників²⁵. Щоб подолати недовіру американського уряду, у травні 1921 р., за розпорядженням Є. Петрушевича, до США виїхала місія уряду ЗУНР у складі Р. Березовського і Л. Мишуги. Метою місії було добитися визнання ЗУНР шляхом підписання різних економічних і фінансових договорів з представниками американських фінансових кіл. У листопаді того ж року С. Петрушевич направив до США і Канади Костя

Левицького, уповноваживши його самостійно вести фінансові і торгово-політичні переговори та укладати відповідні угоди. Ці місії мали певний успіх: уряд ЗУНР отримав як фінансову, так і дипломатичну підтримку США і Канади²⁶.

Водночас уряд Є. Петрушевича вів переговори з російськими емігрантськими колами. 30 листопада 1921 р. керівники поліції у Львові повідомляли міністерство внутрішніх справ Польщі, що Є. Петрушевич начебто “увійшов у тісний контакт з тими російськими колами, що залишилися в еміграції, програмою яких є відбудова Росії на демократичних засадах”. Угода Є. Петрушевича з російськими білоемігрантськими колами обговорювалася на засіданні президії УНРади наприкінці листопада 1921 р. Однак у зв’язку з розбіжністю думок президія не прийняла спільного рішення²⁷.

Отже, Є. Петрушевич проводив багатовекторну зовнішню політику, з огляду на суспільні настрої та політичні реалії, не применшував роль радянського фактора у своїй політиці. У газеті “Батьківщина” від 2 жовтня 1921 р. він писав: “Навіть большевики признають демократичний устрій в самостійній Східній Галичині. Дня 24 вересня 1920 р. Йоффе (тоді голова большевицької мирової делегації) в Ризі зачитав заяву совітських держав, в якій визнали вони самостійність демократичної Східної Галичини. Це тим більш важне, що саме ми врятували Європу перед большевизмом, ставляючи перший оружний опір Червоній Армії”²⁸.

Своєю чергою, поширенню прорадянських настроїв у західноукраїнському політикумі сприяла політика керівництва РСФРР і УСРР. Так, уряд УСРР обіцяв фінансову допомогу Є. Петрушевичу за умови його відкритого виступу проти С. Петлюри²⁹. Польські поліцейні органи стверджували, що Є. Петрушевич розраховував на підтримку радянської Росії у справі збереження частин УГА на території Чехословаччини³⁰. Крім того, Є. Петрушевича польська влада звинувачувала у прагненні використати УГА начебто для вторгнення на територію Польщі. Про помилковість цих тверджень свідчить проведене ще 27 грудня 1921 р. розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке розглянуло “Питання про Галичину”. У доволі розгорнутій ухвалі були визначені такі принципові положення: у будь-які угоди з буржуазними угрупованнями не входити; не допускати в межі УСРР українські частини, дислоковані в Галичині, і вести серед них роботу; надати матеріальну допомогу друкованим органам у Галичині тощо³¹.

Дипломатичні представництва УСРР за кордоном пильно стежили за діяльністю наддніпрянської і західноукраїнської політичної еміграції. За свідченням радянських джерел, закордонні представництва часто діяли самостійно і вносили безлад у партійну роботу³². Зрештою, українські радянські представництва засновувалися не в останню чергу для того, щоб протидіяти дипломатичним місіям УНР і позбавити еміграційний уряд С. Петлюри права представляти інтереси України. Закордонний відділ ЦК КП(б)У вважав, що “енергійна діяльність української контрреволюції за кордоном вимагає не менш енергійної контрреакції”³³. Дипломати радянської України вороже ставилися до існування в європейських центрах дипломатичних місій УНР, порушуючи перед відповідними урядами питання про їх заборону. У звіті ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) в 1921 р. вказувалося: “Нами був направлений як наш представник у Берлін т. Левицький. ... [Михайло Левицький. – Авт.] буде вести ідейну боротьбу з Винниченком, який намагається отримати вплив серед численних українців, які потрапили в Австрію. Просимо надати т. Левицькому всемірне сприяння у постачанні всім необхідним”³⁴. Разом з тим, ставлення радянських політиків до діяльності зунрівських представництв у Празі, Відні, Берліні, Лондоні, Парижі, Римі та Белграді було поміркованим і навіть зацікавленим³⁵.

Є. Петрушевич, зі свого боку, скористався відкриттям представництв УСРР за кордоном для встановлення з ними неофіційних зв’язків. Робилося це через довірену особу – російського емігранта Олексія Пфейля (в інших документах його прізвище подається як Фраль). Як свідчать документи, уперше О. Пфейля представив М. Левицькому співробітник МЗС Чехословаччини у вересні 1921 р. О. Пфейль приїхав до Праги за дорученням Є. Петрушевича, якого “лякали радянзацією Галичини і приєднанням її до радянської України”, аби з’ясувати ставлення УСРР до самостійності Східної Галичини. М. Левицький, очевидно, не мав докладних інструкцій, а тому відповів О. Пфейлю, що згідно з Ризьким договором, Харків (тодішня столиця УСРР) розглядає Східну Галичину як “внутрішнє галицько-польське питання”. Однак у разі фактичного утворення незалежної держави уряд УСРР, на його думку, не вважатиме себе зв’язаним Ризьким договором³⁶. М. Левицький вказував, що у випадку, якщо Варшава розпочне в Галичині громадянську війну, “ми будемо змушені тим чи іншим способом навести порядок на своєму кордоні, але ми ніколи не прагнули і не прагнемо до загарбання і приєднання Східної Галичини до радянської України”³⁷. М. Левицький повідомив у Наркомат закордонних справ про ініціативу ведення переговорів з боку

галицького представника у Празі Євгена Левицького і просив відповідних інструкцій. Окрім М. Левицького, О. Пфейль встановив зв'язки з російським дипломатом у Празі П. Мостовенком, який був причетний до налагодження відносин між ЗУНР і РСФФР³⁸. Повноважний представник УСРР М. Левицький писав у листі від 31 серпня 1922 р.: “Торкнуся питання про Петрушевича. Я прошу вас відповісти, як вирішене це питання. Вони до мене лезять кожен день з запитаними. Вони просто хочуть фінансової підтримки, а також надіслати свого представника до Москви”³⁹.

Радянські представники час від часу декларували свою зацікавленість східногалицькою проблемою. Зокрема, у січні 1922 р. Народний комісаріат закордонних справ УСРР у ноті польському урядові заявив, що населення Східної Галичини не можна вважати за громадян польської держави⁴⁰. Повноважний представник УСРР М. Левицький писав Х. Раковському 6 березня 1922 р. з Праги: “6-го березня до мене прийшов офіційний представник Петрушевича, д-р Є. Левицький, з питанням про галицькі справи. Він заявив, що на Генуезьку конференцію уряд Петрушевича надіслав свою делегацію, незважаючи на протести Польщі. ... Представництво Петрушевича буде домагатися її допуску до вирішення економічних питань, оскільки не визнає за поляками права вирішення питання про відновлення зруйнованої війною Східної Галичини. Тому представник Петрушевича звертається до нас за підтримкою ... якщо буде поставлене питання про допуск представництва Петрушевича, щоб ми його підтримали”⁴¹. Також Є. Левицький у розмові з М. Левицьким вказував, що на “даний момент питання про повну незалежність Галичини, як держави, не може бути поставлене. ... Галичині буде надана повна політична і національна автономія, де Петрушевич прийме владу”⁴².

Під час Генуезької конференції 1922 р. Є. Петрушевич звернувся до голови Раднарккому УСРР Християна Раковського за політичною підтримкою і матеріальною допомогою⁴³. 30 квітня 1922 р. заступник голови радянської делегації на Генуезькій конференції Г. Чичерін вказав, що в “Європі, внаслідок військової окупації чужих територій і примусового зневажання прав національних меншостей, відбуваються і неминучі в майбутньому повстання і кровопролитні військові операції”. Серед поневолених територій Європи Г. Чичерін назвав і Східну Галичину⁴⁴.

На Генуезькій конференції 1922 р. не вдалося вирішити питання про статус Східної Галичини. Отже, західні країни залишили без змін політико-правовий статус краю. Генуезьку конференцію радянська Росія використала для військового зближення з Німеччиною. 16 квітня 1922 р. під час проведення конференції в італійському містечку Рапалло був підписаний радянсько-німецький договір. Концепція двостороннього військового співробітництва була опрацьована в результаті серії таємних двосторонніх переговорів у Москві й Берліні у 1920-1923 рр. Угода 1922 р. в Рапалло була наслідком цілком прагматичних цілей Німеччини й радянської Росії, а також їх міжнародної ізоляції в поверсальські роки. У системі Версаль і несприйнятті Заходом комунізму й сформувалося неприродне партнерство, у якому головне місце належало торгово-економічному, особливо військово-технічному співробітництву. Не менш корисною для обох сторін була й політико-дипломатична співпраця⁴⁵. Слід вказати, що радянсько-німецьке зближення мало й антипольське спрямування, оскільки обидві договірні країни були вороже настроєні до Польщі.

Після Генуезької конференції президент УНРади продовжував переговори з урядами радянської Росії та радянської України про спільні дії проти Польщі. У радянському агентурному зведенні в 1922 р. про Є. Петрушевича стверджувалося: “Із польсько-радянського прикордонного району повідомляють, що за циркулюючими у Вінниці відомостями, у найближчий час переселиться на Україну уряд Петрушевича. Радянська влада на Україні його підтримує, центральні ж власті у Москві обумовлюють дозвіл виконанням Петрушевичем вимог, за якими ведуться у Москві переговори з делегацією Петрушевича”⁴⁶. Віденська газета “Український прапор” від 9 червня 1922 р. містила передову статтю “На шляху боротьби за державність”, у якій вказувалося, що “уряд [Петрушевича] не тільки не думає і не думає припинити свого існування, але продовжує надалі свою роботу для... створення західноукраїнської держави... Було б непростимим національним злочином відмовитись від цієї мети через дрібні тимчасові угоди”⁴⁷.

Є. Петрушевич докладав зусиль, щоб уряд РСФФР не уклав мирного договору коштом незалежності Східної Галичини. У листі секретаря повноважного представника УСРР в Німеччині І. Калужного від 22 липня 1922 р. вказувалося: “Петрушевич дав сюди офіційні доручення терміново вивістити неофіційним шляхом у “радянських”: 1. Чи підуть “ради” на сепаратні домовленості з окремими державами у випадку, якщо в результаті Гааги не відбудеться загальної постанови про визнання. 2. У випадку прийняття постанови про ... мир, чи не приймуть ради участі у цій постанові ціною відмови від своєї позиції у галицькому питанні, чи залишать собі вільні руки у відношенні до Польщі”⁴⁸.

У грудневу 1922 р. звіті львівського воєводи у Варшаву зазначалося, що Є. Петрушевич від імені уряду ЗУНР направив до Харкова делегацію на чолі з представником закордонної групи УНРади і членом уряду ЗУНР Ернестом Брайтером для переговорів щодо способів відірвання Галичини від Польщі і приєднання до радянської України з умовою надання їй широкої автономії. У зв'язку з цим Є. Петрушевич неодноразово направляв до краю інструкції з вимогою припинити публікацію критичних статей у “Громадському віснику” проти радянської Росії”⁴⁹.

Однак далі декларації радянська делегація не пішла. Переговори емісарів Є. Петрушевича з радянськими дипломатами у Відні, Празі та Берліні тривали протягом всього 1922 р., але вони не мали практичного значення⁵⁰. Більше того, подібні заяви радянських лідерів були виключно пропагандистськими заходами, спрямованими на створення позитивного міжнародного іміджу. Зокрема, у комуністичній газеті “Наша правда” від 1 квітня 1922 р. вказувалося: “Для нас немає істотної різниці між Пілсудським і Петрушевичем. Визиск робітника й селянина як був, так і лишиться, хочи би прийшло не один, а цілих два Петрушевича і хоч би вони були які “трудовики і демократи”⁵¹.

Реакцією на прорадянську зовнішньополітичну орієнтацію Є. Петрушевича було поширення автономістської концепції УНТП. Серед греко-католицького кліру, частини провідних діячів УНТП у 1921 – 1922 р. утвердилося переконання, що Росія є більш небезпечною для українського народу, ніж Польща, а тому з двох бід треба обирати меншу⁵². Проти радянської влади виступала також Українська радикальна партія (УРП), яка ще 22 – 23 березня 1919 р. у Станіславі на загальнокрайовому партійному з'їзді піддала критиці ухили в бік більшовизму, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату⁵³. Враховуючи, що УНТП і УРП обстоювали критичне ставлення до радянської влади на Україні, симпатки УСРР вступали переважно до УСДП, яка з початку 1922 р. поступово переходила на прорадянські позиції⁵⁴. Українські соціал-демократи вбачали в УСРР основу для будівництва незалежної соборної Української соціалістичної держави.

Можливість співпраці з радянською Україною в той час припускав і Є. Коновалець. У листі до старшин січових стрільців 17 лютого 1921 р. полковник виступав за можливий тактичний компроміс з українськими більшовиками, якщо вони “зможуть себе скріпити”. На з'їзді окружних комендантів Українського військового об'єднання (УВО) влітку 1922 р. Є. Коновалець доповідав про переговори з радянськими представниками в Берліні за участю члена УВО Миколи Саєвича, одночасно застерігаючи лише проти спілки з місцевими комуністами в Галичині, щоб не дати полякам приводу твердити, що українське підпілля є більшовицьким⁵⁵.

Діяч УВО Антін Білєцький з приводу контактів з радянським урядом писав: “Провід УВО (Є. Коновалець, Р. Сушко, сот. Головінський), ... що були тоді вже за кордоном, наважився увійти в політичне порозуміння з більшовицьким урядом в Москві і з тією метою вислав спеціальну делегацію до Москви і Харкова. Переговори з більшовицьким урядом з доручення полк. Коновальця провадили в цій справі раз сот. Коссак і інж. Индишевський, а потім ред. Паліїв. ... Змістом угоди було, що обі сторони себе взаємно не чіпають, причому українська сторона зобов'язалась проводити свою діяльність тільки в Польщі, а не нападати в пресі на советський уряд і комуністів взагалі. Націоналісти дістали також обіцянку, що советська влада буде політично підтримувати український революційний рух проти Польщі, а комуністи в Західній Україні не будуть зачіпати діяльності УВО”⁵⁶. Однак це тільки припущення, оскільки додаткових підтверджень нами не було виявлено.

Загалом до націоналістичних сил Західної України в урядах РСФФР і УСРР ставилися обережно. Так, у радянському донесенні 1922 р. вказувалося: “Бойові організації українських націоналістів готуються до нових виступів у найближчому майбутньому у Східній Галичині. Дії їх повинні мати характер індивідуального терору проти окремих представників польських властей. Нова тактика націоналістичних бойових організацій пояснюється послабленням націоналістичного руху і неможливістю вести широку бойову роботу – таку, яка велась восени минулого року. Бойова організація не пов'язана тісно із жодною з емігрантських і місцевих політичних угруповань... Штаб Коновальця збирає лояльних до нього колишніх офіцерів за кордоном. Для них організовані в Берліні спеціальні курси з підготовки інструкторів-бойовиків”⁵⁷. У телеграмі працівника радянського представництва у Відні до О. Шумського від 14 серпня 1922 р. зазначалося: “Звернувся сюди полковник Захарій Сулетицький із заявою, що в Галичині існує військова підпілля організація бувших галицьких арміїців, яка бажає передати себе у наше розпорядження. Вони за союз Радгаличини із Радукраїною і проти Петрушевича. Постановила організація надіслати... в Харків... інформатора-заложника, це він дасть адресу і чисельність її”⁵⁸. Яка саме організація прагнула налагодити зв'язок з радянською Росією, не уточнюється, однак, можливо, йдеться про УВО.

Таким чином, після Ризького мирного договору серед східногалицького політичного проводу в еміграції поширилися прорадянські настрої, які були спрямовані проти інкорпорації Польщею західноукраїнських земель. При цьому в 1921 – 1922 рр. основним завданням Є.Петрушевича та інших західноукраїнських політиків залишалося міжнародне визнання незалежності Східної Галичини з боку західних держав. Вплив радянського фактора був неоднозначним: з одного боку, він посилював сподівання на допомогу з боку урядів УСРР та РСФРР, з іншого – давав привід для звинувачення західноукраїнського проводу в пробільшовицькій орієнтації. Після Генуезької конференції 1922 р., на якій не вдалося вирішити питання про державно-правовий статус Східної Галичини, а особливо після узаконення країнами Антанти анексії Західної України Польщею 14 лютого 1923 р., прорадянські настрої ще більше посилилися, переросли в нове суспільно-політичне явище – радянофільство. Не слід перебільшувати вплив радянського фактора на політику Є.Петрушевича, який, втрапивши надію на допомогу країн Антанти і не маючи можливості досягти незалежності Східної Галичини за рахунок внутрішніх ресурсів, змушений був шукати нового союзника в боротьбі проти Польщі.

¹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918 – 1929). – Т.І. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – С. 280.

² Кедрин І. Українці чи галичани // Діло. – 1929. – 6 січня.

³ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Частина І. Період підготовки до Другої світової війни: Третє видання. – Сучасність, 1981. – С. 72 – 73.

⁴ Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. – 256 с.; його ж. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939). – К., 1985. – 272 с.

⁵ Пастернак Є. Україна під большевиками (1919 – 1939). – Торонто, 1979. – 314 с.

⁶ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918 – 1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 182 с.

⁷ Прокоп М. Назв. праця.

⁸ Павлюк О. Три місії до Вашингтона // Політика і час. – 1997. – № 1. – С. 65 – 74; Павлюк О.В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3; Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 3 – 16.

⁹ Кугутяк М. Назв. праця.

¹⁰ Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919 – 1923) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції – Львів, 2000. – С. 188 – 194; його ж. Українська народна трудова партія (1919 – 1925) // Україна модерна. – Львів, 2002. – № 7. – С. 69 – 90.

¹¹ Райківський І.Я. Ліворадикальна еволюція УСДП (1918 – 1924 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 112 – 122.

¹² Захожай З.В. Документи ЦДАГО України про політику більшовицького керівництва щодо західноукраїнських земель (1921 – 1939 рр.) // Архіви України. – 2000. – № 4 – 6. – С. 67 – 70.

¹³ Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919 – 1925). – С. 76.

¹⁴ Данько М. Закордонне москвофільство // Діло. – 1923. – 7 липня.

¹⁵ Павлюк О.В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність?... – С. 117.

¹⁶ Там само... – С. 109.

¹⁷ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 281.

¹⁸ Павлюк О.В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність?... – С. 109.

¹⁹ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 154.

²⁰ Баран С. Ліквідація концесії Петлюри // Український вістник. – 1921. – 6 серпня.

²¹ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 155.

²² Там само. – С. 86.

²³ Российский государственный военный архив (далее – РГВА), ф. 25899, оп. 3, ед. хр. 482, л. 2.

²⁴ Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р... – С. 11.

²⁵ Павлюк О. Три місії до Вашингтона... – С. 73.

²⁶ Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії... – С. 86 – 87.

²⁷ Там само. – С. 83 – 84.

²⁸ Президент Петрушевич про Східну Галичину // Батьківщина. – 1921. – 2 жовтня.

²⁹ Захожай З.В. Назв. праця. – С. 68.

³⁰ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 68, оп. 2, спр. 35, арк. 25.

³¹ Захожай З.В. Назв. праця. – С. 68.

³² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 1016, арк. 17.

³³ Там само, спр. 428, арк. 1.

³⁴ Там само.

³⁵ Павлюк О.В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність?... – С. 116.

³⁶ Там само.

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 70 – 71.

³⁸ Павлюк О.В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність?... – С. 116.

³⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1016, арк. 13.

⁴⁰ Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення... – С. 172.

⁴¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1016, арк. 10.

⁴² Там само.

⁴³ Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919 – 1925)... – С. 76 – 77.

⁴⁴ Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення... – С. 173.

⁴⁵ Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в 1919 – 1939 рр.: Автореф. дис... докт. іст. наук. 07.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – С. 14 – 15.

⁴⁶ РГВА, ф. 25899, оп. 3, ед. хр. 536, л. 345.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1016, арк. 11.

⁴⁹ Кугутяк М. Назв. праця. – С. 166.

⁵⁰ Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919 – 1925)... – С. 76 – 77.

⁵¹ ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 15, арк. 13.

⁵² Кугутяк М. Назв. праця. – С. 158.

⁵³ Там само. – С. 115 – 116.

⁵⁴ Райківський І. Назв. праця. – С. 113 – 115.

⁵⁵ Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919 – 1923)... – С. 190.

⁵⁶ Пастернак Є. Назв. праця. – С. 102.

⁵⁷ РГВА, ф. 25899, оп. 3, ед. хр. 536, л. 462 – 463.

⁵⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1016, арк. 13.

Ігор КОЧКІН, Микола КУГУТЯК

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2-х т. – Т. 1. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – 704 с.; Т. 2. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – 654 с. (додаток “Трипільська цивілізація в спадщині України”. – К., 2004. – 57 с.

У день відкриття Першого світового конгресу трипільської цивілізації відбулася презентація двотомної “Енциклопедії трипільської цивілізації”. Запропонована праця стала першою спробою в Україні і світі наукового енциклопедичного вивчення трипільської культури. Видання енциклопедії здійснено завдяки ініціативі та меценатській підтримці відомих колекціонерів та підприємців, засновників приватної колекції старожитностей “Платар”, президента АТЗТ “Петроімпекс” С.М.Платонова та голови ради директорів корпорації “Індустріальний союз Донбасу” С.О.Тарути. Значних зусиль до роботи над енциклопедією приклали наукові редактори М.Ю.Відейко (головний редактор) та С.М.Ляшко, відповідальний секретар Н.Б.Бурдо, які очолили великий авторський колектив у складі понад 60 науковців з України, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, США. У підготовці енциклопедії брали участь і прикарпатські дослідники – М.Вуянко, І.Кочкін, Т.Ткачук, Я.Ткачук.

Вихід енциклопедії було передбачено у двох томах і трьох книгах (перший том у двох книгах), а презентовано поки що першу книгу першого тому і другий том. Планується незабаром видання енциклопедії і в електронному вигляді. Перша книга першого тому енциклопедії присвячена загальним проблемам дослідження трипільської культури і містить дев'ять розділів. До написання розділів залучалися висококваліфіковані фахівці, а також вчені інших галузей гуманітарного і природничого характеру – історики, антропологи, палеоботаніки, археозоологи, геофізики, спеціалісти інших наукових дисциплін.

Перший розділ (автор М.Ю.Відейко) першого тому енциклопедії відображає історію вивчення трипільської культури від найдавніших часів до сучасної епохи. Сьогодні незалежно від того факту, що перше знайомство у Галичині з пам'ятками тоді ще невідомої трипільської культури сталося у 70-х рр. XIX ст. Одним із перших дослідження трипільських пам'яток у Галичині археолог Адам Кіркор розпочав у 1876 – 1878 рр. поблизу сіл Бедриківці, Верхняківці, Ланівці та інших і провів невеликі розкопки у печері Вертеба. Історик та краєзнавець Антоній Шнайдер у 1878 р. відкрив трипільське поселення поблизу села Кошлівці – Обоз (тепер у Заліщицькому районі Тернопільської області), вважаючи його римським табором. У 1877 р. краківські археологи І.Коперницький та В.Пшебиславський обстежили поселення у Городниці (нині село у Городенківському районі Івано-Франківської області). Епоніму ж пам'ятку Трипілля київський археолог В.В.Хвойка почав розкопувати у 1893 р. Крім того, у розділі міститься вичерпна інформація про подальші дослідження трипільських пам'яток до початку XXI ст.

Одна з найбільш складних і важливих проблем трипільської культури – періодизація і хронологія – розглядаються у другому розділі енциклопедії (автори Н.Б.Бурдо, М.Ю.Відейко, В.О.Дергачов). У сучасній археології дослідники спираються переважно на дані каліброваних дат¹. Хронологія Трипілля з використанням каліброваних дат виглядає таким чином: етап А датується відрізком часу від 5400 до 4600 рр. до н.е., етапи середнього Трипілля В-I, В-II та В-III вписуються у хронологічні відрізки 4600 – 4400 рр., 4400 – 4100 рр. і 4100 – 3800 до н.е., етапи пізнього Трипілля С-I і С-II окреслюються відповідно часом 3800-3300/3200 та 3300/3200 – біля 2750 рр. до н.е.² У цьому ж розділі представлена “Синхроністична таблиця археологічних культур з кінця неоліту, мідного віку та початку раннього бронзового віку: Україна та Месопотамія (5600 – 2750 рр. до н.е.)”, яка пов'язує трипільську історію з історією східних цивілізацій³. Розділ розкриває походження трипільської культури, висвітлює існуючі концепції походження цієї культури та погляди авторів на цю проблему.

У третьому розділі “Економіка трипільської культури” автори Н.Б.Бурдо, М.Ю.Відейко, О.П.Журавльов, В.І.Клочко, Г.О.Пашкевич, В.Ф.Петрунь, Н.В.Риндіна, О.В.Цвек на тлі природних умов існування трипільської культури розглянули важливі складові частини її господарства – хліборобство і тваринництво, а також допоміжні галузі – збиральництво та мисливство. Значну увагу приділено вивченню таких виробництв, як видобуток крем'яної сировини та обробка кременю, металургія і металообробка, гончарне виробництво.

Окремий розділ енциклопедії присвячений архітектурі трипільських поселень (автори М.Ю.Відейко та В.П.Дудкін). Планування трипільських поселень вивчено тут на основі матеріалів археологічних розкопок і методів природничих наук, зокрема аерофотозйомки, електро- і магніторозвідки. Для реконструкції зовнішнього вигляду та інтер'єрів трипільських жител використано дані розкопок житлових споруд і моделі будинків, широко застосовано метод комп'ютерної графіки.

Проблемам духовної культури трипільського населення присвячено п'ятий розділ (автори Н.Б.Бурдо, І.В.Овчинников, С.М.Платонов, С.О.Тарута, Г.А.Хорошило) першого тому енциклопедії. Тут розглянуто проблеми сакрального світу і семантики артефактів трипільської цивілізації, а також ряд інших питань.

У шостому розділі “Знакові системи трипільської культури” (автори М.Ю.Відейко та Т.М.Ткачук) описано мальований орнамент трипільського посуду та об'ємні глиняні символи як джерело вивчення світосприймання давнього населення. Більш того, трипільсько-кукутенські знакові системи розглянуто як піктографічний етап розвитку писемності, а також відзначено автохтонність трипільсько-кукутенської піктографії⁴.

Сьомий розділ “Антропологічний склад населення трипільської культури”, автором якого є відомий український антрополог С.П.Сегеда, містить аналіз антропологічного матеріалу і важливий висновок про те, що “трипільські племена, чисельність яких в епоху розквіту Кукутені-Трипілля могла

сягати сотень тисяч, відіграли важливу роль у формуванні генофонду пращурів українського народу – автохтонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватися завдяки до появи слов'янства на історичній арені”⁵.

Матеріали восьмого розділу “Озброєння і військова справа у племен трипільської культури” (автор М.Ю.Відейко) відображають історію матеріальної культури цього стародавнього населення. Як внутрішні, так і зовнішні конфлікти, що розгорталися в епоху раннього металу, на думку автора розділу, зумовили спорудження укріплених поселень, створення досконалої системи озброєнь та розвиток військової справи.

Дев'ятий розділ енциклопедії “Трипільська культура в Європейському контексті” (автор М.Ю.Відейко) визначає місце Трипілля серед археологічних культур Центральної і Південно-Східної Європи. У ньому розкрито і проблеми контактів та взаємодії давніх неолітичних культур – сусідів Трипілля-Кукутені. Тут також піднято питання ранньої урбанізації давньої Європи, зникнення трипільської археологічної культури.

Майже четверту частину першого тому енциклопедії становлять “Додатки”. До них увійшли такі розробки, як “Реставація кераміки трипільської культури” (Г.А.Шиянова), “Оцінка археологічних знахідок трипільського часу” (В.В.Індутний) та “Трипільська культура в сучасному міфотворенні” (М.Ю.Відейко). Визначальним і найбільш об'ємним у “Додатках” є “Реєстр археологічних пам'яток трипільської культури на території України”. У ньому подано 2042 пам'ятки, у тому числі 238 – з території Івано-Франківської області. Автори енциклопедії вважають, що загальний обсяг археологічних пам'яток культури Трипілля-Кукутені, враховуючи старожитності Румунії і Молдови, може становити близько 4400, що перевершує кількість пам'яток будь-якої іншої археологічної культури цього періоду на теренах Центральної і Південно-Східної Європи⁶.

Друга книга першого тому, за твердженням авторів, повинна містити докладні каталоги найбільших музейних збірок України з трипільськими матеріалами, зокрема Національного музею історії України, археологічного музею НАН України, фондів Інституту археології НАН України, Львівського державного історичного музею, Київського обласного краєзнавчого музею.

Другий том має енциклопедичний характер і вміщує понад 870 статей. Структура тому відповідає загальним принципам побудови наукового енциклопедичного видання. Близько 230 статей розкривають археологічні терміни і поняття. Значне місце (176 статей) займають матеріали біографічного характеру, присвячені дослідникам трипільської культури, до яких належать В.В.Хвойка, Т.С.Пасек, С.М.Бібіков та ін. Понад 200 статей характеризують пам'ятки Трипілля, в тому числі прикарпатські Белелуя VI, Більшівці, Вікторів I, Городниця-Городище, Незвисько, Одаїв, Сокол I. Серед 46 статей про музейні збірки виділяються описи колекцій трипільських матеріалів Івано-Франківського краєзнавчого музею, Музею археології Прикарпаття історичного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Йосафата Кобринського, Національного заповідника “Давній Галич”. Багато статей присвячено локальним групам і культурним типам трипільської культури та її сусідів, є чимало статей про наукові організації та експедиції, трипіллязнавчі конференції, приватні колекції тощо. Усі статті супроводжуються бібліографічними даними, що дає можливість отримати детальну інформацію з розглядуваного питання. У томі подано іменний покажчик та покажчик археологічних пам'яток. Наприкінці другого тому вміщено додаток під назвою “Трипільська цивілізація в спадщині України”, який, на думку його упорядників, містить альтернативні погляди на трипільську культуру, відмінні від академічної науки⁷. Однак, на наш погляд, не всі зазначені у додатку дослідники належать до альтернативної науки.

Енциклопедія ілюстрована картами, планами, схемами, діаграмами, графічними реконструкціями, фотокопіями унікальних архівних документів, портретами дослідників, фотографіями розкопок та знахідок, значна частина яких публікується вперше. За даними редакторів енциклопедії, тут використано понад 2000 ілюстрацій⁸. Відомо, що енциклопедія здобула вже й першу нагороду. На шостій київській Міжнародній книжковій виставці-ярмарку “Книжковий світ – 2004” журі (голова – директор Книжкової палати України М.Сенченко) визначило “Енциклопедію трипільської цивілізації” Книгою виставки і нагородило її призом “Золотий Нестор-літописець”⁹.

Таким чином, вихід “Енциклопедії трипільської цивілізації” є визначним досягненням української археологічної науки у тісній співпраці з іншими галузями гуманітарного і природничого знання. У цьому виданні зібрано, проаналізовано та обгрунтовано матеріали, нагромаджені за весь тривалий період дослідження трипільської культури. Енциклопедія призначена для наукового пізнання давнього минулого, для тих, хто займається його вивченням (археологів, істориків, краєзнавців, студентів гуманітарних факультетів), а також для широкого кола громадськості.

¹ Калібрування дат здійснюється за допомогою спеціальних комп'ютерних програм (наприклад – OxCal 3,9) з метою введення поправок, що враховують реальні зміни вмісту ізотопу вуглецю C14 під впливом природних факторів.

² Енциклопедія... – Т.1. – С. 97.

³ Там само.

⁴ Там само. – С.468 – 469.

⁵ Там само. – С.477.

⁶ Там само. – С.12.

⁷ Там само. Т.2. – С.8.

⁸ Там само. Т.2. Трипільська цивілізація в спадщині України. Додаток. – С.2.

⁹ Енциклопедія... Т.2. С.8.

¹⁰ Киевские ведомости. 2004. 15 ноября.

Василь БУРДУЛАНЮК, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ТРИЛОГІЯ ІЛЮСТРОВАНОЇ ІСТОРІЇ ПРИКАРПАТТЯ

Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. З найдавніших часів до I половини XVII ст. – Т.1. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – 432 с.; його ж. Ілюстрована історія Прикарпаття. З I половини XVII ст. до кінця XVIII ст. – Т.2. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – 344 с.; його ж. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. – Т.3. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 464 с.

Відомий вітчизняний історик, академік АН Вищої школи України Володимир Васильович Грабовецький упродовж майже піввікової дослідницької праці опублікував десятки монографій і брошур, сотні статей, у яких висвітлюються важливі проблеми історії України від княжих часів до XX століття, різних історичних дисциплін. Однак найбільшу увагу вчений звернув на вивчення історичного минулого Галичини, рідного краю. Ще з середини 1950-х рр. В.В.Грабовецький почав досліджувати літопис населених пунктів Прикарпаття, продовжував цю роботу в період брежнєвсько-сусловської реакції.

Після 1991 року вийшли друком монографічні розвідки вченого з історії рідного селища Печеніжина, Коломиї, Калуша, Галича, Івано-Франківська, Княгинина, Уторопів, Іванівців, Грабівки. Водночас В.В.Грабовецький запланував видання багатотомної історії Прикарпаття, шість томів якої побачили світ на початку 1990-х рр.* порівняно невеликим тиражем в умовах тодішньої поліграфічної кризи. І ось нещодавно читачі мали змогу ознайомитися з другим доповненим виданням “Ілюстрованої історії Прикарпаття” в трьох томах. Книга вийшла у солідному поліграфічному оформленні, ілюстрована старовинними гравюрами, автентичними документами, численними ілюстраціями, в ній уміщено ряд карт і схем.

У першому томі В.В.Грабовецький розглянув історію Прикарпаття від найдавніших часів до середини XVII ст. Шість розділів книжки послідовно у проблемно-хронологічному плані висвітлюють літопис Прикарпатського краю. Учений переконливо стверджує про масове заселення Івано-Франківщини в сиву давнину, починаючи від середньопалеолітичних стоянок (близько 40 тис. років тому) до передслов'янського часу. Багато уваги звернуто на появу слов'янських племен на Прикарпатті, яка припадає на II – V ст. Услід за відомими вченими-археологами (В.В.Хвойко, В.Д.Баран та ін.) автор відносить наш край до одного із регіонів, де формувалося ядро слов'янського етносу. В період виникнення і розквіту Давньоруської держави IX – XI ст. Прикарпаття заселяли племена білих хорватів, тиверців, уличів, що були тісно зв'язані з населенням середнього Подніпров'я.

Цікавий матеріал можна почерпнути з розділів, де розповідається про прикарпатські землі в період Галицько-Волинської держави XII – початку XIV ст. У Галицькому князівстві, що виникло зі смертю Ярослава Мудрого, до кінця XII ст. правила династія Ростиславичів. Найбільшу увагу автор звернув на князювання Володимирка – об'єднувача Галицької землі, що переніс столицю над Дністер, у Галич (1141 р.), та Ярослава Осмомисла, який за свос 34-річне правління зумів високо піднести політичний престиж Галицького князівства. Щодо походження назви Галич, В.В.Грабовецький, як і в попередніх своїх публікаціях, обстоює “соляну” гіпотезу, від грецького слова “галос” – сіль. Автор чітко аргументував історичні заслуги Романа Мстиславича, якого в джерелах титуловано “великим князем”, “царем в Руській землі”, що об'єднав 1199 р. в одну велику державу Галицькі і Волинські землі.

У нелегкій боротьбі доводилося примножувати могутність Галицько-Волинської держави синові Романа Данилові Галицькому, про якого літописець після його смерті писав: “Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим”. Про це можна дізнатися, прочитавши відповідний параграф книжки. Позитивно, що В.В.Грабовецький приділив багато уваги висвітленню місця і ролі Української держави Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII – XIII ст., історії Галицької митрополії, розвитку культури в Галицько-Волинському князівстві. Правління синів, внуків, правнуків Данила з династії Романовичів (чи не найменш вивчений період в історіографії, на думку автора) закінчився в 1340 р. зі смертю останнього галицько-волинського князя Юрія II Тройденевича. “Важкі випробування Галицької землі в XIV ст.” – так названо параграф, у якому розповідається про період від 1340 року по 1387 рік, коли наш край став територією політичної нестабільності, викликаної спробами сусідніх держав підкорити собі волелюбне українське населення. Водночас довідуємося, що протягом XIV століття вперше з'являються в джерелах 90 нумерованих згадок про населені пункти на Прикарпатті (Рогатин, Загвізда, Уторопи, Снятин та ін.).

Історія Прикарпаття в XV ст. висвітлюється в окремому розділі. Галицька земля потрапила під владу шляхетської Польщі, була розташована в південно-східному напрямку Руського воєводства. В історико-географічному і етнографічно-побутовому розвитку територію Галичини автор поділяє на три райони, відомі під назвами Гуцульщина, Поділля і Покуття. У XV столітті Прикарпаття було досить густо заселене, у Галицькій землі налічувалося 395 населених пунктів, переважно сіл, про дати виникнення і походження назв багатьох з них дізнаємося з книжки. На конкретних прикладах В.В.Грабовецький показує важке підневільне становище українського селянства під гнітом польської шляхти. Прагнучи збільшити свої прибутки, шляхтичі з року в рік посилювали процес закріпачення галицьких селян, соціально-економічний гніт поєднувався з національно-релігійним гнобленням. Автор звернув окрему увагу на історію міст і містечок Прикарпаття в XIV – XV ст., на жаль, слабо вивчену в українській історіографії. Багато місця приділено боротьбі населення краю за соціальне і національне визволення, насамперед селянському повстанню під проводом Мухи, одному з найбільших у середньовічній Європі.

Висвітлюючи літопис історії Прикарпаття в XVI – першій половині XVII ст., В.В.Грабовецький з'ясував подальше заселення Галицької землі, посилення феодально-кріпосницької залежності місцевих жителів та форми їх боротьби проти гніту польської шляхти, особливо опришківський рух, розвиток культури краю. З великим інтересом читаються сторінки, присвячені легендарній постаті простої рогатинської дівчини Роксолани, якій судилося стати першою дружиною султана Сулеймана II і підтримувати тісні зв'язки з рідною землею. Цікаво прочитати також про єднання галичан з мешканцями Наддніпрянщини, що сягає своїми коренями давніх часів. Важливим фактором у зміцненні економічної єдності східно- і західноукраїнських земель, стверджує автор, була прикарпатська сіль.

Значний вплив на активізацію боротьби населення краю за соціальне і національне визволення мало наддніпрянське козацтво, вершиною якої стала народно-визвольна війна середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького. Подіям Прикарпатської Хмельниччини спеціально присвячений розділ, де розповідається про визначного народного полководця Семена Височана, якого називають “Хмельницьким Галицької землі”. Восени 1648 р. він очолив одне з найбільших національно-визвольних регіональних повстань на Україні, коли зібрані на зразок козацької організації пошкодані повсталі загони звільнили з-під панування шляхти майже все Прикарпаття. На Калушціні та Долинщині керував повсталими Іван Грабівський. В.В.Грабовецький аргументовано висвітлює пошкодані прикарпатського люду, народно-визвольний характер повстання в Галицькій землі.

У другому томі висвітлюється історія Прикарпаття другої половини XVII та XVIII століть. На початку автор аналізує соціально-економічні відносини в досліджуваній період: особливості заселення Прикарпатського краю, зростання фільварків, що спеціалізувалися переважно на відгодівлі рогатої худоби. Багато уваги приділено розвитку міст і містечок, зокрема Станиславова, заснованого у 1662 р. на території села Заболоття. 12 головних міст Прикарпаття, починаючи з XIV ст., отримали магдебурзьке право на самоврядування. Проаналізовано історію фортифікаційних споруд краю – Станиславівської фортеці, Галицького, Коломийського, Калуського, Надпрутянського і Данчинського замків, Скитського монастиря. На конкретних прикладах розповідається про розгортання антикріпосницької боротьби прикарпатських селян і міщан, яка набирала різних форм. Особливу увагу звернуто на опришківський рух, найбільше піднесення якого припало на першу половину XVIII ст., що було пов'язано з діяльністю легендарного Олекси Довбуша, його попередників і наступників.

За першим поділом Польщі в 1772 р. Прикарпаття, як і вся Галичина, перейшло під владу Австрійської імперії. У книзі в загальних рисах охарактеризовано початок окупації, адміністративну належність міст і сіл краю, зміни в соціально-економічному і правовому становищі населення (на прикладі семи населених пунктів). Позитивно, що автор не обійшов увагою історію багатоетнічного складу прикарпатського населення, бо крім русинів-українців як автохтонної етнічної групи, в краї здавна поселилися і проживали різні народності – поляки, євреї, караїми, німці, вірмени, волохи (молдавани). Кожній з них присвячено окремий параграф у відповідному розділі. Аналізуючи розвиток культури Прикарпаття в другій половині XVII – XVIII ст., В.В.Грабовецький розглянув стан освіти, фольклорну спадщину, образотворче мистецтво, архітектуру. Завершується другий том цікавою інформацією про прикарпатські монастирі, передусім “перлину історії, культури та мистецтва” – Скит Манявський, про виникнення і розвиток міської та сільської символіки (герби, печатки), некрополь краю.

Третій том присвячений висвітленню історії Гуцульщини з найдавніших часів до початку XX ст. Складається він з одинадцяти розділів. На початку автор належну увагу приділив історіографічному огляду та характеристиці джерел з досліджуваної проблеми. Далі висвітлено процес заселення території Гуцульщини, розкрито походження назв населених пунктів і самого терміну “гуцул”.

Наступні три розділи присвячені розповіді про становище Гуцульщини в період Середньовіччя та Нового часу. Тут докладно розкрито соціально-економічні відносини та антикріпосницьку боротьбу жителів краю. Показано зародження та розвиток в краї опришківського руху, події періоду Хмельниччини.

* Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 1992. – Т.1; 1993. – Т.2, 3; 1994. – Т.4, 5; 1995. – Т.6, 7.

Автор акцентує увагу на розвитку солеварної промисловості та торгівлі сіллю на Гуцульщині, показує її економічні та політичні зв'язки з Наддніпряниною.

В окремому розділі висвітлено розвиток культури на Гуцульщині в XVI – на початку XIX ст. Показано розвиток освіти, науки, усної народної творчості, архітектури та народно-прикладного мистецтва. Згадано про діяльність гуцульського літописця П.Ступницького, основоположників гуцульської різьби Юрія, Василя та Миколи Шкрібляків, виникнення та поширення коломийок.

У наступних двох розділах показано історію Гуцульщини другої половини XIX – початку XX ст. Охарактеризовано тодішній адміністративно-демографічний стан та розвиток промисловості краю. Проаналізовано соціально-економічне становище гуцулів, їх боротьбу за свої права, причини еміграції населення.

Окремий розділ автор присвятив ролі Гуцульщини у визвольних змаганнях українців кінця XIX – початку XX ст. Висвітлено просвітницький та січовий рух в краї, боротьбу уродженців Гуцульщини в легіоні УСС та УГА, зокрема в Гуцульському курені, очолюваному Грицем Голинським. Належна увага приділена також культурі Гуцульщини другої половини XIX – початку XX ст. Тут докладно описано стан освіти, фольклор та літературне життя, розвиток театру, музики, декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

В останньому розділі книги зображено Гуцульщину як місце відпочинку і творчої наснаги видатних діячів української науки та культури. Показано зв'язки з краєм І.Франка, М.Грушевського, В.Гнатюка, В.Шухевича, М.Драгоманова, Ю.Федьковича, М.Павлика, Марка Черемшини, В.Стефаніка, Лесі Українки, М.Коцюбинського, Г.Хоткевича та багатьох інших діячів науки і культури.

Загалом рецензоване видання В.В.Грабовецького є вагомим внеском в українську історичну науку. Воно стане в нагоді історикам-краєзнавцям, учителям, студентам, усім, хто цікавиться історією рідного краю.

Василь МАРЧУК

СТОРИНКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Реснт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – Київ: Генеза, 2004. – 480 с.

В останнє десятиріччя історія Першої світової війни та її вплив на долю українського народу посідає гідне місце серед розмаїття проблем, які порушують вітчизняні історики. Час вимагає об'єктивного висвітлення життя українського народу, який, не маючи власної державності, виявив велику наполегливість у боротьбі за своє виживання в роки Великої війни 1914 – 1918 рр.

Прикладом створення високопрофесійних історичних досліджень може слугувати книга доктора історичних наук, член-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії НАН України О.П. Реснта та кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України О.В. Сердюка “Перша світова війна і Україна”, в якій на широкому колі архівних джерел, періодичних видань та історико-мемуарної і фахової літератури зроблено вдалу спробу розкрити значення економічного потенціалу України для Російської імперії в роки Першої світової війни, показати вплив воєнних подій на долю українського народу. У монографії значну увагу приділено тим аспектам соціально-економічної та суспільно-політичної проблематики періоду світової війни, які недостатньо висвітлені у вітчизняній історіографії, а то й повністю залишалися поза її увагою.

У рецензованій праці широко проаналізовано становище в сільському господарстві й на продовольчому ринку України в роки війни, з'ясовано причини та особливості транспортно-залізничної кризи, що колосально прискорила занепад усього народногосподарського комплексу й усунення династії Романових, розглянуто матеріальне становище жителів міст, сіл, промислових регіонів. Структура монографії в цілому відповідає вимогам наукового дослідження, дає змогу забезпечити досягнення поставленої мети. Після вступної частини, де автори з'ясували актуальність, мету і шляхи її реалізації, подано шість розділів, що пов'язані за допомогою проблемно-хронологічного принципу.

У розділі „Промисловість України в роки війни” відзначено, що результати мобілізації промисловості для потреб фронту виявилися доволі переконливими. Вже з кінця 1915 року війська повністю забезпечувалися зброєю і боєприпасами. Наведені в розділі відомості доводять, що внесок України в цей процес був доволі масштабним: солідна частка боєприпасів виготовлялася на підприємствах України, а українська металургійна промисловість стала фундаментом усієї системи озброєнь. Це стало підставою для упевненості представників вищої державної влади у близькій перемозі. Однак автори констатують, що за вражаючими цифрами нарощення військового потенціалу все ще стояла економіка з нерозвинутою інфраструктурою і щодня меншими можливостями у справі забезпечення населення

мінімальними потребами. У розділі акцентовано увагу на наростання кризових явищ з кожним місяцем війни через неприпустиме посилення диспропорцій і всіляких перекосів у народному господарстві.

У розділі, де аналізується стан сільського господарства в роки війни, вчені досліджують земельні ресурси України, тваринництво, машинну й технічну базу сільського господарства, а також його занепад. Проведені дослідження дають змогу зробити висновок, що саме війна спричинила занепад сільського господарства, відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Село зuboжило, зменшилися посівні земельні площі й прибутки від польового господарства й тваринництва, великих втрат зазнали малі селянські господарства. Отже, утримання на попередньому рівні сільськогосподарського виробництва стало неможливим.

Багатим на роздуми є розділ монографії „Роль України у забезпеченні армії та населення продовольством”, у якому автори роблять висновок, що Україна відіграла в роки війни першорядну роль у забезпеченні армії продовольством. Вирішальне значення в цьому процесі мали її потужні продовольчі ресурси, промислова база для переробки сільськогосподарської продукції та географічне розташування. У розділі також зазначено, що в умовах загострення транспортної кризи і занепаду сільського виробництва зросла роль України в забезпеченні продовольством промислових центрів і безхлібних регіонів Великої Росії та Прибалтики. Занепад сільськогосподарського виробництва й урядові промахи в регулюванні продовольчого ринку призвели до загострення продовольчої кризи, яка з другої половини 1916 року стала набирати незворотного характеру.

Важливим, на нашу думку, є узагальнення авторів монографії про те, що царська Росія втягнулася в масштабну й виснажливу війну з недостатньо розвинутою залізничною мережею і дефіцитом перевізних засобів. У міру затягування війни транспорт виявився найвразливішою ланкою народного господарства. Потреби війни призвели до зростання пробігу рухомого складу залізниць, зношення паровозів і вагонів, зростання споживання залізницями донецького мінерального палива, а уряд країни вирішував тільки ті потреби, що мали зв'язок між транспортом і війною. Отже, через гостру транспортну кризу виникла тенденція до розрухи всього народного господарства. Заслуговує на увагу твердження авторів монографії про те, що громадськість України доклала певних зусиль до стримування спричиненого війною розпаду господарського життя. Важливим чинником, що мав відвернути подальше зниження життєвого рівня робітничого населення, був страйковий рух. У 1916 р. робітники України на повний голос заявили про свої потреби, що суттєво вплинуло на громадсько-політичну думку.

Доволі дискусійним в аналізованій роботі є розгляд суспільно-політичного життя в роки війни. Правляча в Російській імперії бюрократія панічно боялася демократизації суспільства, доклала зусиль для збереження авторитарного правління. Поразки на фронтах примусили правлячий режим зробити деякі поступки громадськості, що призвело до посилення впливу буржуазії в суспільстві, однак радикального реформування суспільних відносин не відбулося. Загальний висновок авторів про те, що війна засвідчила технічно-економічну й фінансову слабкість Російської імперії (с.457), аргументовано підтверджують матеріали монографії. Внаслідок відсутності у найважливіших промислових галузях досконалих управлінських структур перепрофілювання виробництва в інтересах фронту відбувалося дуже довго й недосконало. Водночас на загальному імперському тлі паливна і металургійна промисловість України виглядала доволі пристойно.

Заслуговує на увагу ще один аспект порушеної авторами проблеми: у роки війни в імперії вкрай загострилося національне питання. Україна стала прокидатися від вікового гноблення, шукала шляхи для порятунку, соціальної і національної справедливості. Все частіше громадські організації наполягали на необхідності навчати дітей рідною мовою, протистояти утискам імперської влади, домогалися створення національного війська. Однак стримували процес національного відродження і невисокий рівень національної свідомості більшої частини населення, і розмиті уявлення широкого загалу міста і села щодо розв'язання соціальних проблем, і незнання більшості інтелігенції радикальних схем перебудови суспільства, визначальних тенденцій світового розвитку.

В цілому високо оцінюючи наукову працю О.Реснта та О.Сердюка, відзначимо, що вона тільки б виграла, якби автори більше уваги приділили ролі церкви, її впливу на свідомість населення України в період Першої світової війни. Монографічне дослідження київських вчених написане на високому науковому рівні, може бути корисним не тільки для науковців, викладачів та студентів, а й для всіх, хто вивчає або просто цікавиться історією України, національно-культурними традиціями її народу. Можна лише пошкодувати, що підготовлена до 90-річчя початку Першої світової війни, ця оригінальна книга вийшла невеликим накладом і практично не поширювалася у книжково-торговельній мережі.

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Кугутяк М.В. Історія української націонал-демократії. 1918 – 1929. – Т.1. – Київ-Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. – 536 с.; його ж. Українська націонал-демократія. 1918 – 1939. – Т.2. – Київ – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – 704 с.

Останнім часом у вітчизняній історіографії з'являються праці, які дають змогу простежити ідейно-організаційне становлення і діяльність українських політичних партій у минулому, регіональні особливості боротьби за національно-політичні права українців. Попри очевидну наукову та суспільно-політичну актуальність малодослідженою досі залишається історія ліберально-центристського спектру українського політичного руху, який у Західній Україні був репрезентований національно-демократичними організаціями, що мали переважачий вплив на українське суспільство. Цю прогалину покликана заповнити рецензована праця доктора історичних наук, професора М.В.Кугутяка – ґрунтовне дослідження важливої в науковому і пізнавальному плані проблеми.

Предметом вивчення автор обрав політичні партії, що уособлювали західноукраїнську націонал-демократію – Українську національно-демократичну партію (УНДП), Українську народно-трудову партію (УНТП) і Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Концепція даного дослідження передбачала підготовку комплексного тритомного видання, що хронологічно охоплює міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.), однак значний обсяг виявлених документів і матеріалів з обраної теми спонукав автора переглянути початковий план роботи. У зв'язку з цим остаточний варіант передбачає підготовку чотиритомного видання, перші два томи якого вже побачили світ. "...Перший том присвячений історії української націонал-демократії 1918 – 1929 рр., – стверджує М.В.Кугутяк у передмові. – Другий том охоплює документи і матеріали, які висвітлюють різноманітні аспекти діяльності УНДП, УНТП, УНДО цього ж періоду. Третій том розкриває історичні аспекти розвитку українського національно-демократичного руху у 1930 – 1939 рр. Четвертий том включає документи з історії націонал-демократії вищезазначеного періоду".

Перший том містить вступ, 6 розділів, 14 підрозділів, висновки, додатки, хронологію українського національно-демократичного руху в 1899 – 1929 рр. Цінність додатків і хронології полягає в тому, що в них подана додаткова документальна інформація. У книзі читач знайде відбитки документів, фотоілюстрації, таблиці. У першому розділі ґрунтовно проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних істориків, які автор поділив на три етапи: 20 – 30-ті рр., 40-ті – 80-ті рр., 90-і ХХ ст. – перші роки ХХІ ст. Прагнення автора максимально використати і проаналізувати багатий архівний матеріал, пресу, мемуари забезпечило повноту наукового дослідження, його насиченість вираженими й аргументованими суженнями і висновками, які становлять наукову новизну.

Науково обґрунтованими є концептуальні позиції вченого щодо діяльності західноукраїнської націонал-демократії в 1918 – 1919 рр., викладені у другому розділі, що відображають розв'язання складних і гострих наукових проблем. Зокрема, у книзі заперечується твердження радянських і деяких сучасних вітчизняних істориків про надмірну вірогідність українського політичного проводу австрійському урядові на завершальному етапі його існування. Незважаючи на різні підходи до вирішення проблеми української державності на західноукраїнських землях, націонал-демократи, вважає М.В.Кугутяк, з перемогою Листопадової 1918 р. революції посіли провідне місце у державних структурах влади ЗУНР, виявили політичну зрілість і розуміння національно-державницьких інтересів. Науковець слушно стверджує, що ідеологія, тактика і стратегія УНДП забезпечили консолідацію усіх верств українського суспільства навколо ідеї національного державотворення, внесли стабільність і послідовність у суспільне життя, сприяли мобілізації населення на захист та розбудову держави. Водночас зроблено ґрунтовний аналіз організаційно-політичної структури партії в центрі і на місцях, політичних портретів її лідерів. Численні факти, ретельно підібрані автором, незаперечно доводять, що державотворча концепція УНДП була спрямована на здійснення ідеї української соборності, реалізацію соціальних і політичних вимог народу. Учений робить суттєвий крок до утвердження більш об'єктивної оцінки ідейно-політичної трансформації УНДП з регіональної структури у всеукраїнську політичну організацію центристського характеру.

У третьому розділі досліджено участь УНТП у боротьбі за відродження української державності в 1919 – 1923 рр. Автор висвітлює зовнішньо- і внутрішньополітичні обставини (крах західноукраїнської державності і утвердження в Галичині польської держави, невизначеність міжнародно-правового статусу краю тощо), які вплинули на утвердження двох конкуруючих концепцій у середовищі трудовиків. Одна з них була спрямована на боротьбу за державну незалежність Східної Галичини як етап у відродженні

соборної української держави, а друга втілювала нормалізаційно-автономістські настрої у крайовому проводі ЗУНР. Окремий фрагмент присвячено підтримці ідеї незалежності України в середовищі молодшого покоління, зокрема студентства. Чимало уваги дослідник приділив висвітленню зовнішньополітичної діяльності трудовиків, в основу якої покладено актуалізацію проблеми західноукраїнської державності на міжнародній арені. Цілком справедливо, віддаючи належне націонал-демократам у цьому, автор аналізує і прорахунки у їх діяльності, а саме надмірні сподівання на добру волю й справедливість урядів Антанти при вирішенні питання державної незалежності Східної Галичини.

Слушним є висновок про те, що УНТП, ставлячи за мету організацію боротьби народних мас проти польського окупаційного режиму, за відродження державності на західноукраїнських землях, зуміла об'єднати усі соціальні верстви українського суспільства, більшість політичних партій краю у єдиний національний фронт. Утворення Галицької республіки розглядалося як етап до відродження незалежної соборної Української держави.

Четвертий розділ присвячений аналізу проблеми консолідації національно-демократичних сил в 1923 – 1925 рр. Особливо цікавим є параграф, де проаналізовано політичне протиборство в УНТП, що базувалося на соціальних і національних протиріччях. Автор намагався розкрити сильні і слабкі сторони національно-демократичного руху, показати різновекторність у ньому політичних сил, ступінь зрілості і консолідованості. Учений дійшов висновку, що утворення УНДО завершило дворічний період організації національних сил краю на нових політичних засадах. Викликає інтерес оцінка УНДО як організації, що вперше після 1919 р. об'єднала в собі непримиренні табори – соборницький і автономістський, демократичний і націоналістичний.

У п'ятому розділі висвітлено організаційно-політичну діяльність націонал-демократів у 1925-1928 рр., яка забезпечила для УНДО безумовне політичне лідерство як потужної центристської ліберально-демократичної сили в українському русі. Зроблено спробу простежити відмінності щодо вирішення складних політичних проблем у середовищі чотирьох угруповань, які виділилися в УНДО. Ідейний та організаційний розгром лівої і правої опозиції в партії сприяв політичній консолідації УНДО, провідною ідеєю якої стала орієнтація на власні національні сили. У книзі розкрито масштабність та масовість підтримки УНДО на прикладі виборів 1927 – 1928 рр., у процесі яких, попри потужну агітацію радянськочинських, ліворадикальних сил, західноукраїнське населення в більшості підтримало націонал-демократів.

Останній розділ присвячений діяльності націонал-демократів у 1928 – 1929 рр. У ньому розглянуто досить широко парламентську діяльність УНДО, причому опозиційне ставлення до політики польського уряду, стверджував М.В.Кугутяк, поєднувалося з пошуком оптимальних варіантів парламентської "тактики домагань", перенесення акцентів на виконання міжнародних зобов'язань Польщею, вирішення культурно-освітніх та господарських проблем українців. Серед причин поляризації політичних підходів до вирішення польсько-українських суперечностей названо насамперед події на Наддніпрянщині, загострення етнополітичного становища в краї влітку 1930 р. Переконаливо розкриваючи гостроту протистояння, автор показав негативне ставлення УНДО до ліворадикальних, радянськочинських, москвофільських та угодовських організацій і груп. На ґрунтовній джерельній базі висвітлено маловідому донедавна організаційно-політичну, господарську і культурно-освітню діяльність УНДО, що мала на меті зміцнення політичних впливів у суспільстві.

Слід зазначити, що конкретний фактичний матеріал у книзі розкрито на тлі загальнополітичних процесів в Україні та в контексті політичної ситуації на міжнародній арені. Авторська позиція виходить за межі чисто академічної констатації, працює на вироблення власної концепції становлення і діяльності української націонал-демократії, яка відображала, на думку дослідника, інтереси основної маси українського народу, справляла консолідуючий вплив на всі верстви суспільства, виступала творчою конструктивною силою у різних ділянках громадського життя.

До другого тому видання увійшли архівні документи і матеріали, що дали змогу з'ясувати місце і роль української націонал-демократії в національному русі краю у 1918 – 1929 рр. Тут вміщено резолюції, звіти, протоколи Народних з'їздів, конференцій, засідань Тіснішого народного комітету, Ширшого народного комітету, Центрального комітету, Президії, виконавчої езекутиви, секретаріату та місцевих організацій; партійні програми, заяви, заклики, інструкції, а також доповіді, реферати, виступи, статті, листи, записки діячів партії. Впадає у вічі тематична розрізненість зібраних матеріалів, що були почерпнуті упорядником з архівних справ (Центрального державного історичного архіву України у м.Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління в Україні, Державного архіву Івано-Франківської області), опублікованих партійних звітів, української і польської періодичної преси, перш за все з газет "Свобода", "Діло", "Українське слово", "Республіка", "Громадський вістник", "Український вістник", "Громадська думка", "Нова зоря", видань "Sprawy narodowościowe", "Wszystkie stronnictwa", "Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych" та ін. Більшість документів і матеріалів оприлюднюється вперше, у попередніх збірниках історія української націонал-демократії була розкрита фрагментарно.

Документи збірника відображають діяльність націонал-демократів напередодні і в період існування ЗУНР (1918 – 1919), їх боротьбу за відродження української державності в 1920 – 1923 рр., рух за консолідацію національно-демократичних сил в 1923 – 1925 рр. Так, значний інтерес викликають матеріали Надзвичайного народного з'їзду УНДП, який відбувся 28 – 29 березня 1919 р. у Станіславі, змінив програму і назву партії, запропонував концепцію розбудови незалежної соборної української держави на ліберальних демократично-правових засадах. Водночас можна ознайомитися з документами з'їзду УНТП 21 травня 1923 р. і 21 квітня 1924 р., що відбулися в умовах публічної ідейної кризи в партії, національно-політичному русі загалом після рішення послів Антанти від 15 березня 1923 р. Документально підтверджується теза, що протистояння між політичними угрупованнями всередині УНТП негативно позначилося на єдності національно-державницького табору в боротьбі проти польської окупації. У збірнику вміщено цікаві з наукової точки зору статті відомих націонал-демократів у партійній пресі, газетні повідомлення про різні аспекти партійно-політичного життя, донесення польської поліції, листи голови уряду ЗУНР в екзилі Є.Петрушевича тощо.

Найбільше опублікованих документів присвячено ідейно-політичному та організаційному становленню УНДО в період з липня 1925 по березень 1928 рр., що характеризувався відновленням домінуючих впливів націонал-демократів у західноукраїнському суспільстві. Про це свідчать, зокрема, матеріали установчого з'їзду УНДО 11 липня 1925 р., II (19 – 20 листопада 1926 р.) і III (24 – 25 грудня 1928 р.) з'їздів партії, результати березневих 1928 р. виборів до польського парламенту, діяльність послів від УНДО, що мала не локальний, галицький, а всеукраїнський характер. З першоджерел довідуємося, що в кінці 1920-х рр. українські націонал-демократи досягли найвищого рівня своєї діяльності за всі міжвоєнні роки. “Загалом 228 включених до збірника документів і матеріалів, – підсумовує професор М.В.Кугутяк у передмові, – дають змогу простежити еволюцію політичних концепцій націонал-демократів, напрямки їх політики, форми і методи діяльності, роль і місце у західноукраїнському суспільно-політичному процесі, спектр впливів і відносин з іншими політичними організаціями. Таким чином, українська націонал-демократія постає як політичний рух зі своєю ідеологією, соціумом, сферою практичної діяльності”². Усвідомлюючи необхідність продовження наукового пошуку, дослідник запланував опублікувати нові документи і матеріали в додатках до четвертого тому.

У цілому рецензоване багатотомне видання професора М.В.Кугутяка з історії української націонал-демократії міжвоєнного періоду буде цікавим для науковців, викладачів, учителів, студентської молоді, усіх, хто виявляє інтерес до історичного минулого краю.

¹ Кугутяк М.В. Українська націонал-демократія. 1918 – 1939. – Т.2. – Київ-Івано-Франківськ, 2004. – С.7.

² Там само. – С.11.

Петро ФЕДОРЧАК, Василь ДЕБЕНКО

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ ст.

Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

Українська історіографія збагатилася ще одним цінним дослідженням. Монографія Я.С. Калакура присвячена “історії зародження і розвитку історичної думки українців”, яка, на думку вченого, становила “безперервний і тривалий процес формування історичної науки, історичної свідомості і культури українського суспільства” (с. 4). Слід зазначити, що в період розбудови української державності все більше друкується наукових праць, вузівських підручників, навчальних посібників з історії та історіографії. Внаслідок цього постійно зростають вимоги як до їх змістовного наповнення, так і до поліграфічного оформлення.

Рецензований курс лекцій з української історіографії вирізняється чіткою логічною побудовою, він “не нівелює значення жодного періоду української історії для розвитку історичної науки, в тому числі й радянських часів”, не характеризується схематизмом та претензійністю на одноосібно правильне трактування дискусійних питань вітчизняної науки (с. 5). Водночас специфічними рисами наукового доробку Я.С. Калакура є широка історіографічна та джерелознавча ерудиція, майстерний методичний виклад матеріалу і, що не менш важливо, наукова чесність та високе почуття громадянського обов'язку.

У передмові вчений зазначає: “Автор лише прагнув відокремити реальний приріст історичних знань від ідеологічних нашарувань тоталітарної доби. З огляду на це автор самокритично переплянує свої власні публікації з історіографії 1970 – 1980-х рр., відмежувався від пануючих тоді політичних ідеологем, які накидалися історичній науці. Йдеться про духовне очищення і покаяння за власні помилки і хиби” (с. 5).

Монографія Я.С. Калакура складається з 18-ти цілісних, хронологічно й сюжетно пов'язаних між собою лекцій. У курсі лекцій збережені такі поняття, як “історіографія”, “українська історіографія”, “предмет і завдання української історіографії”, її роль у підготовці істориків”, “теоретико-методологічні засади української історичної науки”. Проте в рецензованій книзі ці терміни розкрито ширше, відповідно до вимог сучасної науки, адже у відповідях на ці питання “кріється призначення історіографії як науки і навчальної дисципліни, розуміння її місця і ролі у підготовці нової генерації професійних істориків” (с. 17).

Своєрідним стрижнем праці став проблемно-хронологічний виклад матеріалу. Стосовно цього варто звернути увагу на запропоновану автором періодизацію української історіографії і визначення ним термінів “періодизація”, “період”, їх ознак та критеріїв. У розвитку української історіографії вчений виділяє вісім періодів. Кожен з них дає змогу простежити загальні тенденції розвитку вітчизняної історичної науки, а також “виявити певні особистості, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, прорахунки, характерні для кожного з означених періодів” (с. 42).

Особливу увагу заслуговує лекція, присвячена розвитку української історичної думки на тлі національно-державного відродження України. Цей нарис написано дуже скупкулозно, з простеженням творчої спадщини кожного видатного громадського, політичного чи наукового діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст. Відновлення української державності у формі Української Народної Республіки сприяло розвитку української історіографії. Проте в її розбудові виникла “проблема викладання української історії в усіх ланках освіти, підготовки фахівців з історії, формування суспільної історичної свідомості” (с. 234). Нищення більшовиками української державності негативно позначилося на розвитку вітчизняної історіографії.

Науковою виваженістю та обґрунтованістю відзначаються розділи “Історична наука в лещатах сталінського тоталітаризму (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)”, “Особливості повосенного розвитку української історіографії”, “Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежнєвщини (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.)”. За цей хронологічний період “історична наука втрачає свої природні функції і перетворюється в послушну служанку більшовицького режиму”. Автор акцентує увагу на зміні методології й проблематики досліджень. Це було зумовлено тим, що “ідеологічному “перевихованню” населення, особливо молоді, підпорядковувалася фальсифікація та спотворення історії, руйнація національних традицій і нищення історичної пам'яті. На тлі масових репресій, голодоморів рельєфно вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи й істориків. Арешти, судові процеси, депортації, заслання на Соловки і на Сибір, розстріли – все це торкнулося сотень істориків – науковців, викладачів та учителів історії, краєзнавців і архівістів, яких правляча партія розглядала як опозиційну силу соціалістичного будівництва” (с. 284).

Ідеологія тоталітарного режиму Радянського Союзу переслідувала будь-який плюралізм думок. Строго заборонялися боляй незначні дискусії з проблематики суспільних наук. Окрім цього, радянським керівництвом проводилася кампанія супроти “низькопоклонства” та “юсмополітизму”, спрямована проти будь-якого інакомислення, яка мала сприяти утвердженню догматизму і партійного диктату в суспільстві (с. 310).

Цінність дослідження визначається політичною незаангажованістю, ідеологічною коректністю та науковою толерантністю. Це можна простежити у викладі матеріалу щодо міфологізації української історії з нагоди 300-річчя “возз'єднання” України з Росією. Щоб науковці “правильно” трактували події 1654 р., був прийнятий ЦК КПРС спеціальний документ – “Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)”. У своїй праці Я.С. Калакура дає оцінку і цьому партійному документу, характеризує його вплив на формування “радянської концепції” викладу українського історичного процесу. За сприяння і під диктатом комуністичного керівництва Києва та Москви в Україні вийшло понад 300 публікацій. Я.С. Калакура наголошує не тільки на негативах святкування Переяславської Ради 1654 р. Автор цілком слушно зауважує, що “до позитивних сторін ювілейного буму можна віднести розширення географії досліджень. До науково-популярних видань були залучені історики Харкова, Львова, Дніпропетровська, Одеси, Запоріжжя, Чернівців та інших міст” (с. 333).

У рецензованому дослідженні важливими є розділи, присвячені розвитку української історіографії у 80-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. Саме в цей час “перед історичною наукою постали такі питання, на які вона не могла дати відповіді з позицій старих ідеологічних парадигм. Відзначення 1000-ліття запровадження християнства, 500-річчя запорозького козацтва, “живий ланцюг” на честь роковин Акту Злуки УНР та ЗУНР, демонтаж пам'ятників В.Леніну, рух за реабілітацію ОУН-УПА, учасників визвольних змагань – все це висвітлювало багато “білих” плям української історії, вимагало нового історичного бачення” (с. 394).

Значну увагу привертає останній розділ праці – “Відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.)”. У ньому автор окреслює проблему

методологічної переорієнтації пострадянських істориків України. Слід зауважити, що “вона проходить не в ізоляції від трансформації всього українського суспільства від суспільствознавства”. На думку дослідника, “звільнення істориків від лещат марксистської методології, опанування дослідницькими методами західної історіографії проходило дуже складно, повільно, суперечливо, що об’єктивно вело до співіснування двох протилежних методологій навіть на індивідуальному рівні окремих істориків. Як справедливо відзначалося на наукових конференціях, відмова від методологічних засад, що домінували в радянській історіографії (філософія марксизму-ленінізму), ще не означали механічного переходу колишніх радянських істориків на засади західноєвропейської історіографії” (с. 413).

Не можна оминати підняту вченим досить актуальну й наболілу тему соборності української історіографії. Ми підтримуємо автора в тому, що “соборність національної історіографії – це такий стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії і напрями історичної думки, консолідується її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об’єктивного, всебічного й правдивого дослідження і висвітлення історії України, коли солідаризуються і акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їх наукові праці. Соборність – не арифметична сума істориків і їх здобутків, а нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки” (с. 447). У цілому побудована на глибинному аналізі матеріалів, залученні широкого кола джерел монографія Я.С. Калакури приверне увагу викладачів, науковців, істориків та всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Богдана ВАЛЬНЮК

КНИГА ПАМ'ЯТІ

Сівач духовності. Збірник спогадів, статей і матеріалів, присвячений професору Володимирові Полеку. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 460 с.

Збірник спогадів, статей і матеріалів „Сівач духовності” є даниною пам’яті професорові Володимирові Полеку. Він складається з трьох розділів („Спогади про В.Т.Полека”, „Матеріали, присвячені В.Т.Полеку”, „Із архівних матеріалів про В.Т.Полека”), основних дат життя та бібліографічного покажчика праць В.Т.Полека, що може теж сприйматися як окремих розділ завдяки величезній затраті праці його укладачів: Г.Горбань та Б.Гаврилів (бібліографічний покажчик містить 1620 позицій). Усі розділи об’єднані єдиною метою – визнати В.Т.Полека сівачем духовності, продовжувачами справ якого є автори запропонованих статей.

У перший розділ „Спогади про В.Т.Полека” ввійшло 5 статей: В.Кононенко „Закоханий у книжку (слово про Володимира Полека)”, С.Пушика „Дух одержимості”, В.Качкана „Невгасиме світло постаті... (силвета про Володимира Полека)”, Є.Барана „Володимир Полек як бібліограф”, Б.Мельничука „Кілька слів спомину”, автори яких намагалися відтворити образ професора через наведення ряду фактів, що сприяли виясненню характерних даних цієї особистості, її індивідуальної привабливості та літературної і громадської значимості. В.Кононенко згадував свою першу зустріч з В.Т.Полеком, спільну подорож на наукову конференцію до Кракова, про те, „як на Вченій раді університету представляли Володимира Полека до звания професора, яке, за словами Володимира Грабовецького, він заслужив ще десятки років тому”, про шоденну працю В.Т.Полека та її результати. С.Пушика, роздумуючи про В.Т.Полека, пригадував історію нашого краю з кінця 1959 року аж до сьогоднішніх днів, а також пропонував для перегляду свою статтю „Ужинки Володимира Полека”, надруковану в газеті „Світ молоді” до 70-річного ювілею професора. Про функції В.Т.Полека на його життєвому шляху писав В.Качкан, залюбовано-замріяно окреслюючи силует дорогої йому людини, приятелювання з якою зародилося ще в період навчання В.Качкана в педінституті, де старшим бібліографом у 60-ті роки працював В.Т.Полек. Публікація Є.Барана охоплювала весь шлях В.Т.Полека в українській бібліографії, починаючи зі статті довідникового характеру „Літературна карта Станіславщини”, надрукованої в газеті „Сталинское племя”, і закінчуючи його основною працею – „Біографічним словником Прикарпаття”, яку літературознавець і бібліограф готував ще з 1968 р., а з 1993 по 1999 рр. опублікував 24 її зошити. Про останній твір говорить і чернівецький професор Б.Мельничук у своїй публікації, яка закінчує перший розділ. Його й досі „не полишає відчужтя”, що зустріне В.Т.Полека, „невисокого на зріст, рухливого, енергійного, з почервонілими від безкінечного читання очима”, й почує „приятний тенорок: „А я вже закінчив „Біографічний словник Прикарпаття” і приступив до нової праці”. Автор статті згадував і про те, що перший випуск свого „Біографічного словника Прикарпаття”, який виходив додатком до газети „Новий час”, В.Т.Полек подарував і йому, а от випуск з літерою „М”, куди мало ввійти й імення „Мельничук Богдан”, професору В.Т.Полеку, на жаль, не вдалося побачити друком.

У другий розділ „Матеріали, присвячені В.Т.Полеку” ввійшло 24 публікації авторів різних регіонів. Як і в першому розділі, вони укомплектовані таким чином, щоб мати відповідність до діяльності і думок В.Т.Полека, а також до проблем, що хвилювали його і співвідносяться з нинішніми. Починається

розділ зі статті Ф.Погребенника „Золотої нитки не губить...”, що є роздумом над новелою-заповітом „Думи старика”, у якій розглядається „проблема спадковості культурних традицій, взаємозв’язку старшого і молодшого поколінь, шанобливого ставлення дітей до батьків своїх... у виразно національному аспекті”. Названа стаття є першою в розділі не тільки тому, що ім’я професора Ф.Погребенника шановане в науковому світі, а й тому, що вона задає тон усім наступним думкам і прагненням. Проблема естафети поколінь простежується і в наступній статті „Співець Митуса... Поетичні візії” професора Т.Салиги. У ній автор художньо осмислював образ Митуси-співця, про який згадується ще в „Галицько-Волинському літописі”, проводив паралелі у відтворенні його М.Костомаровим („Співець Митуса”) та І.Франком („Бунт Митуси”), пропонував побачити в образі Марка Проклятого („Золоті Ворота” В.Пачовського) обличчя Митуси, „на якому дві маски”, нагадував про існування циклу віршів І.Калинця „Підсумовуючи мовчання” на сюжет про Митусу, не забував про пов’язані з ним поетичні візії С.Пушика (від першої збірки віршів „Молоді громи” до „Хмаролому”), М.Петренка („Останній монолог Митуси”), Р.Качурівського („Стародруків знавець, архівариус свий”) та Р.Кудлика („Нашадки Митуси”). Публікація Р.Пилипчука „Перші виступи Руського народного театру в Коломиї і Станіславові (1864)” також відповідає тому, що постійно робив В.Т.Полек, намагаючись донести найменшу знайдену відомість про театральне мистецтво Галичини до читача, часто будучи змушеним друкуватися на шпальтах обласних (не літературознавчих) газет, оскільки, з одного боку, до республіканських чи світових часописів з постійними публікаціями пробиватися нелегко, а з іншого – він просто прагнув друку.

Наступною є стаття С.Хороба „Особливості міфологічного мислення Станіслава Вінченца (на матеріалі роману-епопеї „На високій полонині”)”. Це своєрідний аналіз художньої творчості названого польського письменника. За змістом вона дещо неспівмірна з попередньою розвідкою, але майстерно вписується в юло наукових досліджень авторів.

Стаття Є.Нахліка „Український і польський елементи у „Срібному сні Саломеї” Ю.Словацького” є свого роду продовженням попередньої, бо спрямовує читача на розгляд українсько-польських зв’язків, які значною мірою цікавили і В.Т.Полека. Аналіз перипетій у цій бароково-романтичній драмі, де виразно простежується перспектива „на поправу” стосунків з Польщею („У майбутньому має відбутися щось дуже важливе для долі України й Польщі – очевидно, у стосунки між собою вступають уже не полярні суб’єкти – пихата шляхта і нешадні різуні, а, можливо, демократизовані й окультурені сили з обох боків, які зможуть цивілізовано дійти порозуміння й згоди”), гармонійно переходить у дослідження В.Соболь „Трагічне в українській бароковій історіографії”. В останньому мові йде про „Діаріуш, або Денні записки Д.Туптала „в контексті української барокової історіографії”, що знову ж таки чітко пов’язано з курсом давньої української літератури, який розробив і майже повністю видав В.Т.Полек (наприклад, див.: Полек В.Т. Історія української літератури Х – XVII ст. – К.: Вища школа, 1994. – 144 с.; його ж. Історія української літератури XVIII століття. Частина перша. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – 224 с.). Публікація В.Погребенника „Іван Франко та Станіслав Вінченца: гуцульські зустрічі „життєтворчості” переносить читача в інший період, що, з одного боку, відмежує її від поняття „барокова література”, а з іншого – співвідносить зі статтями С.Хороба та Є.Нахліка. Про присвяту її говорить сам автор: „145-літтю від дня народження, 85-літтю смерті Івана Франка, 65-літтю появи повісті „Правда старовику” та 30-літтю – смерті її автора Станіслава Вінченца, а також, звичайно, світлій пам’яті проф.Володимира Полека – дослідника і популяризатора польського письменника, впорядника українського видання епопеї „На високій полонині”. Крім того, В.Погребенник „має метою схарактеризувати набуток” І.Франка та С.Вінченца у ракурсі „спільного гуцульського і гуцульщинознавчого контексту”, якої він успішно досягнув.

Стаття В.Грещука „Малоросійсько-німецький словар” Є.Желехівського і С.Недільського в історії українсько-німецької лексикографії” перекидає місток у мовознавчі проблеми, які, якщо вірити укладачам „Основних дат життя та бібліографічного покажчика творів В.Т.Полека”, також входили свого часу в коло його зацікавлень, доказом чого є прагнення молодого В.Полека вступити до аспірантури за спеціальністю „українська мова”, а також перша публікація (З життя слів: Про деякі юридичні терміни // Українська мова в школі. – 1959. – №5. – С.72-75), а публікація „Zu Gast bei den Galizendutschen” в одному з німецьких часописів вказувала на його добрі знання німецької мови. Далі у збірнику розміщено публікації М.Ткачука і М.Лесюка, які можна було б поміняти місцями. М.Лесюк у статті „Поборник української літературної мови в Галичині” досліджує діяльність Й.Лозинського, який проживав у XIX столітті, тоді як стаття професора М.Ткачука співвідноситься з XX століттям („Збірка „Карби” Марка Черемшини як вияв модерністського дискурсу української прози початку XX століття”). Статті Б.Мельничука „Буковинські координати Леся Мартовича” та В.Матвіїшина „Мужицька смерть” Леся Мартовича та Емілія Золя: типологічне зіставлення” носять насамперед історико-літературний краснорядчий характер. Вони написані в стилі досліджень В.Т.Полека, силами якого в Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаніка створений кабінет літературного краєзнавства. Звичайно, не обходиться в них без порівняльних аналогій, про що свідчить уже назва статті професора В.Матвіїшина. Якщо В.Матвіїшин частково вникає в психологічні проблеми оповідання Леся Мартовича, то дослідник А.Печарський у своїй науковій розвідці „Етнопсихологічна основа функції образів-символів у романі „По за межами болю” Осипа Турянського” глибоко аналізує твір в цьому ракурсі, не спираючись на праці священників. Закономірним є розташування після цього дослідження написаної в дусі часу статті І.Набитовича „Роман Василя Барки „Жовтий князь” як locus theologicus”, в якій розкриваються принципи

переплетення в названому творі художньої літератури і теології.

Публікація М.Хороб „Юра Шкрумеляк: один із чети крилатих (сторінки життєвої й творчої біографії на тлі суспільних подій перших десятиліть ХХ століття)”, з одного боку, характеризує постать конкретного письменника, а з іншого, замість Ю.Шкрумеляка ми побачимо іншу постать – В.Т.Полєска, праця якого в літературі була надзвичайно багатогранною, тому наступні публікації (Л.Тарнашинської „Альфред Енсен у стосунках з Україною”, Б.Вальнюк „Герої минулого – очима Богдана Лепкого”, Я.Погребенник „Творчість Василя Стефаника в контексті українсько-німецьких літературних зв'язків”, Л.Табачин „Новели Василя Стефаника „Сини” і Ярослав Лагодинської „Старе лихо”: деякі аспекти характеротворення”, Л.Процюк „Драма „Іван Мазепа” Людмили Старицької-Черняхівської: проблематика і характер”, І.Козлика „Творчість Францішка Карпінського: підсумки і перспективи вивчення”, В.Чобанюк „З багатства слів безмірного важення я часом слово виберу” (художній світ збірки Б.Кравціва „Глосарій”)), Я.Василишин „Брати грому” М.Андруска: синтез історичної і художньої правди”, Л.Ободяньської „Місце роману „Липовий цвіт сорок першого” Б.Бойка: текст і контекст”) теж певним чином пов'язані з тим, що робив В.Т.Полєк, можна сказати, розкривають грані його творчості, бо, як зазначив І.Козлик, „особистості” В.Полєска „був притаманний глибинний інтерес до всього, що пов'язане не тільки з українською, але й зі слов'янськими... культурами”.

Отже, стосовно другого розділу слід відзначити, що Л.Тарнашинська та Я.Погребенник спрямовують читача до перегляду питань українсько-шведських та українсько-німецьких літературних зв'язків. Завдяки глибинному аналізу творчості польського поета Ф.Карпінського заслуговує на увагу стаття І.Козлика. Крім того, публікації подібні за історичними періодами (українсько-шведські стосунки у статтях Л.Тарнашинської та Б.Вальнюк), за аналізом творчості одного письменника (творчість В.Стефаника осмислювали Я.Погребенник та Л.Табачин), за аспектами розгляду (питання характеротворення пізнаються в публікаціях Л.Табачин і Л.Процюк; з художнього світу поезії Ф.Карпінського (стаття І.Козлика) переходимо в художній світ поезії Б.Кравціва (стаття В.Чобанюк); відверто національні мотиви боротьби за незалежність притаманні як публікаціям Б.Вальнюк і Л.Процюк, так і статтям Я.Василишин та Л.Ободяньської, які й завершують другий розділ.

Третій розділ „Із архівних матеріалів В.Т.Полєска” містить три історико-літературознавчі розвідки: Є.Барана „Листи до Володимира Полєска”, О.Цівкач „Сьогодні разки намиста порадували мене...”, одну з останніх праць В.Т.Полєска „Європейський вимір Берестейської унії”. Є.Баран спочатку коротко характеризує коло адресатів В.Т.Полєска, називає приблизну кількість листів з Полєскової картотеки („десь близько 1500 одиниць”), а потім, акцентуючи увагу на тому, що перші публікації листів здійснювалися ще за життя професора для ознайомлення читача з невідомими сторінками буття українських літературознавців і бібліографів, 1960-х – 90-х років, пропонує переглянути деякі матеріали з епістолографії Юрія Меженка, Федора Погребенника, Григорія Вєрвеса, Євгена Кирилока та Мирослава Мороза, найперше подаючи короткі відомості про кожного з авторів. Якщо листи, згруповані Є.Бараном, носять діловий характер, то у листах О.Дучимінської (зі статті О.Цівкач) просвічується поезія душі, що видно і з назви твору („Сьогодні разки намиста порадували мене...”), і зі звертань до В.Т.Полєска, пересипаних тропами: „мій молодий Сковорода”, „Ваш лист намистом мені ввижається”.

Вибір для друку праці В.Т.Полєска „Європейський вимір Берестейської унії” пов'язаний насамперед з питаннями духовної піднесеності, бо як „23 грудня 1595 року у Римі Папа Римський Климент VIII підписав знамениті 33 артикули Церковного поєднання між Українським Єпископатом та Апостольським Престолом”, так і нині хотілося би справжньої єдності духу і розуму, адже лише тоді можна досягти щирих стосунків у чисто людському розумінні як між окремими особами і суспільством, так і між особою і всесвітом загалом. До цього й спрямовують нас автори збірника.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ К 20.051.05 ПРИ ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА В 2004 Р.

На підставі Постанови Вищої атестаційної комісії України (наказ №187, підписаний головою ВАК 9 квітня 2003 р.) у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника створено спеціалізовану вчену раду К 20.051.05 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальностями:

07.00.01 – історія України;

07.00.05 – етнологія.

Протягом 2004 р. у спеціалізованій вченій раді відбулися захисти п'яти кандидатських дисертацій:

Федорів Ірина Олегівна, старший лаборант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії у Тернопільському державному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка. Дисертація “Наукова і громадсько-політична діяльність Мирона Кордуби (1876 – 1947 рр.)”. Захист відбувся 17 травня 2004 р. Науковий керівник – Микола Миронович Алексієвський, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського державного педагогічного університету. Офіційні опоненти: Василь Мефодійович Ботушанський, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; Василь Пилипович Педич, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Провідна установа – Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра новітньої історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор К.К.Кондратюк). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 16 вересня 2004 р.

Дрогомирецька Людмила Романівна, асистент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920 – 1939 рр.)”. Захист відбувся 2 липня 2004 р. Науковий керівник – Володимир Васильович Грабовецький, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету. Офіційні опоненти: Олександр Петрович Рєснє, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України; Роман Михайлович Матейко, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства. Провідна установа – Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра новітньої історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор К.К.Кондратюк). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 13 жовтня 2004 р.

Хмельовський Петро Михайлович, викладач гуманітарного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Українське педагогічне товариство “Рідна школа” в суспільно-політичному житті Західної України (1919 – 1939 рр.)”. Захист відбувся 30 серпня 2004 р. Науковий керівник – Володимир Васильович Грабовецький, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету. Офіційні опоненти: Надія Андріївна Шип, доктор історичних наук, професор, завідувача кафедрою суспільних наук Української академії зовнішньої торгівлі (м.Київ), Ігор Ярославович Соляр, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Провідна установа – Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра історичного краєзнавства (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор С.П.Качараба). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 13 жовтня 2004 р.

Стефанюк Галина Василівна – асистент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941 – 1944 рр.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 11 жовтня 2004 р. Науковий керівник – Борис Петрович Савчук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету. Офіційні опоненти: Наталія Володимирівна Антонюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і міжнародного туризму Львівського національного університету імені Івана Франка; Олександр Володимирович Марушенко, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету. Провідна установа – Інститут історії України НАН України, відділ історії України періоду Другої світової війни (завідувач – доктор історичних наук О.Є.Лисенко). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 9 лютого 2005 р.

Двойнінова Олена В'ячеславівна, викладач кафедри гуманітарних та соціальних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету “Україна”. Дисертація “Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.)”. Захист відбувся 20 грудня 2004 р. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки Гайдай Лідія Іванівна. Офіційні опоненти: Рєснє Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор; Власюк Ігор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка. Провідна установа – Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра історичного краєзнавства (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор С.П.Качараба). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 9 березня 2005 р.

НАШІ АВТОРИ

АНДРУХІВ Ігор Олексійович – кандидат педагогічних наук, підполковник міліції, начальник кафедри філософії, права, економіки та фінансів Прикарпатського юридичного інституту МВС України. Автор книг “Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945 – 1961 рр.” (Івано-Франківськ, 1997), “Станіславщина: двадцять буремних літ 1939-1959” (Рівне – Івано-Франківськ, 2001), “Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки” (Івано-Франківськ, 2004) та ін.

БРУС Марія Петрівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Інституту філології Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Сфера наукових інтересів – історичний словотвір й історична лексикологія.

БУРДУЛАНЮК Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Займається дослідженням історії української науки і культури в Галичині. Автор книг “Історія культури Прикарпаття: короткий нарис” (Івано-Франківськ, 1997), “Пам’ятки культури Івано-Франківщини” (Івано-Франківськ, 1999).

БУРДУЛАНЮК Галина Василівна – аспірантка кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника, досліджує історію культури Прикарпаття другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ВАЛЬНЮК Богдана Іванівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Цікавиться мовними проблемами, українською та зарубіжною літературою.

ВОЛОЩУК Мирослав Михайлович – асистент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Сфера наукових інтересів – русько-угорські зв’язки Х – ХІІІ ст.

ВУЯНКО Марія Василівна – завідувач відділом археології Івано-Франківського краєзнавчого музею. Дослідник пам’яток археології та середньовічних монастирів Прикарпаття.

ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ Тамара В’ячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Займається дослідженням політичної історії України першої половини ХХ ст.

ГОН Максим Мойсейович – кандидат політичних наук, доцент, докторант Київського національного університету будівництва і архітектури. Дослідник міжетнічних взаємин у Західній Україні міжвоєнного періоду. Автор книги “Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці” (у співавторстві, К., 1997).

ЖЕРНОКЛЕСВ Олег Станіславович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Займається дослідженням історії соціал-демократичного руху та етнополітичних процесів в Україні. Автор книг “Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899 – 1918)” (К., 2000), “Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії” (у співавторстві, К., 2004).

КІНДРАТЮК Богдан Дмитрович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Автор книги “Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства” (Львів, 2001). Досліджує проблему церковних дзвонів і дзвонів в Україні.

КОЗУЛЯ Олесь Якович – кандидат філософських наук, дослідник історичної біографістики.

КОМАР Володимир Леопольдович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Займається дослідженням міжнародних взаємин у II Речі Посполитій.

КОЧКІН Ігор Тарасович – старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника, досліджує пам’ятки трипільської культури північно-східного Передкарпаття.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника. Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині ХІХ – ХХ ст. Автор книг “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.)” (Івано-Франківськ, 1993), “Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20-30-х років)” (Івано-Франківськ, 1994), “Історія української націонал-демократії. 1918 – 1929” (Т.1. – К. – Івано-Франківськ, 2002), “Українська націонал-демократія. 1918 – 1939” (Т.2. – К. – Івано-Франківськ, 2004).

ЛУКАНЬ Володимир Григорович – старший викладач кафедри образотворчого мистецтва і дизайну Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Художник, мистецтвознавець.

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Займається вивченням історіографії історії України періоду Другої світової війни.

МАРЧУК Василь Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Досліджує історію української церкви, національно-демократичні процеси в Україні на сучасному етапі. Автор книг “Українська греко-католицька церква. Історичний нарис” (Івано-Франківськ, 2001), “Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 2004).

МАЦЕЖИНСЬКИЙ В’єслав Лукаш – доктор габілітований, працює в Інституті журналістики у Варшавському університеті (Республіка Польща). Цікавиться розвитком преси у Галичині в австрійський період.

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України. Досліджує палеолітичні і мезолітичні пам’ятки Заходу України. Автор книг “Мезолит и неолит Восточного Крыма” (К., 1977), “Мезолит запада Украины” (К., 1991).

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Наукові зацікавлення: етнічні спільноти в Галичині, українсько-німецькі відносини кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст. Автор книги “Від контактів до співпраці: соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772 – 1940). Част. 1: Австрійський період – ЗУНР” (Коломия, 2002).

НАЙДЕНОВА Весела Петрівна – асистент кафедри образотворчого мистецтва і дизайну Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Працює над проблемою церковного малярства Болгарії періоду національного Відродження.

ШКУЛЯК Мар’яна Богданівна – аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Досліджує діяльність Української радикальної партії в Західній Україні у міжвоєнний період.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Займається дослідженням історії українського національного руху в Галичині ХІХ – першої половини ХХ ст. Автор книги “Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії” (у співавторстві, К., 2004).

СІРЕДЖУК Петро Степанович – кандидат історичних наук, доцент. Основна тематика наукових праць – колонізація західноукраїнських земель у XIV – XX ст. та історія національних меншин Галичини.

СКОМОРОВСЬКИЙ Віталій Богданович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Досліджує історико-краєзнавчі погляди І.Франка.

СЛИВКА Любов Василівна – аспірантка кафедри джерелознавства та історіографії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Досліджує проблеми соціально-станової та етнічної ідентифікації дрібної шляхти в Галичині XIX – початку XX ст.

ТКАЧУК Тарас Михайлович – кандидат історичних наук, завідувач відділом археології Національного заповідника “Давній Галич”. Сфера наукових інтересів – світогляд та знакові системи культури Трипілля – Кукутені, проблеми енеоліту Європи.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі слов’яно-руської археології. Керівник Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету.

СТАРОДУБЕЦЬ Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського інституту економіки і підприємництва. Займається проблемою організації та функціонування запілля Української Повстанської Армії. Автор книги “ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині. 1941 – 1943 рр.” (Тернопіль, 2002).

ФЕДОРІВ Олександр Яремович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Сфера наукових інтересів – Західна Україна в політиці радянської Росії міжвоєнного періоду.

ФЕДОРІВ Тарас Федорович – науковий співробітник історико-меморіального музею С.Бандери в Старому Угринові, Середньоугринівський сільський голова. Автор наукових праць про життя і громадсько-політичну діяльність С.Бандери.

ФЕДОРЧАК Петро Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов’ян Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Досліджує проблеми розвитку слов’янських країн у XX ст., взаємини між Україною і слов’янськими державами, історію освіти на Прикарпатті.

ЧЕРЕВКО Ірина Володимирівна – аспірантка відділу української мови Інституту українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України. Наукові інтереси: українська історична лексикологія.

ШОЛОГОН Лілія Іванівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри джерелознавства та історіографії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Сфера наукових інтересів – розвиток освіти в Галичині другої половини XIX – початку XX ст.

ЩЕРБІН Лілія Василівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника. Досліджує українське питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії (1905 – 1918 рр.).

ЩОДРОВСКИ Радослав – магістр археології, науковий співробітник археологічної майстерні “Хатор” (м. Бидгощ, Республіка Польща), вивчає пам’ятки епохи раннього металу Південно-Східної Європи.

ЯРАЧ Анна – магістр археології, науковий співробітник “Хатор” (м. Бидгощ, Республіка Польща), досліджує проблеми нестрічкової кераміки.

НБ ПІУС

698078

ні
10-